

HELSINŠKI ODBOR ZA
LJUDSKA PRAVA U SRBIJI
Svedočanstva 41

SIMA M. ĆIRKOVIĆ

ŽIVETI SA ISTORIJOM

SIMA ĆIRKOVIĆ * ŽIVETI SA ISTORIJOM

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

Biblioteka Svedočanstva, knjiga br. 41

SIMA M. ĆIRKOVIĆ

ŽIVETI SA ISTORIJOM

Tekstove odabrao i priredio

VLASTIMIR ĐOKIĆ

Beograd, 2020

Sima M. Ćirković
ŽIVETI SA ISTORIJOM

TEKSTOVE ODABRAO I PRIREDIO
Vlastimir Đokić

Copyright © by Miroslava & Mirko Ćirković, 2010.

IZDAVAČ
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
Biblioteka Svedočanstva, knjiga br. 41

ZA IZDAVAČA
Sonja Biserko

RECENZENTI
Latinka Perović
Sreten Vujović

FOTOGRAFIJA NA NASLOVNOJ STRANI
Tomislav Peternek, 1989.

SLOG
Ivan Hrašovec

ŠTAMPA
MM Graf Tim, Beograd

Tiraž: 500

Projekat "Dekontaminacija javne scene afirmiše demokratske i evropske vrednosti"
realizovan je uz podršku Fondacije za otvoreno društvo, Srbija. Mišljenja izrečena u ovoj
publikaciji su isključivo odgovornost autora i ne odražavaju nužno stavove Fondacije.

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA

CIP zapis je dostupan u elektronskom katalogu Narodne biblioteke Srbije
ISBN-978-86-7208-217-3
COBISS.SR ID-19344649

Sadržaj

Predgovor	11
---------------------	----

PRVI DEO

1

DRŽAVA, NACIJA I KULTURA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

Država građana ili država nacije	17
Kultura, demokratija i percepcija nacionalnog	23
Demokratski ideal kulture juče i danas	30
Granice, mostovi kultura, evropska integracija.	36
Granice i demokratija	42
Procesi istorijskog približavanja i ujedinjenja naroda i narodnosti Jugoslavije kao polje istraživanja	47
The Religious Factor in the Formation of Cultural and National Identity	66
Postoji li jugoslovenski kulturni prostor?	84
Kulturna dimenzija jugoslovenske krize.	88
Kultivisanje tolerancije kao politički program	95
Da li je bio neminovan raspad Jugoslavije praćen unutrašnjim ratom?	102

ISTORIJSKA SVEST I ISTORIJSKO NASLEĐE

Mitsko, legendarno i naučno u istorijskoj svesti	117
Teorije o etnogenezi, moda ili nešto drugo?	127
Politički inspirisane etnogeneze	134
Istorijska svest i pravi i lažni kontinuitet	137
Čija je naša prošlost?	141
Logika, informacija i ustav	153
Ostavka i osporena politika	157
O takozvanom Memorandumu SANU.	165
O kritičkom izdanju takozvanog Memoranduma SANU.	168
Od bitke do jubileja: Kosovo 1389–1989.	170
Šest stotina godina kasnije.	174
Obeležavanje dana Svetog Save 1990. godine	182
Upotreba istorije	190
Rat za buduće jubileje	200
Za etiku informisanja	213
Stare i nove granice.	217
U svetu modernih nacija zemlja Bosna može biti most koji spaja Srbe i Hrvate	223
Bosna stara i današnja	229
Srbija od zabluda i obmana	238
Srbija između Istoka i Zapada	242

Glas u horu čovečanstva	247
O srpskom nacionalnom interesu	250
Srpski intelektualac danas	254
Srbi i Hrvati: kolika je stvarna opterećenost istorijom?	259
“Odlazanje” i “vraćanje” ili iskorenjivanje?	264
Vom Land des Despoten zum Land des Vojvoden	273
Istorija podvajanja i podvajanje istorijom.	287
Slike istorije: jednaki predmeti različite perspektive.	291
Kako gledati na srednjovekovnu istoriju Srbije i Crne Gore?	298
Kontinuitet i prekidi među političkim tvorevinama	303

3

TEMELJNI PROBLEMI MIŠLJENJA O ISTORIJI

Istorija se ne ponavlja.	313
Svako vreme ima prema sebi i istoriju.	319
Problemi izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku	328
Vizantija u svetskoistorijskoj perspektivi	337
Srednji vek – izgubljeni, traženi, nađeni	341
Svetlucanje u tami	350
Srbi u dva hrišćanska milenija	356

PROBLEMI ISTORIOGRAFIJE

Problemi moderne istorijske sinteze.	369
Kako treba pisati našu istoriju za svet?	378
U traganju za izgubljenom realnošću	382
Ideološke zloupotrebe istorijske nauke	400
Istorijska nauka i modernizacija	414
Srpska istoriografija u izolaciji.	419
Srpska istorijska nauka danas (2004)	427

DRUGI DEO

O SVOM ŽIVOTNOM PUTU

Mart 1986.	435
1976.	456
1986.	471
1994.	476
Oproštaj od učitelja.	480
Oproštaj od kolege i prijatelja	484

O SVOJIM KNJIGAMA

“Srbi u srednjem veku”	491
“Srbi među evropskim narodima”	500
IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE SIME ĆIRKOVIĆA.	507
O PISCU	517

Knjiga *Živeti sa istorijom* sačinjena je od 63 kraća teksta Sime Ćirkovića, koji se “žanrovski” mogu odrediti kao naučni ogledi, novinski eseji, razgovori, intervjui. Nastali su najvećim delom, mada ima i ranijih i kasnijih, u vremenskom periodu 1985–1995, vremenu od početka ubrzanja razvoja krize integriteta jugoslovenskog kulturnog i političkog prostora, njenog rasta i kulminacije u vidu raspada zajedničke države, građanskog rata i svakovrsnih neprijateljstava između naroda i narodnosti na tlu nekadašnje države i njenih posleratnih produžetaka.

Iako specijalista za proučavanje udaljene i završene istorijske epohe – tzv. srednjeg veka na Balkanu – Sima Ćirković smatrao je za svoju dužnost da u okolnostima narastajuće društvene krize deluje u pravcu širenja istorijske kulture i proširivanja tolerancije. Tako je nastalo oko stotina njegovih tekstova, čiju većinu okuplja ova knjiga. Njeno objavljivanje pored kulturnog ima stoga i poseban društveni značaj, s obzirom na to da skoro nijedan od problema u regionu koje je u ovim tekstovima tretirao do danas nije prevladan.

Jedan broj ovde zastupljenih tekstova – prevashodno oni u poglavlju naslovljenom “Problemi historiografije” – snažno osvetljava stanje i kretanja u srpskoj i jugoslovenskoj historiografiji i poziciju Sime Ćirkovića u njima.

Jedan manji deo knjige priređivač je posvetio i samoj ličnosti autora tako što je odabrao Ćirkovićeve tekstove u kojima govori o svom životnom putu, pedagoškoj i naučnoj karijeri, svojim glavnim delima i svojim uzorima.

Može se reći da knjiga u celini, ali naročito njen drugi deo, ima karakter intelektualnog i moralnog autoportreta jednog od najznačajnijih srpskih istoričara druge polovine XX veka. Porukama koje sadrži ona može snažno uticati na buduće generacije istoričara. S verom u to, predajem je čitaocima kao znak zahvalnosti i poštovanja prema autoru.

V. Đokić

PRVI DEO

1

Država, nacija i kultura
u istorijskoj perspektivi

Država građana ili država nacije

Razliku između države građana i države nacije* i sporove u vezi s tim čak i obrazovani ljudi su skloni da ubroje u “teorijske” začkoljice stručnjaka, prvenstveno pravnika i politikologa. Ljudi postaju utoliko lakše žrtve zablude što ih niko nije navikao da državu vide kao instrument kako u osvrtu na istoriju tako i u pogledu na aktuelni svet. Država se ne problematizuje, već se podrazumeva kao neophodna prirodna pozadina na kojoj se stvari događaju i na kojoj se analiziraju. Još se nije razvio osećaj za važnost tehničke strane stvari, što ne može iznenaditi kad se ima u vidu koliko se teško probija interes za tehniku i pri posmatranju razvoja privrede ili umetnosti.

Uporedo sa uvećavanjem i razgranavanjem nadležnosti države, sa jačanjem njene snage i usavršavanjem tehničkih sredstava za kontrolu ljudi i teritorija, postajala je intenzivnija i produbljenija i refleksija o smislu i opravdanosti države, o etičkoj strani njene funkcije. Nisu mogle da zadovolje hiljadu puta ponovljene krilatice o miru i pravdi za sve stanovnike kao što nije prihvatana ni misija čuvara vere što ju je hrišćanski srednji vek pridavao državnoj vlasti i vladaru, a što je podrazumevalo (i opravdavalo) upotrebu sile prema paganima izvan i raskolnicima i jereticima unutar države. Dok nije bilo uzdrmano jedinstvo crkve znalo se kako valja upotrebljavati moć svetovne vlasti. Ali kada bi raskol dobio takve razmere da se umesto neznatne manjine i

* “Demokratija danas. Nezavisni zbornik za politiku i kulturu”, br. 7 /novembar/ 1990.

ogromne većine, kako je najčešće bivalo, nađu suprostavljene izjednačene stranke s pristicama u svim delovima društva, iskrsavalo je pitanje u čiju se korist sila kojom država raspolaže može upotrebiti. U vreme reformacije ovo pitanje je dramatičnije i došlo je u osnovu dinamike evropske politike i u njoj ostalo skoro dva stoleća. U relativno jednostavnom kontekstu te epohe može se prepoznati dilema koja će u izmenjenim vidovima ostati aktuelna u svim potonjim vremenima.

“Čija oblast onoga i vera”

O privremenoj prevazi ili trajnom ishodu sukoba zavađenih strana nisu odlučivali teološki argumenti ni eventualne prednosti jedne od strana u organizaciji ili disciplini sveštenstva, već opredeljenja onih koji su imali vlast. Gospodari su koristili vlast da na praktičnom planu podupru onaj oblik crkve kome su se sami privoleli, da prisiljavanjem i proterivanjem “homogenizuju” teritoriju i saobraze crkvenu organizaciju, a da na teorijskom planu nametnu načelo *cujus regio ejus religio*. U vremenima nesklonim kompromisima individualni izbor, savest iskreno religioznih ljudi, žrtvovana je verskom jedinstvu državne celine. Otuda su naši “protestanti”, “disenteri”, “nonkonformisti” i dr. iz istorijskih udžbenika bili prvi borci za slobodno iskazivanje manjina, krčitelji puteva ka toleranciji i demokratiji, mada su i sami umeli biti fanatični i uskogruđi kao i njihovi protivnici. *Država vernika* za koju su se oni borili nije imala izgleda u sudaru s *državom crkava* koju su zastupali vladari, dinastije pa i uprave autonomnih gradova.

Kada se kasnije ponovo nametnula tema o državi i kada se nastojalo da se o njenoj misiji raspravlja laičkim i racionalnim terminima prilike su se bile uveliko izmenile. U vreme apsolutizma, naročito prosvetljenog apsolutizma, delokrug države nesrazmerno se proširio, a u međuvremenu su se usavršila i sredstva gospodarenja (brojne vojske, ubojitije naoružanje, mreža puteva, kartografski premeri itd.). Upravljanje državom je postepeno postajalo predmet naučne discipline. No glavno je došlo tek posle industrijske revolucije sa opštim povećanjem bogatstva, što je omogućilo između ostalog opštu vojnu obavezu i

opšte osnovno obrazovanje, zatim sa železnicama, sa telegrafom, s administrativnim sistemom koji je dopro do sela, sa masovnim novinama itd. itd. Već na prvim koracima modernizacije u drugoj polovini XIX veka država je raspolagala s neuporedivo većim snagama od svega što je poznavala dotadašnja istorija. U čiju službu će se staviti ta snaga kad misija države više nije utemeljena u crkvi i verskoj čistoti? Negde ranije, negde kasnije, negde izričito a negde prećutno, moć države pozvana je da podupre naciju, njen napredak, jezik i kulturu.

Nasuprot vekovima rasepkanim Nemačkoj i Italiji, Francuska se uzima za primer rano postignutog jedinstva i prirodnog, organskog rasta u evropskoj istoriji. Pa ipak, u Francuskoj 1863. godine više od pola stanovnika nije govorilo francuski već neki lokalni dijalekt! Naučnici se danas spore o tome je li za jedinstvo Francuske bila važnija železnička mreža ili opšte osnovno obrazovanje. Francuska je nametnula svoj jezik i kulturu značajnim delovima sveta pre nego što je potpuno prekrila prostor u svojim granicama.

Iako nije bilo snage koja bi konkurisala integrativnom delovanju moderne države rezultati su ipak postizani lagano, stoleće delovanja nacionalne države nije bilo dovoljno da se "svari" sve što je zatečeno unutar granica, da se kao u kalupu izlije jezičko i kulturno jedinstvo. "Homogenizaciji" se najduže opiralo ono što se najsporije menja: jezik, struktura porodice, život u malim grupama.

Francuska sa svojim demokratskim razvojem nije tipična za nacionalnu državu, iako je uzimana kao uzor i obrazac. Stavljanje državne sile u službu nacije u nedemokratskim uslovima može da se posmatra u drugim zemljama, pre svega u državama koje su srazmerno kasno konstituisane a zatekle su nasleđe nadnacionalnih "carstava" iz ranijih vekova. Sve više postaje vidljivo ono što je primenjivano u cilju "čišćenja" nacionalne teritorije: od gonjenja i preseljavanja, preko zabrane upotrebe jezika, raznih drugih vidova nasilne asimilacije manjinskog stanovništva do menjanja imena i preoravanja grobalja koja u imenima na kamenu nose tragove ranijeg etničkog i jezičkog stanja. Kao što je izbor feudalaca i dinastija u doba reformacije u osnovi odredio versku kartu Evrope do najnovijeg vremena, tako je raspored nacionalnih

država usekao jezičke granice, utoliko oštrije što su režimi mladih nacionalnih država bili bezobzirniji i nedemokratskiji.

Teror u ime nacije

Vrhunac politike nasilja, praćene zaglušujućom ideološkom i propagandnom bukom doneli su nacionalistički totalitarni režimi u Nemačkoj, Italiji i zemljama gde su bili imitirani. Tu je ne samo propovedano nego i ostvarivano iskorenjivanje celih naroda i delova naroda, premeštanje velikih masa stanovništva, tu je sprovedeno nasilje u cilju menjanja rasnog i nacionalnog sastava teritorija. Od onoga što se radilo strašnije je bilo ono što se projektovalo – još veća preseljavanja, dovođenje čitavih naroda u ropski položaj itd. itd. Otuda niko ne bi smeo da bude toliko istorijski nepismen i politički slep da u Drugom svetskom ratu vidi rat Nemaca sa Francuzima i njihovim saveznicima. U Drugom svetskom ratu doslovno su branjeni demokratija i humana i liberalna načela građana razvijeni u novovekovnoj Evropi od snaga koje su počinile mnogostruki zločin protiv čovečanstva.

Slom nacizma je posledicama koje je imao po nemačku naciju upozorio na opasnost od ekstremnog nacionalizma i kompromitovao ciljeve i sredstva bezobzirne nacionalističke politike. Osuda ratnih zločina, odbijanje rasne, nacionalne, verske i svake druge diskriminacije, zalaganje za načelnu jednakost i ravnopravnost naroda, zabrana agresije i nasilja, sve je to stvorilo novu atmosferu u međunarodnim odnosima i podlogu za neku vrstu svetskog javnog mnjenja s kojim se u savremenoj politici mora računati.

Ekstremni tip nacionalne države je diskreditovan, umereni se, međutim, održao i nastavio je da deluje i nadahnjuje programe i političku praksu u raznim delovima sveta. Nacionalno-državna politika se često napaja na izvorima iz XIX veka imajući pred očima primere uspehlih i neuspehlih asimilacija. Iz XIX veka je preneto i u masovnoj svesti deluje, naročito u zaostalijim delovima sveta, uverenje da je prirodno da se u jednoj državi koristi jedan jezik i da je odstupanje od te navodne norme neprirodno i privremeno. Zagovornici ili prećutni

podržavaoci nacionalno-državne politike gube iz vida činjenicu da su se prilike opet temeljno promenile u odnosu na doba uzleta nacionalnih država.

Pre svega, napredovala su tehnička sredstva koja povezuju ljude i prostore i otišla korak dalje od onoga što je tako pogodovalo nacionalnoj državi XIX veka, a što poklonici modernog nacionalizma imaju u vidu. Granice ne zaustavljaju avione ni elektromagnetne talase, i već u poslednjem ratu se pokazalo da se ni najbrutalnijim sredstvima ne može izolovati "svoje" područje. (S generacijom dece iz Drugog svet-skog rata – danas su to šezdesetogodišnjaci – izumreće živi svedoci značaja radija za pregaženu Evropu). Opšte pobošljanje materijalnog stanja učinilo je da ne samo osnovno nego i srednje i visoko obrazovanje postane masovno, što je najjači bedem u odbrani od manipulacije, od tretiranja stanovnika kao mase koja se propagandom (danas se koristi eufemizam "marketing") može mesiti i po volji oblikovati.

Moderna sredstva masovnih komunikacija učinila su da je svet postao pozornica čiji su svi delovi više ili manje vidljivi. Današnje države nisu nalik na ostrva, kakve su bile pre sto godina, one su u neprestanoj i nezaustavljivoj komunikaciji sa svetom koji ih okružuje. O tom okruženju kao i o već spomenutom svetskom javnom mnjenju svako mora da vodi računa. Nasuprot državi XIX stoleća savremena država ne može stanovnike da tretira kao bespomoćne izolovane podanike, ona može u svojoj politici da naiđe na otpor onih koji bi tom politikom bili pogođeni, koji imaju samosvest branitelja temeljnih ljudskih prava i institucije za njihovu zaštitu, koji mogu računati s međunarodnom podrškom i solidarnošću.

Svet se toliko promenio da se svako ko danas nacionalnu državu XIX veka uzima kao uzor i obrazac po kome stvara merila za ocenu prošle i savremene politike, bez obzira na motive i bez obzira čini li to iz istorijske nepismenosti ili iz nesposobnosti da sagleda izmenjene prilike u svetu, izlaže riziku da ozbiljno naškodi naciji za koju se bori. Nepoštovanjem temeljnih ljudskih prava zavadio bi se sa stanovništvom koje želi da asimiluje, gušeći demokratiju lišio bi se snaga i potencijala sopstvenog naroda, izolujući zemlju sprečio bi dijalog

svoje nacionalne kulture sa svetom, onemogućio bi podsticaje koji dolaze spolja i afirmaciju u okolnom svetu.

U savremenom svetu je osnovna intencija nacionalne države u značajnoj meri postala bespredmetna. Vredi li potirati razlike između grupa, regija, kada svi spoljni podsticaji i uticaji koji bitno određuju uslove života deluju u pravcu uniformisanja? Vredi li dramatičnije jezičke razlike u zemlji kada svi streme integraciji u mnogojezičnu evropsku zajednicu?

Kultura, demokratija i percepcija nacionalnog*

Za sadašnje generacije jugoslovenskih građana “nacionalizam” je rđava, opaka stvar. Kada se prešampava neki stari tekst koji to ne podrazumeva, priređivači onda tumačenjima u napomenama premošćuju jaz između pozitivne konotacije termina “nacionalista” koju je dao davnašnji pisac i negativne percepcije sadašnjeg čitaoca. Biti “nacionalista” u proteklim decenijama nije značilo biti naglašeno i možda preterano privržen svojoj naciji i njenoj “stvari”, bila je to etiketa zbog koje se dospevalo u negativni, čak opasni deo društva. I izvan političke sfere u nekim strukama se, uz određenu metodološku orijentaciju, skoro neizbežno dobijala ova etiketa. Pratila je ljude kao neka vrsta profesionalne bolesti ili deformacije.

Provevši svoj radni vek u našoj osobenoj atmosferi nastrojen protiv “nacionalista” po svojoj definiciji, a istovremeno noseći žig “nacionalizma” po definiciji i kriterijima drugih ili trećih, postajao sam sve osetljiviji, čak opsednut nesporazumima oko nacionalnog i nacionalizma. S vremenom sam počeo da uviđam da to nije samo individualan etički problem nego da prerasta u javni i politički problem, naročito od vremena kad su otvoreni prostori za slobodne diskusije i pluralističko sučeljavanje pogleda na prošlost i savremenost. Uvrstiti ideju, program, pokret ili političku partiju među “nacionaliste” znači ozbiljnu diskvalifikaciju, pogađa mnogo više od pojedinca, postaje

* “Demokratija danas. Nezavisni zbornik za politiku i kulturu”, br. 3 /jun/ 1990.

faktor javnog života i pruža mogućnosti za zloupotrebe i manipulacije. Najviše iznenađuje to koliko je malo spremnosti da se diskutuje o objektivnim kriterijima, da se traže i utvrde obeležja po kojima će se prepoznati “nacionalizam” i “nacionalisti”. Neodređenost i polumrak, nepostojanje kriterija, terminološka i konceptualna zbrka, sve to daje mogućnost da se etiketa potegne u svako doba i upotrebi protiv bilo koga. A to odgovara onima koji su se samovlasno stavili u ulogu arbitara i smatraju da imaju ovlašćenje da lepe etikete bez obzira na sadržaj i merila. Otuda je za demokratizaciju kulturnog života preko potrebno da se objektiviju kriteriji, da se eksplicitno formulišu s mogućnošću da se kontroliše primena, uz istovremeno potiskivanje na margine dobro poznatog ratovanja pomoću etiketa. U demokratskom i pristojnom društvu od pogrde “nacionaliste” morali bismo biti zaštićeni otprilike onako kao što su ljudi zaštićeni od optužbe da su lopovi ili kurve.

U traganju za pravim merilima odmah se javlja sumnja u to da je moguće samo negativno opisivati nacionalnu privrženost. Bez dubljih istorijskih i teorijskih znanja, površnim posmatranjem zbivanja kod evropskih naroda u XIX veku može se doći do zaključka da su pozitivne vrednosti nacionalne privrženosti bile izrazite u ranoj fazi buđenja nacija, onda kada obeležje “nacionaliste” nije imalo negativan prizvuk. Privrženost “rodu i jeziku” rađala je novo osećanje za celinu, podrazumevala je dotle neslućen vid solidarnosti koja prevazilazi staleške i imovinske razlike i uključuje obespravljene i oskudne, i koja traži da se pomažu i uzdižu talenti iz cele narodne mase, te da se s njima učestvuje u nekoj vrsti takmičenja među nacijama. Kulturu XIX veka karakteriše društvena pokretljivost koja bi bila nezamisliva bez pobuda poteklih od buditelja nacije. Setimo se zatim kulturnog obogaćenja do koga je došlo prihvatanjem narodnih tradicija i “narodnog znanja” te prevazilaženjem aristokratskih kulturnih obrazaca. Koliko je mecenatstva i zadužbinarstva bilo inspirisano željom da se “posluži rodu”, koliko je privatnog zahvaljujući tome pretvoreno u javno, koliko je materijalnih i duhovnih snaga bilo mobilisano?

Za našu temu je važno pitanje da li je mobilizatorska i integrativna uloga nacionalizma vezana za samo jedan period prošlosti i da li je do kraja iscrpljena u XIX veku. Da li je baš sve ono što su rodoljubi iz doba buđenja nacija prilagali narodima i zemljama postalo nepotrebno i neaktuelno? Prepuštajući čitaocu da odgovor potraži u horizontu svog iskustva, upozorio bih na to da nova masovna društva, sabijena i izrešetana kanalima kojima struje informacije, a ipak do nepreglednosti razdrobljena, imaju i neke potrebe o kojima se nije ni slutilo u vreme pradedova sadašnjih generacija. Nije li u jeku globalnog uniformisanja koje prati racionalnost i jeftinu masovnu proizvodnju potrebnije uporište za očuvanje raznovrsnosti i individualnosti, i gde se ono može pre naći nego u nacionalnoj kulturi i u tradicijama koje čuva? I danas se u privrženosti naciji, u želji da se posluži zajednici koja je bila pre nas i koja će biti posle nas, nalazi podstrek za prevazilaženje egoizma, ekstremnog asocijalnog individualizma, privatističkih težnji, nehumanog birokratizma. Nije iščezla uloga nacije kao prvog poprišta na kom se dovoljno univerzalnim i oštrim merilima proveravaju i ocenjuju delovanja institucija i stvaralaštvo pojedinaca.

Moglo bi se nastaviti u ovom pravcu, ali je, nadam se, ovo što je rečeno dovoljno da pokaže kako nema razloga da se veruje u to da je naciji odzvonilo, da pripada prošlosti, da se u samom interesovanju za naciju i privrženosti naciji nalazi nešto negativno što bi povlačilo etiketu "nacionaliste". Sledeći jedno opšte mesto kod starih moralista po kome su mane najčešće preterano razvijene vrline, uzećemo u obzir mogućnost da privrženost naciji može da čoveka zaslepi i općini, onesposobi da razumno i moralno dela. Apsolutizovanje nacije može ići dotle da se sve njoj potčinjava, da se nijednoj sferi života i stvaranja ne priznaje autonomnost i vrednost po sebi, da se osporava smisao svega što ne služi naciji, da se nipodaštavaju ljudski, moralni, religijski obziri ako bi došli u konflikt s interesima nacije. Borci za naciju odavno su svesni njene uzvišenosti. Kavur treba da je jednom rekao: "Kakvi bismo nitkovi bili da smo za sebe radili ono što smo činili za naciju."

Dvostruki moral i primena dvostrukih merila otkrivaju da je vrlina ljubavi i privrženosti naciji do te mere hipertrofirana da je postala mana koja će neposredno ili posredno u krajnjoj liniji štetiti samoj naciji. Nepotrebno je ocrtavati svu širinu ispoljavanja nacionalističke pristrasnosti: od rasporeda vrlina i mana, preko viđenja prošlosti do skiciranja budućnosti. Pouzdan test za prepoznavanje nacionalista je to da li prihvataju ili odbijaju jednaka merila, što je uvek primenljivo, a kada je reč o budućnosti to je prihvatanje odnosno odbijanje načela da se drugoj naciji ne sme nametati i želiti ono što se ne prihvata i ne želi za svoju.

Apsolutizovanje i preterivanje, jednostranost i pristrasnost kao rukovodna načela sigurno nisu pozitivna ispoljavanja privrženosti naciji, niti zaslužuju podršku i ohrabrenje, ali u demokratiji mogu da dolaze do izraza i uticaja do one nevidljive granice koju određuje kulturni nivo i do one vidljive granice koju postavlja pozitivno pravo (kad je u pitanju ugrožavanje i vređanje drugih). Međutim, apsolutni, integralni nacionalizam zbog svoje totalitarne prirode nije saglasan sa demokratijom. Njegovo najpotpunije otelovljenje je bio nemački nacionalsocijalistički režim, primer poučan i zastrašujuć po katastrofalnim posledicama po svet, po nemačku naciju i po njen ugled u svetu. Iz antihitlerovske borbe i njenih ogromnih žrtava proizišla je neka vrsta međunarodnog javnog mnjenja, savesti čovečanstva čiji politički izraz pokušavaju da budu Ujedinjene nacije, a čiji je kulturni izraz globalno zastupani sistem vrednosti u kom se na vrhu nalaze istinoljubivost i objektivnost, nepristrasnost i tolerancija, principijelna ravnopravnost rasa i naroda i dužnost da se ona poštuje.

Privrženik jedne nacije teško da može biti ravnodušan u pogledu njenog mesta u svetu i ugleda koji uživa, pa ne bi smeo da podržava ono što naciju dovodi u sukobe sa okruženjem ili što izaziva unutrašnje raskole i trenja. Otuda je prirodno očekivati da će u demokratskim uslovima same nacije suzbijati ekstremizam i nacionalni radikalizam iz svog interesa, iz onog "*sacro egoismo*" koji je nadahnjivao u XIX veku. To je razlog više da nacije budu poštovane i kao grupe i vrste ljudskih zajednica i kao pojedinačne, konkretne nacije.

Ali, problemi nacionalnog se kod nas ne rešavaju samo otklanjanjem nacionalizma kao preteranosti i deformacije. Kada bismo, u nekoj vrsti misaonog eksperimenta uzeli da preterivanja i nema, opet bi ostale teškoće zbog toga što nema jednodušnosti u pogledu identifikovanja zajednice kojoj smo privrženi i kojoj želimo da poslužimo.

Ljudi i bez teorijskih predznanja mogu da uoče da se osim za naciju emocionalno i simbolički vezuju i za druge grupe: za svoju crkvu, za svoje profesionalno udruženje, za političku partiju, za udruženje zemljaka iz zavičaja itd. Te grupe se normalno ne sudaraju jer su im funkcije različite, nejednake su opštosti ili su različitog logičkog reda. To važi i za velike grupe, što se može demonstrirati na pojednostavljenom primeru Venecijanaca, koji je sav materijalno i intelektualno angažovan oko svoga grada ali to nije nauštrb njegovog italijanstva, niti ga ometa da bude borac za ujedinjenu Evropu. Shema koja sledi iz ovog primera, a po kojoj su evropska zajednica, nacija i zavičajna regija prstenovi različite širine ne da se primeniti na naše prilike iz razloga koji se ovde ne mogu razrađivati. Ti razlozi su, pre svega, u osobenostima istorijskog razvoja čiji je raniji deo osvetlio M. Ekmečić knjigom o stvaranju Jugoslavije 1790–1918, a čiji noviji deo imamo u pamćenju i iskustvu.

Kome u našem slučaju pripada povlašćeno mesto nacije kojoj je usmeren najveći deo privrženosti i lojalnosti? To pitanje od samih početaka Jugoslavije predstavlja bifurkaciju od koje polaze dve struje. Jedna je na tom mestu zadržala naciju nasledenu iz XIX veka, odnosno naciju posle 1945. legalizovanu i konsolidovanu u socijalizmu, dok je druga na to mesto stavila celinu jugoslovenskih građana, “troimeni narod”, potiskujući nacije subjekte borbi za jugoslovensko ujedinjenje na položaj “plemenâ”, zavičajnih regionalnih grupa. Posle 1945. godine nije bio unitaran ideal, ali je bila unitarna stvarnost armirana čeličnom voljom vladajuće partije.

Od početaka Jugoslavije javljale su se tu i tamo težnje da se ova dva nivoa integracije, nacionalni i jugoslovenski, razdvoje – da se drže odvojeno da ne bi dolazili u koliziju, da se dopunjuju kao krugovi nejednake širine. U novije vreme, u perspektivi evropske integracije jugoslovenskoj zajednici se pridavala uloga šireg prstena koji

povezuje naciju i evropsku zajednicu. Ali, kako se kod nas diskusije o ovom problemu nikad nisu vodile na dnevnom svetlu, niti svedene na suštinu, dve struje su ostale u rivalskom odnosu, i jedna i druga uverena u to da je u prethodnom razvoju nepravedno potiskivana. Oni koji su davali primat “jugoslovenstvu” (u ovom specifičnom smislu), bili su skloni da žigošu negovanje privrženosti naciji kao “nacionalizam” (još jedan izvor poznate etikete), a oni kojima je na glavnom mestu ostala nacija bili su skloni da osporavaju Jugoslaviju zato što ometa razvoj, guši i siromaši naciju ili se maćehinski odnosi prema njoj. U ovom trenju je izvor negativne energije koja pokreće mnogobrojne sporove, kojima se ne treba baviti u ovom kontekstu.

Demokratija bi morala da pruži priliku da se ova diskusija vodi slobodno, da sve strane iznesu svoje interese i argumente, svoja nadaanja i bojazni. To podrazumeva i slobodu da se iskažu i oni koji hoće da su Jugosloveni po nacionalnosti, ali to podrazumeva i neophodnost da se njima predoče obaveze koje proističu iz jednakopravnosti. Naime, Jugosloveni u ovom specijalnom nacionalnom smislu ne bi smeli ni programski ni praktično da deluju protiv postojećih nacija, niti bi smeli na osnovu svoga imena i opredeljenja da pretenduju na to da su veći ili bolji Jugosloveni (u smislu građani Jugoslavije) od pripadnika drugih nacija ili narodnosti. Nemoguće bi bilo očuvati ravnopravnost nacija a istovremeno propagirati njihovo prevazilaženje i popularisati vrednosni sistem u kome nacija ima negativnu ulogu kao smetnja jedinstvu. Problemi nisu samo terminološki.

Nije jednostavan ni odnos nacija i užih regionalnih skupina. Skoro sve naše nacije su u procesu integracije bile suočene sa zadatkom da u srazmerno kratkom vremenu prevladaju nasleđene regionalizme, da stope u celinu delove koji su se razvijali pod različitim uslovima. Negde je to u potpunosti uspelo, negde je ponešto ostalo nedovršeno, a nije svugde ni sagledana sva težina problema. Naslućujući značajnu ulogu države u tome i znajući za četrdesetpetogodišnji monopol političke vlasti ljudi su posumnjali u objektivnost i doslednost države jer je izgledalo da je na jednoj strani suzbijala regionalizme, a na drugoj ih podržavala. Usled toga se ova inače bezazlena problematika

politizovala opterećujući u značajnoj meri ionako složene nacionalne odnose u Jugoslaviji. Dovoljno je da se podsetimo raskola koji je suprotstavio “nacionalne” Crnogorce i “regionalne” Crnogorce, one koji sebe smatraju delom Srba; na pretenzije prema Bosni i Hercegovini u kojima su sadržani i odgovori na dugogodišnju pogrešnu politiku usmerenu na to da Republika BiH bude talionica u kojoj će se izliti nova socijalistička nacija. U negativno nasleđe spada i ustavno definisanje pokrajina u Srbiji 1974. godine praćeno forsiranjem “voždanstva” uz istovremeno potiskivanje tradicionalnih regija (Srem, Banat, Bačka) itd. Skidanje tabua, svestrano sučeljavanje gledišta u demokratskoj diskusiji, može uz razumevanje i dosledno etičko postupanje da nađe razrešenje za ove i slične probleme.

Traganja za korenima nesporazuma o nacionalizmu, nabeđenom ili stvarnom, o subjektima i objektima naših nacionalnih predavanja i svrstavanja dovela su me dotle da posumnjam da kao društvo imamo realističke predstave o svetu koji nas okružuje, da se upitam nisu li oveštali misaoni šabloni, nepogodan konceptualni aparat i ne uvek adekvatne metode, toliko izobličili sliku sveta da to ometa racionalno ponašanje i delanje. I to u vreme kad imamo više učenih ljudi, naučnih disciplina i institucija nego ikada ranije. To se, naravno, dá razumeti ako se beskrajnoj složenosti stvarnosti suprotstavi neizbežna parcijalnost naučne analize. Tako je mnogo stvari na nebu i na zemlji koje nisu podvrgnute naučnoj analizi, a nije ni ono što ljudi misle i govore o svetu proizišlo iz naučne analize.

Ono što utiče na mišljenje našeg prosečnog čoveka o nacionalnim i etničkim stvarima, o ljudskim zajednicama i smislu njihovog opstanka, teško je odgonetljiva smeša nauke i sujeverja, atavizma i futurizma, sentimentalnosti i račundžijstva. Nemoć nauke i neartikulisana masovna svesti trebalo bi da nas opominju na to da baveći se ovom sferom budemo manje dogmatični, da svojim zapažanjima, zaključcima i pretpostavkama ne dajemo privid definitivnih istina, da delujemo tragalački i pristupamo komparativistički koristeći ono što je našao i proverio ostali svet, da se oslobađamo predrasuda, naročito one voluntarističke koja sve objašnjava zlom voljom grupa ili pojedinaca.

Demokratski ideal kulture juče i danas*

Pre nego što su počele otvorene borbe protiv načelne neravnopravnosti, protiv privilegovanih staleža i sistema institucija kojima se održavala aristokratska stara Evropa, vodila se jedna druga borba čiji su pravi značaj i posledice sagledani tek sa velike distance, borba za kulturnu ravnopravnost. Njen opšti smisao je bio u tome da se dokaže da kultura nije samo sa višim klasama, a varvarstvo sa nižim, a upadljiv izraz bio joj je u suprotstavljanju “civilizovanosti” kao uglađenosti, dvorjanskog načina života, kao nečega što ostaje na površini i što se prenosi imanjem i nasleđem, i “kulture” kao skupa unutrašnjih osobina koje bi poticale iz obrazovanosti, moralne ozbiljnosti, sposobnosti za usavršavanje i stvaralaštvo. Taj neupadljivi i, naizgled, neutralni spor je od interesa za našu temu o demokratiji utoliko što je prokrčio put temeljnoj promeni merila vrednosti, promeni koja je ranije nepri-mećenu i prezrenu kulturu prostog sveta uzdigla na nivo “narodnog blaga”, koja je taštosti i uniformnoj kulturi dvorjana s pretencioznim klasicizmom suprotstavila bogatstvo i raznovrsnost riznica umotvorina u kojima treba da se ogledao “duh naroda”. Bez tog preokreta u načinu mišljenja i u stavovima teško je moguće zamisliti uklanjanje plemićkog monopola vlasti i pobjedu načela jednakosti pred zakonom.

* Saopštenje na skupu o kulturi u organizaciji Demokratskog centra. Objavljeno u časopisu “Dijalog”, jesen–zima 1995.

S veće vremenske udaljenosti može se zapaziti da su rane borbe za jednakost i ravnopravnost povlačile sobom suštinsku promenu granica. Obarane su i uklanjane one pregrade koje su delile društvene slojeve, pregrade usled kojih su francuskom plemiću bili bliži nemački ili engleski plemić nego francuski pučanin ili seljak, a u isto vreme su povlačene nove granice duž linije dokle se prostirao jezik i narod sa svim onim što je činilo njegovu individualnost. Ali kako tu mnoge stvari nisu bile jasne ni uvek diferencirane, a nije bilo ni saglasnosti o tome ko sve ima pravo da se razgraniči, neminovne su bile oružane borbe, ništa manje surove od nekadašnjih dinastičkih i feudalnih ratova.

Rušenje unutrašnjih staleških granica omogućilo je da se obrazuju masovna egalitarna društva u kojima je kultura dobijala snažne potpore i podsticaje, a sama je omogućavala da se briše mnoštvo regionalnih i lokalnih razlika i stvarala uslove za dotle neslučenu koheziju i homogenizaciju. Privrženost "rodu i jeziku" omogućavala je da se stvori novo osećanje za celinu, podrazumevala je visok stepen solidarnosti sposobne da prevazilazi staleške i imovinske nejednakosti i da traži da se pomažu i uzdižu talenti iz cele narodne mase kako bi se s njima učestvovalo u nekoj vrsti takmičenja među nacijama.

Ranije naslućivana i zagovarana kreativnost masa došla je do izražaja tek pošto se obrazovanje omasovilo na svim nivoima. Ekonomski i naučno-tehnički napredak druge polovine XIX veka teško se da zamisliti bez one vojske stručnjaka regrutovanih iz različitih društvenih slojeva. Demokratizacija kulture u smislu rasprostiranja u sve slojeve društva, izjednačavanja, oslobađanja prostora za iskazivanje kreativnih potencijala i njihovo korišćenje na opšte dobro, bila je u temeljima opšteg napretka, ali nije obezbeđivala unapređenje demokratije. Racionalni i naučni duh je u spoju sa slobodnim preduzetništvom omogućio dotle neviđeni materijalni prosperitet, kome su granice postavljala ratna razaranja. Stepem slobode je dozvoljavao racionalnom i naučnom duhu da sagleda ljudski položaj kritički i realistično, da zapazi ogroman jaz između načela i stvarnosti, da

prepozna ograničenost i uslovljenost mnogih stavova koji su preten- dovali na univerzalno važenje.

Ne sme se, međutim, prevideti da je silni tehnički napredak davao i sredstva za ograničavanje slobode, za gospodarenje ljudima, za nad- zor, za masovnu indoktrinaciju i manipulaciju. Za tim sredstvima se utoliko lakše posezalo što su na trajnim tenzijama između država i nacija sa izukrštanim i sukobljenim aktuelnim interesima i nasleđem ranijih sukoba izrastale ideologije koje su zahtevale i opravdavale apsolutno pokoravanje i služenje naciji. Slobodu su na isti način ugro- žavale i paralelne ideologije radničke klase, revolucije, naglog menja- nja sveta. U eri ideoloških sukoba i ograničavanja sloboda granice su ponovo dobile veliki značaj. Umesto opširnog obrazlaganja podsetiću na njihovu ulogu u genezi Drugog svetskog rata, a u posleratnom peri- odu na “gvozdenu zavesu” i na “berlinski zid” kao na rečite simbole.

U međuvremenu je došlo do nove velike promene, čiji se domašaj još ne uočava. Naime, naučno-tehnički napredak koji se ispoljava u talasima koje krštavaju revolucijama postao je toliko brz, intenzivan, i postavio je tako složene zadatke, da nijedna nacionalna država, ni najbogatija ni najrazvijenija, nema dovoljno snage i sredstava, zna- nja i pameti da ga vodi sama za sebe i da ga koristi kao što je činila krajem XIX veka. Međuzavisnost je nametnula logika razvoja i rasta, ona nije stvar slobodnog izbora ili mirotvoračke politike. Mislim da je tu posredi jedan od slučajeva kad možemo da posmatramo deter- minizam na delu: ukoliko se naučno-tehnički progres više zahuk- tava, utoliko više postaje nadnacionalan i internacionalan i zahteva veću kooperaciju. Naravno, ideje, tehnike, snage koje nose tehnički napredak ne ispunjavaju svu kulturu, ima je, srećom, i izvan nauč- no-tehničke sfere. Ali teško bi bilo odbraniti tezu da ti drugi elementi kulture ne zavise od tehničkog napretka. Treba se samo setiti uloge koju u svim sferama kulturne delatnosti imaju komunikacije i imati sve to na umu kad nastojimo da sagledamo svoj položaj u svetu.

Ako pokušamo da se izmaknemo i naše vreme posmatramo iz daljine kako bi ono što je krupno i opšte lakše odvojili od onoga što je sporedno i prolazno, relativizovaćemo demokratski ideal. Ne verujem

da vredi pogled upirati u daleku budućnost i truditi se oko modela najboljeg uređenja; možda je bolje razmišljati polazeći od stanja u kome smo se zatekli, pre svega razmišljati o tome kako proširiti prostore slobode i pametno ih koristiti za prosperitet zemlje u kojoj živimo, naroda kome pripadamo i za podizanje njegove kulture.

Među slobodama neophodnim za razvoj demokratske kulture na prvo bi mesto moralo doći slobodno prelaženje granica. Granice ne bi smele da ometaju protok ljudi, dobara, informacija, ne bi smele da otežavaju razmenu sa svetom – da ne bismo bili lišeni nečega što se u svetu stvorilo a što može da oslobodi od bede i oskudice, patnje i bolesti. Slobodna razmena informacija u najširem smislu reči neophodna je da bi se održao korak sa svetom i očuvala sposobnost recepcije onog što se u svetu stvara, da bi se pratile i koristile tekovine u svim oblastima. Slobodna razmena pruža mogućnost i da obavestimo svet o sebi, o svom doprinosu, da se brinemo o slici o sebi i o svome ugledu. Najzad, postoji i jedan poseban razlog da se granice drže kao niske i male prepreke, a to je očuvanje veza s našim narodom izvan državnih granica u cilju očuvanja kulturne celine, obezbeđenja negovanja zajedničkih tradicija.

Kulturi je potrebno da postoji sloboda političkog delovanja kako bi se izgradio optimalni institucionalni mehanizam, kako bi se u konkurentskom nadmetanju dolazilo do najboljih rešenja, kako bi se obezbedila kontrola onih koji vrše vlast. Ali, kulturi je možda više nego drugim sferama života potrebno da postoji sloboda stvaranja, upravljanja i rešavanja problema *lege artis* u doslovnom značenju tog izraza, po pravilima i kriterijima te veštine ili discipline. Kod nas se veoma teško ukorenjuje takva ideja o pluralizmu koja pored množine stranaka podrazumeva pluralizam institucija, stručnih organizacija, udruženja koji svoje poslove vode autonomno, po svojim pravilima. Možda treba povremeno stranke, koje su neophodan instrument demokratije, podsećati na to da one nisu kompetentne za sve delatnosti i da ne treba da se u sve mešaju. Ko to neće da uvidi može da bude osumnjičen za totalitarne namere.

Sloboda od pritisaka i ideoloških uticaja pomogla bi da se nađu neke veoma delikatne a veoma važne ravnoteže, kao što je ravnoteža između onog što je univerzalno i onog što je osobeno naše, između tradicije i modernizma. Ovde nije mesto da se detaljnije razmatraju ovi polariteti i sklonost kulture da osciluje između njih. Podsetiću samo na to da nije lako uskladiti savremene demokratske vrednosti sa arhaičkim patrijarhalnim i autoritarnim modelom porodice iz koje potiče većina onih od čijeg stava zavisi demokratizacija. Podsetiću takođe na isključivost koja svakog ko je modernistički nastrojen osuđuje kao otuđenog protivnika svega što je narodno.

Demokratska kultura bi, po mome mišljenju, morala da neguje i zastupa neke sasvim određene vrednosti kako bi se one široko prihvatile i uticale na stavove ljudi više nego nasleđene ili propagirane predrasude. Kod nas je mali broj javnih radnika i kulturnih stvaralaca obavešten o tome kako su druga društva neutralisala svoje tradicionalne omraze i netrpeljivosti, "vekovna" nepoverenja. Stereotipi i predrasude obično ne iščezavaju sami, mada se sa smenjivanjem generacija, s velikom pokretljivošću ljudi i raznovrsnim iskustvom one smanjuju.

Racionalnost, istinoljubivost i objektivnost bi morale biti među neospornim vrednostima koje kulturno stvaralaštvo podržava i populariše. Teško je sa malo reči okarakterisati našu situaciju, ukoliko je uopšte i poznajemo. U individualnom iskustvu je zapanjujuće saznanje o tome koliki je broj ljudi sa dva lica, vrlo objektivnih, akribičnih i preciznih u svojoj struci, a do zagriženosti neobjektivnih kada dotaknu temu o nacijama i nacionalnim odnosima. Gorepomenutim vrednostima ovde bi trebalo dodati kritičnost, ne samo u odnosu na mitove i legende nego i u odnosu na iracionalnost i besmislice kojima su ljudi zasuti posredstvom uticajnih medija. Ove pomenute vrednosti mogu poslužiti kao stub za jednu vrednost koja je prevashodno demokratska ili bez koje nema demokratije. Mislim na tolerantnost, na poštovanje mišljenja i stava drugoga, ravnopravnost na delu. To je vrednost u svim sredinama kojima je demokratizacija na srcu; nama mora biti još više jer smo zahvaljujući osobenoj istorijskoj situaciji

u čestom, ponegde svakodnevnom dodiru s pripadnicima drugih nacija, sa sugrađanima drugog jezika i različitih tradicija. Tolerancija je, dakle, neprekidno na probi, a iskustva nisu ohrabrujuća sudeći po tome kako su lako, brzo i temeljno propovednici mržnje i dirigovana medija uspeli da zatruju netrpeljivošću tradicionalno tolerantnu sredinu ovog grada*. Tolerancija dobija u značaju i zbog promena u promišljanju demokratije, naročito zbog potrebe da se uvidi da se neke teme i neke situacije moraju izuzeti iz standardnih procedura, prostije rečeno zbog potrebe da se uvidi da nadglasavanje nije ni najviši ideal demokratije ni garantija valjanosti i trajnosti rešenja.

* Beograda. (Prim. prir.)

Granice, mostovi kultura, evropska integracija

Mnogo, premnogo puta ponovljeno tvrđenje kako su *ekonomski interesi* naterali Zapadnu Evropu na integraciju* ima sve dobre i loše strane “krilatih reči”: čini se razumljivo, lako se pamti, pogodno je za dedukcije i povezivanje u lanac sa sličnim tezama, ali je na drugoj strani u svojoj neomeđenoj uopštenosti skoro besadržajno. Ne može se osporavati ono što je očigledno, naime da je povezivanje u “evropsku ekonomsku zajednicu” prethodilo prekretnici iz 1992. godine, ali se ne sme prevideti ni ono što se zna iz sećanja, za šta se ne mora imati istorijsko obrazovanje – da su *ekonomski interesi* bili i u osnovi sasvim drugačijih pojava: podvojenosti, dugotrajnih neprijateljstava i ratova.

Ekonomski interesi, shvaćeni kao interesi koji se artikulišu u krilu kapitalističkog društva od vremena industrijske revolucije, pripadaju onoj vrsti objašnjenja koja nisu netačna već zavodljiva, jer u isto vreme i otkrivaju i sakrivaju. Oni mogu postati efikasno misaono oruđe i pomoći da se razume jučerašnji i savremeni svet ako se, na jednoj strani, preciziraju, ako se u njihovo izukrštano mnoštvo uvede neki red i hijerarhija i ako se pita o tome u kojim periodima i u kojim okolnostima su delovali i deluju u pravcu integracije a u kojima suprotno; a na drugoj strani, ako se percipiraju sa svim onim u čemu su otelovljeni jer apstraktni i izolovani oni su samo u svetu

* Ovaj esej objavljen je u listu NIN od 10. decembra 1989. u okviru bloka priloga raznih autora posvećenih temi “Evropa 1992”. (Prim. prir.)

misli, u istorijskim procesima ispoljavaju se u oblicima društvene organizacije, u političkim režimima i pokretima, stilovima života, u kulturnim vrednostima, idejama itd.

Veoma rano su umni ljudi u kapitalizmu prepoznali neprekidno delovanje sile koja teži za ukрупnjavanjem, povezivanjem, za širenjem tržišta. Globalni izgledi otvarali su se podjednako pred očima apologeta i pred očima kritičara kapitalizma. Otkrićem novih kontinenata svet je kao celina bio spoznat, predstojalo je još da se mašinom i modernom industrijom poveže i ujedini. Perspektiva preobražaja sveta i povezivanja čovečanstva nije prestajala da zaokuplja značajan deo intelektualnih snaga sveta oličenih u nepreglednom broju naučnih, tehničkih, filozofskih disciplina. Nasuprot misli ranijih epoha, moderna misao o svetu nije ostajala pasivna, nije ostala usmerena isključivo saznavanju, od početka je delatna, aktivno utiče na istorijski proces, ona je u najdubljoj osnovi novovekovne kulturne integracije, preduslova svih parcijalnih i regionalnih integracija.

Iz današnje perspektive je vidno to da se integracija nije ostvarivala u globalnim ili evropskim okvirima; nije Engleska postala "svetska radionica", niti se ostatak sveta zadovoljavao time da bude kupac njenih proizvoda i snabdevač sirovinama; integrativno delovanje *ekonomskih interesa* ispoljilo se u regionalnim okvirima, najčešće u granicama nacionalnih država, i nije proticalo u skladnom dopunjavanju već u surevnjivom takmičenju. Srazmerno rano su merama državne politike, protekcionizmom, neki integrativni tokovi presecani i preusmeravani tako da plodovi modernizacije i industrijalizacije ojačaju sopstveno područje. Malo je evropskih zemalja koje su preskočile tu fazu borbi zaštitnim carinama, bojkotom tuđe robe, favorizovanjem "svojih" privrednika neekonomskim sredstvima. *Ekonomski interesi* postali su dimenzija modernog nacionalizma i – sa njim i kroz njega – uticali su u najvećoj meri na uobličavanje istorije Evrope i sveta u toku poslednjih 150 godina.

U nekim delovima sveta i u jednom broju zemalja *ekonomski interesi* i dalje tako deluju, pa se naše polazno pitanje mora postaviti u specifičnijem vidu: šta se drugo tako promenilo da na području

Evropske ekonomske zajednice ekonomski interesi deluju tako da se podvojenosti prevazilaze i da se teži integraciji na nadnacionalnom nivou? Čini se da takve osobene i istovremeno temeljne promene treba tražiti i u svetu realnih društveno-ekonomskih odnosa i u svetu predstava i ideja.

Nesumnjivo je da se počelo osećati delovanje nagomilanih rezultata prethodnog razvoja. Komunikacijska infrastruktura (železnice, putevi, poštanski saobraćaj) dovršena je u okviru nacionalnih integracija, ali je zahvaljujući racionalnosti i unutrašnjoj logici nastajala kao jedinstvena mreža. Zatim je kultura naučno-tehničke epohe dala pronalaskе koji su omogućili brzu kontinentalnu ili globalnu komunikaciju (radio, mlazna avijacija, satelitska televizija), što je sve zajedno “smanjilo” prostor kao faktor razdvajanja. Današnji stanovnici zapadne Evrope u proseku znaju više o tome šta se događa u Evropi nego što su njihove prosvেćene elite u vreme oko prvog svetskog rata znale o događajima u svom srezu.

Tome treba dodati nagomilane efekte ujednačavanja koje je donela “modernizacija” naučno-tehničke epohe, što je smanjilo kulturne distance i dovelo do toga da savremeni čovek bude “kod kuće” ne samo u svom gradu ili svojoj zemlji, već na velikom delu kontinenta. Čovekovo celokupno okruženje počev od odeće, preko stana i nameštaja do arhitekture, urbanizma i uobličavanja pejzaža uniformisalo se do te mere da se razlike zapažaju prvenstveno u redu ili u neredu, u obilju ili u siromaštvu, u onome što je staro, u “istorijskim” jezgrima gradova, u onom što je prirodno i iskonsko u pejzažu.

Promene te vrste morale su da utiču na svest, na način mišljenja, na viđenje sveta i sebe i drugih u svetu. Obaveštenost i osećaj srazmere omogućuju da se realistično i egzaktno percipira svoja sredina i svoja grupa u odnosu na susedstvo i na okolni svet. U preobražaju svesti treba računati s mnoštvom malih promena čije se dejstvo sabira, ali i sa krupnim promenama, takvim čije je dejstvo vidljivo i koje svome vremenu daju obeležje preloma.

U modernom svetu razlike između generacija veće su nego bilo kada u ranijoj istoriji jer podmladak u drugoj polovini našeg veka

urasta u svet različit od sveta očeva i prima kao prirodno i samo po sebi razumljivo ono što je za generaciju očeva bilo novo, neočekivano, sa mukom izboreno. O tim razlikama bi mogli mnogo da kažu i stari i mladi, svako iz svoje perspektive. Mi ćemo se usredsrediti na jedan detalj koji je važan s gledišta naše teme: na drukčije viđenje granica, jer se u njima zgušnjava problematika integracije. Za starije generacije granice su bile simboli nezavisnosti, linije odbrane kroz koje su prolazi samo na određenim mestima, one su bile kraj svoga i početak tuđeg, često neprijateljskog sveta, međe do kojih se prostire jezik i pravni sistem, pregrada u cirkulaciji novca. Čitav niz drugih funkcija od vojnih do prosvetnih, bio je povezan u snop, granice su na izvestan način rezimirale prethodnu istoriju, bile su “natopljene krvlju”, nekad i doslovno.

Za generacije koje urastaju u naš svet u toku poslednje četvrtine XX veka ovaj snop se razvezao i uveliko stanjio; neke funkcije su zakržljale, druge su izgubile smisao. Kao stvarne granice doživljavaju se one linije koje odvajaju velike ideološke i vojne blokove, linije duž kojih se dodiruju suprotstavljeni svetovi koji zaziru jedan od drugoga. Pred tradicionalnim, običnim granicama ne zaustavljaju se avioni ni elektromagnetni talasi, neracionalno se pokazalo dugo zadržavanje vozova i motornih vozila, oslabile su funkcije nadzora i selektivnog propuštanja. Lišene brojnih funkcija, granice nisu predmet gloženja, ali ne blede i ne iščezavaju. Možda su sada stabilnije i trajnije nego što su bile u vreme kad su bile načičkane bunkerima. Kao linije dodira jezika i kultura granice rezimiraju decenije, negde i stoleća prethodnog razvoja, i ne predstavljaju prepreku integrativnim tokovima.

Među krupnim promenama svesti koje su krčile put zapadnoevropskoj integraciji treba spomenuti slom ultranacionalističkih ideologija posle drugog svetskog rata i talase demitologizacije kojima treba zahvaliti što je oslabio uticaj ideja i pokreta koji su bili zasnovani na eksploatiranju etničkih i nacionalnih surevnjivosti. U ekstremnom nacionalizmu uoči drugog svetskog rata, ne samo u nacizmu i fašizmu nego i u lokalnim varijantama koje su bile manje koherentne i delotvorne, intenzivnim sredstvima propagande je nametano

mišljenje u kategorijama rasne i etničke neravnopravnosti, kolektivnih zasluga i odgovornosti, nametano je shvatanje da je narod/nacija najviša vrednost pred kojom moraju da ustuknu sva druga moralna i pravna načela; pravdano je manipulisanje masama stanovništva da bi se izmenili odnosi koji su nepovoljni za narod/naciju. Užasi i zločini rata otkrili su amoralnost i rugobu ovih ideologija, njihovu opasnost ne samo za civilizovani i demokratski svet već i za narode/nacije u čije su ime nastupali. Predrasude i stereotipi, zablude i greške u načinu mišljenja sejani decenijama na velikom prostoru, nisu nestali bez traga, ali su retko gde, i to samo marginalno, nadahnjivali političke programe, a još ređe udarali svoj pečat kulturnoj atmosferi.

U vidljive promene svesti treba ubrojiti afirmaciju racionalnog, kritičkog pogleda na istoriju u kome sopstvena nacija nema centralno mesto ni isključive zasluge za napredak sveta u pojedinim epohama. Širenje horizonata olakšalo je upoznavanje drugih i uočavanje zajedničke kulturne i istorijske pozadine, relativizovanje nasleđa iz perioda suparništva i neprijateljstva sa susedima. U Zapadnoj Evropi je sve to imalo kao posledicu temeljito bolje međusobno upoznavanje na nivou prosečno obrazovanih masa (taj nivo se osetno podigao u poslednjim decenijama), imunost prema nasleđenim i novim predrasudama, uverenje u bliskost i zajedništvo uprkos različitih iskustava u prošlosti i razlika u jeziku, tradicijama, mentalitetu.

Razmišljajući o evropskoj integraciji treba imati na umu, pored uloge Evropske ekonomske zajednice, i evropsku kulturnu zajednicu koja se nije formalno konstituisala, ali je bila delotvorna u vidu brojnih međunarodnih naučnih i stručnih organizacija aktivnih od kraja XIX veka. *Ekonomski interesi* su svakako bitna dimenzija, okosnica mnogih drugih činilaca, ali sami nisu dovoljni da objasne uspeh evropske integracije. Ona nije plod mehaničkog dejstva *ekonomskih interesa*, već rezultat mnogih promena – postepenih i naglih, nezamislivih bez angažovanja generacija koje su lagano i uporno pomerale stvari s mesta.

To saznanje mi se čini veoma važnim za nas što 1992. godinu posmatramo s pomešanim osećanjima zavisti i bojazni. Utoliko više što kod nas postoji sklonost, ne samo u naivnom politiziranju običnih

ljudi već i kod onih koji imaju uticaja na politiku i uobličavanje javnog mnjenja, da se traži mehanizam pomoću koga će stvari same od sebe doći na mesto. Pribojavam se toga što se očekuje da će *ekonomski interesi* predstavljati mehanizam koji će nas odvesti i priključiti Evropi. Ne potcenjujući nimalo ono što privrednici i diplomate čine i što će činiti, predočavam da je zadatak mnogo prostraniji, da u njemu svi moramo učestvovati nastojeći da u svom delu Evrope postignemo ono što je evropski Zapad već postigao, da za kraće vreme i sa manje napora prođemo ono što je on prošao. Nema razloga da se očekuje da do toga može doći bez napora i angažovanja, delovanjem *ekonomskih interesa*, ali nema ni razloga zbog kojih bi takav preobražaj bio neostvariv. Objektivnu prepreku integrativnim tokovima predstavljaju granice ideoloških i vojnih blokova koje ne povezuju, već presecaju naš deo Evrope.

Granice i demokratija

Kada se naše vreme bude proučavalo sa neke veće distance, istraživači će biti zbunjeni protivrečnim stavovima u odnosu na granice.* Biće, na jednoj strani, uočljivo zalaganje uticajnih međunarodnih političkih i moralnih činilaca (Ujedinjene nacije, KEBS, mirotvorne organizacije i pokreti) za to da se granice čuvaju i da se garantuje njihova nepovredivost, što je izraz poštovanja granica, pogotovo s obzirom na to da se nije pokazivala spremnost da se ulazi u istoriju okolnosti koje su dovele do takvih granica, a isto tako upadljivo će, na drugoj strani, biti opšte podržavanje i odobravanje procesâ formalne političke i neformalne civilizacijske integracije, univerzalnih i regionalnih, starih i novih (kao što je Evropska unija) na pozadini sve intenzivnijeg komunikacijskog povezivanja koje se ne obazire na prostor (telekomunikacije, avionski saobraćaj itd.), što sve, uzeto zajedno, umanjuje značaj granica, ograničava njihovu funkciju.

Pažljive analize će verovatno pokazati da je uviđanje značaja integracije, nezaustavljivosti civilizacijskih procesa koji su obuhvatili sve kontinente i neizbežno vodili sužavanju uloge granica, prokrčilo put mirenju sa nesavršenošću političke karte, s nepravdama i uspomenama na nepravde koje se kriju iza aktuelnih graničnih linija. Misleći politički svet je krajem XX veka stajao pred nimalo lakim izborom. Jedna mogućnost bila je da se upusti u popravljavanje karte i da se pokrene proces “revizije” kome se ne može sagledati kraj, a za koji se

* “Vreme”, 12. avgust 1991.

s razlogom moglo pretpostaviti da bi otklonio stare, ali da bi, s obzirom na izmešanost stanovništva i druge probleme, stvorio mnoge nove nepravde. Ako bi usavršavanje političke karte s obzirom na aktuelni raspored stanovništva bilo teško i neizvesnog ishoda, sasvim beznačajno bi bilo ispravljanje s gledišta istorije, otklanjanje onoga što se u međuvremenu dogodilo. Lanac ratova i krvoprolića koji je do aktuelnih granica najčešće doveo, samo bi se produžio.

Nasuprot tome stajao je drugi izbor, takođe nesavršen ali manje rizičan i s neuporedivo lakšim posledicama. Prihvatiti, naime, zatečenu kartu sa celim negativnim nasleđem koje se ne zaboravlja, koje ostaje predmet istorijskog interesa, zadržati sistem granica koji se relativno stabilizovao u toku pola stoleća mira, koji je urastao u kulturni pejzaž, a institucionalni ambijent i komunikacije regulisati na taj način da ljudi granice ne doživljavaju kao prepreke, kao smetnju slobodi i “stremljenju sreći”. To podrazumeva šansu da učestvuju u blagodetima moderne civilizacije i da bez prisile – neposredne ili posredne – biraju kulturne obrasce, vrednosti, simbole. U etnički mešanim sredinama to je podrazumevalo mogućnost da svaka grupa neguje sve ono što smatra bitnim za svoj identitet, kod manjina je podrazumevalo nesmetanu komunikaciju s maticom. Naravno, ni ovo drugo nije lako i jednostavno postići, ali se oko toga vredi pomučiti jer je neuporedivo lakše i humanije nego asimilovati, preseljavati ili ratom iskorenjivati.

Opređeljivanje za ovaj drugi izbor ima veliki značaj u sekularnom procesu širenja i afirmacije demokratije. Tema granica je iz sfere međunarodnih problema i međunarodne politike premeštena u sferu unutrašnje politike i demokratije. U isto vreme međunarodna politika se podvrgava nekim demokratskim kriterijima. Ove promene ne bi bile moguće da nisu u suštini demokratske, da ne odgovaraju potrebama širokih narodnih slojeva koji trpe od zatvaranja i visokih prepreka na granicama. Ko želi dobro svome narodu ili stanovnicima svoje zemlje svakako neće na granicama da zaustavlja naučne informacije, tehničke inovacije, metode lečenja, racionalizacije... Rekli bismo i da neće da zadržava tokove robe, ljudi, kapitala, da neće

svoje da lišava onoga što je bolje i jeftinije. Ipak, to se događa čak i posle deklarisanja za tržišno privređivanje i nakon što se prestalo s demonizacijom kapitalizma. Mogli bismo nastaviti time da onaj ko želi dobro svom narodu neće da uskraćuje tačnu i objektivnu informaciju o zbivanjima u svetu, a to se baš naveliko čini, ograničava se informativni prostor jer se doziranjem informacija, njihovim manipulisanjem, učvršćuje vlast.

Podrobnijim pregledom onoga što granice u današnjem svetu propuštaju i zaustavljaju, lako se može uveriti u to da su granice danas prvenstveno linije do kojih dopire jurisdikcija (u širokom smislu reči). To treba imati na umu kad se nastoji da se razume tendencija koja je kod nas suprotna onoj karakterističnoj za moderni svet. Zašto se ovde od malih prepreka prave velike prepreke, zašto se nastoji na reviziji granica, zašto granice od unutrašnjepolitičkih postaju međunarodnopolitički problemi? Očigledno zbog toga što vladajuće ekipe bez obzira na to kako su došle na vlast, ne uzimaju ozbiljno demokratski ideal. Ovde je delom zbog kulturnog nivoa političkih elita, a delom zbog pritiska neobaveštenog i nedovoljno prosvetljenog glasačkog tela, privlačniji ideal nacionalne države koji bi sve unutar granica potčinio nacionalnom cilju: nametnuo bi "državni" jezik, nacionalno jednomymlje, svoje vrednosti, simbole itd. To, naravno, izaziva otpor, trenja, suprotstavljanja istim metodima i jednakim načinom mišljenja samo u ime druge nacije.

Zašto se u balkanskim uslovima ne može pratiti ranije ocrtni svetski trend? Jesu li ovde problemi teži, ili su ljudi gori? Izmešanost grupa je ovde veća, uglavnom je to nasleđe nadnacionalnih "carstava" u okviru kojih je stanovništvo balkanskog prostora živelo stolicima. Ali, s druge strane, ovde su one manjine koje nisu percipirane kao politički problem, manjine čiji se interesi ne artikulišu u postojećim demokratskim institucijama (Romi/Cigani u svim zemljama, Sloveni u Grčkoj, Muslimani u Bugarskoj) malobrojnije nego na Zapadu. Ako objektivni uslovi ovde nisu teži, subjektivni se jedva daju uporediti s onima na Zapadu: na jednoj strani zbog nedovoljne potrebe za demokratijom, zbog neshvatanja njene vrednosti, a na drugoj strani zbog

opšteg kulturnog konteksta kome obeležje daju ideje i vrednosti s početka XX veka.

U jednom drugom napisu sam upozorio na to da se od ideološke indoktrinacije jednopartijskog režima nije moglo braniti istim sredstvima kad su posredi bile opšte teme (demokratija, kapitalizam, parlamentarizam itd.) i kad su posredi “nacionalne” teme (revolucija, “nacionalno pitanje” itd.). U prvom slučaju se moglo osloniti na ono što je kao argumentacija dolazilo iz “sveta” i ono što se o tom svetu saznavalo, u drugom slučaju oslonca za savremenu kritiku nije bilo, pa se pribegavalo tezama starih pretkomunističkih ideologija, koje su u ovom delu sveta nužno nacionalne bilo da nastavljaju nacionalne “preporode” pojedinih naroda bilo da se nadovezuju na “integralno jugoslovenstvo”. Tom bežanju u prošlost se nisu na adekvatan način suprotstavili ni teorijska misao ni politički “modernizam”.

Ne treba se onda čuditi što je mišljenje o narodima, o odnosima među narodima, o granicama zarobljeno ideološkim matricama iz epohe nacionalnih država u procvatu, skoro nedodirnuto savremenim idejama poštovanja ljudskih prava, ostvarivanja ravnopravnosti, poštovanja manjina itd. U starijim kulturnim slojevima i ostacima patrijarhalnog društva ovde je prilično jako ukorenjena ideja o tome da je misija nacionalne države da ispravi istorijske nepravde, da obnovi prastare države kojima se pridaje etnička homogenost (o tim državama mase imaju nedovoljna i netačna znanja).

Za način mišljenja na našem prostoru je karakteristična nespremnost da se sagleda opšti i načelni karakter pojedinih problema. Svako uporno nastoji da reši svoje probleme namećući posebna merila i izbegavajući komparacije i primenu univerzalnih načela. Pravo je čudo kako politički predstavnici onih koji su najviše rastureni i podeljeni – Srba, Hrvata, Muslimana, Albanaca – nisu shvatili da ih situacija nagoni da prihvate zapadnoevropska i svetska integraciona rešenja. Svaki od ovih naroda ima maticu, ali se nalazi i u mešanim sredinama i to negde kao većina a negde kao manjina te mešane sredine. Oni bi morali težiti tome da se stvore takvi institucionalni mehanizmi koji će biti odmereni i podešeni da im podjednako dobro služe i kad su

u položaju većine i kad su u položaju manjine. Morali bi zastupati načela slobode, slobodne komunikacije, autonomnog rešavanja svega što se tiče čuvanja nacionalne individualnosti jer im je to potrebno za slobodan razvoj a ne ugrožava drugoga.

Naravno, mnogo je lakše sastaviti neki "istorijski dogovor" nego izmeniti kulturne pretpostavke načina mišljenja, vrednosne orijentacije i stavove. Tu se mora računati sa napornim radom i s dugotrajnim uticajem i u tome se moraju oprobati nacionalne inteligencije i političke elite. U interesu nacije za koju se bore one moraju suzbiti iluziju da je za naciju dobro samo ono što je radikalno i ekstremno; u tom istom interesu moraju se suprotstaviti neobjektivnosti i samoljublju. To ne bi trebalo da bude suviše teško među ljudima koji tako često citiraju da je junaštvo braniti sebe od drugoga a čojstvo (*humanitas*) braniti druge od sebe (M. Miljanov).

Procesi istorijskog približavanja i ujedinjenja naroda i narodnosti Jugoslavije kao polje istraživanja*

Temu kojoj je naš kongres posvećen ne pokrećemo prvi put, niti je vaskrsavamo iz zaborava. U širem smislu u ovu temu spada veliki deo svega onoga što grupe i pojedinci stvaraju u istraživačkim ustanovama širom zemlje. Međutim, pripremajući ovaj kongres imali smo u vidu tako shvaćenu temu da obuhvata specifične pojave prevazilaženja granica pojedinog naroda, upoznavanja, zbližavanja, povezivanja, saradnje, stvaranja uslova za ujedinjenje, zajednički život naših naroda, što, razume se, podrazumeva i ispitivanje smetnji i prepreka tim procesima. Naša tema u tako preciznom smislu nije često obrađivana, mada ne ni onako retko kako bi se to moglo suditi po sintezama jugoslovenske istorije koje bi morale eksplicitno ili implicitno obraditi tu problematiku. Tema predstavlja otvoreno polje istraživanja na kome tek treba ozbiljnije raditi. Suviše je obimna i kompleksna da bi se mogla iscrpeti čak i čitavim programom našeg kongresa, a još manje se može celovito obraditi u pojedinačnim saopštenjima. Čini se da bi bilo najkorisnije potruditi se da na kongresu – saopštenjima i diskusijama – sagledamo i pretresemo metodološke dimenzije

* Uvodni referat na IX Kongresu istoričara Jugoslavije, održanom 28–29. septembra 1987. u Prištini. Objavljeno u časopisima *Horizontet e historisë* (*Horizonti istorije*), 11/1987, i *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2/1988.

problematike kako bi se raščistilo tlo za intenzivniji rad u budućnosti. Neki momenti daju tom radu posebnu aktuelnost.

Pre svega, tu je nedavno započeti rad na *Istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije*, kolektivnom delu koje neće imati, niti može imati, zvanični karakter, ali koje će reprezentovati današnje snage naše istoriografije i reflektovati njen nivo i kvalitet.* Na drugoj strani, potrebe školstva, prosvetavanja i obaveštavanja u najširem smislu reči mnogo više no ranije traže sintetičke preglede i rezultate koji se odnose na duže periode i na veće delove našeg prostora. Uz monografije i studije istraživačkog karaktera, kojima s razlogom pridajemo najveću važnost, moramo više nego dosad negovati – i u okvirima nacionalnih i zemaljskih istoriografija i u okvirima proučavanja jugoslovenske zajednice u celini – preglede opštijeg karaktera koji će olakšati orijentaciju, prikazivati najvažnije linije razvoja, davati smisao pojedinačnim rezultatima.

Kao i kod drugih velikih i kompleksnih tema tako i ovde izvestan broj teškoća koje treba savladati potiče od građe i njene proučenosti. Drugi broj teškoća ima ishodište u upotrebi više ili manje adekvatnih instrumenata analize, u konceptualnom aparatu, u primenjenim kriterijima, radnim hipotezama itd. Dok se teškoćama prve vrste često i redovno bavimo i o njima diskutujemo, teškoće druge vrste se retko problematizuju i samo u izuzetnim slučajevima eksplicitno tretiraju. Pojedinačna iskustva, a još više razvoj naše nauke, uče nas da se u onom što prećutno prihvatamo, što smatramo da se samo po sebi razume – da se u tome nađe dosta nesigurnih ili neproverenih postavki ili pretpostavki koje usmeravaju naša traženja i modifikuju naše nalaze. Polazeći od toga da je bolje da i tim delom misaonog instrumentarija rukujemo svesno, oprezno i kritično, usudio sam se da mu posvetim dodeljeno vreme.

* Autor misli na nastojanje, započeto još 1980. godine, da se inoviraju prve dve knjige *Istorije naroda Jugoslavije*, objavljene 1953. odnosno 1960. i da se to delo nastavi obradom istorije XIX i XX veka. Nažalost u realizaciji tog projekta, u čemu je i sam autor učestvovao, nije se odmaklo dalje od načelnih diskusija. (Prim. prir.)

Prvo i najopštije pitanje koje treba postaviti tiče se vremenskih i prostornih okvira naše teme. Jesu li procesi zbližavanja naroda i narodnosti Jugoslavije tema koja se tiče XIX i XX veka, ili se tiču čitave istorije od vremena doseljenja Slovena? Pretresanje literature o predistoriji ujedinjenja i razvoju tzv. jugoslovenske ideje pokazalo je da među autorima ima velikih razlika u shvatanjima: od onih koja početke stremljenja jedinstvu prepoznaju u ranom srednjem veku do onih koja pripremanje uslova za ujedinjenje vide tek na početku XX stoleća. U osnovi tako velikih razlika su po pravilu konceptualna razmimoilaženja. I zaista, uvid u literaturu pokazuje da je neophodno praviti razliku između političke akcije u borbi za ujedinjenje, svesne artikulacije političkih programa zbližavanja i povezivanja naroda, i nastajanja i razvoja svesti o srodnosti i blizini, verovanja u zajedničku prošlost i sl. To su nejednaki stupnjevi svesne percepcije sebe i drugih u istorijskom procesu i izrazi intencije zbližavanja, koji ni u najskromnijim oblicima ne sežu dublje od XVII veka.

Ali još opštije je i načelnog karaktera pitanje da li se naša tema može ograničiti na izraze svesnog stava istaknutih pojedinaca ili pak celih grupa i pokreta? Nisu li preseljavanja hiljada pripadnika jednog naroda na prostor koji naseljava drugi, bez plana i namere približavanja već iz potrebe preživljavanja, često bez želje za premeštanjem, takođe zanimljiva s gledišta naše teme? Nije li stoletno kretanje trgovaca istim putevima kroz teritorije više naroda doprinosilo upoznavanju i stvaranju uslova za zbližavanje? Čini se da već ovakvi primeri, čiji bi se broj mogao povećavati, upućuju na to da sa našom temom treba zaći u dublju prošlost, u vremena koja prethode svesnom radu na zbližavanju i povezivanju.

Još jači razlog za proširivanje vremenskih okvira naše teme leži u tome što su i u nacionalnim preporodima pojedinih naroda i u nastanku ideja o srodnosti i potrebi jedinstva više naroda igrale veoma značajnu ulogu predstave o istoriji. Više ne može biti sumnje u to da su se i ideolozi nacionalne integracije pojedinih naroda i zagovornici jugoslovenskog zbližavanja i ujedinjenja orijentisali pomoću istorije polazeći od onog što su verovali da je nekad bilo. Najčešće se

ono što je trebalo da se postigne u budućnosti zamišljalo kao prirodan nastavak onoga što je bilo u prošlosti, ili se u budućnosti videlo kao zadatak obnavljanje nekadašnje veličine i slave davno pokopane usled nesrećnog toka događaja. Pokušavalo se da se pomoću istorije srednjovekovnih država i njihovog prostiranja odrede granice integracije, označi prostor i populacije koji treba da budu obuhvaćeni. Razume se, o istoriji se malo znalo, pa su predstave bile daleko od koliko-toliko potpune i tačne slike istorijskih procesa. Nije potrebno naglašavati koliko se razlikuju predstave o Dušanovom carstvu, npr. one kojima su operisali nacionalni ideolozi sredinom XIX veka, od slike koju je postepeno gradila istorijska nauka a kojom zbog nepotpunosti i jednodimenzionalnosti mi ne možemo biti zadovoljni. Ako je tačna procena da su predstave o istoriji imale veliku ulogu, celokupna prethodna istorija svakog balkanskog naroda trebalo bi da bude posmatrana i iz takvog ugla koji otkriva nesklad između onog što se verovalo da je bilo i onog što je stvarno bilo. Kao i kod tolikih drugih tema i ovde je potrebno suprotstaviti mit i realnost.

Donju vremensku granicu u obradi naše teme treba postaviti negde u bližoj prošlosti – na mestu gde su zbivanja do te mere zaokružena da je prema njima moguće postaviti se kao posmatrač a ne kao angažovani učesnik. U svakom slučaju, istraživanje se ne može zaustaviti na 1918. godini iz više razloga. Ujedinjenje 1918. ne predstavlja ostvarenje cilja kome je stremio dotadašnji razvoj već početak stvarnog zajedničkog života u državi koja je dotle bila samo konstruisana u idejama. Istraživanje ne može da zastane na tom prelomnom datumu zbog veoma bitnih kasnijih promena. Tek je, naime, život u zajedničkoj državi po odbacivanju strane vlasti, ograđen od uticaja spoljnih snaga, stvorio uslove da se potpunije ispolji složenost odnosa i iskažu nacionalne individualnosti s kojima se početkom veka nije računalo. Jugoslovenska zajednica posle 1945. godine je složenija i po sastavu od one posle 1918. Otuda se naša tema ne može celovito obraditi ako se ne uključi i period posle 1945.

Ograničavanje teme u prostoru isto tako nameće izvesne probleme. Granice današnje jugoslovenske države omeđuju prostor na

koji treba “fokusrirati” naše analitičke instrumente, ali vidno polje treba da je prostranije. Procesi integracije pojedinih naroda odigrali su se delimično i na teritorijama izvan današnjih državnih granica. S druge strane, jugoslovenski narodi su se dugo razvijali u okvirima “carstava”, u kojima su teritorije bile organizovane i povezane po načelima koja nisu uzimala u obzir etnički sastav i manju ili veću homogenost. I to zahteva da se polje istraživanja širi do granica na kojima su se menjali uslovi i režimi pod kojima se živelo. Naša tema uključuje i narodnosti, koje u istorijskoj perspektivi moramo tretirati kao delove matičnih naroda i pratiti sve njihove veze s maticom, neophodne za razumevanje istorijskog razvoja. To je razlog više za širenje vidokruga. Postavlja se i pitanje treba li uključiti pojedina mesta u inostranstvu kao što su Carigrad, Beč, Budimpešta, ne samo zato što su to bili centri vlasti i što su tamo donošene sudbonosne odluke, već i zbog kulturnog stvaranja i publicistike, a još više zato što su to mesta gde su se, naročito u Beču i Pešti, u pojedinim periodima predstavnici pojedinih jugoslovenskih naroda susretali, povezivali i saradivali nekad i više i jače nego u svojim maticama. Verovatno da ne treba zanemariti ni jugoslovensku dijasporu, u kojoj su se reflektovale borbe iz “starog kraja”, ali koja je u izuzetnim prilikama mogla i povratno delovati na jugoslovenske zemlje.

Pošto smo eksplicitno raspravili kriterije primenjene prilikom razgraničavanja teme, valja da se pozabavimo i nekim opštim mislima vodiljama koje se retko ili nikada ne podvrgavaju proveravanju a utiču na istraživanje utoliko što mogu zamagliti pogled i otežati analizu. Neki od takvih *idola fori* odavno su prepoznati, drugi još deluju – najviše zbog toga što ostaju izvan interesa istorijske kritike. Posebnu pažnju valja posvetiti prećutnom projiciranju ideala budućnosti u prošlost, usled čega cela istorija izgleda kao ostvarivanje tog ideala. Nema potrebe da se duže zadržavamo na simboličkom “identifikovanju” preteča Jugoslavije, jugoslovenstva i ujedinjenja u ličnostima iz vremenâ zaokupljenih sasvim drukčijim idejama i vrednostima. Danas je teško i van stručnih krugova naći nekog ko bi Ljudevita Posavskog, Tvrtka Kotromanića ili grofove Celjske predstavljao kao

borce za jugoslovensko ujedinjenje. Ali i danas je široko rasprostranjena, i snažno deluje, prećutna pretpostavka da je ujedinjenje Južnih Slovena bilo neminovan proces. Nekritički spojena sa kruto determinističkim poimanjem istorije, ta pretpostavka pojave zblizavanja i ujedinjavanja predstavlja kao zakonitost, kao ispoljavanje apsolutne ideje u hegelovskom smislu, ostvarivanje sve veće slobode, trijumfalni hod progresa. Istorija jugoslovenskih naroda se percipira tako kao da nezadrživo stremljenje jedinstvu kao svom "prirodnom" cilju. Takva ideja vodilja može da u znatnoj meri izobliči stvarnu prirodu događaja i zakloni i zaseni neke veoma bitne aspekte naše teme. Pre svega, ona objektivno ne dozvoljava da se sagledaju veličina i vrednost angažovanja onih ljudi i pokreta koji su se zalagali za upoznavanje i zblizavanje naroda. Ona, zatim, onemogućava da se sagledaju prelomni trenuci i stvarna dramatika ovih dugotrajnih procesa. Još gore posledice ima, čini se to, što prećutno prihvatanje ideje o jedinstvu kao idealu koji se postepeno ali neumitno realizuje podrazumeva i nameće jednu nadistorijsku skalu vrednosti po kojoj je sve ono što je doprinosilo i pomagalo jedinstvu pozitivno, a sve ono što nije delovalo u prilog jedinstvu, bez obzira na okolnosti u kojima su se političke i kulturne borbe odigravale i na složenost i izukrštanost interesa, negativno.

Na suprotnom polu od gorepomenute prećutne pretpostavke jeste podrazumevanje da su procesi zblizavanja i ujedinjavanja u zajedničku državu sasvim drugačiji, procesi po svojoj prirodi različiti od procesâ povezivanja i ujedinjavanja unutar pojedinih naroda i borbi za stvaranje nacionalne države. Dok se pri posmatranju onoga što se događalo među narodima zapaža naporedan život sa slabim međusobnim vezama, izolovan razvoj pod uticajem različitih spoljašnjih činilaca, nepostojanje kulturnog jedinstva; dok se precizno i pažljivo prate javljanje i jačanje ideja o bliskosti i srodstvu, ispoljava se interesovanje za uticaj društvenih i ekonomskih činilaca na oblikovanje osobenosti, zapaža dramatika u odnosima između celine i delova; dotle se ispitujući pojedine narode u njihovom razvoju i procesu integracije ova pitanja ili uopšte ne postavljaju ili se, ako se na njih i pomišlja, podrazumeva da se sve to završilo u dalekim i izvorima

neosvetljenim uslovima ranog srednjeg veka. Dok je pri posmatranju procesa zbližavanja i ujedinjavanja izražen osećaj za hronologiju – sve se događa u srazmerno bliskoj prošlosti i svetlu dobro očuvanih izvora, uočava se da političkim akcijama prethodi period kulturnog osveščivanja, a tome stoleća naporednog života pojedinih naroda sa malo znanja jednih o drugima; pri posmatranju integracije pojedinih nacija takva hronološka artikulacija, uslovljenost integracije i zavistnost od dubljih i opštijih društvenih i ekonomskih procesa se jedva daju zapaziti u postojećoj literaturi. Pitanja o odnosima delova i celine unutar nacija, o dugom i sporom prevladavanju regionalizma, retko se postavljaju i razmatraju, a kad se to čini redovno se čini u ograničenim kontekstima.

Usled ovog statičnog i u osnovi romantičarskog pristupa gubi se sposobnost za percepciju dinamike i dramatike procesa integracije i njihovog veoma dugog trajanja u našim osobenim istorijskim uslovima, ne vide se u pravom svetlu procesi etničke i nacionalne integracije, a to posredno ometa i razumevanje onih procesa za koje smo ovde prvenstveno zainteresovani. Kad su istorijske okolnosti stavile na dnevni red integraciju u moderna masovna i relativno homogenizovana društva, granice do kojih je trebalo da seže integracija nisu bile unapred, “objektivno” date. Koje populacije i prostore treba obuhvatiti pokušavalo se da se odredi prvenstveno pomoću istorijske tradicije, a zatim i pomoću nekih kriterija – jezik, dijalekatske razlike, osobena obeležja materijalne i duhovne kulture, – koji su se pokazali ili neadekvatni ili neprimenljivi u specifičnim balkanskim uslovima. Moralo je doći do suparništva oko prostora ili življa koje u dotadašnjem razvoju nije bilo jednoznačno etnički ili nacionalno obojeno. Suparništvo se javljalo između naroda koji su bili susedi i inače položajem predodređeni za prve korake u uzajamnom upoznavanju i zbližavanju. Naš tradicionalni način govora o preplitanju “nacionalne” i “jugoslovenske” “misli” predstavlja stvari bezazlenijim no što su bile. Ako se ne sagleda oštrina ovih suparništava i ne shvati koliko je u datim okolnostima bilo teško naći rešenje, neće se moći razumeti ni

oceniti politika i humana vrednost pokušaja da se sukobi prevladaju i stvore uslovi za zbližavanje i saradnju.

Prećutne pretpostavke koje smo upravo prikazali toliko su opšteg karaktera da utiču na pristup, deformišu ili ometaju analizu, one deluju kao ograničavajući faktor u istraživanju teme. Slične posledice ima tematsko sužavanje koje dovodi do skoro jednodimenzionalnog pristupa.

Proces zbližavanja i ujedinjenja prvenstveno se posmatra sa političke i kulturne strane, ili u najboljem slučaju kroz igru međusobnih uticaja kulturnih i političkih činilaca. Ne treba trošiti reči na dokazivanje da je to nedovoljno i da se tim putem ne može doći do punog uvida u procese za koje smo zainteresovani. Tema koju nastojimo da pratimo na velikom prostoru i u toku dugog vremena pogodna je da nas podstakne i navede da zaokupljeni celinom razlikujemo i razlučujemo okolnosti i činioce dugog trajanja, one što su određivali uslove razvoja na velikim delovima našeg prostora, kao i one što se ispoljavaju u naročitom sticaju prilika u delovanju jednog pokreta, generacije, grupe ili istaknutih pojedinaca. Nema razloga da u obradi ove teme odbijamo ili potcenjujemo ni jedne ni druge, pa ni one što su negde u sredini. Moramo se truditi da ih sve iznesemo na videlo jer će tek stavljeni jedni uz druge, suočeni i poređeni, oni biti u punoj meri razumljivi.

Ako prihvatimo mišljenje da je naša tema kompleksna i slojevita, ne možemo izbeći pitanje koje su to sve "dimenzije" koje treba uzeti u obzir da bismo je dovoljno iscrpno obradili. Pre svega drugog, opravdano se čini postaviti pitanje o tome da li je *prostor* na kome su se razvijali narodi Jugoslavije pogodio za zbližavanje i povezivanje, ili ga je otežavao? Da li je na njemu bilo nekih komunikacijskih linija koje su olakšavale kretanje i širenje, koje su upućivale i navodile na približavanje, da li je bilo prirodnih barijera koje je bilo teško savladati? Naravno, ta pitanja postavljena su i raspravljana među geografima u odnosu na Balkansko poluostrvo u celini i u odnosu na pojedine regione. Opravdano je postaviti ih i među istoričarima u odnosu na prostor za koji smo prvenstveno zainteresovani. U okviru

jednog saopštenja nije moguće, a ni potrebno, razrađivati ovaj kompleks pitanja. Jedan primer dovoljan je da upozori na njegovu važnost za istoričare kad se bave ovom temom.

Sve do XIX, odnosno preciznije do XX stoleća, dugi prostor istočnojadranske obale nije bio sjedinjen sa zaleđem. Za celu obalu od Istre do Albanije bila je karakteristična podvojenost između obalskih gradova sa distriktima i teritorija u unutrašnjosti. Uopšteno se može reći da su međusobne komunikacije primorskih gradova i njihove veze sa udaljenim centrima (Carigrad, Venecija) bile redovnije i intenzivnije nego njihove veze sa centrima u zaleđu. To svakako ne može biti nevezano s prirodom reljefa, sa protezanjem Dinarida na velikoj širini duž cele istočne jadranske obale – s teškoćom komunikacije između primorja i zaleđa u razdobljima sa skromnim saobraćajnim sredstvima. Otuda nije nimalo neobično da su se stolicima održavale i ozbiljne kulturne razlike, a sve to zajedno nije moglo da se ne odrazi i na nacionalne integracije i na jugoslovensko ujedinjavanje; tek nova Jugoslavija zaokružila je proces na toj strani.

Kako je tokom istorije savlađivan prostor i kako su relativizovane i delimično neutralisane nepogodnosti prirodnog položaja najbolje se da videti u *sferi privređivanja*. Porast stanovništva, zgušnjavanje mreže naselja, razvoj saobraćajne tehnike praćen većom pokretljivošću, sve je to smanjilo prostor koji je trebalo savladati. Mi o “zblizavanju” govorimo figurativno, ali, ako se uzme u obzir cela duga istorija, onda ima mesta i da govorimo o zblizavanju u bukvalnom smislu jer je zauzimana sve više nenaseljenog prostora, pa su populacije, dotle razdvojene duž dugih linija, neposredno dolazile u dodir. Pored migracija, privredne veze su bile te koje su najviše dovodile u međusobnu vezu stanovništvo udaljenih delova prostora za koji smo zainteresovani. Otuda interesovanje treba da usmerimo prema putovanjima trgovaca, kretanjima stočara, prema sezonskim oscilacijama radnika i da se pitamo da li su oni i koliko širili znanja o bliskosti i srodnosti, ali isto tako da se pitamo o razlikama; kako su se ta fragmentarna znanja ukalupljivala u stereotipe i kako je sve to zajedno delovalo u pravcu zblizavanja ili diferenciranja.

Proučavanje privredne dimenzije naše teme može da iznese na videlo pojave komplementarnosti, međusobne upućenosti pojedinih delova prostora koji posmatramo, može da iznese na videlo uspostavljanje trajne razmene i oblika saradnje koji prevazilaze političke, verske i druge granice i time ublažavaju dejstva nekih drugih činilaca. Možda se kao primer mogu uzeti Vlasi, koji su usled uske i specijalizovane privredne osnove (može se uporediti s monokulturom) bili prisiljeni na kontakte i razmenu sa zemljičarstvom, a uz to su se u potrazi za pašnjačkim terenima razlivali po velikoj teritoriji što je pospešivalo slavizaciju i asimilaciju.

Jače interesovanje za privredni razvoj u okviru ove teme može da otkrije poreklo razlika u stepenu razvijenosti pojedinih regiona i promene u odnosima razvijenosti. Svet je tek u XX veku postao svestan problema razvoja i zaostalosti i počeo je da preduzima korake radi ublažavanja razlika. Ali to ne znači da razlike, čak veoma velike, nisu postojale u ranijim stolicima i da nisu uticale na ponašanje i kretanje ljudi. Moguće je rekonstruisati celu jednu istorijsku geografiju razvoja i zaostajanja, u kojoj je više dinamike nego inače kod geografskih fenomena. Setimo se primata primorja u odnosu na oblasti u zaleđu sve do XVIII v., kad se centri razvijenosti premeštaju na zapad i sever, uporedimo položaj Kosova u XIX i XX v. s položajem u poslednjem periodu srednjovekovne srpske države kada je bilo najrazvijenija i najbogatija oblast.

Što više zalazimo u moderno razdoblje i što sfera privređivanja postaje složenija, to je više pitanja koja treba pokrenuti sa gledišta naše teme. Kao medievista, ja se jedva usuđujem da upozoravam na procese akumulacije, koncentracije ekonomske moći, na njihov nejednak raspored u prostoru i nejednaku nacionalnu obojenost. Vredi se pitati o tome kako su ovi procesi delovali na zbližavanje ili podvajanje, tim pre što su nosioci ekonomske moći bili povezani sa stranim kapitalom i poslovnim krugovima. Tek za prvu jugoslovensku državu pokrenuto je pitanje o nepodudaranju ekonomske i političke moći. Možda bi ga se moglo postaviti i u odnosu na neke ranije periode.

Za razliku od etničkih i nacionalnih integracija, koje prevashodno predstavljaju socijalne procese tj. savlađivanje raznih vertikalnih i horizontalnih pregrada koje dele populaciju jednog prostora, tema o zbližavanju i ujedinjavanju suočava i komparira već profilisana društva, društva koja su u manjoj ili većoj meri dovršena ili u kojima je u toku proces integracije. Ipak, *socijalna dimenzija* ostaje u najvećoj meri aktuelna i za našu temu. Tek nakon 1918. godine opravdano je pitati se o ujednačavanju društvene strukture u okviru jedinstvene države. U svim ranijim periodima tipovi društvene podele, njihovo struktuiranje u institucijama, davali su obeležje individualnosti pojedinih naroda. Razlike u društvenoj strukturi mogle su da utiču na održavanje razlika i na podvojenost u uslovima kad nije bilo prepreka u komunikaciji ili pošto su bile savladane. Da se Vlasi, toliko prisutni u izvorima XIV–XVI veka i posle jezičke slavizacije održe kao poseban element doprinosila je zasigurno osobena struktuiranost vlašskog društva koje je bilo nedovoljno diferencirano da bi se delovi mogli bez teškoća uključivati u hijerarhizovano feudalno društvo šire sredine. Drugi primer možemo naći u Srbima koji su migrirali u Ugarsku pre turskog osvajanja. Brojčano neznatni ostaci vlastele uključili su se u feudalni sistem, bili su prihvaćeni i za samo nekoliko generacija asimilovani; osnovna masa pak, istrgnuta iz feudalnih stega, nije se integrisala, tim manje što je društveni položaj išao s jezičkom i verskom razlikom, a to je pojačavalo podvojenost. Tek u XVIII veku, kada je došlo do nobilitacije vojničkog i činovničkog elementa, kod Srba se stvara društvena podela analogna podeli u drugih naroda Monarhije. Međutim, osobenosti tako izmenjene društvene strukture ostaće vidljive i kasnije, kad iščezne granica između Habzburške monarhije i Srbije.

Primorski gradovi predstavljaju takođe veoma poučan primer. U svim gradovima patricijat je – pre ili kasnije – isključio pûk iz učešća u vlasti. Zaokružio se u nasledni stalež i svoje pozicije je branio ideologijom kulturne superiornosti naglašavajući svoje romanstvo i svoju starinu. U potonjim stolicima je bilo i pisaca koji su prihvatili “slovenske” tradicije, ali je patricijat, ukupno uzev, istrajno čuvao svoje

romanstvo pa je dugo ostao strano telo u demokratskim i egalitarnim strujanjima nacionalnih preporoda.

Nije potrebno preporučivati pažnji *političku dimenziju* ove teme jer je najviše obrađivana, pa je neosporno i najbolje unapređena u literaturi iz posleratnih decenija. Celokupno naše viđenje problema prilagođeno je političkoj dimenziji sa ujedinjenjem kao centralnim prelomnim događajem. To ipak ne bi trebalo da nas spreči da uvidimo da sa gledišta uslova koji su trajno delovali na prethodni razvoj, s gledišta "pripremljenosti" za život u zajedničkoj državi, nije moglo biti velike razlike između 1913. i 1919. Sa ujedinjenjem su na dnevni red došli celi kompleksi teških problema čije civilizacijske i tehničke aspekte ne bi trebalo gubiti iz vida. Uklanjanje starih i usecanje novih granica predstavljalo je u našim uslovima izazov čije veličine savremenici nisu bili svesni. Neke od ukinutih granica su rezimirale stoleća prethodnog razvoja, predstavljale su linije do kojih se osećalo dejstvo određenih činilaca "dugog trajanja" uobličavajući život i odnose među ljudima.

Dajući primat političkom faktoru naša istraživačka literatura, zaokupljena državama, ratovima i političkim borbama, nije propustila da uoči veliki značaj srednjovekovnih država za etničku integraciju prostranijih teritorija iako su sve te države bile presečene u relativno ranoj fazi svoga razvoja. Posebnom interesovanju za srednji vek je doprinosilo već spomenuto naglašavanje kontinuiteta između starih feudalnih i modernih nacionalnih država u vreme borbi za nacionalnu integraciju. Stvarnost istorijskog toka manje je izneveravalo to što se potenciralo pozitivno značenje narodnih država nego to što su se potencirale negativnosti perioda tuđinske vlasti. Državama u kojima su se našli i u kojima su stolećima živeli jugoslovenski narodi prećutno se, i često nehotično, pridavao karakter nacionalnih država, što one nisu bile, što nisu ni mogle biti. Bez obzira na to da li su imale ime carstva, kao Vizantija, Osmanska carevina, Habzburška monarhija, ili drugi rang i oblik uređenja, kao Ugarska kraljevina ili Mletačka republika, one su bile "carstva" u smislu koji tom terminu pridaje moderna literatura. Bile su to prostrane "arhidržave" (F. Brodel) složenog etničkog sastava, države sa neujednačenim administrativnim

i pravnim sistemima u kojima su načelno poštovani zatečeni red i sistemi privilegija i dužnosti. Jedinstvo su obezbeđivali univerzalna misija, ličnost vladara ili dinastija koja je složenu tvorevinu držala na okupu vezama lojalnosti koje su joj dugovali. Sve do XVIII v. nisu imale praktičnog značaja ideje o tome da se moć države stavi u službu stvaranja kulturnog jedinstva ili širenja uticaja nekog jezika. Množina jezika i naroda je predstavljala razlog za ponos (“jer slaba je i krhka država jednog jezika i jednog običaja”, Stefan I sinu Emeriku). Obavezno je bilo pružanje zaštite crkvi i čuvanje verske čistote!

Problemi takvih država, ukoliko su doživele moderno doba, u punoj meri su se ispoljili kada su se našle suočene sa ideologijom nacionalne države i kad su se pojavili zahtevi za preuređenje po “nacionalnom načelu”. Međutim, grub je anahronizam ako se napetosti i borbe ovog razdoblja projiciraju na celokupnu raniju prošlost. Usuđujem se da skrenem pažnju na još jedan kompleks koji nije dobio odgovarajući tretman u obilnoj politički orijentisanoj literaturi. Mislim na položaj u kome su se balkanski narodi oslobođeni turske vlasti našli između stvarnosti nasleđa azijske carevine i ideala moderne francuske nacionalne države. Ako se ima u vidu da je Osmansko carstvo vekovima raslo, razvijalo se i organizovalo sledeći logiku umnogome suprotnu logici modernih nacionalnih država, ako se ima u vidu da je takav razvoj imao kao posledicu jedinstvenu smešu populacija na istim prostorima, biće razumljivo da se do jednonacionalne teritorije i homogenog društva čiji bi materijalni i kulturni napredak podupirala država nije moglo doći za kratko vreme i sredstvima koja bi današnji osećaj za ljudska prava, demokratiju i društvenu pravdu odobravao. Može se razumeti da savremenici toga nisu bili svesni (izuzev socijalista), ali je teško razumeti da toga nisu svesne današnje nacionalne historiografije – iznenađujuće nespремne da posmatraju politiku patriotskih vlada s potrebne distance.

U našim pogledima na istoriju velika pažnja pridavala se verskim podelama, prvenstveno kao činiocu razjedinjavanja, kao prepreci na putu ka ujedinjenju i kao uzroku mnogih teškoća. Uočena je uloga crkvenih granica kao velikih vododelnica u našim kulturnim, etničkim

i nacionalnim grupisanjima. Mnogo manje je, međutim, proučavana religija kao činilac integracije, snaga povezivanja i ujednačavanja odvojenih i jezički i kulturno različitih populacija. Još veću slabost tretiranja *religijske dimenzije* naše teme predstavlja nekritično prenošenje iskustava modernog čoveka na ranije epohe. Nama danas može izgledati da religija i verska pripadnost spadaju u privatne stvari pojedinca i porodice, da podela na konfesije čini male razlike u inače veoma ujednačenom svetu. Ali primena takvih ideja i merila na epohe u kojima je u religiji bio početak i osnova svih razlika mora da ima katastrofalne posledice. Oni među nama koji se bave starijim periodima znaju kako su životni put, životni ritam i način življenja pojedinca bili preodređeni religijskim propisima i običajima. Oni imaju osećaja za veličinu razlika u dodiru dveju populacija različitih vera.

Privrženost laičkim i ateističkim pogledima ne sme da nas omete da kao istoričari percipiramo u pravom značenju akulturacione procese koje je iniciralo prihvatanje jedne religije. Primanjem hrišćanstva implicitno je prihvaćen ceo jedan program preobražavanja društva u skladu s idealima hrišćanskog života i snabdevanja društva svim onim što je potrebno za normalno funkcionisanje crkve. Stolećima je taj program ostvarivan u meri u kojoj su to dopuštale materijalne mogućnosti i kreativnost. To je značilo ujednačavanje u odnosu na period paganstva i eventualne kulturne razlike u tom ranom razdoblju o kome skoro ništa ne znamo, ali to je značilo i izvor novih razlika zato što se hrišćanska kultura među balkanskim narodima razvijala pod uticajem centara s različitim tradicijama. Novi talas akulturacionih procesa je započeo s prihvatanjem i širenjem islama, a to je unelo nove veoma duboke razlike. Prema njima se nisu jednako postavljali oni koji su prihvatili Muhamedovu veru i oni koji nisu. To je imalo posledice u mnogim sferama života – od načina ishrane do stava prema Osmanskom carstvu.

Pogled na religijsku dimenziju naše teme treba da uključi i pokrete za suzbijanje religije, laicizaciju, i dejstvo antireligijskog prosvetivanja. Ti pokreti imali su različit uspeh, a to je unelo nove razlike i doprinelo da se stvori osobena geografija religioznosti u zonama svih velikih

religija, što je sve do najnovijeg vremena imalo osetne posledice. U tom sklopu posebnu pažnju zaslužuju pokušaji – inspirisani uticajem romantizma – da se činilac religiozne podeljenosti ili eliminiše tako što se principijelno odvaja od etničkih i nacionalnih podela, ili neutrališe (“brat je mio koje vjere bio”). Naša moderna literatura pokazuje sklonost da nekritički prihvati shvatanja XIX veka ne obazirući se na ono što izvorna građa na svakom koraku pokazuje.

U nastojanju da obuhvatimo *kulturnu dimenziju* naše teme moramo silom prilika biti veoma selektivni, jer je reč o prostranoj i kompleksnoj oblasti koju sa svoje tačke gledišta i svojim osobenim metodologijama proučavaju posebne naučne discipline kao što su lingvistika, istorija književnosti, istorija umetnosti, arheologija, etnologija i dr. Ima razloga da posvetimo posebnu pažnju nekolikim kompleksima, među kojima na prvo mesto dolaze misaona sredstva kojima su ljudi ranijih epoha uspevali da sagledaju i tumače šarenilo jezika i naroda i vide mesto svoje zajednice (plemena, naroda, nacije) u njemu. Nije potrebno naglašavati da su ta sredstva veoma dugo bila jako skromna ne samo kad se posmatraju na nivou masa nego i na nivou prosvetljenih pojedinaca. Veoma dugo je za objašnjenje porekla razlika među jezicima i narodima služila biblijska priča o građenju Kule vavilonske. U toj priči i u opštem iskustvu koje govori o tome da se najveće prepreke komunikaciji nalaze na granici različitih jezika nalazi se polazna tačka onog i danas tako čestog izjednačavanja jezičke zajednice s etničkom ili nacionalnom zajednicom, bez obzira na tolike primere koji govore protiv.

Među mnoštvom više ili manje sofisticiranih odgovora koji su davani u modernoj epohi na pitanje o poreklu razlika među jezicima i narodima, istoričari su naučili da moraju strogo da razlikuju one što, prema nekim obeležjima za koja se veruje da su “objektivna”, svet dele i razvrstavaju na nepromenljive klasifikacione jedinice, od onih koji plemena, narode, nacije tretiraju kao društvene grupe koje su integrisane i strukturirane u skladu sa društveno-ekonomskom situacijom. Istoričar mora da ih razlikuje ne zbog toga da bi jedne prihvatio a druge odbacio nego zato da bi i jedne i druge upotrebio na

adekvatan način. Stvarnom životu društvenih grupa može se približiti i na taj način što će se postavljati pitanja o svesti njihovih članova, o verovanjima koja su ih držala na okupu, o kriterijima po kojima su se razlikovali od onih koji ne pripadaju grupi. U tome, naravno, naivne ili učene klasifikacije igraju veoma važnu ulogu.

Drugi kompleks koji zahteva punu pažnju istoričara tiče se onoga što bismo mogli u širokom smislu nazvati ideologijom jugoslovenstva. Ne bi se moglo tvrditi da ovom kompleksu nije obraćana pažnja. Razne preteče ideje “narodnog jedinstva” pobeležene su počev od *Letopisa Popa Dukljanina*. Više pažnje se obraćalo na prostranost onoga što su te preteče obuhvatile i punoći sadržaja njihovih ideja o jedinstvu nego širini njihovog uticaja. S gledišta naše teme možda bi prednost baš trebalo dati ovom poslednjem kriteriju. Postupajući tako treba da izdvojimo aktivnost slovenačkih i hrvatskih protestanata, koji su u nastojanju da s poučnom knjigom dopru što dalje u narodne slojeve koristili glagoljicu i ćirilicu, i koji su tražili jezički izraz koji će biti razumljiv na što širem prostoru i naslanjati se na tradiciju prevoda svetih knjiga. Motivi koji su doveli do stvaranja slovenačkog književnog jezika uticali su i na prve korake ka prevladavanju dijalekatskog šarenila srpsko-hrvatskog jezičkog područja i pokušaje da se nađe opštije sredstvo komunikacije. Iz poznatih razloga ova aktivnost izvan slovenačkih zemalja nije imala neposredne trajne rezultate, ali je posredno uticala na brojnije i sistematičnije pokušaje protivreformacije oko “slovinskog” ili “ilirskog” jezika, njegovog upoznavanja i primene u štampanju obrazovne literature.

Po širini i trajnosti uticaja važno mesto zauzimaju sugestije zajedničkih istorijskih tradicija sadržane u tzv. Ilirskom grbovniku, nastalom u Bosni u drugoj polovini XVI veka. Na Grbovnik se opire heraldika kasnije popularisana u rukopisnim zbornicama i u štampanim knjigama. U vremenu koje je heraldiku shvatalo ozbiljno, koje je poštovalo dinastije i “istorijska prava” primalo kao nešto sasvim prirodno, taj grbovnik nametao je ideju o postojanju velikog carstva od Jadranskog do Crnog mora i dokumentovao je kombinacijom plemićkih, dinastičkih, zemaljskih pa i fiktivnih grbova koji bi trebalo da su bili

povezani s državom cara Stipana Nemanjića i njegovog sina Uroša. Ta neobična kompilacija pružala je širok repertoar simbola iz kojeg se moglo lako uzimati po potrebi. Uticaj te "ilirske" heraldike može se prepoznati i u nekim maglovitim idejama o Dušanovom carstvu čak u XIX veku. Po širini uticaja, naročito po širini domašaja u stranom svetu, pažnju zaslužuje i "slovinska" historiografija kojoj na čelu stoje Vinko Pribojević i Mavro Orbin. Za idejama o srodnosti ("bratstvo") i zalaganjima za jedinstvo u XIX veku marljivo se tragalo u našoj literaturi.

U okviru proučavanja kulturne dimenzije naše teme ne bi smele da se mimođu ni promene u opštim kulturnim prilikama usled kojih je postalo moguće da se sve jače deluje na svest masa; to su: omasovljenje školstva sa usađivanjem uniformne slike istorije; urbanizacija sa kulturnom dominacijom grada nad seoskim regijama; širenje štampe i uopšte sredstava masovnih komunikacija sa dotad neslućenim mogućnostima oblikovanja javnog mnjenja i kulturnog homogenizovanja; laicizacija praćena potiskivanjem religijskog pogleda na svet i na istoriju; nastupanje masovnih ideologija sa istorijskom komponentom (liberalizam, rasizam) itd.

Kako je u našem vidnom polju dug period, pogled treba da obuhvati i oduševljenje za narodnu kulturu, beleženje, popularisanje, proučavanje narodnog stvaralaštva kao izraza "narodnog duha" i jemstva individualnosti, ali isto tako i zanemarivanje i potiskivanje običaja, obreda, narodnih nošnji, uopšte oblika stvorenih u narodnoj kulturi, baš onoga u čemu su se najvidljivije i najpodrobnije izražavale razlike. Od nošnje i arhitekture do oblika zabave i konvencija u ophođenju – sve se postepeno preobražavalo pod uticajem relativno uniformnih obrazaca koji su došli sa modernizacijom. Kako taj proces traje već više od sto godina, opravdano je pitati se o njegovim posledicama sa gledišta naše teme. Čini se da je bilo perioda kad se gotovo sve što je "narodno" napuštalo i zaboravljalo kao uspomena na seljačko poreklo i niži stupanj civilizacije, ali je takođe bilo perioda u kojima se povećavala osetljivost za tradicije, kada su se počele čuvati, ali ne u

svojoj punoći već selektivno, dajući prednost onome što se činilo kao reprezentativno i simbolično.

Završavajući ovaj kratak osvrt na “dimenzije” historijskog razvoja koje zaslužuju da budu uzete u obzir pri kompleksnoj obradi teme puteva zbližavanja i ujedinjenja, valja naglasiti da one ovim nisu iscrpene, da se mogu naći i druge “dimenzije”, takođe važne za celovitu obradu naše teme. Njih će verovatno na videlo izneti današnje diskusije ili kasniji radovi na ovu temu. Mi smo u vrlo određenom smislu u dijalogu sa onim što je u ovom tematskom području stvoreno pre nas, na to se moramo osloniti, time smo misaono uobličeni ali ne možemo da ostanemo u pasivnom stavu prema tom nasleđu. Mi zahvaljujući napretku u istraživanjima i produbljenoj metodološkoj refleksiji nastojimo da sagledamo uslovljenost i ograničenost starije historiografije, njenu vezanost za vreme u kome je nastajala, kao što će našu ograničenost i vezanost za naše vreme zapaziti potomci koji se budu vratili ovoj temi posle nekoliko decenija s mnogo više znanja i posmatrajući stvari s veće visine.

Mi nismo samo u dijalogu sa prošlošću već i u dijalogu sa savremenim svetom iz koga dolaze raznovrsni podsticaji i uticaji. Ne mislim u prvom redu na one grube oblike pritisaka koji idu za tim da se istorija prekraja u skladu s preokupacijama i željama uticajnih grupa ili pojedinaca. Nadam se da će istoričari te pritiske lako prepoznati i dostojno odgovoriti. Imam u vidu, naime, one daleko primamljivije glasove koji podsećaju na socijalnu funkciju svakog znanja, pa i historijskog, koji traže istoriju “za nas” i koji su spremni da žigošu kao starijarstvo i dokolicu sve ono što ne mogu pretvoriti u svoj instrument, u čemu ne mogu naći uporište za teze u prilog onome za što se bore. Tom uticaju, praćenom prekorom kao nekom vrstom sankcije, mnogo je teže odoleti. Teško bi zaista bilo u ime cele jedne struke odricati se socijalnog angažmana, odbijati da ono što radimo i nalazimo treba da posluži ljudima. Ipak, angažman moramo naći u skladu sa najdubljim principima svoje struke i u okviru temeljnog odnosa čoveka prema prošlosti. Mi moramo nastojati da svojim rezultatima bogatimo onu opštu riznicu znanja koja obuhvata iskustvo i stvaralaštvo

prethodnih generacija, kojom se uvećavaju i jačaju mudrost i humanizam u našem svetu; dužnost nam je da pomognemo da što veći broj pojedinaca upozna delove te riznice kako bi bolje razumeo svet u kome živi i osposobio se da rešava njegove probleme. Ali, mi moramo skromno priznati da naša znanja nisu takve prirode da bi iz njih sledile ekstrapolacije i predikcije, da ona nikoga ne osposobljavaju da bude prorok. Moramo podsećati na to da su znanja kojima naša nauka raspolaze stečena proučavanjem ljudi u prošlosti, upoznavanjem načina kako su ljudi videli i odgovarali na izazove svoga sveta različitog od našeg. Otuda ne možemo očekivati da ćemo u prošlosti naći recepte za rešavanje naših savremenih problema.

The Religious Factor in the Formation of Cultural and National Identity* **

The subject matter of the lecture I have been invited to deliver is challenging in more than one regard. Whatever we understand by the religious factor (a great religion, a church, a religious sect, a religious denomination), its primary task was not to provide identity to any tribe, ethnic unit or nation. On the contrary, any religious community with ambitions has much broader aspirations; it strives to transcend this world, to exceed the existing frontiers. The provision of basic common beliefs makes possible the emergence of cultural unity on a higher level. In normal circumstances the religious factor is an integrating not a separating phenomenon. Nevertheless, the religious factor exerts an influence on the universe of social groups. It happens sometimes that the religious factor produces, as a side effect, some of the characteristic traits essential for the identity of a group.

Leaving aside all thorny logical and philosophical problems related to the notion of identity, we shall consider here a set of features by which an object (in our case mainly a social group) is perceived as different from others, as well as a set of essential characteristics by

* *Religion and War : Lectures from the First "Summer School of Inter-Confessional Dialogue and Understanding"*, Novi Pazar and Sjenica, August 14 to 27, 1993, ed. Dušan Janjić. Belgrade: European Movement in Serbia, 1994.

** Priređivač izražava toplu zahvalnost gospođi Kosari Gavrilović na lekturi engleskog teksta ove knjige.

which it remains similar to itself in spite of all changes caused by the passage of time. In the world of social groups we shall also be looking for circumstances and factors which could influence the possibility of communication, for components of group consciousness, which could affect the feeling of being associated with a larger entity (“togetherness”), of belonging to the same community. Relevant to the problem of identity are, in our case, also the explicit or implicit frames of reference by which members of a group might be distinguished from out-groups. Special attention must be paid to different traditions and beliefs, first of all to those trying to explain the origin of a group, common symbols etc.

Speaking as a historian I shall not try to deal with general processes or with common and constant relationships between social, religious and cultural phenomena. My task is more modest: it is to examine how these factors working in specific circumstances of the Balkan soil and history of the Balkan peoples affected the identity of these peoples. I have chosen four cases from a rather extensive area and from different periods. Each of them is more or less limited in space and time so that each might be considered as a unique phenomenon, whose importance lies in its consequences, which have lasted for centuries and which have conditioned to a great extent the later historical development of these peoples.

I

We could take as a starting point of our discussion Christianization of the Balkan Slavs from the 7th to 9th centuries, followed by the mission of SS. Cyril and Methodius, the creation of a script adapted to the peculiarities of the Slavic language and the translation of biblical and liturgical texts indispensable for ecclesiastical life resulting in the creation of the Old Church Slavonic as a kind of *lingua sacra* which served for centuries as common supradialectal means of communication. The entry of the Slavs into Christianity resulted in the change of attitude toward pagan traditions which were important for

the preservation of ethnic individuality of the numerous old and new tribes. At the same time it opened the way to the reception of the basic Christian view on history of the mankind and to the acceptance of the hierarchical world order created within the Christian *oikuménē* shaped in the course of previous centuries.

Small pagan or newly converted societies were not in a position to hold a dialogue on equal footing with the old Christian empires — Eastern and Western — neither were they in a position to enjoy mutual cultural influences and reciprocal exchanges. They were rather subjected to a one-way acculturation process. Very restricted were the chances for selection, transformation or adaptation of particular elements of the immense treasury of Christian civilization, because they were systematically arranged and linked together according to an inherent logic, like a seed which contains the entire plan of the fully grown plant, as well as the force necessary for its further development. Every small powerful family and every handful of missionaries contained in themselves a tactful, but well perceived program of further development and energy needed for the fulfillment of that program, whose basic aim was to transform the social life to conform to Christian principles and to supply the community with all that was necessary for such a life.

It is very important from the point of view of our topic that the fulfillment of such an implicit program promoted the implementation of general Christian and not particular ethnic patterns and models. But on the other hand, the Christian *oikuménē*, united in principle, was divided in reality, its parts having their own various traditions within the doctrine, liturgical customs, clerical discipline etc. Some of those regional differences and particularities influenced and shaped the newly converted South Slav communities through the ecclesiastical centers under whose jurisdiction they were placed.

As an important difference I shall point out the differing attitudes towards the choice of language in liturgical and other church services, a difference which had far-reaching consequences for the cultural development of the Slavic peoples during the Middle Ages and for

the establishment of borderlines between some of them. While one of the powers that claimed universal authority over the Christian world, the Roman papacy, accepted only and exclusively the Latin language, the other one, the Byzantine Empire, was faithful to the Greek but allowed for missionary purposes also the use of vernacular languages.

All South Slav tribes outside of the Bulgarian state were under the jurisdiction of the Pope, owed obedience to the archbishoprics of Salzburg, Aquileia, Split and Sirmium. The entire area from the alpine region of Carantania in the west to the Black Sea in the east, regardless of jurisdiction, was exposed to the church services in the Slavonic language which had spread widely owing to the missionary activities of S. Methodius and especially of his disciples. But soon in the western half of the region the Slavonic church service almost disappeared. In Croatia there remained only a small area on the Adriatic littoral and adjacent islands where Slav priests, *glagoljaši* served using the Slav language and the older Glagolitic script.

Even before the Great schism of 1054 a borderline separated two areas — one, in which the Slavonic church service was tolerated and the other, in which it was replaced by the Latin service. After the 11th century, in the latter area the ecclesiastical organization was gradually conformed to the organization of the other Roman Catholic bishoprics. It happened when the Archbishopric of Ohrid was created (1018), as a consequence of submission of the Bulgarian Empire. The extreme western bishoprics under Ohrid were Sirmium (today Sremska Mitrovica), Ras (today Novi Pazar) and Prizren. As we shall see later, this borderline was changed at the beginning of the 13th century. But what was important is the fact that the Croats were developing within the area of the Roman Catholic variety of Christianity and the Serbs in a transitory zone which in 1219 became Eastern Orthodox.

One of the consequences of such situation was an early established difference in cultural orientation between peoples on either side of the ecclesiastical divide. Belonging to the Catholic Church the Croats were able to participate in the cultural development of western and central Europe and to benefit from all their achievements. Situated

in the Latin cultural sphere, Croats had also opportunity for a closer collaboration with the Roman towns of the Adriatic coast and with Hungary, of which Croatia was a part since 1102.

On the other hand, the Serbs shared with other Orthodox Slavic peoples the old Church Slavonic as *lingua sacra*, which was also not identical with the spoken language of the country. In the course of time the inherited Old Church Slavonic was modified and adapted under the influence of the spoken language, so that it evolved into the Serbian redaction of common Slavic and became the instrument of literary creativity and education within the frontiers of the autocephalous Serbian church, while at the same time becoming a means of integrating the population of the region.

For centuries the Croats shared the use of the Latin alphabet with all neighboring Catholic peoples, which served as a means of distinguishing them from the neighboring Serbs who, in common with the Russians and the Bulgarians, used the Cyrillic. For centuries Croats and Serbs have been separated by the alphabetical Latin-Cyrillic frontier, which was one among the most conspicuous and symbolically charged lines of demarcation between them. And this boundary was, beyond any doubt, created by the religious factor.

But it was only one among many cultural differences originating from this ecclesiastical division. As one other example I shall remind you of the difference in the relationship between ecclesiastical and secular authorities. In the Catholic part of Europe there was, since the 11th century, a strong tendency to separate the ecclesiastical and lay power (struggle for investiture, communal movement), while among the Christians of the East the time-honored ideal of state and church as undivided segments of the Christian community stood firmly unshaken. There existed only the division of competences between the emperor and the patriarch who were supposed to rule in ideal *symphonia*.

II

For our next case we shall change the stage and focus our interest on the frontier zone between the Catholic and Eastern Orthodox worlds, namely to the principality of Bosnia at the beginning of the 13th century. It was the western wing of the area where the Church Slavonic language was used in church services and it was under the jurisdiction of the far away metropolitanate of Dubrovnik (Ragusa). At that time Bosnia consisted of only a part of what is now the Republic of Bosnia and Hercegovina, and was ruled by a dignitary with the title of *ban*. In the 10th century Bosnia was a part of “Baptized Serbia”, but soon afterwards it included also parts of the territory of the former Croatia (Pliva, Donji Kraji, Pset and Livno). Early Bosnia was exposed to the influence and political pressure of the Hungarian kings, especially after 1102, when Croatia became incorporated into Hungary.

In the meantime the eastern part of former Serbia under the grand župans expanded toward east and south conquering Byzantine territories, recognizing from time to time the supremacy of the Byzantine emperors. From this eastern part of Serbia, which had its center in the fortress of Ras in the 12th century, emerged the Serbian state of Nemanjić dynasty, to which we shall return later.

For the moment we are more interested in the Bosnian religious situation, which became more complicated after the arrival in the late 12th century of the dualist heretics, who came from Dalmatia and probably Serbia, from which the Bogomils had been expelled. Alarmed by the news, the papal Rome reacted at first by intensifying the missionary activity (1204, 1220) and later by demanding from the Hungarian kings, as overlords of Bosnian *bans*, to change the state of church affairs in Bosnia and to organize the bishopric along the lines of Latin bishoprics of that time. But all those reforms depended excessively upon the Hungarian arms, which lost their strength during and after the invasion of Mongols (1241–42). The final result was that by the middle of the 13th century the Catholic bishop was obliged to leave Bosnia and move to Đakovo in Slavonia, so that the old diocese of

Bosnia remained in the hands of the dualist Patarenes, as they had been stigmatized by Catholics, or *krstjani*, as they called themselves. They had a peculiar church organization with a bishop (*biskup* or *djed* – the latter meaning “grandfather” in the vernacular) at the head, and *gosti* (guests) and *starci* (elders), as members of the hierarchy. With its Bosnian Church the entire land remained in the middle, between the Roman Catholicism and Eastern Byzantine orthodoxy.

I must restrain from going into details of the controversial and much discussed history of the Bosnian Church and select only a few points relevant to our subject matter. Our scarce evidence is limited to the hierarchy and the small circle of perfect “Christians who don’t like sin”, while the religious life of the mass of their believers remains almost unknown. Bosnian dualists insisted on their universal mission. In their own view only they have preserved the “true apostolic faith” while all other churches were damned as the synagogues of Satan.

Almost all we know about the learning of the Bosnian *Christiani* comes from the writings of their adversaries, who distorted the real image by selecting, emphasizing and condemning those points which differed from their view. At the core of the doctrine of the *krstjani* was the confrontation of God and the visible world. Adversaries attributed to the Bosnian Christians the belief in two basic principles: one spiritual, incarnated in God, the other material, incarnated in the God Darkness, the Evil Angel, Satan. The visible world is a creation of the God of Darkness, under the rule of the Prince of this world. Souls were originally angels, only a part of them, seduced by Satan, were imprisoned in human bodies. They might be set free by means of their “spiritual baptism” (*consolamentum*), the precondition of which was life without sin. All sins were in their opinion mortal ones. There were no sacraments and no pastoral care comparable to that in other churches.

The doctrine of Bosnian Christians did not allow church buildings, icons, crosses; their ritual was simple to such an extent that their communities did not need anything from the rich repertoire of objects which in other areas constituted sacral art. It so happened that

gravestones are the only traces of religious life of medieval people in the Bosnian state. But careful research in last decades has demonstrated that the so-called Bogumil gravestones (*stećci*) were not in a specific way related to the Bosnian Church. Judging by sparse inscriptions, Catholic as well as Orthodox believers were buried under the same type of monuments. The distribution of more than 50.000 catalogued *stećci* does not coincide with the territory of the Bosnian Church. They exceed even the frontiers of the medieval Bosnian state. A not negligible part is situated in the Catholic Dalmatia or, on the opposite side, in the neighboring Eastern Orthodox area of what is today Montenegro and western Serbia. Some of the well known necropolises of *stećci* in Herzegovina are located around Serbian-orthodox church buildings.

The position of the only true God's church in Bosnia did not remain unchallenged. The expansion of the Bosnian state in the 14th century had included large parts of the former Serbian state with its Orthodox Church organization. On the other hand, since 1340 the mendicant order of Franciscans replaced the militant Dominicans. The *friars minorites* got their strongholds in monasteries, founded close to ruler's residences and in the mining marketplaces with a Catholic population consisting of Dalmatian, mainly Ragusan businessmen. The Franciscans expanded their organization in spite of unfavorable circumstances. In the first half of the 15th century the vicariate of Franciscans became an important factor of Bosnian religious life.

The sphere of influence of the Bosnian Church had been restricted not only because of the action of its adversaries, but also because of its inherent indifference toward the mass of believers, who in reality lived outside of the church. The Bosnian nobility was not too eager to accept the ascetic way of life imposed by the *krstjani*.

But in spite of divergent orientations in their attitude toward the worldly life, a very strong relationship was established between the Church of Bosnia and the Bosnian nobility. In conformity with the basic tenet of their doctrine the *krstjani* of Bosnia did not take part in the life of the court as functionaries or dignitaries. They were also not represented in the assembly of Bosnia. But because of their

sinless life and the prestige they enjoyed, they were predetermined for the role of arbiters, of guarantors of agreements and promises to fulfill obligations. Since the early 14th century the members of Bosnian church were entitled to examine legal actions against Bosnian noblemen charged with felony (*nevjera*). The rights of the nobility depended in substantial measure upon the hierarchy of the Bosnian church, and because of that noble families remained until the end the strongest supporters of the Bosnian Church.

In Bosnia like in many late medieval states nobility was gathered in its assembly (*sabor, sborro, stanak, stanicum, concilio, congregazion, università*) which was considered as the constituent part of the kingdom, side by side with the ruler and the crown. Defending their own rights the Bosnian nobleman asserted also the individuality of Bosnian state and promoted the feeling of community among its inhabitants. It happened that toward the end of the middle ages an ethnical consciousness appeared based on the fact of belonging to the same state. It was expressed in the word *Bošnjane*, the name of its inhabitants, in the expansion of the regional name of Bosnia, which had been spread out to the frontiers of areas conquered later and in the notion of a Bosnian language, which appeared in the 15th century. In a charter issued in 1333 by the ban Stjepan II Kotromanić (1322–1353) it was said that two copies are written in Latin and other two in Serbian (*dvie latinski a dvi srpsci*), but a century later, around 1430, Constantine the Philosopher, author of the *Life of Stefan Lazarević* in a treaty on orthography praised the beauty of the noble Bosnian language.

The trend leading toward the creation and the affirmation of a distinct identity of Bosnia and its people was not generated by the religious factor. It was rather a result of political and social development, appearing first of all in the emergence of the nobility as a class. But the Church of Bosnia with its opposition to the Roman Catholic and Serbian Orthodox Churches emphasized the difference between the Bosnian and neighboring populations. After two centuries of resistance the heretical Church of Bosnia fell in 1459 as a victim of the persecution organized by the king, who was eager to demonstrate his

loyalty to the pope and to his catholic allies. Only a few years later (1463–65) the Ottoman conquest ended the independent life of the Bosnian state. The destroyed Bosnian Church was not able to participate in the later development, but it made itself felt through its heritage visible in the peculiarities of the cultural landscape.

III

The period between the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries was decisive in the development of the neighboring eastern area as well. Pushing out of the Byzantine Empire from the northern and western parts of the Balkan Peninsula opened the door to an independent development of the Serbian state, enlarged during the reign of Stephen Nemanja (1166–1196), the founder of the Nemanjić dynasty. Its changed position was emphasized in the next generation by raising the ruler's rank (in 1217 Stefan Nemanjić was crowned king by a pope's legate) and obtaining the autocephalous status for the ecclesiastical organization. This was achieved in 1219 in Nicea, where the successors of the Byzantine emperor and of the ecumenical patriarch had their temporary seats. The newly established Serbian archbishopric included not only the western bishoprics of the Archbishopric of Ohrid, but also the entire area under the rule of the Serbian king as far as the river Neretva and the Adriatic coast, where the towns with their districts and adjacent hinterland remained under Catholic archbishops (Dubrovnik, Bar) or bishops (Kotor, Ulcinj, Budva).

The autocephalous archbishopric remained later on closely related to the Serbian state. Following its expansion toward north the archbishopric included territories along the rivers Sava and Danube. After the raising of the king's rank to that of an emperor in 1345, the rank of the Serbian archbishop was raised as well: he became patriarch (1346). In the period after 1355, while the Serbian empire was disintegrating, it was the patriarchate that encompassed within a single unified frame the territories of independent lords and legitimized as

their leader the most powerful among them — the count (*knez*) Lazar Hrebeljanović (1362–1389).

In its internal development the Serbian autocephalous church maintained its inheritance from the previous period and enlarged it by adding new translations, by implementing Byzantine forms, by borrowing from the holdings of Bulgarian and Russian translated texts. Very influential were the monks of the Holy Mountain Athos, where the Serbian monastery of Chilandar prepared competent people for ecclesiastical hierarchy, for the role of translators from Greek, copyists etc. It was in that period that the special Serbian form of the literary Slavonic language acquired its definitive form.

From the point of view of our subject matter, the ability to create in addition to the universal Christian a specific Serbian historical tradition was a very important occurrence which in later centuries proved influential in the consolidation, promotion and preservation of the Serbian ethnical consciousness. The creation of a particular Serbian tradition started with the cult of Stephen Nemanja, who was proclaimed a saint soon after his death. His sons, King Stephen and the Archbishop Sava I, wrote the necessary *žitija* (vitae) and *službe* (services). Saint Simeon (Nemanja's monastic name) was considered as the heavenly patron, supplicant and intercessor with Christ and Virgin Mary and was in those roles represented on icons and church paintings in the pious foundations of his successors. Later on to his cult was joined the cult of his son Sava, the first archbishop of the Serbian Church, and later of some other members of the dynasty and archbishops. There was no great difference between the celebration of their memory in pious foundations (*zadužbine*) and other religious venues within the local cult. Only SS. Simeon, Sava I, his successor Arsenije, have found their way into Bulgarian or Russian liturgical books. In Serbia the whole dynasty has been considered as a holy family proceeding from its sacred root. The visual expression of the dynastic cult was the composition of the Tree of the Nemanjići, modeled after genealogy Jesus Christ (The Tree of Jesse). The later rulers,

starting with the prince Lazar, the martyr of Kosovo battle (1389), were considered as offspring of the first sacred dynasty.

The cult of the new saints, among them local rulers and prelates, is no Serbian specialty. The Serbs have probably had before their eyes the example of the Hungarian kings (St. Stephen, St. Ladislav). Almost every European medieval monarchy had its native patrons, who endowed the dynasty with sacred authority. It is the number of the cults and their later function that makes the Serbian case specific to a certain degree. The importance of the specific historical tradition, created as the continuation of the history of salvation into national history, became manifest after the Ottoman conquest, when the state was destroyed and only the Church remained as the guardian of the cultural continuity. It was within the everyday church life under the Ottoman rule that the memories of native rulers were preserved in the liturgical calendar, on the icons and wall paintings, on their graves and reliquaries. There are testimonies from the 16th and 17th centuries to the fact that prelates of the Serbian church did recognize the importance of the historical tradition, tried to continue it, interpreted the wall paintings as an illustration of the national history etc.

Among the results of such specific development was the well known ethnic connotation that Christianity acquired among the Serbs. The Serbian Orthodox Church was more than a regional church; it was an ethnically saturated religious community in which the universal Christian and particular ethnic component had constantly to be held in balance. On the other hand, the ethnical consciousness of the Serbs was in its historical component deeply rooted in the church tradition and hard to be separated from it. The Serbian case is also warning against the current widespread opinion that the national consciousness was a recent occurrence brought in from outside with education, a result of the influence of the educated strata etc. The influence of the religious factor on the Serbs is in no way a historical exception. The Serbs share with other peoples of the south eastern part of Europe common features, but some of them are a little exaggerated and because of that might seem unusual.

IV

In the last segment of the lecture we shall consider the same central and western parts of the Balkans but at a later date. We shall take them up at the point when the independent political and ecclesiastical life of Christian states was interrupted by the Ottoman conquest and by a forced inclusion in the Ottoman Empire, whose unity was maintained by the dynasty, the Islamic religion and centralized and unified political organization. Total subjugation of the area under observation took a whole century to achieve. It started with Bulgaria (1393, 1396), Macedonia (1395), continued through Serbia (1455, 1459), Bosnia (1463–1464), Herzegovina (1465, 1482) and ended with Montenegro (1496). Even before the Ottoman conquest Islamic elements made their appearance, in some semi-dependent regions, in the persons of some merchants, officials, functionaries. With the establishment of the Ottoman regime started the process of islamization, of converting the local Christian population to Islam. The first Islamic nuclei were established in urban settlements and consisted mainly of newcomers from Anatolia or from the already conquered regions elsewhere in the Balkans – mostly warriors and officials. The process of islamization lasted through all the centuries of the Ottoman rule and had many regional and chronological differences, which have been neither thoroughly studied nor explained in a satisfactory manner.

Of course, we cannot offer here a short history of islamization. We can only deal with a few selected points relevant to our subject matter. At first, we have to ask whether there was anything in the religious situation of the preceding era which facilitated or hindered the process of islamization. Special attention is due to the wide-spread opinion that the Bosnian Moslems were direct descendants of the Bosnian heretics (Bogumils in the earlier terminology). This view was shared by specialist as well, but could not withstand the confrontation with the facts. The heretical Bosnian Church was destroyed before the Ottoman conquest. Remaining Christians fled to the country of the *herceg* (duke) Stephen Kosača, where they were not persecuted,

and to Dalmatia. Simple believers, left in their settlements, were recorded as Christians in the oldest Ottoman tax lists (*defters*). They were opposed to islamization as they had been to any previous pressures and attempts at conversion either from the part of the Catholic or Orthodox missionaries. But the central parts of Bosnia show in the head-tax lists for 1489–1491 a greater concentration of Islamized people than other areas conquered approximately at the same time. The positive correlation between the elevated degree of early islamization and the area of the Bosnian Church seems to be beyond doubt. But it is not to be attributed to the assumed readiness of the members or believers of the Bosnian Church to accept the new religion, but to the decreased capacity of resistance caused by the absence of church organization, of pastoral care, of uninterrupted contact between the church and the believers.

However all cases of greater density of islamized people in later periods cannot be attributed to the impact of an earlier ecclesiastical and cultural situation. In some regions the concentration had resulted from migrations after the shrinking of the Ottoman frontiers. Some areas became islamized in a higher degree only in recent times as a result of the conditions in the Ottoman Empire in the last century of its existence.

Leaving aside the causes of differences in the degrees of islamization, we should concentrate on the changes introduced by the conversion to Islam. If we focus our interest on premodern times, when the Ottoman Empire was at its zenith, two kinds of changes should be taken into consideration, one on the objective, the other on the subjective sides.

Acceptance of the Islam by Slavic populations in the Balkans did not change their linguistic habits. For centuries Moslems in the observed area remained speakers of one of the South-Slav dialects. It was the *lingua sacra* that had to be changed, and so it was only people who served the newly accepted religion or were included in the military or administrative apparatus had to learn Arabic or Ottoman Turk. In the course of time the number of oriental borrowings

increased, new loanwords and expressions were introduced, and in a process of differentiation new features appeared which became characteristic for islamized regions. They are all, however, of a relatively recent date. But there was an important exception, namely personal names. From the oldest tax payers lists until modern times by looking at names we have been able to tell the difference between those who remained Christian and those who accepted Islam. Differences in personal names brought about also differences in second names, which are according to the Slavic onomastic formula derived from the father's first name.

On the objective side there were observable changes in the way of life. Some of them occurred gradually, through a process of accumulated variations. It was no easy task to change the housing and furniture in a peasant society, but at the point when research workers began to study this subject, the house of a Moslem was different from the house of a Christian. The changes in the diet were sudden because of Islamic prohibition of alcohol and pork etc. The clothing changed slowly but thoroughly. In later periods there were laws prohibiting the Christians from using some articles of clothing – a fact which deepened the differences between conqueror and conquered. Under the century-old influence of general economic conditions there appeared a trend towards the orientalization of the way of dressing of the whole population of the Ottoman Empire. On the eve of modernization the clothing worn by Christian peasants in the Balkan countries was different from the Ottoman clothing, but it was also very different from the clothing of their ancestors. The substitution of one religion with another in the 16th or 17th century led to many important cultural changes through which people who spoke the same language and shared the belief in a common origin became different in many ways from each other.

However, the changes on the subjective side were even more dramatic. Conversion to Islam gave occasion to an inhabitant of Serbia or Bosnia to abandon the religiously colored part of his historical traditions. And as we have seen that part was in no way negligible.

The spiritual contact with icons, relics, and inherited customs was severed. It was only by means of the epic poetry and oral traditions kept alive in the purely lay part of society that the memory of ancient kings and heroes could have been preserved.

Another very important change concerned the attitude toward the Ottoman Empire. A convert to Islam no more shared the negative image of the Ottoman Empire as a state of unbelievers (*Agarenes* or *Saracens*) who conquered and subjugated his Christian people. He was forced to identify with the Empire through the religion to which he now belonged. This was especially true of those who enjoyed a social promotion and obtained some position in the Ottoman army or administration. Examples of converted high officials, who remained connected to their families and compatriots and who donated a part of their wealth for charitable purposes in their distant homeland, testify to the fact that it was possible to preserve ties with relatives and friends, that no compulsion was exerted to abandon and forget one's background. But in the periods of crisis and wars, when loyalty could not be divided, it was the Empire and the Sultan, who won out. Finally, all those who accepted Islam had to find their place among the defenders of the Empire. Increasing enmity between the Christian European states and the Ottoman Empire, repeated rebellions of Christian subjects, indirectly influenced the increasing gap between the Christian and islamized people living together on the same territory, sharing the same language and the tradition of common origin.

A consequence of the differences sketched above was an increasing divergence between the islamized and non-islamized parts of the population as regards their view of history. Their view of history split because the Christian part of the population could not identify with the Empire of the conquerors, and the islamized part, for the same reason, could not accept the antiottoman rhetoric of both ecclesiastical and secular branches of the historic tradition. In the course of time as the religiously influenced cultural differences tended to fade as a result of growing secularization and modernization, as the world became more and more unified and similar, as the external

traits became less and less apparent, the differences in historical outlook gained importance. They had a not negligible role in the recent antagonism between Slav Moslems and their Christian neighbors.

*

The four cases outlined above cannot be reduced to a single type of influence of the religious factor on the formation of individuality of an ethnic group and the assertion of its identity. In Case I it was the internal differences within the Christian religion which provided the existing tribes of Serbs and Croats with different types of Christian culture which, in turn, perpetuated, emphasized and affirmed their individuality by replacing the old type of pagan tradition with the complexity of Christian culture. The cultural growth was paralleled by the increase in cultural differences. In Cases II and III it happened that in specific circumstances parts of the Christian ecclesiastical organization became imbued with ethnic traits to such an extent that the Church became a kind of ethnically colored Church. In the case of Bosnia it was manifest even in its name; in the case of Serbia it was recognizable by the content of its traditions. Like in Case I the cultural context, created under the influence of each of the two Churches, strengthened and emphasized the individuality of both groups, formed through a process of integration within the frontiers of respective medieval states. The disparity in their impact on the ethnical map of the Balkans must be attributed to the continuity in the Serbian and discontinuity in the Bosnian cases.

In Case IV the religious factor changed reality and introduced new lines of demarcation. Introduced from outside as the official religion of the Ottoman Empire Islam has attracted a part of the subjugated population, caused fermentation in the world of previously formed and existing groups, led to scission and divergence between individuals and families inducing cultural differences between them.

Common to all presented cases was the absence of obstacles in communication either before or after the impact of the religious

factor. All populations we have dealt with made up a dialectal continuum within the western branch of the South Slav languages. No barrier comparable with the one between the Serbs and the Albanians or the Croats and the Hungarians neither preceded nor followed the great schism or the islamization. However, the results did not differ; the boundaries which had their origin in cultural differences have had, in the long run, the same effect as the boundaries that emerged along linguistic barriers. Both are in the same sense natural, both are heritages of century-old processes.

Postoji li jugoslovenski kulturni prostor?

Sa zebnjom uzimam reč u ovoj diskusiji* jer se pribojavam raznovrsnih nesporazuma, s jedne strane zato što je predmet obiman i slojevit i što ne verujem da će učesnici i čitaoci davati jednako značenje osnovnim terminima teme (prostor, kultura, jugoslovenski), a s druge strane zato što zazirem od sholastičkih razjašnjavanja koja mogu da ubiju interesovanje za samu stvar. Očekuje se odgovor, a ja osećam potrebu da postavljam nova pitanja.

Pri razmatranju složenih i teških predmeta nešto se postiže i otvaranjem problema. U svakom slučaju, neka pitanja ne mogu se zaoobići. Šta u stvarnosti (zbilji) odgovara konceptu *kulturnog prostora*? Ima li svet kulturnih fenomena nekih osobenosti po kojima se može apstrahovati iz celine? Ima li ono što spada u *kulturu* toliki stepen autonomnosti da se u svom prostiranju ne zaustavlja na vidljivim geografskim i državnim granicama pa da mu je stoga prostor različit od geografskog ili političkog prostora? Razgovor o našoj temi вреди voditi samo ukoliko se podrazumeva pozitivan odgovor.

Ali odmah zatim naviru nova pitanja. Kako svet kulturnih fenomena preciznije odrediti? Da li tako što ćemo prihvatiti širok antropološki koncept *kulture* koji primenjujemo u odnosu na jednostavna društva i starije epohe, ili tako što ćemo poći za sugestijom jednog od

* Odgovor na anketu NIN-a. Štampan 31. januara 1988. pod redakcijskim naslovom "Bojazni bez opravdanja".

učesnika ove ankete i poslužiti se užim pojmom kulture (“o umjetnosti, knjigama, filozofskim sistemima, religiji, kazalištu...”) od koga se očekuje da “posebno naglašava nacionalne razlike a posebno identitete grupa”? Oduvek sam osećao rezervu prema strogom odvajanju onoga što bi trebalo da spada u *kulturu* od onoga što je izraz *civilizacije* jer su u zbilji stvari srasle. Odnos prema tekovinama *civilizacije* i sposobnost da se one stvaraju daje najopštiji pečat i svemu onome što se stvara u domenu usko shvaćene *kulture*. Zanimljivo je kako se tu stvari menjaju. Do XIX veka običaji, stil života, nošnja služili su razlikovanju i predstavljali obeležja individualnosti grupa. S druge strane, filozofski sistemi danas više deluju u pravcu unifikacije nego u pravcu individualizacije.

Bilo koji koncept kulture da prihvatimo, uži ili širi, suočićemo se sa nehomogenošću kulture i nejednakom sposobnosti prostiranja elemenata: dok muzika, likovna dela, dizajn, pa i film, ne poznaju granice i mogu da se šire u nekoj vrsti kulturne ekumene, poezija vezanog stiha veoma teško prelazi jezičke barijere. Hoćemo li u prepoznavanju i ocrtavanju kulturnog prostora voditi računa i o tim unutrašnjim pregradama ili ćemo se obazirati samo na spolja postavljene granice?

Među tim spoljašnjim granicama najvažnije su svakako političke, državne, koje često omeđuju kulturni prostor. Uostalom poklapanje političkog i kulturnog prostora (čime se kulturni prostor stvarno ukida) jeste ideal nacionalne države. Iz nastojanja da se silom države obezbedi nacionalna homogenost nastale su parole o “jedinstvenom kulturnom prostoru” od kojih moj kolega, učesnik ove ankete, sa razlogom zazire. Autonomni kulturni prostor pretpostavlja slobodu komunikacije i relativizovanje političkih granica. Ukoliko je kulturno strujanje preko političkih međa intenzivnije, utoliko se te međe u manjoj meri percipiraju kao smetnje negovanju kulture u funkciji održanja identiteta. Možemo se sporiti o tome da li je ideal nacionalne države igde u potpunosti ostvaren, ali ne možemo ostati slepi u pogledu uticaja koji je izvršio i još vrši.

U mnogim delovima sveta, pa i u našem, ne prihvata se lako ideja da je naporedan život ljudi različitih jezika, vera i kultura na istoj

teritoriji nešto sasvim prirodno i normalno. Mnoge državne granice su postale granice među jezicima, crkvama, pismima, umetničkim orijentacijama itd. jer su prekinule i preusmerile komunikacije nekog ranije formiranog nehomogenog kulturnog prostora.

Jedan od učesnika ove ankete tačno je rekao da se jugoslovenski kulturni prostor sastoji od kulturnih prostora naroda i narodnosti, ali da postoji i zajednički prostor koji nije prosti zbir onih prvih. Takav složen prostor otvoren je i izložen strujanjima iz velikog sveta, a nalazi se i u redovnoj komunikaciji sa kulturama onih susednih naroda čiji delovi žive kao narodnosti u Jugoslaviji. Takav je položaj jugoslovenskog kulturnog prostora, a pitanja čime je ispunjen, možemo li biti zadovoljni funkcionisanjem unutrašnjih veza i komunikacijama sa okolnim svetom zahtevala bi podrobniju analizu. Iza toga je jedno još opštije pitanje: da li je održavanje kulturnog procesa spontan proces koji je zavisan od ponašanja i odluka mnoštva pojedinaca, ili se na njega može uticati? Mislim da ne treba dokazivati to da pri masovnosti i raznovrsnosti kulturne produkcije u današnjem svetu izuzetno važnu ulogu imaju kanali kojima se obavlja komunikacija.

Ako sa gledišta funkcionisanja tih kanala promotrimo našu situaciju, zapazićemo da pojedine linije povezuju ceo jugoslovenski prostor i da je mnoštvo kanala teritorijalno ograničeno usled siromaštva, usmerenosti ka lokalnom interesu, ali i osećanja nenadležnosti. Političke granice omeđuju i unutar Jugoslavije u nekim stvarima kulturni prostor: biblioteke se pune knjigama sa svoje teritorije, jezik i pismo naglo se menjaju preko nekih granica, slike istorije koje posreduju školski sistemi variraju od jedne republike/pokrajine do druge, informacije u masovnim medijima ostaju u horizontu društveno-političke zajednice koja ih finansira, itd.

Iz razloga koji su izneti ranije smatram da kulturni prostor treba razvijati i negovati, da je to jedna od važnih funkcija svake uspešne zajednice baš kao i obezbeđenje reda, zakonitosti, materijalnog blagostanja. Otuda su me, najblaže rečeno, neugodno iznenadili motivacija i argumenti sa kojima je pre više meseci (ili koju godinu) presečen govor o slovenačkom kulturnom prostoru, koji sam shvatio kao nastojanje

da se sistematski održavaju i neguju veze Slovenaca sa Slovencima van jugoslovenskih granica. Rečeno je tada, ako me pamćenje ne vara, da bi i drugi mogli govoriti o svom kulturnom prostoru u odnosu na Jugoslaviju, a zatim da bi se i unutar Jugoslavije moglo pojaviti pitanje o kulturnom prostoru pojedinih naroda jer svi ne žive u celini u jednoj republici.

Mislim da iznete bojazni nemaju opravdanja. Jugoslavija nema razloga da zazire od kulturnih komunikacija svojih narodnosti. U isto vreme, ona je dužna da obezbedi nesmetanu kulturnu komunikaciju svakom narodu koji u njoj živi. To je preduslov nesmetanog razvoja i stvarne ravnopravnosti. Jugoslovenski kulturni prostor morao bi, po mom uverenju, da se održava tako da se u njemu niko ne oseća ugrožen i zastrašen mogućnošću da u velikoj talionici (*melting-pot*) bude stopljen u nešto novo u čemu će izgubiti individualnost i identitet očuvane kroz vekove; ali isto tako ni zastrašen mogućnošću da bude pocepan i razuđen duž granica kojima nije bila namenjena svrha da ometaju kulturnu i ekonomsku komunikaciju.

Kulturna dimenzija jugoslovenske krize

Nije lako odgonetnuti zbog čega kulturna dimenzija naše krize* nije pobudila ni deo interesovanja koje je posvećeno ekonomskom, pravnom ili političkom aspektu, koji su često i temeljito analizirani. Možda je uticala navika da se misli u terminima baza–nadgradnja, možda je na delu orijentisanost prema dubinskim i trajnim činiocima, traganje za strukturama. Ali, ako je tako, ne bi li trebalo uključiti i mentalitete, shvatanja o vrednostima, misaone kalupe i još ponešto od onoga što trajno utiče na viđenje sebe i drugih u istorijskom procesu i u savremenom svetu.

U svakom slučaju, ako se ne analiziraju kulturni činiooci, teško će se moći razumeti i objasniti činjenica da su posle rasklimavanja tvrdih i nekada monolitnih istočnoevropskih partijskih režima u procesu demokratizacije na pluralističkoj pozornici važnu ulogu zaigrali totalitarno nastrojani nacionalni pokreti i partije. Mentaliteti i mentalne strukture ne menjaju se preko noći. Teško je zamisliti masovno preobraćenje podanika ili aktivista sistematski odgajanih u netolerantnom duhu, podsticanih da se angažuju u jednom pravcu, onom koji pokazuju “subjektivne snage” sledeći “zakone istorije”, u demokratske sugrađane i sagovornike iskreno zainteresovane za dijalog, uverene da svojim angažovanjem mogu uticati na opšte stanje, spremne da se

* “Demokratija danas. Nezavisni zbornik za politiku i kulturu”, br. 8–9 /decembar 1990 – januar 1991/.

povinuju onome što se demokratskom procedurom reši. U 1990. godini sve stanovništvo zemalja “realnog socijalizma” do uzrasta od pedeset godina bilo je podvrgnuto uticaju ideologizovanog školskog sistema.

No to je samo jedan od kanala kojima su stizali uticaji “usmeravajućih snaga”, drugi su delovali iz ukupnog kulturnog ambijenta. Ljudi su celog života ozračivani uticajem vladajućeg pogleda na svet, nejednako intenzivno, zavisno od situiranosti u društvu i od kulturne sredine. Razmišljajući o tom uticaju, u vidu treba imati ne samo sadržaj onoga što se ljudima ulivalo u glavu nego i sredstva i načine kako su se ljudi od toga branili. Tok događaja je pokazao da je samo mali deo ukupne populacije prihvatao i interiorizovao sadržaje poruka koje su mu upućivane. Memoarska literatura je otkrila da je i u rukovodećim ekipama bilo mnogo onih koji tim porukama nisu bili dodirivani. Ne samo kultivisani pojedinci nego i mase običnog sveta živeli su s nekom vrstom “mentalne rezervacije”; ispoljavali su lojalnost, ponavljali su rečima ono što se tražilo i očekivalo, krijući u sebi drukčija često suprotna uverenja. Dvoličnost kao bitno obeležje atmosfere teže će se prepoznavati, a žešće će se osuđivati kad se socijalistička kultura bude rekonstruisala samo na osnovu dokumenata.

Mehanizam odbrane je isto tako teško ukratko i sažeto okarakterisati kao i širinu i trajnost efekata ideološke indoktrinacije. I pored trajnog usmeravanja iz centra, i pored neizmenjenih ideja vodilja, pod okriljem realsocijalističkih režima nisu se razvile homogene kulturne sredine. Suviše su velike razlike u prirodi pojedinih oblasti kulture, nisu iste mogućnosti uticaja i manipulacije, a nije bila jednaka ni zainteresovanost vladajućih krugova. Na jedan način je tretirana sfera religioznog a na drugi način je tretirana sfera umetničkog, pri čemu je zainteresovanost bila utoliko veća što je medij dalje dopirao i masovnije delovao. Sasvim se drukčije postupalo sa naukama, ostavljao se slobodan prostor unutar utvrđenih filozofskih okvira za egzaktne nauke, a strogo su se kontrolisale društvene i humanističke nauke. U ovim drugima se opet mnogo manje pažnje obraćalo na malotiražna akademska istraživanja pojedinosti nego na eventualne popularne sinteze, koje su morale biti ili službene ili ih uopšte nije bilo.

U ovom kratkom osvrtu ne možemo da se bavimo ovim razlikama i specifičnostima nego moramo da usmerimo pažnju na ono što je bilo bit poruka i što se odnosilo na kritiku kapitalističkog sistema i njegove "otuđenosti" itd., na "istorijsku neminovnost" njegovog rušenja, zatim na isticanje prednosti svoga sistema, originalnosti njegovih rešenja, na veličanje uloge rukovodećih ekipa u trenutno važećem sastavu (bez "otpadnika") s obzirom na ulogu u svetskoistorijskoj perspektivi (originalnost, doprinos) i na ulogu u dovršenju i krunicanju "nacionalnog" razvoja.

U tom prevashodno političkom i politizovanom delu kulture moraju se razlikovati univerzalne i nacionalne komponente jer se na njih nije jednako reagovalo. Braneci se od onoga što im je sugerisano o ulozu tržišta, efikasnosti kapitalističkog privređivanja, o nivou i standardu života u kapitalističkim zemljama, o vrednostima "formalne demokratije" i ljudskih prava, o značaju parlamentarnih ustanova itd., ljudi su mogli da se oslanjaju na ono što im je dolazilo iz sveta, što su saznavali o tom svetu. Otuda uopšte nije svejedno da li je zemlja bila otvorena u većoj ili u manjoj meri, da li je bilo putovanja u zemlje kapitalističkog sveta ili nije, da li su "mediji" prenosili koliko-toliko realističnu sliku toga sveta. Paušalne kritike i svođenje svih socijalističkih režima na isti "staljinistički" ili "boljševički" model gubi iz vida veoma bitne razlike u stepenu indoktriniranosti i u jačini suprotstavljanja.

U tom pogledu Jugoslavija je bila nesumnjivo u prednosti u odnosu na zemlje "socijalističkog tabora"; njeni građani su, u celini gledano, imali tačnije predstave o realnostima "zapadnog sveta" i o prednostima demokratskog poretka. Ta saznanja, ma koliko difuzna i nedovoljno sadržajna i precizna, delovaće iz dubine na stavove i na temeljna opredeljenja i olakšaće put u demokratiju. Međutim, uticaj iz sveta nije mogao da dođe do izraza u odbrani od službenog pogleda na istoriju, na ulogu Partije i veličanje njenog vođstva. Tu se uporište za kritiku moglo naći ili u objektivnom naučnom istraživanju koje bi moralo biti slobodno i dovoljno obuhvatno da uzme u obzir konkretne okolnosti i različite dimenzije istorijskog procesa

ili u tezama starih pretkomunističkih ideologija koje su u ovom delu Evrope nužno nacionalne bilo da nastavljaju “preporode” pojedinih naroda, bilo da se nadovezuju na “integralno jugoslovenstvo”. Kako se nauka sporo razvijala i emancipovala – značajnim delom ona je bila i ostala u “sistemu” – nagovarači odostrag bili su neuporedivo uticajni.

Otuda nije ni najmanje čudno što je kritika polazila sa individualnih nacionalnih stanovišta i što je završila s malo neobičnim rezultatom, naime s tim da je 45 godina socijalističkog razvoja bilo štetno i za svaki narod ponaosob i za jugoslovensku zajednicu u celini. Čudno je međutim to, da ni deo oštroumlja i inventivnosti koji su upotrebljeni za prepoznavanje i razobličavanje službene ideologije i njenih zamki nije upotrebljen za prepoznavanje i demistifikovanje ostataka starijih ideologija i ideoloških sistema. Kao da takvog nečega nije bilo, kao da horizonti političara i naučnika s početka XX veka nisu bili ograničeni, kao da oni nisu sa svojim vremenom delili mnoga opšta saznanja ali i predrasude. Ideja da bi neka vrsta *kritike ideologije* bila primenljiva i na sopstveno kulturno nasleđe sasvim je tuđa sadašnjem kulturnom trenutku obuzetom negovanjem kontinuiteta.

Ilustraciju za sve glasniji i uticajniји govor prošlosti daje demokratizacija u sferi izdavaštva. Privatno preduzetništvo ohrabrivano je baš u vreme kada su padale ideološke barijere; vešt menadžer mogao je da zaradi lep novac izlazeći u susret kulturnim potrebama i ukusu potencijalnih kupaca knjige. Rezultat toga se mogao videti u šarenilu knjižarskih izloga, u velikom broju istorijskih knjiga, među kojima ima takvih za koje smo zahvalni što su približene i postale pristupačnije ali i prigodnih i do te mere “instrumentalnih” i vezanih za trenutak nastanka da bi se malo ko usudio proreći im “ponovno rođenje”. Kratkotrajan izdavački polet iz proteklih godina biće poslastica za sociologe kulture, za socijalne psihologe, za istoričare raznih vrsta jer će iz “ponude” i odgovora tržišta moći da zaključuju o preokupacijama i ukusima naših savremenika. U našem kontekstu se ne možemo u to upuštati, mada bismo rado odgonetali zbog čega su dela Slobodana Jovanovića tako teško savlađivala prepreke i zašto su, na drugoj strani, tako lako, bez otpora, bez ironičnog smeška nalazile put knjige koje

istoriju Srba počinju od Kule Vavilonske. Asortiman knjiga na oslobođenom tržištu nama je povod da ukažemo na sve veću nesrazmeru između naše komunikacije sa savremenim svetom i komunikacije sa sopstvenom prošlošću.

Oživljene knjige donose poruke iz sveta u kome su nastale i prenose mnoge odgovore autora na izazove sveta koji se veoma razlikovao od našeg. Ne treba se čuditi našim bližim ili daljim duhovnim precima što su o ljudskim pravima, o demokratiji, o državi, o odnosu među narodima, o istoriji itd. imali shvatanja drugačija od naših, ali treba biti svestan toga da je ponešto od toga vezano za vreme, za ondašnja opšta shvatanja, za ondašnje vrednosti, te da je moglo biti prevaziđeno. Nažalost, o veličini i o dubini promena u toku jednog veka obavešteni su skoro jedino stručnjaci, pa i oni često samo parcijalno u horizontu svoje specijalnosti.

Uporište za odbranu od ovih starijih slojeva ideološke indoktrinacije mogli bismo naći u savremenom svetu, u onom njegovom delu u kome su se nauke o društvu i kulturi kao i filozofija slobodno razvijale i dozele saznanje o sopstvenoj ograničenosti i potrebi da misaone instrumente i kriterije neprekidno revidiraju i usavršavaju. Ali dijalog sa svetom o ovim velikim temama ne ohrabruju ni ostaci socijalističke indoktrinacije ni njihove nacionalističke antiteze. Dva uticaja suprotstavljena u pojedinostima sabiraju se i međusobno osnažuju u načelnom osporavanju koristi, čak i mogućnosti da se nešto nauči od drugih u stvarima koje se tiču istorije, tradicije, dijaloga sa prošlošću, odnosa svoga naroda s drugima itd. Kako inače objasniti činjenicu da niko odgovoran u mnogonacionalnoj državi u kojoj su nacionalni resantimani bili živi i pod fasadom "bratstva i jedinstva" i u vreme trijumfalnog objavljivanja da je "nacionalno pitanje" rešeno na najbolji način, ne zagovara součavanje sa svetom, ne teži za tim da sazna kako su se u drugim, razvijenijim delovima sveta potisnuli stari antagonizmi i omraze, marginalizovali do te mere da ne samo da ne ometaju saradnju nego ne stoje ni na putu evropskoj integraciji. Tradicije neprijateljstva između, na primer, Nemaca i Francuza nisu ni kratkotrajnije ni slabijeg intenziteta od naših balkanskih, naprotiv,

mržnja je tu bila upornija i sveobuhvatnija jer je raspirivana na višem stupnju pismenosti i u zbijenijim društvima. Pa ipak, uprkos svim istorijskim opterećenjima ne oseća se danas ni približno onoliko kao kod naših “bratskih naroda”.

Naši bi istinski državnici, narodne vođe, intelektualni zatočnici svojih nacija svaki iz svojih razloga morali da se pitaju zašto ovde nije moguće nešto što su i veliki i mali među evropskim narodima i državama postigli tiho i neupadljivo, bez trijumfalizma, ali definitivno. Šta bi se sve u odgovoru moglo naći teško je znati i sažeto reći, ali se može nazreti da uzroci razlika nisu u “prokletstvu istorije” i u nekom balkanskom fatumu koji ne dozvoljava da se ponašamo drukčije već u opterećenjima zbog preživelih i prevaziđenih navika mišljenja, neadekvatnih koncepata, nesigurnih merila, vrednosne dezorijentacije, a najviše u tragičnoj nesposobnosti da sebe realno sagledamo.

Ukoliko mi ne budemo iskreno i predano tragali za uzrocima našeg mentalnog raskoraka sa razvojem u posleratnoj Evropi i iz stečenih saznanja izvlačili pouke, ostaće budućim istoričarima da komparativnom analizom otkriju osobenosti našeg kulturnog stanja i naših mentaliteta koje su stajale na putu međusobnog usklađivanja i približavanja onome što je mnogonacionalna Evropa dostigla u povezivanju, saradnji i integraciji. Njima neće promaći činjenica da su ovde na Balkanu opšti okviri kulturnih odnosa bili malo drukčiji. Jer niti je ovde sve bilo prožeto racionalnošću kao na Zapadu niti je objektivnost bila onako visoko cenjena, a ponajmanje je bilo spremnosti da se na sebe i na druge primenjuju jednaka merila.

Analitičari kojima je dato da naše prilike posmatraju sa veće daljine primetiće, svakako, da ovde još uvek snažno deluju neka u Evropi zaboravljena opšta mišljenja i predrasude. Ovde se još uvek operiše i licitira istorijskim pravima, bezrezervno se manipuliše uopštavanjima o nacionalnim karakterima, a narodi, civilizacije, kulture rangiraju se i dele po neadekvatnim i proizvoljnim kriterijima. Ovde još uvek nije glavno pitanje u čemu je ko drugačiji nego ko je bolji. Ovde se još misli u kategorijama istorijske neminovnosti i celokupno mišljenje o istoriji podvrgnuto je utvrđivanju i naglašavanju kontinuiteta.

Dok se drugi svet svesno trudi da odvaja svoj svet od sveta istorijskih pojava i sveta junaka kojima se bavi, ovde se istorija aktualizuje na taj način što se svi pretvaraju u savremenike, što se neprekidno istavljaju računati za počinjene nepravde, što se ljudi neprekidno prekorevaju za reči rečene i misli mišljene u sasvim drukčijem kontekstu, bitno različitom od našeg. Dok se ostali svet trudi da od dečjeg uzrasta nauči da prepozna merenje i vrednovanje, ovde se vrednovanje prikriva, vrši se neprimetno kroz terminologiju i prećutnu hijerarhiju uspostavljenu redosledom, kompozicijom, izborom; ovde niko ne smatra za dužnost da eksplicitno navede merila kojima se služi i da učini vidljivom skalu vrednosti koju je prihvatio.

Ne mogu se, naravno, u okvirima kratkog članka navesti svi oni mehanizmi koji u našem načinu mišljenja i u našem govoru otežavaju *razumevanje* a olakšavaju nesporazume i uvećavaju broj povoda za sporenje. Možda ih je sa mesta sa koga posmatramo i nemoguće videti i prepoznati.

Iznad svega je važno uočiti i spoznati u pravim razmerama značaj kulturne dimenzije. Inteligencija na Balkanu kao da još uvek toga nije svesna, a predstoji joj da prođe put koji je inteligencija Zapada prošla od početka do sredine našeg veka.

Kultivisanje tolerancije kao politički program*

Politički problemi etnički mešanih sredina imaju i u aktuelnoj i u istorijskoj perspektivi jasno vidljivu kulturnu dimenziju. Nekada, pre nego što se nametnula prećutna pretpostavka o ekonomskoj determinisanosti svega i svačega, ljudi su u kulturnoj sferi tražili i prepoznawali bit etničkih trvenja. U svakom slučaju, nije potrebno posebno dokazivati da se u okrilju široko shvaćene kulture oblikuju stavovi i ponašanja, a to neposredno utiče na aktuelne odnose pripadnika etnički različitih populacija u trajnom dodiru kao što utiče i na njihovo viđenje sopstvene grupe i drugih u prošlosti i sadašnjosti. Otuda se u traženju demokratskih mehanizama za rešavanje sporova i obezbeđivanje harmoničnog zajedničkog života moraju imati u vidu i kulturna stanja kao i promene koje mogu delovati na ukupnu atmosferu i pomoći da se realno sagledaju problemi i sredstva za njihovo rešavanje.

Kulturne transformacije u tom pravcu nisu samo trenutnim teškoćama, spolja nametnuti zadatak za koji je manje ili više zainteresovana intelektualna elita, one bi morale biti cilj svakog pokreta koji želi dobro svojoj grupi. Naime, svet je danas u svojim delovima toliko pristupačan i komunikaciono pokriven da je delovanje država, nacija, pokreta potencijalno pred očima svetske javnosti, a time je ugled i dobar glas država, nacija i pokreta neprestano na probi. Doprinos

* Štampano sa redakcijskim skraćenjima u listu "Vreme" od 6. aprila 1992. pod naslovom "Braniti druge od sebe".

čovečanstvu ne daje se samo uvećavanjem bogatstva, unapređivanjem nauke i tehnike, usavršavanjem lečenja i umanjivanjem bola i patnje, daje se i kulturnim stvaralaštvom i rešavanjem aktuelnih problema. Onaj ko otklanja nespornosti i smanjuje netrpeljivosti, ko zastupa načelnu – i oživotvorenu – ravnopravnost među ljudima i grupama, ima razloga da se nada saveznicima, simpatizerima i poštovaocima širom sveta. Još očiglednije su posledice suprotnog ponašanja: ko širi mržnju, ko propagira nejednakost, ko podstiče na sukobe i priprema nasilja i razaranja, može očekivati samo osudu i prezir. Ugled u svetu, lik u očima međunarodne javnosti danas predstavlja toliko značajan činilac da ga realistični i uspeha željni političari ne mogu zanemariti.

Za razliku od doprinosa na naučno-tehničkom polju, koji zavise od ukupnog ekonomskog i intelektualnog potencijala, od stepena brzine razvoja, doprinos humanizovanju odnosa među pojedincima i među grupama mogu dati i mali narodi, skromne etničke zajednice koje se bore sa teškoćama, jer oslonac za pozitivnu orijentaciju mogu naći u svojim tradicionalnim kulturama u kojima se po pravilu nalaze i vrednosti koje su trajno aktuelne: poštovanje drugoga, solidarnost, dužnost pomaganja slabijem, objektivnost i primena jednakih merila. Kako je ovo razmatranje podstaknuto realnim problemima srpsko-albanskih odnosa, sama se od sebe nameće superiornost moralnog kodeksa Marka Miljanova u poređenju s jednostranom zagriženošću mnogih modernijih autora, inspirisanih isključivo interesima svoje nacije. Misao da braniti druge od sebe predstavlja viši oblik junaštva od odbrane sebe od drugih, može simbolički zastupati moralne potencijale sadržane u tradicionalnoj kulturi. Biti za toleranciju i zajedništvo, za poštovanje drugoga, ne znači samo ići u susret modernim univerzalnim vrednostima već u nekim slučajevima znači vraćati se sopstvenim korenima, zapuštenim, prekrivenim naslagama vremena kada se netolerantnost smatrala za vrlinu.

U razgrtanju tih naslaga mora se oslobađati nekih opštih shvatanja koja su se ukorenila u vremenima nacionalnih suprotstavljenosti, shvatanja koja niko izričito ne formuliše, koje niko i ne proverava a koja deluju snagom predrasuda. Tu je na prvom mestu rašireno

uverenje da je naporedan život zajednica različitih jezika i kultura na jednoj teritoriji neko nužno zlo, stanje koje nije sasvim normalno i koje istorijski razvoj treba pre ili kasnije da ispravi. Za protivarumente ovom uverenju ne treba ići u Švajcarsku, kako se obično čini, treba ostati baš ovde na tlu albansko-slovenskih dodira u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, gde se naporedni život može pratiti osam stoleća zapažajući velika pomeranja, promene proporcija, trenja, ali i periode simbioze. Treba potražiti teritoriju Vojvodine na kojoj su se tokom skoro tri stoleća održale i malobrojne zajednice, i to u razdobljima oštre nacionalne suprotstavljenosti, i pored višestrukog smenjivanja režima.

Druga veoma raširena predrasuda jeste ona koja traži da se prihvati stav da se svojoj zajednici dobro služi samo ako se deluje protiv i na štetu druge. Nju ne treba pobijati, ali se njeno ishodište može prepoznati u prošlovekovnom idealu nacionalne države od koje se očekivalo da svim sredstvima, tehnikom vlasti, delovanjem institucija, pritiskom obezbedi asimilaciju unutar državnih granica i kojoj se činjenica da su neke manjine preživele knjižila kao neuspeh. Vredi zapaziti kako su se merila promenila: umesto da zaštita i pomoć inojezičnoj manjini bude zasluga države, neuspeh u asimilaciji smatra se za njen poraz.

Najteže posledice ima predrasuda po kojoj smo istorijom osuđeni na mržnju i netrpeljivost jer su međusobni odnosi pritisnuti teretom nasilja i zločina. Ideja o istorijski predodređenoj omrazi ne proističe iz tačnog i objektivnog poznavanja istorije svoga naroda na opštijoj pozadini istorije susednih naroda i zemalja, Evrope ili sveta, već iz krajnje uopštene i uprošćene vizije prošlosti u kojoj svaka strana bira ono što nju predstavlja u ulozi žrtve, tako da susedi imaju suprotstavljene poglede na prošlost koji utiču na njihovo celokupno mišljenje, stavove i ponašanje prema drugima. Tako aktuelne odnose ne pritisca samo nasleđe ranijih epoha nego i jednostrana, selektivna i pristrasna percepcija tog nasleđa.

Racionalan odgovor na ovu uticajnu predrasudu ne može biti u zaboravljanju ili potiskivanju istorije, a ni u instrumentalizaciji

pozitivnih primera, u jednostranom naglašavanju “onoga što nas je spajalo”. Valja proći put kojim su prošli zapadnoevropski narodi koji nisu bili bez “vekovnih dušmana”, suprotstavljenih verzija nacionalne istorije (treba se setiti Francuza i Nemaca ili Engleza i Francuza). Koraci na tom putu bili su usvajanje kritičnosti prema patriotskoj retorici XIX veka i opredeljivanje za naučnu, objektivnu i svestranu sliku sopstvene prošlosti. Saglasnost o zajedničkoj evropskoj istoriji je prethodila i planovima i prvim bojažljivim ostvarenjima evropske integracije.

I u našim će balkanskim prilikama morati da se primenom istih naučnih metoda i jednakih merila dođe do objektivnih predstava o prošlosti kako bi se omogućila tolerantna atmosfera, preduslov saradnje i integracije. Objektivna, svestrana, naučno utemeljena vizija balkanske istorije nije stvar daleke budućnosti, u delovima je realizovana u naučnim radovima kritičkih istoričara kakve su imali svi balkanski narodi, u delima stranih naučnika, upotpunjuje se istraživačkim programima nauka koje se, ako su dostojne tog imena, ostvaruju u dijalogu sa naukom u svetu. Uprkos tome što su bile izložene ideološkim pritiscima i instrumentalizacijama, nacionalnim, pa klasno-revolucionarnim i opet nacionalnim, uprkos sklonosti provincijalizaciji i snižavanju standarda, humanističke nauke su u balkanskim zemljama postigle značajne rezultate, što se na jednoj strani ogleda u njihovoj ulozi u ukupnom radu na upoznavanju balkanskih kultura a na drugoj u otklanjanju nekad veoma jakih antagonizama kao što su turško-hrišćanski, slovensko-grčki ili slovensko-italijanski. Posmatrano sa opštijeg stanovišta, problem nije toliko u onome što se događa u nacionalnim naukama, iako mnogo toga u njima ostaje da se popravlja i usavršava, koliko je u neefikasnosti dijaloga između tih nauka i nacionalnih kultura, u nesrazmerno malom uticaju nauka i nespremnosti kulturne sredine da recipira kritično, naučno utemeljeno znanje o vlastitoj prošlosti.

Kad bi se u onom čestom pribegavanju prošlosti i istoriji u našim aktuelnim sporenjima oslanjalo na objektivno, naučno utemeljeno znanje, a ne na predrasude, poneki aktuelni problemi dobili bi drukčije

osvetljenje. U albansko-srpskom slučaju postalo bi vidljivo da se istorija odnosa dva naroda nije iscrpljivala u antagonizmu, da su često bili nošeni istim vihorima i trpeli iste udarce, da je duga povest o njihovim odnosima mnogo uravnoteženija nego što se to veruje. Trvenja i borbe nisu proisticali iz nekog urođenog antagonizma već su imali ishodište u konkretnim odnosima, a i paralele u sukobima unutar jedne i druge etničke zajednice (hrišćani – muslimani, stočari – zemljoradnici, raja – spahije itd.). Pokazalo bi se, takođe, da je u nadmetanjima oko autohtonosti u ovoj ili onoj oblasti malo sadržaja i smisla. Oni koji, sledeći prastare obrasce u gledanju na razvitak naroda veliki značaj pridaju genealogiji, otkrili bi da su Albanci i njihovi slovenski susedi povezaniji nego što se misli, jer su, na jednoj strani, Albanci upili u sebe slovenske stanovnike središnjih i južnih oblasti današnje Albanije, a da su se na drugoj strani oni ulili u slovenski živalj u graničnim zonama.

Trezvena, na proverena znanja oslonjena istorijska retrospektiva mogla bi podstaći na kritičnije i realističnije sagledavanje suštine nekih aktuelnih sporova. Moralo bi tako pasti u oči da oba naroda za koja smo ovde zainteresovani (a to važi i za njihove balkanske susede) stolecima nisu imala ni deo onog za što se danas bore kao za preduslov opstanka i prosperiteta: suverenu vlast na omeđenoj teritoriji, ni zaokruženo privredno područje, ni svoje osobene mreže institucija. To im je sve nedostajalo u doba kad su bili ranjiviji, malobrojniji i siromašniji, slabije unutar sebe povezani. Opravdano se nameće pitanje šta je u uslovima savremenog dinamičnog sveta potrebno za održanje i rast etničkih zajednica? Da li optimalne uslove za razvoj predstavljaju izolovanost, homogenost, prožimanje svih sfera života etničkim?

Lako je uvideti, a i saglasiti se sa tim, da preduslov napretka nacije ne treba tražiti u stvaranju, recimo albanskog tipa svojine ili srpske varijante preduzetništva i sl., već u adekvatnim odgovorima na izazove modernizacije s kojima su oba naroda, kao uostalom i njihovi balkanski susedi bili suočeni u prošlom stoleću. Ušavši u napornu trku kako bi se približili razvijenom svetlu, oni su sebe osudili na to da prihvate i tegobe i preimućstva akulturacije, zbog čega materijalni

okviri njihovog života, njihova društvena struktura, tkivo institucija pa i značajni delovi njihove obrazovanosti, postaju sve sličniji.

Ukoliko ta tiha i neizbežna globalna asimilacija predstavlja nesumnjivu činjenicu, treba posebno obratiti pažnju na to da se identifikuje ono što je bitno za održanje i napredovanje određene grupe, što je štiti i ojačava kao Srbe odnosno Albance. Grubo rečeno, u ovu sferu se može uključiti “ono što nas je održalo”: jezik i kulturno stvaralaštvo, tradicije, simboli. Za našu temu o toleranciji, za ostvarivanje ideala skladnog života pripadnika različitih etničkih zajednica, dve ocrtane sfere nemaju isti značaj ni istu težinu. One čak ne navode na istovetno racionalno ponašanje: modernizacija podstiče na otvorenost i veze sa svetom dok se ono što je bitno za etnički identitet često zatvara i štiti. Kako je u strahu, u osećanju ugroženosti, ishodište suprotstavljanja i suparništva, a to je i izvor netolerancije, očigledno je da se onome što zajednica doživljava kao zalogu identiteta mora posvetiti najveća pažnja. Ako je za prvu sferu prevashodno važno da se obezbede jednaki uslovi, prava, isti tretman, onemogućiti diskriminacija po osnovi etničkih i kulturnih razlika, za drugu je neophodna puna autonomija u negovanju jezika i kulture i konsenzus u odlučivanju o stvarima koje imaju posledice po etničku sferu.

Nasleđe ranijih epoha – daljih i bližih – je takvo da se pripadnici različitih etničkih zajednica ne mogu prostorno razdvojiti na taj način što bi se celina svih nadležnosti prepustila celini svake etničke zajednice. Kao i u nekim drugim delovima Balkana, etnički različite populacije se u teritorijalnim jedinicama i naseljima nalaze u nejednakim srazmerama, tako da su i jedna i druga grupa i u položaju većine i u položaju manjine. Položaj se komplikuje krugovima jurisdikcije: Albanci mogu biti većina u selu, Srbi u okrugu, Albanci mogu biti većina u Pokrajini, Srbi u Republici. Kako se ni jednima ni drugima ne može obezbediti osećanje sigurnosti teritorijalnom podelom vlasti, valja uzeti u razmatranje takvu podelu nadležnosti da se ni pripadnici jedne ni pripadnici druge zajednice ne osećaju ugroženi u onom što je bitno za etnički identitet. Sloboda upotrebe jezika i negovanje jezika u procesu obrazovanja i kulturnog stvaralaštva, komunikacija

sa svojim kulturnim prostorom i sunarodnicima (slobodno kretanje, delovanje medija, cirkulacija kulturnih dobara) morali bi biti garantovani i zaštićeni od majorizacije na svim nivoima. Autonomija u stvaranju obrazovnih, kulturnih i naučnih programa, kao i sloboda njihovog ostvarivanja, podrazumevaju se na onim nivoima gde su aktuelni.

Podela nadležnosti, izdvajanje onih nadležnosti koje su bitne za etničku sferu, i izuzimanje od mogućnosti majorizacije, uz autonomiju svake zajednice u onome što je bitno za održanje identiteta, otklanja bojazan od ugroženosti i smanjuje napetosti i sporove oko opšte jurisdikcije. Kako se vlast rasprostire po teritoriji, svaka zajednica nastoji da se zaokruži i omeđi tako da ona bude u većini i da "propisuje pravila". To, naravno, zaoštava sukobe oko granica i vodi poznatom usitnjavanju političkih jedinica, nastojanju da svako bude "suveren", što opet umnožava probleme, izaziva lančano širenje povoda za sporove i pokreće ogromnu energiju netrpeljivosti. Kada bi i bilo praktično moguće da se "kantonizacijama" i nacionalnim razgraničenjima dođe do etnički homogenih jedinica, rezultat bi opet bila autonomnost i osećaj sigurnosti u etnički bitnim stvarima, a puno prepuštanje univerzalnom civilizacijskom toku u svemu ostalom.

Politika tolerancije kakva se ovde zastupa nije nekakav humanistički ideal, plemenita utopija, već sasvim realan praktičan zadatak koji je nametnulo vreme. Onima koji se za nju opredele ne može naneti nikakvu štetu, a može doneti značajne koristi. Pre svega atmosfera mira i bezbednosti je preduslov za materijalno i kulturno napredovanje, potencijali zajednice ne troše se na sporedne stvari. Tolerancija omogućuje otvorenost i dijalog sa svetom, a dijalog je naročito važan za one koji treba da nadoknade zaostajanje u razvoju. Omogućujući punu slobodu komunikacije, politika tolerancije omogućuje svakoj zajednici – bez obzira na to kako je raspoređena u prostoru i koliko je izmešana s drugim – da održava kulturnu koheziju neophodnu za optimalan nacionalni razvitak. Najzad, pobornici tolerancije na delu stiču ugled u svetu.

Da li je bio neminovan raspad Jugoslavije praćen unutrašnjim ratom?*

Među najizazovnije zadatke istoričara spada zadatak da utvrdi i objasni koliko su događaji kojima se bavi proistekli iz namera ili sudara namera i želja učesnika, a koliko je do njih došlo silom prilika pod uticajem trajnih i opštih sila, struktura i procesa prema kojima su učesnici stajali potpuno ili delimično nemoćni. Procenjivanje udela jednih i drugih činilaca je u slučaju prošlih zbivanja olakšano time što se ono što se analizira može posmatrati kao deo lanca čije prethodne i potonje karike istoričar poznaje, pa se relativno pouzdano može razlučiti šta je bilo stvar trenutka, a šta je duže vremena delovalo na većem prostoru. Kada se, međutim, tog zadatka lati u odnosu na vreme u kome je bio učesnik i svedok, istoričar biva lišen te dragocene prednosti jer mu nije poznato ono što će slediti. Tada postaje vidljivo da se istoričar u svom mišljenju mora oslanjati na temeljne prećutne pretpostavke o determinisanosti ili spontanosti i slobodi u istorijskim procesima – postaje vidljivo da se mora otvoreno ili skriveno baviti predviđanjem. Od toga koliko je tačno rekonstruisao prethodne karike u lancu zbivanja zavisi hoće li biti u stanju da nazre njihov produžetak kako bi svoje vreme mogao sagledati i analizirati kao segment u lancu događaja.

* “Dijalog umesto monologa”, 2 (1996). Štampano pod redakcijskim naslovom “Da li je jugoslovenska katastrofa bila neminovna?”

Pitanje o neminovnosti, determinisanosti, i slobodi ili spontanosti nije samo od akademskog ili metodološkog već i od velikog praktičnog značaja. Tiče se tragičnih sudbina desetina hiljada ljudi koji su prema događajima izazvanim od strane drugih ljudi, prema promenama prilika stajali bespomoćno kao prema zemljotresu ili bujici posle iznenadne provale oblaka. Da li se približavanje bure moglo primetiti, ili je pogodila kao grom iz vedra neba, da li su ljudi predosećali ili naslućivali opasnost i jesu li pokušavali da preduprede ili umanje posledice, da se pripreme da ih lakše podnesu?

Među Jugoslovenima se dugo nagađalo, pitalo i odgovaralo o tome šta će biti posle Titove smrti. Ljudi su vrlo odrešito iskazivali svoja mišljenja, koja se mogu svesti na optimističku i pesimističku formulu. Tada se, naravno, nije moglo ni zamisliti ispitivanje javnog mnjenja o izgledima Jugoslavije da nadživi svoga doživotnog predsednika. Uzimajući primere registrovane u sećanju kao mali i nereprezentativan uzorak, mogao bih svedočiti da nije bio mali broj onih koji su predviđali raspad i slom. Ali, kad je to izostalo (1980) proredila su se zloslutna iščekivanja, tako da bi se, po utisku koji nosim, moglo reći da je bilo više zastrašenosti i pesimizma oko 1975. nego oko 1985. I oni zaplašeni i oni opušteni nalazili su argumente za svoje stavove i u dugotrajnim i opštim procesima i u namerama i planovima zainteresovanih grupa i pojedinaca među savremenicima. Uopšteno govoreći, kasniji tok događaja dao je za pravo pesimistima i to u pogledu ukupnog rezultata, dok su u konkretnom vidu i zbivanja i rezultati iracionalnošću, polovičnošću i neobičnošću prevazišli sva očekivanja.

Još nema uslova za pokušaj objašnjenja kako se dogodilo da stvari ispadnu tako kako su ispale, a još manje za procenu udela pojedinih činilaca. Moramo sačekati da nas zapljusne talas memoarskih i raznih apologetskih spisa da bi postalo vidljivo bar nešto od onoga što se događalo iza scene, da bi se upoznali bar neki tajno vučeni potezi, da bi postao jasniji bar deo pobuda i zamisli. Takve publikacije se, baš zbog toga što imaju ulogu instrumenta, pojavljuju srazmerno brzo, pa ima nade da će se u sklopu opšteg ubrzanja događanja ubrzati dobijanje potpuniye i tačnije slike o njima.

U očekivanju te objektivne i precizne istorije naših nesreća vredelo bi se potruditi oko upoznavanja manje ili više vidljivih determinišućih faktora, oko upoznavanja struktura koje su u izvesnoj meri (pred)odredile ili bar usmeravale procese integracije, nastajanja i prilagođavanja institucionalnih mreža, uravnoteživanja odnosa delova i celine, ustaljivanja odnosa unutar grupa i odnosa među grupama.

Neke od tih struktura oformile su se mnogo pre dramatičnih sukoba kojima smo ovde zaokupljeni. U svom dugom trajanju one su se menjale i prilagođavale pod uticajem tehničkog napretka, privrednog uspona, prodiranja novih ideja i shvatanja. Ipak, njihovi bitni elementi su se održavali i njihovo dejstvo se oseća sve do danas. Duboko ispod onih talasa u kojima se ispoljava dinamika zbivanja u poslednja dva stoleća deluju te strukture, proizašle iz osobenog novovekovnog razvoja Balkana koji se od razvoja u ostaloj Evropi razlikuje diskontinuitetom.

Mislim na presecanje razvoja srednjovekovnih društava sličnih i povezanih sa onovremenim evropskim susedstvom, koja je četvorovekovna vlast Osmanlija istrгла iz njihovog prirodnog ambijenta i osudila na dugotrajno i nenadoknativo zaostajanje. Veoma je teško sažetim formulacijama iskazati suštinu promena koje su ta društva pretrpela za vreme turske vlasti. Izdvajajući promene suprotne evropskim trendovima u novom veku, podsetiću na to da je došlo do onemogućavanja dinamike u vlasničkim odnosima, do umanjavanja namesto uvećanja prostora na kome deluju tržišni mehanizmi, do zamiranja privrednih grana u kojima je bilo preduzetništva (rudarstvo), do gubljenja dostignutog nivoa u obrazovanosti i tehnici usled nemogućnosti kontakata sa zemljama koje su u tom pogledu napredovale, itd. Osmanska vlast nije zbrisala rezultate etničkih procesa iz prethodnog perioda, ali je izmenila društvenu osnovu tih procesa i presekla integracione tokove. Ona je na svoj specifičan način tolerisala religije i crkve pokorenih naroda, a na drugoj strani je što neposredno što posredno izazvala velika pomeranja stanovništva. Nešto od toga odigralo se i pre osvajanja, ali znatno više u okviru kolonizacionih akcija Osmanskog carstva, a nešto se odigralo i u vreme

potiskivanja osmanlijske vlasti. Umesto integracionih procesa koji prevladavaju regionalne i plemenske razlike, na Balkanu smo imali, na pragu moderne epohe, pojačavanje etničkog šarenila. Osobena teokratska priroda Osmanskog carstva potencirala je versko podvajanje koje spada u veoma staro nasleđe Istoka.

Kada je na dnevni red došlo uklanjanje turske vlasti i preuređenje Balkana po nacionalnom načelu, diskontinuitet je došao do punog izraza. Svetu evropskih država kakav je bio posle Francuske revolucije i Napoleonovih ratova Balkan se nije mogao priključiti sa produžecima provincija Osmanskog carstva već s projektom obnavljanja srednjovekovnih država koje su prethodile: Vizantije (podrazumevane kao kolevke Grka), Bugarske, Srbije. Srednjovekovna kraljevstva i carstva shvatana su kao nacionalne države nasilno prekinute u razvoju, koje treba rekonstruisati i time ispraviti istorijsku nepravdu izazvanu osmanskim osvajanjem. Oskudno istorijsko pamćenje, u spoju sa poukama o istorijskim pravima prihvatanim iz nasleđa staleške Evrope, dalo je podlogu i za političke programe i za istorijske perspektive u kojima će se videti sve bolje i potpunije osvetljavana prošlost.

Sheme kojima su se služili buditelji balkanskih nacionalizama nisu imale mnogo dodira sa stvarnošću, ali su zato snažno doprinele onome što će postati stvarnost u XIX i XX veku. Između društava s kraja srednjeg veka i društava iz vremena uoči zbacivanja turske vlasti u XIX veku nije bilo mnogo dodirnih tačaka, ali su postojeće bile veoma važne: teritorijalna jezgra, dominantni jezici, hrišćanske crkve u kojima su čuvane kulturne i istorijske tradicije. O promenama između XV i XIX veka se, naročito u početku, veoma malo znalo. Posledice diskontinuiteta su tek postepeno uočavane i otklanjane a da se nisu birala sredstva. Veliki izazov je predstavljalo etničko šarenilo nasleđeno iz vremena osmanske vlasti.

Istiskivanje Turaka je imalo dimenzije socijalnog prevrata jer su potomci osvajača bili povlašćeni zemljoposednici, a bilo je olakšano time što Turci nisu bili spremni da žive pod vlašću dojučerašnje raje. Ali, nisu se samo odseljavali spahije i funkcioneri bivšeg režima već svi Turci i veliki deo potomaka islamizovanog lokalnog stanovništva.

Najviše su se promenila najjače islamizovana i orijentalizovana gradska naselja u kojima se neminovna modernizacija ispreplela sa uklanjanjem islamskih elemenata i obeležja. U popularnim predstavama o istoriji te promene su shvatane kao ispravljanje onoga što je bilo poremećeno i razoreno osmanskim osvajanjima u XIV i XV veku.

Nastojanje da se rekonstruiše sistem država kakav je postojao do turskih osvajanja neminovno je rađalo sukobe, jer su granice i u srednjem veku bile sporne i promenljive. Svaka učesnica birala je da rekonstruiše onaj period i situaciju koji su bili za nju najpovoljniji. Veoma je dobro poznat primer Makedonije oko koje su se otimali Grci, Bugari, Srbi jer je ta teritorija u nekom periodu pripadala svakoj od država koje su ovi narodi sada obnavljali: Bugarskoj (IX–X v.), Vizantiji (XI–XII v., delom XIII v.), Bugarskoj (delom XIII v.), Srbiji (XIV vek).

Orijentisanje pomoću istorije imalo je i druge trajne posledice, na prvom mestu to da su potpuno zanemarene one etničke grupe koje u srednjem veku nisu imale državu. Usled toga su Cincari/Aromuni i pored brojnosti i ekonomske snage mogli biti potpuno asimilovani, dok su Albanci sa velikom mukom dobili politički okvir, koji se nije poklapao s njihovom rasprostranjenošću, što je bio slučaj i sa drugim balkanskim narodima.

U davnom vremenu kojim se bavimo, negde do 1878, ustalile su se i strukture od kojih potiče bosanski problem. Pozni srednji vek poznao je posebnu državu bosanskih banova (od 1377. god. kraljeva) izraslu na teritorijama koje su u ranom srednjem veku prekrivala plemenska imena Srba i Hrvata. Ta država je imala posebnu dinastiju, svoje simbole, svoje institucije, imala je kao i mnoge države tog vremena staleški sabor plemstva (*universitas nobilium*), koji je bio pravna zajednica, a pored toga je stvarao osećaj povezanosti u okviru države. Ali, zajedno sa hrišćanskim plemstvom posle turskog osvajanja izumrla je svest o bosanskoj individualnosti.

Kad je došlo vreme da se Osmansko carstvo potiskuje i ruši, ova zemlja dvostrukog imena (Hercegovina čuva uspomenu na teritoriju porodice Kosača, koji su od 1448. nosili titulu "herceg od svetog Save") bila je predodređena da postane jabuka razdora između Hrvata i Srba.

Bosnu u XIX veku nisu obnavljali – nju su s jednakom žestinom svojatali i srpski i hrvatski nacionalni pokret. Značajnu osobenost Bosne i Hercegovine je predstavljao veći stepen islamizovanosti. Još u ranom periodu turske vladavine islamizovanje zatečenog stanovništva je tu uzelo većeg maha; kasnije je islamski elemenat pojačan prilivom Turaka i muslimana iz Ugarske i Slavonije (1686–1699), a dugo ostajanje u okvirima Osmanskog carstva (do ustanka 1875) učinilo je da Bosna i Hercegovina posluže kao pribežište muslimanima iz oblasti gde su u međuvremenu uspostavljene hrišćanske vlasti novih država.

Kada je i samu Bosnu-Hercegovinu zahvatilo nacionalno buđenje, njen katolički živalj se počeo povezivati sa Hrvatskom, pravoslavni sa Srbijom, dok su muslimani ostajali po strani upravo zbog jake verske obojenosti srpskog i hrvatskog nacionalizma. Muslimani nisu bili malobrojna grupa. Kontinuirano naseljene, mada izmešane sa hrišćanima, njih je uticaj religije i u duhovnoj i u materijalnoj sferi diferencirao od Srba i Hrvata. Jaku sponu je predstavljao jezik, ali u ovom slučaju ta spona nije mogla neutralisati i prevladati sve postojeće razlike.

Muslimani u Bosni-Hercegovini se nisu dali asimilovati, održali su se kao grupa izrazite individualnosti, teško razumljiva i objašnjiva sa gledišta evropskih koncepata, klasifikacionih shema i kriterija izgrađenih na oskudnoj empirijskoj podlozi. Tek sredinom XX veka je relativizovana vrednost pouka o etničkim i nacionalnim pojavama koje je Balkan primao od Evrope tokom prethodnog stoleća.

U periodu austrougarske uprave (1878–1918), vlasti u Beču i Budimpešti potencirale su posebne bosanske crkvene i političke tradicije kako bi neutralisale uticaje Zagreba i Beograda. Domaći muslimani se tada pokazuju najjače zainteresovani za te tradicije; oni prihvataju nasleđe srednjovekovne Bosne kao svoje baš zato što nisu skloni da se utope u Srpstvo ili Hrvatstvo.

Kada se posmatra u celini, XIX vek je unekoliko izmenio nasleđe osmanskog perioda: umanjio je etničko šarenilo, otvorio je prostor za integraciju velikih grupa, ali ih je istovremeno opteretio rivalstvom, tako da se težište političke dinamike premestilo iz sfere borbi protiv

Osmanskog carstva u sferu borbi između balkanskih nacionalizama. Stoleće istorizma je nasleđu prethodnog perioda dodalo novu dimenziju u vidu raskoraka između izmenjene stvarnosti i percepcije te stvarnosti. To postaje vidljivo u kasnijim zbivanjima, sve do naših dana.

Do značajnog restrukturiranja dolazi na kraju Prvog svetskog rata stvaranjem prve jugoslovenske države. Pripremana u nekoliko prethodnih decenija delovanjem političkih i kulturnih elita u pravcu zbližavanja i povezivanja južnoslovenskih naroda s prvenstvenim ciljem odbrane, ta država je realizovana u krnjem obliku jer je Bugarska ostala neobuhvaćena, poglavito zbog srpsko-bugarskog suparništva oko Makedonije. Uspela je, ipak, da uključi u sebe područja srpskih i hrvatskih aspiracija i da zaštiti Slovence, što se jasno vidi kad se uporedi kasnija istorija Slovenaca unutar i Slovenaca van jugoslovenskih granica. Uklonjene su političke prepreke (državne granice) nastavku hrvatske i srpske integracije, a sporenje oko Bosne je unekoliko prevaziđeno s obzirom da se zemlja u celini našla u zajedničkoj državi, a i zahvaljujući tome što se muslimanski blok držao na podjednakoj distanci od Zagreba i Beograda.

Integracija postignuta stvaranjem Kraljevine Slovenaca, Hrvata i Srba (kasnije: Kraljevina Jugoslavija) predstavljala je pozitivan doprinos sređivanju odnosa u jugoistočnom delu Evrope i prevladavanju teškoća proisteklih iz nasleđa osmanskog perioda. Međutim, prednosti takvog ishoda nisu mogle doći do izraza zbog teškoća i slabosti nove države u kojoj su se namesto starih pojavili novi trajni i duboki problemi. Nova država je spolja osporavana, naročito od strane onih na čiju je štetu sazdana, a iznutra je razarana nacionalnim trvenjima kojima žarište više nije bilo u Beču ili Budimpešti nego u Beogradu. Objektivne teškoće su bile ogromne zbog razlika u jezicima, religijama, tradicijama, u nasleđu uređenjâ i političkih struktura (bilo je na snazi šest različitih pravnih sistema) formiranih u različitim državama, zbog slabih komunikacija, uz to i usmerenih prema ranijim centrima, itd. Stvorena na brzinu, bez jasnih ideja i dogovora o budućem uređenju, nova država nije bila ni spremna za stvarnu ravnopravnost. To se zapaža ne samo po opciji za unitarizam a protiv federalizma,

nego i po vrednosnoj orijentaciji jer je nova država nastavljala tradicije samo ranije nezavisnih država Srbije i Crne Gore, a distancirala se od onog što je poticalo iz nekada neprijateljskih država.

Izlaz iz sve težih sukoba, pre svega sukoba Srba i Hrvata, tražen je između 1929. i 1931. u brisanju nekadašnjih granica i tradicija i u propagiranju integralnog jugoslovenstva s ciljem da se prevaziđu dotad obrazovane nacije koje su smatrane za plemena jednog troimenog naroda. Iako je među inteligencijom bilo i idealista koji su nacionalno jugoslovenstvo prihvatili bez zadnjih namera, iako se ono načelno jednako postavljalo i prema Srbima i prema Hrvatima i Slovencima, ipak je ono i među zagovornicima i među protivnicima pretežno shvaćano kao proširenje srpstva, njegovih tradicija i obeležja. Jugoslavija u kojoj je trebalo da se izlije nova nacija nije mogla da u isto vreme bude i branitelj do tada formiranih nacija, pa je izneverila svrhu radi koje je stvorena. Ono što je trebalo da posluži kao lek, delovalo je kao otrov. Unutrašnji antagonizmi dobili su dodatnu dimenziju.

Nije otuda čudo što Jugoslavija nije mogla da izdrži probu na koju je stavljena u Drugom svetskom ratu. O tome svedoči ne samo vojni poraz u aprilu 1941, nego i temeljna negacija od vrha (raskoli u emigrantskoj vladi) do dna društva, gde su se mase suprotno orijentisale. Pošto su Srbi masovno stali na stranu zapadnih demokratija, Hrvati su se svrstali uz Nemce i njihove saveznike. Podstičući unutrašnje podele i revanšizam suseda, okupatori su brzo raskomadali jugoslovensku teritoriju. Na ruševinama je podignuta kvislinška Nezavisna Država Hrvatska sa fašističkim režimom i neskrivenim genocidnim programom. Najviše su stradali periferni delovi Srba, koji su nekad podržavali centralističku politiku, a sada su se našli bez zaštite.

Ma koliko paradoksalno zvučalo, Jugoslavija je mogla da vaskrsne zahvaljujući unutrašnjem ratu protiv okupatora i domaćih izdajnika te okolnosti da su se njeni pobornici našli na strani pobjednika u Drugom svetskom ratu. Neobično je i to što su se na čelu restauratora našli komunisti, koji su kao stranka u međuratnom periodu veoma dugo Jugoslaviju i programski i praktično osporavali.

Nova Jugoslavija je dobila komunistički režim, koji se distancirao od stare Jugoslavije osporavajući naročito centralizam i hegemonizam i stavljajući nacionalnu ravnopravnost i federativno uređenje u temelje obnovljene države. S gledišta teme kojom se bavimo veoma je važno povećanje broja subjekata: pored Slovenaca, Hrvata i Srba koji su 1918–1941. ispunjavali celu Jugoslaviju, a sada dobili svoje federalne jedinice, pojavljuje se i republika Bosna i Hercegovina sa trojakim nacionalnim sastavom (Muslimani, Srbi, Hrvati). U istočnom delu zemlje pored Srbije sa dve pokrajine autonomnog statusa (zbog brojnih manjina: Mađara na severu, nakon što su Nemci iskorinjeni, i Albanaca na jugu), te Crne Gore, koja čuva tradicije nekađanje nezavisne kraljevine, a ujedno umanjuje Srbiju, pojavljuje se i posebna federalna jedinica za one Makedonci koji nisu asimilirani u periodu 1913–1941. a bili su suprotstavljeni bugarskom režimu u službi Osovine (1941–1944).

Makedonci se pod komunističkim vođstvom emancipuju i od Srba i od Bugara, dobijaju poseban književni jezik, tako da se u kalupu jugoslovenske federalne jedinice izliva nova nacija koja će ubrzo sebi potražiti duboke korene. Pojava Makedonaca neutralisala je dugotrajno i ogorčeno srpsko-bugarsko suparništvo, ali se nova nacija zbog ideoloških pretenzija sudarila sa slikom istorije Bugara, Srba i Grka vezujući se ne samo za lokalna plemena iz vremena doseljenja Slovena nego i za antičke Makedonci Filipa II i Aleksandra. Sa tri strane su dolazile kritike tog komunističkog eksperimenta; najglasnije su bile iz Grčke, uznemirene zbog makedonskog patronata nad preostalim slovenskim življem, znatno tiše iz Bugarske, gde je službeni stav zavisio od odnosa u socijalističkom taboru, a sasvim su bile prigušene iz Srbije gde vlast kritiku nije dozvoljavala.

Protivnici komunističke reorganizacije Jugoslavije upirali su prstom i na pojavu Muslimana kao na primer partijskog voluntarizma. U stvari, do priznanja individualnosti bosanskih muslimana u vidu tretmana kao posebne nacije došlo je postepeno i uz vidljiva kolebanja. Individualnost muslimana su faktički poštovali i raniji režimi, austrougarski i jugoslovenski kraljevski, tako da komunisti nisu

uveli nikakvu novinu time što nisu tražili da se muslimani priključe Hrvatima ili Srbima i tretirali ih kao etničku grupu, neopredeljene muslimane ili neopredeljene Jugoslovane. Rešenje s Muslimanima kao nacijom išlo je u pravcu usklađivanja normativnog sa stvarnim, ali je od samog početka imalo nedostatke i na konceptualnom i na praktičnom planu. Ono je bilo izloženo osporavanju zbog mešanja etničkog/nacionalnog i religioznog, problematizovalo je status muslimana u drugim delovima srpskohrvatskog jezičkog područja, pa i onih u Makedoniji i Bugarskoj, izgledalo je kao vraćanje u epohe u kojima je religija igrala presudnu ulogu. Zbog toga je iz muslimanske sredine zagovarana alternativa sa nazivom Bošnjak, koja je imala ružnu prošlost (favorizovana je za vreme austrougarske uprave), a na drugoj strani je zastrašivala bosanske Hrvate i Srbe jer je ugrožavala njihov identitet i veze s maticama. To se naročito dramatično odrazilo u vreme kad se otvorila perspektiva pretvaranja federalnih jedinica u nacionalne države.

Objektivan posmatrač mora da konstatuje da je komunistički federalizam doneo rešenja koja su olakšavala zajednički život i unapređivala međunacionalne odnose. Pre svega, mreža institucija je bolje prilagođena realnosti etničkih prilika, načelno je omogućavala ravnopravnost i štitila je od asimilacije. Ali, taj federalizam je imao i velike slabosti; pre svega nije bio stvaran, već je znatnim delom imao karakter fasade iza koje su delovali odnosi snaga u partiji, koja je imala monopol vlasti a u svojoj se strukturi kolebala između centralizma i federalizma. Druga grupa slabosti bila je u ideologizaciji, u hvalisanju zbog navodno rešenog nacionalnog pitanja, u ritualnom zaklinjanju u bratstvo i jedinstvo, odsustvu svesti o stvarnoj težini problema. Potpuno su zanemarena iskustva ostalog sveta, dogmatično se opiralo proučavanju i upoznavanju sa napretkom u proučavanju etničkih i nacionalnih fenomena, nerealno je percipirana uloga religije u prošlosti i u savremenim društvima. Naročito su bile teške posledice partijskog diktata u bavljenju bližom prošlošću: sprečavanje slobodne diskusije o ratu, žrtvama i zločinima, o odgovornosti, kao i nametanje lažnih simetrija, čime je bilo onemogućeno prevazilaženje prošlosti

kroz kritičko prepoznavanje grešaka i zabluda. Dogme zastupane u službi rešavanja nacionalnog pitanja ne samo da su navlačile odijum političkih protivnika, nego su se sudarale i sa objektivnim naučnim istraživanjem, gonile su kritičku nauku u opoziciju.

Koliko se danas vidi, komunistički federalizam je tokom ranih šezdesetih godina bio na raskrsnici: trebalo je da bira između Jugoslavije kao asocijacije komuna i Jugoslavije kao saveza nacionalnih država. Diskusija unutar partijske hijerarhije dala je prevagu naglašavanju državnosti republika i dalji razvoj je tekao u pravcu zaokruživanja i zatvaranja federalnih jedinica. Do punog izraza ta orijentacija je došla u Ustavu iz 1974, koji je učvrstio položaj republika i istovremeno autonomnim pokrajinama Srbije (Vojvodina, Kosovo i Metohija) obezbedio nadležnosti i vidove zastupljenosti u organima federacije koji su se jedva razlikovali od onoga što su imale republike.

U nastojanju da se prepoznaju strukture i sile koje iz prošlosti deluju na rasplamsavanje jugoslovenske krize, ovoj opciji mora da se posveti puna pažnja jer je za novu Jugoslaviju bila isto tako fatalna kao opcija za integralno jugoslovenstvo za staru Jugoslaviju. Problem ne leži samo u tome što je iz te opcije proistekao Ustav čija je revizija formalno uslovila raspad Jugoslavije, već daleko više u tome što premeštanje težišta u republike, njihovo sve jače zatvaranje, nije imalo jednake posledice po nacije u Jugoslaviji. Takav trend je delovao u korist onih koji su bili relativno homogeni (Slovenci, Makedonci, Crnogorci), a na štetu onih koji su bili u više federalnih jedinica (Srbi, Hrvati, Muslimani, Albanci), budući da su im delovi bivali odvojeni sve većim pregradama. Srbi su se tom sistemu najviše opirali zato što je i sama njihova matična republika federalizovana i paralisana suparništvom između partijskog rukovodstva Srbije i rukovodstava pokrajina, koja su ulazila u savezništva s drugim republikama. Preobražaj republika u nacionalne države je naročito rđave posledice imao u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, jer se dramatizovalo pitanje čija je to republika i u čiju korist će delovati individualnom egzistencijom i svojim institucionalnim aparatom.

Zapleti i sukobi u Bosni i Hercegovini i oko nje pokazuju koliko je u savremenim krizama veliki udeo nasleđenih predrasuda, okoštalih misaonih shema i pogrešnih predstava, a mali udeo suprotstavljenosti materijalnih i drugih interesa pojedinih grupa. U osnovi neprijateljstava iz kojih se izrodio krvavi rat u Bosni i Hercegovini ne leži nasleđena verska podeljenost (kao što svedoče stoleća naporednog života u periodima i pod režimima na koje su crkve jače i neposrednije uticale), ni raznovrsnost ranije izdiferenciranih kultura (o tome svedoči mala etnička distanca i veliki broj mešovityh brakova) – u osnovi su dve suprotstavljene pogrešne ideje. Jedna je da Muslimani nisu i ne treba da budu posebna grupa, da je njihova individualnost veštačka, izmišljena, da je rezultat austrougarske ili kominternovske kombinatorike. Druga je da se individualnost Muslimana obezbeđuje ideologijom i državnom vlašću te da je Republika Bosna i Hercegovina ona institucionalna ljuštura u kojoj će se Muslimani održati i razvijati kao Bošnjaci.

Zagovaranje bošnjačke nacionalne države za Srbe i Hrvate u Bosni ima iste posledice kakve je nepriznavanje individualnosti Muslimana imalo u Jugoslaviji (dok je postojala) ili kakve ima u susednim nacionalnim državama. Trajni mir će se u Bosnu i Hercegovinu vratiti tek onda kad se budu razotkrile nasleđene fundamentalne zablude i kad ih zameni realističan uvid u situaciju i konkretne interese svake pojedine grupe.

Jugoslovenski federalizam izgrađivan pod komunističkom vlašću imao je ozbiljne slabosti, koje je uvećala tendencija da se federalne jedinice preobrazu u nacionalne države. Te slabosti vodile su zaoštravanju krize, ali se ne može tvrditi da je put od njih neminovno vodio u katastrofu. Federalni mehanizmi su dovoljno otvoreni i adaptabilni da mogu poslužiti pod različitim društvenim sistemima. Treba se setiti federalizma Nemačke, sa brojnim rešenjima sličnim ili jednakim onima u Jugoslaviji, koja funkcionišu u pluralističkoj parlamentarnoj demokratiji. Federalizam nije bio inkompatibilan sa prelaskom u višepartijsku demokratiju. Okretanje protiv jugoslovenske federacije svih, čak i onih koji su joj dugovali egzistenciju i individualnost

(Makedonci, Muslimani), ne spada nikako u neminovnosti već u opredeljenja proistekla iz konkretnih okolnosti, ono je odgovor na prilike koje su ljudi stvorili. Federalizam je utoliko lakše identifikovan s komunističkom vlašću što ga je ona stvarno kompromitovala, pa se tako moglo nametnuti shvatanje da se federalizam ne može popravljati ili usavršavati već da ga treba odbaciti.

Iz sličnih namerno proizvedenih netačnih predstava proistekle su i neke druge teze koje su vodile zaoštavanju i krvavim sudarima. Pre svega je to ona o vekovnoj mržnji među narodima, zatim ona po kojoj narodi u Jugoslaviji ne mogu živeti zajedno već se moraju odeliti, čak po cenu neljudskih masovnih preseljavanja, zatim teza o verskom karakteru rata itd. Upadljivo vremensko poklapanje talasa iracionalnosti i mržnje sa labavljenjem stega i potiskivanjem jednopartijskog monopola nametnulo je utisak da je sve vrilo pod pritiskom i da je naglo proključalo kad je pritisak prestao. Posmatranje stvari izbliza i zagledanje u pojedinosti pokazaće koliki je bio udeo povećanja stepena slobode a koliki nacionalnih partijskih oligarhija koje su prigrabile masovne medije svoje sredine (ili ih nisu ni napuštale preobrazivši se u nacionaliste) i stare nacionalističke teze XIX veka širile kao mobilizatorske parole da bi se održale na vlasti u uslovima konkurentске borbe koja je predstojala. U svakom slučaju i ono što se moglo posmatrati i ono što se dosad moglo saznati vodi zaključku da su zbivanja uoči raspada Jugoslavije i u vreme izbivanja oružanih sukoba prouzrokovana ne delovanjem slepih sila iz prošlosti već sudarom namera i planova sasvim konkretnih grupa i pojedinaca, čije će delatnosti i odgovornosti utvrditi ako ne sudovi onda svakako istoričari.

2

Istorijska svest i
istorijsko nasleđe

Mitsko, legendarno i naučno u istorijskoj svesti

Za polaznu tačku svojih razmatranja* prisiljen sam da uzmem onu nedokazanu, ali često zastupanu i obrazlaganu tezu po kojoj je svest o prošlosti ili znanje o prošlosti, istorija u jednom širokom smislu reči, neophodna socijalna potreba. Rečeno je već da se ogromna društvena uloga istorijske svesti može naslutiti tek ako pokušamo da zamislimo svet bez sećanja. Mnogo puta je napravljeno poređenje između pamćenja pojedinca, bez kojega ne bi mogao da koristi iskustvo i očuva identitet, i istorijske svesti ljudskih zajednica, bez koje se one ne bi mogle razvijati i držati na okupu. O kolektivnom pamćenju se, ipak, može govoriti samo u prenesenom značenju jer se istorijska svest i na najprimitivnijem stupnju sastoji od predstava i znanja koje poseduje i deli, čuva i prenosi manji ili veći broj pojedinaca. Verovatno je da su najranije istorijske predstave bile nerazdvojno združene sa religijskom slikom sveta, krhke i nestalne, i da su prenošene usmeno s čitavom kulturnom tradicijom.

Moderna evropska kultura upoznala se s različitim oblicima tih jednostavnih istorijskih predanja posredstvom delâ antičkih pisaca i zahvaljujući susretima putnika, geografa i etnologa sa još živim grupama primitivnih i usmenih kultura u različitim delovima sveta.

* Saopštenje na naučnom skupu Trećeg programa Radio Beograda sa temom "Funkcija istorijske svesti" održanom od 8. do 10. maja 1972. Objavljeno u časopisu *Treći program*, proleće 1972.

Veoma bogat sakupljeni materijal poslužio je za mnogobrojna proučavanja, upoređivanja i klasifikovanja. Mit i legenda dobili su tokom tih ispitivanja sasvim određena formalna i sadržajna obeležja i razdijeljeni su u brojne vrste i podvrste. Ali, u okviru našeg izlaganja nećemo ići tragom tih istraživanja i rezultata, za nas "mitsko" i "legendarno" postaju predmet interesovanja tek od onog trenutka kada se suočavaju s "naučnim", tako da za našu svrhu ovi termini mogu ostati u onom širokom značenju u kome ih upotrebljava jezik svakodnevnog života.

Za naš predmet je daleko važnije uočiti i istaći to da su se svuda uporedo održavali različiti oblici istorijske tradicije i da je bez osnova shvatanje po kome bi se istorijska svest postepeno razvijala napredujući od nižih ka višim oblicima, otprilike od drevnog mita, preko učene historiografije do moderne naučne istorije. Može se, naravno, napraviti klasifikacija svih očuvanih oblika istorijske svesti služeći se kriterijem racionalnosti i dokumentovanosti, ali bi bilo pogrešno tako dobijenu skalu pretvoriti u hronološko-evolutivni niz. U svim epohama naporedo egzistiraju i učeni i krajnje naivni vidovi "znanja" o prošlosti.

Evropski antički svet otkriva već razvijene oblike predanja o prošlim zbivanjima nastale sa ambicijom da sačuvaju od zaborava i verno prenesu tok događaja. U delima učene antičke historiografije zapaža se kritičnost i težnja za dokumentovanjem. Pored pisaca i prosvetljena publika prepoznavala je naivnost i neverovatnost mnogih istorijskih kazivanja; ipak, nastajanje i usavršavanje viših oblika istorijskog mišljenja i istorijske naracije nije uopšte istislo, a još manje je iskorjenilo, naivnije i jednostavnije forme. I u vreme Tukidida i Polibija na svim stranama su kružili mitovi i legende. Nema potrebe da se dokazuje da je tako bilo i u srednjem veku, a na probleme moderne epohe vrat ćemo se kasnije.

Gotovo neizbežno se nameće pitanje zašto su mit i legenda tako neiskorenjivi, odakle to da u svim vremenima ima tako mnogo plodnog tla za njihovo bujanje. Čini se da je u traženju odgovora potrebno obratiti pažnju na dva momenta. Na prvom mestu mora se uočiti to da je i za svet veoma jednostavnog iskustva i oskudnih intelektualnih sredstava sfera "istorijskog" praktično neograničena. Pitanja koja se

mogu postaviti o prošlosti i na tom su nivou mnogobrojna i veoma raznolika: počev od onih o postanku sveta i ljudskog roda, preko pitanja o precima zajednice ili pojedinca do pitanja o poreklu pojedine ustanove, obreda, običaja, predmeta itd. Odgovori su nužno naivni jer je pamćenje kratko, nepovezani jer je i vizija sveta neorganizovana, slabo odolevaju vremenu jer nema pisma da ih fiksira. Učeni oblici istorijskog kazivanja odlikuju se ne samo racionalnošću i kritičnošću već i primenom spontane ili svesne selekcije, doslednim ograničavanjem interesa na određene vrste pojava koje se čine vredne da se o njima govori i da budu otrgnute od zaborava. Sposobnost za izbor ove vrste baš kao i sposobnost povezivanja pojedinačnih događaja u veće celine zavisi od društvenog iskustva, pa bi se gotovo moglo reći da je postojanje razvijenih oblika historiografije neposredno svedočanstvo o zrelosti društvene misli sredine u kojoj je autor rastao.

Drugi momenat je raslojenost i izdellenost društava, koja kao posledicu ima veoma različite potrebe i interesovanja. Dela učene historiografije uvek su imala samo tanku intelektualnu publiku, a široke mase bez obrazovanja i kad se okrenu prošlosti imale su i imaju svoje osobene želje i ukuse. Izuzetnu vitalnost pokazuju baš oni oblici istorijskog kazivanja koji izlaze u susret takvim interesovanjima. Otuda u svim epohama tolika popularnost etioloških legendi i "saga o poreklu". Etiološke legende javljaju se u osvit evropske civilizacije, ali ih srećemo i u našim danima u seoskim sredinama. One koje je pre desetak godina sakupljao i objavljivao jedan naš nedeljni list, nisu ništa manje naivne i neverovatne od onih koje su zabeležene pre skoro dve i po hiljade godina.

Od svih komponenata istorijske svesti najviše se i najtemeljnije menjala učena historiografija. Veliko je, međutim, pitanje da li se i njeno usavršavanje može zamišljati i opisivati kao kumulativan proces, kao napredovanje postignuto zahvaljujući oslanjanju na prethodna postignuća. Odavno uočene etape u preobražavanju historiografije: kritičnost u doba renesanse, racionalizam i erudicija sedamnaestog veka, univerzalizam i proširenje interesovanja osamnaestog te moderna kritičnost devetnaestog veka, ukazuju na snažan uticaj

opštih misaonih i kulturnih strujanja odgovarajuće epohe. U svakom slučaju, po opšteprihvaćenom mišljenju historiografija je uoči sredine devetnaestog veka dobila naučni karakter. Kao najvažnije obeležje tog preobražaja obično se navodi zahtev za temeljitom kritikom izvora, za dokazima koji moraju da se oslanjaju na savremeni pouzdani izvor. Ideal dokumentovane i "istinite", u smislu tačne i pouzdane naracije nije bio nov, ali su neke okolnosti pomogle da postane ostvariv. Istorija je dobila mesto u univerzitetskoj nastavi, obrazovani su istoričari-profesionalci sposobni da primene kritička načela u praktičnom radu. Čini se da je za dalji naučni razvoj historiografije najvažnije bilo to što se indirektno nametnulo načelo da sve što istoričar napiše i objavi mora biti proverljivo.

U drugoj polovini devetnaestog veka usledila je velika kritička revizija koja je imala za cilj to da se "mitsko" i "legendarno" razluče od "istorijskog". Učena dela oslonjena na slabe izvore koji su se održali pred ranijim talasima kritike gubila su svaki autoritet. Ono što nije moglo da izdrži važeće kriterije "naučnosti" ubrajalo se u legendu i brisalo se iz pozitivnog i naučnog pogleda na prošlost. "Mit" i "legenda" dobijaju tada u jeziku istoričara onaj pejorativni prizvuk koji će se održati do danas. Mlada nauka je naglašavala strogost svojih metoda i distancirala se od svih nekritičnih formi istorijskog kazivanja. Pri tom je neizbežno dolazila u sukob s čuvarima tradicija, naročito otkako je zahvaljujući demokratizaciji koja je pratila obrazovanje nacionalnih kultura postalo moguće da se različiti oblici istorijske svesti suoče pred istom publikom. Pesme i pripovetke kao plod narodnog stvaralaštva i izraz "narodnog duha" uživale su ljubav i svojevrsni autoritet koji se suprotstavio autoritetu nauke. Do sudara je dolazilo svuda, a ponegde su bivali žestoki, tako da su potresali celu kulturnu sredinu. Po oštrini i političkim reperkusijama poznata je borba koja se vodila u Češkoj oko autentičnosti tobožnjih srednjovekovnih slovenskih spevova. Nama je osobito bliska raspra između Ilariona Ruvarca i njegovih protivnika, vođena pre nepunog stoleća.

Polemike o pojedinim, uglavnom sporednim, događajima iz starije istorije prešle su okvire naučnih krugova i naučnih publikacija i

zagrejale su u znatnoj meri široku publiku zbog toga što je u osnovi bilo pitanje o tome može li se verovati narodnim pesmama kao istorijskim izvorima. Ruvarčevim protivnicima se činilo kako se osporavanjem istorijske verodostojnosti narodne pesme udara u “narodne svetinje” i ruši jedan od stubova na kojima počiva nacija. Već trezveni među savremenici uviđali su da tu nisu u pitanju narodni interesi nego sposobnost da se shvate pravi interesi, ali ta strana diskusije ovom prilikom nas ne interesuje. Ovaj gotovo tipičan sukob između kritičke nauke i legendarne tradicije, kome je posebnu oštrinu davala snaga epske tradicije, završio se Ruvarčevim trijumfom.

Profesionalni istoričari bili su svesni toga koliko Ruvarčeva borba znači za izvojevanje slobode naučnog rada i otklanjanje pritiska “rodoljubaca” i samozvanih tumača nacionalnih interesa. Podigli su mu svojevrsan spomenik zahvalnosti time što su ga stavili na početak kritičke orijentacije srpske istorijske nauke. Ruvarčeve polemike bile su možda poslednje borbe pred velikom arenom, jer je uskoro nastupio period ratova 1912–1918, posle koga je došlo i ovde, kao i u ostalom svetu, do naglog zatvaranja naučne istorije u okvire esnafa i naučnih publikacija. Široka publika gubi negdašnji interes za istoriju, ili ga zadovoljava istorijskom publicistikom à la Emil Ludvig, H. Dž. Vels, K. Kersten; pribegava beletristici sa istorijskom tematikom ili se pak okreće prorocima kakav je pomodni Špengler.

Iz vremena Ruvarčeve borbe je u tradiciji srpske historiografije ostao nepomirljiv stav prema legendama, a uz njega i izvesna napestost između nauke i “patriotskog” krila u srpskoj kulturi. Zategnutost se između ostalog ogleda i u ne naročito glasnom ali upornom osporavanju Ruvarca i njegove uloge. Težište sukoba se u međuvremenu pomerilo ka opštoj orijentaciji istorijske nauke. U prvi plan je izbilo pitanje da li istorija treba da bude kritična ili treba da “veliča” prošlost; da li treba da služi “višim interesima” ili treba da se izdigne iznad njih. Taj problem manipulisanja istorijom ima, naravno, veliki značaj za istorijsku nauku, ali ne ulazi u celini u okvir naše teme.

Stare legende preuzete iz predkritičke tradicije nisu više u centru pažnje. Čim je neki mit prepoznat, čim je nekoj verziji otkriven

legendarni karakter, ona se pretvara u historijski siže, koji, međutim, ne prestaje da bude književno-historijski i estetski interesantan. Historičar neće prevideti da i takva "legenda" ili mit imaju dokumentacionu vrednost, ali ne za događaj o kome govore već za vreme u kome su nastali i za publiku koja ih je prihvatila. Ne vidi se zašto bi historičar strogo kritičke orijentacije morao da osporava vrednost i lepotu epske narodne pesme samo zbog toga što se sigurno uverio da njen siže nije u skladu s pouzdanom dokumentacijom i naučnim rezultatima. Ne vidi se, naravno, ni zašto izvestan broj istraživača našeg "narodnog blaga" smatra da mora da po svaku cenu brani historijsku verodostojnost narodne tradicije.

Tek onda kada se s legendarnom materijom manipuliše kao sa historijskom istinom s namerom da se utiče na svest ljudi, tek tada historičar je dužan da reaguje, danas kao i u Ruvarčevo doba i sa istom nepomirljivošću. Takvi slučajevi nisu česti, ali nisu ni sasvim iščezli niti ima kakve garancije da se neće u nekom trenutku javiti. Legendu o gotskom poreklu najstarije južnoslovenske, uostalom fiktivne, dinastije o kojoj priča Pop Dukljanin niko nije nikada uzimao ozbiljno i njeno prepoznavanje ne predstavlja nikakav naučni problem, ali to nije smetalo da se podgreje legenda o gotskom poreklu Hrvata s jasnim ciljem da se kvazi-historijskom argumentacijom produbi jaz između jugoslovenskih naroda i da se jedan od njih približi tvorcima "novog poretka". Naučna historiografija se prema toj vrsti mitologije odnosi s krajnjim nipodaštavanjem, smatrajući, najčešće s pravom, da nema pravog povoda za naučnu diskusiju. Pitanje je, ipak, da li je takva superiornost nauke umesna kad se ima na umu njena uloga i odgovornost u formiranju historijske svesti. Čini se da nauka ne bi nikad trebalo da odustane od toga da razotkriva cilj manipulacije – makar i ako nema potrebu da raskrinkava legendu.

Sličan prezriv stav naučna historiografija ima i prema mitovima koji su svesno stvoreni i lansirani u novije vreme u manipulativne svrhe. Njih poznaje svaka sredina, a kao primer koji će zastupati stotine drugih može da se navede mit o Staljinovoj ulozi u oktobarskoj revoluciji. I vreme, i mesto, i cilj fabrikovanja mita su sasvim očigledni, ali

je situacija nauke složena. Ovaj primer pokazuje kako nauka može u određenim uslovima da bude sasvim nemoćna prema mitu, da može čak da preko institucionalnog aparata i servilnih pojedinaca bude uvučena u stvaranje mita i u njegovo snabdevanje "naučnim" autoritetom.

Postoje, međutim, mitovi i legende nastali u periodu nakon što se istorija razvila u nauku koji mogu predstavljati istinski naučni problem. Mislim pri tom na jednostrane i tendenciozne verzije o pojedinim događajima raširene spontano ili svesno među savremeniciima, na dokumente sačinjene u manipulativne svrhe, na netačne procene i slično. Oslanjajući se nekritički na izvore takvog karaktera, naročito u slučaju kada imaju centralno mesto u argumentaciji, istoričar može nehotice da populariše neki mit i produži mu život sve dotle dok ga drugi istoričar s potpunijom dokumentacijom i većom kritičnošću ne razotkrije. Oruđe protiv mitologije te vrste istoričar ima u arsenalu tradicionalne metodologije, u zahtevu za krajnje skrupuloznom kritikom izvora. U naučnom životu odbrana se može sastojati u podsticanju naučne kritike i strogom proveravanju, koje je, međutim, u istorijskoj nauci skopčano s velikim teškoćama i zbog toga malo praktikovano.

Mit se u istorijskoj nauci može roditi iz njene sopstvene tradicije. U drugim naukama jedan prevaziđeni period razvoja ulazi u istoriju nauke i postaje u izvesnom smislu neutralizovan. Uspešno delovanje pojedinaca, verifikovane teorije i značajni eksperimenti, kao i anticipacije na liniji kasnijeg razvoja, bivaju istaknuti a ostalo se predaje zaboravu. Može se desiti da neki kasniji prevrat u nauci baci novo svetlo na nekog od nepravedno zaboravljenih istraživača, ali je skoro neverovatno da jedan prošli stupanj u razvoju nauke može kasnije da vrši ozbiljan neposredan uticaj. U naučnoj historiografiji međutim, zbog osobenog karaktera kumulacije, dela iz prevaziđenih perioda ne zastarevaju u celini i ne gube mogućnost uticaja. Zastarelo delo zadržava deo aktuelnosti zato što prenosi dokumentaciju i informacije, ili zato što se čita zbog sugestivnosti i estetske vrednosti.

Događa se da delo stvoreno naučnim metodom od strane naučnika bude prognano u carstvo legendi zbog jednostranog pristupa, zbog slabosti opštih pretpostavki s kojima je autor operisao, zbog

neadekvatnog pojmovnog aparata ili ideološke ograničenosti autorovog stanovišta. Nekad vladajuće shvatanje po kome je Magna charta postavila temelje britanskog parlamentarizma danas se tretira kao mit. Izneveravanje nisu uslovile toliko greške u pojedinostima, ili netačne interpretacije osnovnog dokumenta, koliko "vigovsko" shvatanje parlamentarnih tradicija koje su inače sposobni i kritični istraživači prihvatili kao opšti okvir u svojim traženjima. Isto je toliko poučan primer proučavanja Rimsko-nemačkog carstva, srednjovekovnog Reicha, od strane generacija spremnih istoričara, koje je ipak osuđeno kao mit i kao mit bilo politički zloupotrebljavano. I tu je kritičnost u radu na detaljima išla podruku s nekritičnim prenošenjem novovekovnog koncepta države na period u kome se nije mogao upotrebiti a da se stvarnost ne izobliči u velikoj meri.

Ima razloga zbog kojih ova vrsta mitologije treba posebno da privuče pažnju istoričara. Mitovi koji ostaju iza laganog napredovanja nauke zadržavaju snagu da vrše uticaj i nose oreol naučnosti, što stvara velike mogućnosti za manipulaciju. Zabluda u istorijskoj kao i u nekoj drugoj nauci može biti zaboravljena (hiljade ih je zaboravljeno), ali može da bude i veštački podgrevana, popularisana i zloupotrebljavana s namerom da se utiče na ljudsku svest. Priča o vekovnoj samostalnosti Crne Gore proveravana je tokom razvoja nauke i odbačena je kao legenda za čitava stoleća srednjeg veka i perioda turske vlasti, ali to ne smeta da se izvan nauke, a s tobožnjim naučnim autoritetom, uporno populariše iz sasvim providnih ciljeva.

Odbrana od slabosti ove vrste mora se tražiti na planu jačanja naučnog karaktera historiografije. Na prvom mestu je potrebno to da istoričari budu svesni zavisnosti od mesta i vremena, društvene situiranosti i konceptualnog aparata koji upotrebljavaju, te da smanjuju tu zavisnost do granica mogućeg. Neophodna doza "istorijskog relativizma" opravdanija je od pretenzija da se saopštavaju apsolutno objektivne i definitivne "istine". Toliko negovana istorijska kritika treba, izgleda, da razvije jednu zanemarenu dimenziju: kritičnost prema opštim pretpostavkama sa kojima se operiše, kontrolisanje onoga što je istoričar sklon da smatra da je samo po sebi razumljivo,

proveravanje adekvatnosti kriterija i konceptualnog aparata. U organizaciji naučnog života bilo bi poželjno da se sistematski i često revidira istoriografska tradicija. Ne bi se smelo smatrati kao normalno da do takvih revizija dolazi slučajno, posle više decenija i zavisno od lične sklonosti pojedinog autora.

Postoji još najmanje jedna vrsta mita s kojom će istoričari morati sve više da računaju. To je onaj tip mita o kome se mnogo govori u sociologiji i socijalnoj psihologiji prilikom analize savremenih industrijskih društava. Kao ilustrativan primer naveo bih mitologiju kojom je obavijena velika industrija zabave u svim razvijenim zemljama. Možda će ta vrsta mita biti predmet brige budućih istoričara, ali će svakako zadavati dosta muke. Život u modernim društvima toliko je složen da se ne može ni zamisliti da bi naučna misao – ma koliko bila razgranata i specijalizovana – mogla da odgovori na sva istorijska pitanja koja se mogu postaviti. Prostor za nekritične odgovore, a time i za bujanje novih legendi i mitova, veći je nego ikada, uprkos tome što se i istorija razvila u svojevrsnu industriju.

Sve do sada, govoreći o “mitskom” i “legendarnom” mi smo imali u vidu koherentne i više ili manje zaokružene verzije o prošlim zbivanjima ili stanjima. Time, međutim, naša tema nije iscrpljena jer je i način mišljenja faktor koji treba uzeti u obzir kada se analizira istorijska svest. Naučno mišljenje bi svakako moglo da oplemeni istorijsku svest. Istorijsko mišljenje moglo bi se okarakterisati težnjom da se pokaže uloga vremena, mesta i konkretnih okolnosti, da se uoče razlike i promene, da se zapazi i istakne složenost, slojevitost i povezanost društvenih pojava, da se otkrivaju relevantni uzroci i uslovi, razumeju ljudski motivi, da se ocenjuje uz svesnu primenu kriterija i slično. O mišljenju u sferi istorijskog mi baš kao ni o sadržini istorijske svesti naših prosečno obrazovanih savremenika nemamo nikakvih pouzdanih saznanja. Nikakva proučavanja nisu u tom pravcu vršena pa se o tome može suditi samo na osnovu impresija. Zaključci se mogu donositi na osnovu pitanja koja se postavljaju, tema koje pobuđuju interes, na osnovu tipičnih razmišljanja i argumentisanja

u diskusijama i sl. Slika koja se na taj način može stvoriti, neminovno nesigurna i subjektivna, veoma je nepovoljna.

Istorijski interes je skučen i parohijski ograničen na vlastitu naciju i na samo neke susede. Repertoar pitanja koja se postavljaju je veoma oskudan i gotovo se može svesti na ove tipove: ko se više borio; ko je ranije imao državu; ko je više zaslužan ili više kriv; ko je bio na višem nivou; čije je? i slično. Veoma je slabo razvijena sposobnost da se relativiziraju vladajuće predstave, pa se prošlost i sadašnjost mešaju na jednoj ravni izvan vremena. Tome treba dodati veoma slabu obaveštenost, odsustvo objektivnosti i iznenađujuću moralnu neosetljivost kad je u pitanju procena ljudskih motiva i činova.

Ukoliko bi se i pokazalo da je ova slika sasvim pogrešna i da stvari stoje mnogo bolje, opet se ne bi moglo zaobići pitanje o tome kakve su dužnosti koje istorijska nauka ima u pogledu menjanja istorijske svesti kod nas. To pitanje opet neizbežno upravlja naše poglede prema školskom sistemu i mestu i ulozi nastave istorije. Time, naravno, diskusija dolazi do praktičkog, tehničkog i trivijalnog i tu se može mirno završiti. Vredi je nastaviti zbog toga što je školski sistem jedini efikasan kanal kroz koji istoričari utiču na samosvest svoje epohe. Činjenica je, svakako, neugodna, ali se ne sme prevideti. Sa tradicijama naučne historiografije primili smo i njenu izolovanost od osnovnih kulturnih tokova, i to ne samo zbog zatvorenosti u strogo naučne publikacije i institucije već i zbog neprivlačne i neaktuelne tematike. Pitanje o istoriji u školskom sistemu na dramatičan način ističe etičku problematiku, odgovornost istoričara, smisao njegove angažovanosti. Hoće li istoričar-naučnik pristati na to da bude instrument manipulisanja, hoće li da služi kao "inženjering" za ideološke radove? Može li biti siguran da nije nesvesno popularizator ideologije i propagande samo zato što nije dovoljno kritičan prema opštim pretpostavkama s kojima radi? U kom smislu istoričar može i treba da bude angažovan? Mislim da istoričar ima razloga da veruje da može doprineti ostvarivanju ideala socijalističke i humanističke prosvetljenosti i da ima razloga da se u tom smislu angažuje.

Teorije o etnogenezi, moda ili nešto drugo?

Teorije o poreklu ove ili one nacije, o njihovim "čistokrvnim praroditeljima", prisvajanje pojedinih značajnih ličnosti ljudske istorije u okrilje nekih nacija – danas su sve izraženija pojava.

O tome šta je zapravo teorija "etnogeneze", koliko je njen pristup u proučavanju porekla naroda naučno zastareo i šta znače neki savremeni pokušaji etnogenetskog prikazivanja nastanka i rasta pojedinih nacija, razgovaramo sa akademikom Simom Ćirkovićem.* Ovaj poznati istoričar, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, sada je i generalni sekretar SANU.

Kada je stvoren pojam etnogeneze?

Ljudska misao se od najranijih vremena naprezala da razume i objasni podeljenost sveta na narode i jezike. Ukoliko su horizonti pojedinih generacija postajali širi, utoliko se više sagledavalo šarenilo plemena, jezika, rasa. Slika je postala naročito složena otkako su zahvaljujući učenoj istoriji ušli u vidokrug antički narodi i plemena, mnogobrojna kretanja i lutanja "seobe naroda" i veliki preobražaji s početka novoga veka. Nepregledan je niz pokušaja tumačenja, počev od "legendi o poreklu", koje su se pričale unutar svakog plemena, pa

* "Borba", 27. jun 1982. Razgovor vodila Danica Radović-Đurđević. Tekst razgovora se ovde donosi u integralnom obliku.

sve do modernih socioloških i socijalno-psiholoških teorija o društvenim grupama. Jedan nemački historičar je napisao šestotomnu istoriju takvih mišljenja pod naslovom koji je uzeo od najuticajnije legende, "Zidanje kule vavilonske".*

Među takve pokušaje spada i "etnogeneza" kao nastojanje da se odgovori na pitanje o poreklu pojedinog naroda. Iako je pojam etnogeneze stvoren u novije vreme u krilu naučnog mišljenja, on nije precizno definisan niti oslonjen na kakvu teoriju o etnogenezi. Veoma se različito upotrebljava, zavisno od naučne discipline, od opšteg metodološkog pristupa pa i od predmeta. Nisu iste mogućnosti objašnjenja porekla nekog izumrlog naroda, jedva spomenutog u antičkim izvorima, oko koga se muče lingvisti i arheolozi, i formiranja, recimo nemačkog naroda, koje je teklo stolecima u punoj svetlosti istorijskih izvora.

Nesporazumi, zar ne, nastaju i zbog razlika u pristupu...?

Da. Jedni bi hteli da podeljenost čovečanstva na narode i plemena obuhvate u jednom trenutku i da to šarenilo i raznovrsnost srede i klasifikuju po nekim kriterijima koji treba da su objektivni, jasni i relativno nepromenljivi (jezik, poreklo, običaji, materijalna kultura i sl.). Drugi u središtu pažnje imaju menjanje i preobražavanje, nestajanje jednih i nastajanje drugih, povezanost naroda i plemena s društvenom i političkom organizacijom i njihovim menama i preobražajima.

Jednom ste rekli da je koncept "etnogeneze" prevaziđen. Šta ste imali na umu?

Mislio sam, pre svega, na zastarelost celog tog pristupa nasleđenog iz XIX veka, a zatim i na činjenicu da je taj koncept i danas prožet romantičarskim predstavama o narodu kao prirodnoj nepromenljivoj celini, individualnoj i osobenoj u svom kulturnom i duhovnom izrazu, kao nosiocu posebne misije. "Etnogeneza" u najboljem slučaju nastoji

* A. Borst, *Turnbau von Babel. Geschichte der Meinungen über die Vielfalt der Völker und Sprachen*, I, II/1, II/2, III/1, III/2, IV, Stuttgart 1959–1963. (Prim. prir.)

da pokaže kako su nastala i kako su se ustalila bitna narodna obeležja za koja se veruje da su objektivna. U gorim slučajevima – a takvi su, nažalost, u našoj literaturi – ne mogu se uopšte rekonstruisati bitne komponente etnogeneze. Susreću se samo razni stvarni ili prividni argumenti u prilog posebnosti naroda koji se proučava.

Najčešće se ishodište bitnih obeležja uzetih skupno (jezik, osobena kultura itd.) nalazi u veoma dalekoj prošlosti, u nekom prelomnom događaju (seoba, izdvajanje iz neke veće jezičke ili kulturne zajednice, spajanje sa inorodnim elementima, osvajanje itd.). Uzima se da je u takvim izvorima neosvetljenim okolnostima – u relativno kratkom razdoblju – došlo do “etnogeneze” jednog naroda, koji je nadalje ostajao neizmenjen na pozornici svetske istorije.

Imate neki konkretan, nama blizak primer?

Tipična je u tom pogledu bugarska “etnogeneza”, koja tobož treba da se dogodila u IX veku, kada su se Protobugari stopili sa Slovenima i ostacima balkanskih Tračana. Sve što je u IX i X veku obeleženo kao Bugarin, ili bilo u sastavu bugarske države, ostaje, po tom shvatanju, bugarsko za sve vekove!

Ovakvo shvatanje “etnogeneze”, koje nije nipošto ograničeno na Bugare, ima kao posledicu postavljanje celokupne istorije naopačke. Umesto da se vidi u kakvim se stvarnim uslovima jedan narod razvijao, širio ili sužavao, cepao ili konsolidovao, kako su se u njemu borile sile koje vode spajanju i one koje vode razdvajanju, kako su se sukobljavali elementi kontinuiteta sa elementima diskontinuiteta; kako se sporo, najčešće tek stolicima, stvaralo krhko kulturno jedinstvo... umesto toga narod se, kao individua, nalazi već na samom početku i sve što se kasnije događa dešava mu se u odnosu sa svetom okolnih naroda koji se takođe zamišljaju kao individue.

Kakve su posledice tako izobličene istorijske perspektive?

Ako ostavimo po strani posledice koje je imala po shvatanja o odnosima među narodima, tako shvaćena “etnogeneza” nije mogla da izdrži suočenje s činjenicama. Uvek bi se pokazalo da su se prelo-
mni događaji za istoriju naroda, često presudni za njegovu integraciju, zbivali daleko posle vremena pretpostavljene “etnogeneze”. Pokazalo se da prvorazrednu ulogu, kao preduslov integracije, ima jezik, da na granici preko koje se populacije ne razumeju nastaju jazovi koje je teško premostiti, ali se pokazalo isto tako i da se na teritorijama na kojima se nalazi kontinuum srodnih i bliskih dijalekata integracija ne događa nužno u jedinstvenom okviru, da jezičko jedinstvo biva češće rezultat integracije nego njena polazna tačka. Poučne primere koji govore o ograničenoj ulozi jezika u “etnogenezi” pruža upravo naše tlo.

Otkako su savladane rasističke predrasude i otkako se počela egzaktno proučavati biološka i psihosomatska strana ljudskog razvoja, “etnogeneza” je sa svojim odgovorima o “poreklu” kao komponenti nastanka naroda došla u najveću nepriliku. I zaista, kakvo poreklo, recimo, pripisati Italijanima? Polazna tačka novijeg etničkog razvoja Italije jeste u naseljavanju germanskih Ostrogota, Langobarda i manjih delova drugih plemena na tlo Italije. Ali oni su zatekli stanovnike Rimskog carstva koji su na italjskom tlu produžavali veći broj autohtonih plemena, Etruraca, Gala, Ilira, koji su u periodu dok je tu bilo središte ogromnog carstva primili u sebe došljake sa raznih strana. Romanski jezički supstrat je nesumnjivo preovladao. Ali, da li to daje razlog da se Italijani izvode iz Rimljana, kako to sami ponekad čine?

Ovakvi problemi, izgleda, muče sve zemlje i nacije koje su nastale unutar granica nekadašnjeg Rimskog carstva, pa i naše zemlje?

Svugde su doseljenici iz “seobe naroda” živeli naporedo i mešali se sa zatečenim stanovništvom, koje je u svojoj prethodnoj istoriji bilo u većoj ili manjoj meri romanizovano i izloženo nekoj vrsti homogenizacije. U zapadnoj polovini Carstva probio je ozdo i postao dominantan

romanski jezički i kulturni element, ali su zato u uređenju i u pravu germanske ustanove očuvane do moderne epohe. Romanski Francuzi nose ime germanskih Franaka, a još u predvečerje velike revolucije plemstvo se ponosilo germanskim poreklom prepuštajući trećem stazežu da bude potomak romanizovanih Gala. Sve to mešanje i stapanje događalo se u procesu koji je trajao stolicima.

Slično je bilo i na Balkanskom poluostrvu, gde su se naporedo našli starosedelački element i doseljeni Sloveni. U jednom delu je prevladao slovenski element, u drugom starosedelački (Grci, Albanci). Ni jedan ni drugi nisu pri tome ostali "čisti", nego su upijali u sebe značajne delove onoga drugog. Ni tu se spajanje i mešanje nije odigralo u nekom kratkom procesu ubrzo po doseljenju, već je trajalo stolicima. Ostaci starosedelaca javljaju se u znatnom broju, mada veoma izmenjeni, u vidu Vlaha još u XVI i XVII veku, primorski Romani održali su se do XIX veka, asimilacija Cincara u slovenskim sredinama trajala je sve do juče, a asimilacija Slovena u Grčkoj traje i danas. I Albanci su se ponegde utapali u slovensku sredinu, ali su isto tako i upili u sebe znatne delove Slovena. Okviri ovog razgovora ne dopuštaju da se navode drugi primeri.

Očigledno je da su teorije o ovom ili onom "čistom narodu" u savremenoj nauci neodržive...

Kao što se vidi, odgovor na pitanje o poreklu i postanku jednog naroda morao bi umesto jednog mutnog i pomalo mističnog procesa "etnogeneze" da pruži dugotrajnu i složenu, vrlo konkretnu i razučenu istoriju uslova u kojima se jedna velika društvena grupa formirala i održavala. Kao što sam na jednom drugom mestu rekao, proučavanje razvoja etničkih odnosa ne može da se zadovolji stavljanjem i opravdavanjem starih ili novih etničkih etiketa, već mora da se brižljivo istražuje u kojoj je meri populacija na određenoj teritoriji koja se proučava bila povezana ili razdvojena, kompaktna ili diferencirana, kakva je svest održavala na okupu, po čemu je smatrala da se razlikuje od drugih. Sve se to mora ispitivati uzimajući u obzir osobenosti opštih

ekonomskih i društvenih uslova (naseljenost, komunikacije, ekonomska i pravna raslojenost, uloga religije u sferi ideologije itd. itd.).

Otkuda toliko vaskrsavanje teorija o "etnogenezi" u našoj sredini poslednjih godina?

To se jednim delom može objasniti neznanjem i velikom zaostalošću te vrste studija u našoj sredini. Treba, međutim, imati na umu i to da se kod nas, kao uostalom i u mnogim drugim sredinama, predstavama o istoriji nastoji da deluje na svest savremenika. Pored istorije koja se gaji radi unapređenja naučnih znanja, bogaćenja kulture, radi kritičkog razumevanja tradicije – gaji se i istorija kao ideologija integracije.

Širena pomoću kratkih pregleda i popularnih prikaza, ta se istorija spaja s verovanjima i predrasudama i deluje na etničku orijentaciju, na stav prema svome i prema drugim narodima. Već odavno se zapaža da se kod nas u kulturi događa ono što se događa u privredi i političkim odnosima: dolazi do zatvaranja, do nastojanja da se obezbedi i dovrši integracija u republičkim okvirima. Pri tome su kao uzor pred očima nacionalni preporodi iz XIX veka, pa se zato i poseže za romantičkim modelom naroda, a to neizbežno aktualizuje i "etnogenezu" u smislu u kome sam je ocrtao.

Takva su nastojanja, znači, daleko od svake nauke?

Pokušava se da se istorija dovede u sklad sa romantičkim idealom (što dublja starost, što izrazitija posebnost, ako ne može da bude izražena u jeziku onda se forsira u kulturi, itd.). Ukoliko takvi pokušaji nisu u skladu sa činjenicama kako ih je nauka utvrdila utoliko gore po činjenice i po nauku; činjenice će se prenebregavati a nauka žigosati kao konzervativna, građanska itd. U takva nastojanja spada i ona odjednom iskrsla potreba da se za svakog stvaraoca sadašnjosti i prošlosti utvrdi kome pripada; usled takvih nastojanja zapala je u krizu i Enciklopedija Jugoslavije.

Nezamislivo je da Holanđani zabrane Nemcima da obrađuju Erazma Roterdamskog u svojoj literaturi, kao što je nezamislivo i da Ukrajinci prebacuju Rusima što uključuju kijevski period u svoju istoriju, ili pak da se Francuzi i Nemci dogovaraju o “dvojnjoj pripadnosti” Karla Velikog ili Alkuina. Nezamislivo je, naravno, ali analogne stvari se kod nas događaju i niko, čini se, ne zapaža kakvu to svetlost baca na naše prilike i na naš ukupni kulturni nivo.

Politički inspirisane etnogeneze

Teško je sve te trenutno tako moderne pokušaje objašnjenja etnogeneze pojedinih naroda* podvesti pod isti zajednički imenitelj. Ima, svakako, prave intelektualne radoznalosti, želje za isticanjem i “pronalazačkog” duha tako karakterističnog za diletante. Ali ima, takođe, i politički motivisanih “etnogeneza”. Uostalom, neki od njihovih tvoraca otvoreno ističu svoju tendenciju – kao da se boje da je publika sama ne bi prepoznala.

Ovoga puta zadržao bih se samo na tim politički inspirisanim pokušajima jer sam o drugima već govorio. Našem fenomenu se moramo približiti poizdaleka učinivši vidljivim raskorak između onoga što ljudi misle i veruju o etničkim fenomenima i onoga što vide i saznaju da se događa. Tradicionalna shvatanja, poduprta odlomcima raznih pogrešnih ili pogrešno shvaćenih učenja, ubeđuju ljude u trajnost, stabilnost i nepromenljivost etničkih formacija, koje se kao nešto “prirodno” suprotstavljaju raznim drugim socijalnim, verskim, kulturnim, političkim zajednicama. Iskustvo međutim, naročito ako je prošireno poznavanjem istorije i savremenog sveta, otkriva ljudima da su narodi i nacije uprkos svojoj relativnoj dugovečnosti podložni promenama, da se spajaju i cepaju, šire i skupljaju, da su u tom razvoju zavisni od sistema institucija, podložni uticajima političkih pokreta,

* “Borba”, 19. oktobar 1985. Odgovor na anketu “Zašto nas dele?” štampan pod redakcijskim naslovom “Neuki reformatori nauke”.

da bivaju zahvaćeni raznovrsnim socijalnim, religioznim, ideološkim raslojenostima i podelama.

Iz tog raskoraka i odsustva opšteprimljenog racionalnog objašnjenja proističu izvesne teskobe i nesigurnosti ljudi kad misle o sadašnjosti i budućnosti svoga naroda ili nacije. Odavno je zapaženo koliko se današnji nacionalizmi i kod nas i u čitavom svetu hrane iracionalnim osećanjem opšte ugroženosti. Umesto da podvrgnu fenomen nacionalnog analizi onog istog racionalnog duha koji je postigao tolike sjajne rezultate u svetu nauke, tehnike, brige za zdravlje, ljudi se s mukom dovijaju da preduprede stvarne ili, još češće, izmišljene opasnosti za svoju naciju.

U toj zaokupljenosti budućnošću svoje etničke ili nacionalne grupe prošlost ima veoma važnu ulogu. U raznovrsnim nastojanjima da se nacija osigura, učvrsti, jače integriše, da se učini otpornijom, viđenje svoje istorije ima centralno mesto. Sažeta verzija istorije s težištem na poreklu i na utvrđivanju mesta među narodima predstavlja okosnicu nacionalne ideologije, ona služi za razgraničenje "svoga" i "tuđeg", pruža kriterije za zaokruživanje onog što naciji "pripada", ona legitimise nacionalne programe i nacionalne borbe iz prošlosti.

Ideološke verzije nacionalne istorije su postepeno rastakane i potiskivane pod uticajem kritičke nauke o istoriji. Slika istorije ne samo da je postajala bogatija i potpunija, nego je u nekoliko talasa podvrgavana i kritičkoj reviziji: prvi put uklanjanjem legendi i mitova, zatim proširivanjem horizonata, onda distanciranjem od nacionalne perspektive u kojoj je celokupna istorija posmatrana, najzad preispitivanjem teorijskog, konceptualnog i terminološkog aparata kojim se služe istoričari. U tom postepenom napredovanju bilo je zastoja i vraćanja. Kod nas se oni naročito zapažaju otkad su počele da se izgrađuju i zaokružuju ideologije republičkih i pokrajinskih etatizama. Od tada se nametljivo vraćaju neke teme iz vremena nacionalnih preporoda i stvaranja nacionalnih ideologija, od tada i etnogeneze dobijaju novu aktuelnost.

Etnogeneza kao pokušaj odgovora na pitanje o postanku naroda predstavlja legitiman naučni zadatak, ali koncept "etnogeneze" kakav

kod nas primenjuju neuki reformatori nauke sasvim je neprikladan i odavno prevaziđen. Za njih je to gotovo mističan događaj koji se zbio u velikoj davnini i čije su posledice neizmenjive. Naravno, pitanja koja postavljamo i znanja koja stičemo zavise od predmeta koji proučavamo. Kod davno izumrlih plemena i naroda zaključci o nastanku ili nestanku ne mogu se stvarati drukčije nego analizom skeleta, ostataka materijalne kulture, preostataka kulta, dok se kod naroda koji su živeli u osvit pisane istorije može nešto više dobiti utvrđivanjem mesta njihovih jezika u rekonstruisanim hipotetičkim jezičkim zajednicama itd. Ali, kod naroda koji danas postoje, čiji se razvoj može pratiti u konkretnim okolnostima tokom hiljadu i više godina, odgovor na pitanje o postanku i razvoju nalazi se u njihovoj istoriji. Ne može se videti koji bi to bili razlozi zbog kojih bi u postanku i razvoju nemačkog, hrvatskog ili srpskog naroda IX vek značio više nego XIII, XVI ili XIX? Prostor ne dopušta da šire obrazložem da je odavno uočeno da etnički razvoj nema završetka, da se svaka etnička grupa neprestano menja i prilagođava. Plemena, narodi, nacije nepromenljivi su samo ukoliko se tretiraju kao jedinice u nekoj klasifikacionoj shemi, a ne i ako se tretiraju kao socijalne formacije.

Naše politički inspirisane “etnogeneze”, one koje imaju u vidu učesnici ovog razgovora, treba u zamisli svojih tvorca i propagatora da zaobiđu, prevaziđu i zamene istoriju. Namenjene su, naravno, da utiču na svest savremenika, da ih ubede da su bliski jednima a daleki od drugih. Nastojeći da sadašnjim podelama pribave hiljadugodišnji “pedigre”, one te podele zaista produbljuju. U novije vreme dolaze do izraza prvenstveno “etnogeneze” inspirisane težnjom za cepanjem i razdvajanjem. Međutim, razmišljajući principijelno moramo se pitati: nije li i mnogo puta nekritički ponovljeno shvatanje o ujedinjenju Južnih Slovena kao *prirodnom* i *neizbežnom* procesu takođe jedna “etnogeneza”, ona kojom se nastojalo legitimisati rađanje nove nacije. Ne verujem da bi privrženost današnjoj Jugoslaviji trebalo da nas navodi da tu iracionalnost blaže sudimo. I jedne i druge treba podjednako podvrgnuti naučnoj kritici.

Istorijska svest i pravi i lažni kontinuitet

Osećam... potrebu da se pridružim onima* koji su upozorili na veoma raznovrstan sadržaj onoga što podrazumevamo pod istorijskom svesću. Zaista, veoma su različiti putevi i misaona sredstva kojima ljudi stiču svest o istorijskoj dimenziji svoje egzistencije.

Pre više od dvanaest godina, u jednoj diskusiji sličnoj ovoj današnjoj** trudio sam se da to analiziram i svrstam u kategorije mitskog, legendarnog i naučnog, upozorivši pri tom da nema osnova da zamišljamo kako se one smenjuju kao neka vrsta evolutivnih stadija. Ne bih to sada ponavljao, već bih samo istakao činjenicu da u tim sadržajima koji naporedo opstojavaju u ljudskoj svesti imamo veoma heterogene elemente: one što potiču iz naučne historiografije, one što se spontano generiraju u svakoj generaciji unutar ustaljenih kulturnih formi, one što bivaju nametnuti putem škole ili drugim službenim kanalima kao deo integrativne ideologije, zatim imamo odlomke nekadašnjih integrativnih ideologija koji nastavljaju da žive i da se prenose; najzad, imamo narodne tradicije u strogom smislu te reči, zapamćenja događaja i ličnosti.

U istorijskoj svesti jedne sredine i jedne epohe stalno je vrenje u kome se premeću, spajaju, razdvajaju, stapaju, iščezavaju, nastaju

* Skraćeni tekst saopštenja na skupu "Savremenost i istorijska svest", održanom 9. januara 1985. u Beogradu. Objavljeno u čas. *Marksistička misao*, 2 (1985).

** Videti str. 117–126 ove knjige. (Prim. prir)

novi fragmenti. Ja bih voleo da mogu da kažem da postepeno iracionalno uzmiče pred racionalnim, da naučno potiskuje legendarno, da kritičko mišljenje pobeđuje mitsko, ali se bojim da za takvo optimističko viđenje nema osnova u iskustvu. Pre dvanaest godina ja sam se usudio da tvrdim da je istorijsko interesovanje kod nas skućeno, jednodimenzionalno, da je ogranićeno na svoju naciju i na uzak repertoar pitanja ili bolje reći izazova. Prateći ono što se u međuvremenu zbivalo ja bih danas dodao da se znanje i mišljenje našeg prosećno obrazovanog ćoveka o istoriji – a s tim je povezano gledanje na naciju i na nacionalne odnose, na zbivanja u društvu, na aktivan ili fatalistićki stav itd., – mođe uporediti sa mišljenjima, predrasudama i sujevericama o bolestima i lećenju rasprostranjenim pre 100–150 godina. Mođa se s tom parabolom mođe ići i dalje i podsetiti na to da je i posle revolucionarnih otkrića u medicini ostalo mnogo šta što se tek postepeno revidiralo i napuštalo, da su nauka i naućno mišljenje lagano osvajali teren i da do danas nisu ovladali svim tajnama, da medicinari i naućnici nisu zavladaali društvom a da ipak to nije smetalo da se u razmerama ćitavih velikih društava ostvari prodor masovne prosvetćenosti koji je doveo do jednog neuporedivo ćistijeg i zdravijeg sveta, koji je ne samo ogranićio boleštine, patnje i bedu, već i dao snagu za masovan otpor prema novim pretnjama prljanjem i ugrožavanjem. Nisam našao razloge koji bi me uverili da takav epohalan preobraćaj, zasnovan na prosvetćivanju, ne bi bio moguć kad je u pitanju ljudsko mišljenje o istoriji i društvu. Naravno, tako nešto se ne mođe zamisliti bez svesnog napora, a pogotovo ne u uslovima kad se najnaprednije društvne snage odriću svoje prosvetiteljske uloge, kad se o prosvetćenosti i moralnosti govori sa ironijom i nipodaštavanjem. Ali, ni to nije tema koju bih hteo ovde da razrađujem.

Ja bih se zadržao na jednom elementu koji je zajednićki razlićitim slojevima naše istorijske svesti. Mislim na nekritićno podrazumevanje kontinuiteta koje daje jednostranu i iskrivljenu sliku istorijskih zbivanja i iz koga proistiću sasvim pogrešne i nepoželjne pouke za savremeni život. Takav kontinuitet susrećemo u nerefleksivnom popularnom mišljenju, prepuna ga je nacionalna mitologija, a nalazimo ga

i u učenoj istorijskoj literaturi koja je tako sklona da zapazi i naglasi sve ono što traje, a da zamemari ono što se promeni ili iščezne. Ja ne smem da trošim ovde vreme na pojavne oblike ovog delom lažnog delom hipertrofiranog kontinuiteta jer se moram usredsrediti na bitnije stvari. Primere nalazimo svuda, a mnogo ih je eksplicitno ili implicitno saopšteno u tekstovima objavljenim da posluže ovoj diskusiji.

Lako je zapaziti da nerealno, nekad nekritično jednostrano a nekad svesno neobjektivno insistiranje na kontinuitetu ima kao rezultat mešanje prošlosti i sadašnjosti sa čitavim nizom dalekosežnih posledica. Pre svega, obrazuje se kontinuum koji na jednoj strani onemogućava istinsko istorijsko mišljenje, čiji je najdublji temelj u prostornoj i vremenskoj konkretnosti, a na drugoj strani se dozvoljava potpuno mešanje kriterija, pa je tako moguće da se Njegoš izvodi na sud zbog propovedanja genocida, a srednjovekovni pisci žigošu kao arhimandritske bradonje, da navedem dva tragikomična primera koji mogu da zastupaju hiljade drugih.

Ne mislim da ovo preovladavanje kontinuiteta nastaje iz zle namere, mislim da je ono moguće i da je na neki način favorizovano u uslovima nedovoljnog uticaja naučne istorije; da se gotovo neizbežno nameće kod kratkih i nepotpunih verzija istorijskog izlaganja. Da bi se postigla svestranost i ravnoteža u svim stvarima, pa i u sagledavanju kontinuiteta i promena, potrebno je da se uzimaju u obzir i navode mnoge detalje za koje današnji svet nije sklon da nađe vremena. Ali, ima i svesnog i dobronamernog manipulisanja kontinuitetom. To je npr. slučaj onda kad nas podstiču da u prošlosti tražimo i proučavamo ono što je "živo", "progresivno", što je blisko onome što zastupa naše savremeno društvo, a da ono drugo prepustimo zaboravu. Takav isforsirani kontinuitet, praćen identifikovanjem s našim progresivnim prethodnicima, inspirisan je političkim motivima ali ima i politički nepovoljne posledice. On prepušta zanemarene delove istorije i tradicije drugim društvenim snagama koje mogu da ih uzmu pod svoje, da ih učine svojim simbolima, i da u sličnoj igri kontinuitetom predstavljaju sebe u ulozi pravih nastavljača narodne istorije.

Ali nekritično operisanje kontinuitetom i konstruisanje kontinuiteta ima i dublje i, po mom mišljenju, teže posledice u tome što smanjuje angažovanost i oslobađa ljude moralne odgovornosti. Mehanizam tog delovanja je lako pronaći: umesto da svoje probleme rešavamo odgovarajući na konkretne izazove svoga vremena i prostora i u skladu sa svojim opštim idejama i moralnim načelima, navedeni smo da nastupamo kao izvršioc i nečega što je davno započeto, što je predodređeno, na što smo "osuđeni" pa zbog toga i neodgovorni. Naopako shvaćen kontinuitet omogućava da našu današnju jalovost i nemoć nastojimo da kompenziramo velikim delima predaka, da našu današnju nesposobnost da ostvarimo ljudsko bratstvo i istinski dobru atmosferu u međunacionalnim odnosima opravdavamo zločinima i rđavom politikom od pre 50 godina ili više vekova, da nepostojanje stvaralačkog pregnuća opravdavamo tobožnjom nemogućnošću da se stvari menjaju. Kontinuitetom prožeto mišljenje teško da može biti filozofija onih koji bi da menjaju svet.

Ne mislim da zbog toga treba prognati kontinuitet iz našeg mišljenja ili da treba pustiti da sve pokrije zaborav, kako su neki zamišljali. Istoričar je poslednji koji bi se za to zalagao. Ali, ravnoteža u sagledavanju trajanja i menjanja, kontinuiteta i diskontinuiteta, ne može da se postigne ni načelnim deklaracijama ni primenom opštih metodoloških pravila, ona se mora uvek utvrđivati konkretnim dijalektičkim postupkom. Otuda sledi lek koji je samo naizgled paradoksalan: da bismo bili što slobodniji od prošlosti koja nas pritiska stvarnim i lažnim kontinuitetima moramo se prošlošću više baviti kritički i stvaralački.

Čija je naša prošlost?*

Prema zvaničnom obrazloženju, akademik Sima Ćirković je Sedmojulsku nagradu dobio – citiramo – “za dostignuća u oblasti istorijskih nauka”.

U aktuelnim debatama o raznim, pa i najkrupnijim istorijskim događajima javljaju se i shvatanja po kojima mogu i treba da postoje “paralelne istorije”, po kojima je istorijska nauka izraz (i proizvod) raznih političkih i drugih interesa; ukratko, tvrdi se da istorija i nije neka “prava nauka”.

Stoga je prvo pitanje koje upućujemo profesoru Ćirkoviću kako gleda na ovakva i slična shvatanja.

Pre svega, potrebno je izdvojiti istorijsku nauku iz kompleksa veoma šarene publicistike. Kao što ne spada svaki tekst koji govori o zdravlju u medicinsku nauku, tako ne spada ni svaki tekst koji se bavi prošlošću u istorijsku nauku. Razgraničenje je ovde utoliko potrebnije što se mnogobrojna i raznovrsna ogrešenja o tačnost i objektivnost, tako česta u popularnoj literaturi i svakojaka manipulisanja, tako česta u politici, stavljaju na teret istoriji.

Sami istoričari, a još više filozofi i logičari, mnogo su puta u našem stoleću ispitivali i preispitivali temelje na kojima počivaju naučna znanja o istoriji. Ovo nije mesto ni prilika da o tome držim predavanje, ali

* NIN, 8. jul 1982. Razgovor vodio Teodor Anđelić.

jednu tačku moram osvetliti uz najveća moguća uprošćavanja, zbog kojih se izvinjavam.

Istoričar nije kao prirodnjak odvojen od svoga predmeta, on je sam deo istorijskog procesa koji proučava. Ako svetsku istoriju začas zamislimo kao beskrajnu povorku koja se kreće vijugajući, penjući se i spuštajući, istoričar se ne može uporediti sa orlom koji sve posmatra s velike visine nego s čovekom koji se i sam nalazi u povorci i čiji je horizont neizbežno ograničen.

Sva misaona oruđa kojima se istoričar služi u proučavanju i opisivavanju prošlosti potiču iz sveta u kome on živi. Iz svoga sveta uzima i merila kojima procenjuje šta je dobro, lepo, progresivno itd. Otkako su toga postali svesni, istoričari se nerado stavljaju u položaj najvišeg sudije, nisu skloni da svoja intelektualna oruđa i svoja merila upotrebljavaju tako kao da imaju univerzalno ili apsolutno važenje. Oni znaju da njihovi rezultati ne mogu biti definitivni, ali ne zbog toga što bi oni bili od prirode osuđeni na pristrasnost ili tendencioznost već zbog toga što ne mogu anticipirati svet budućnosti.

Mi danas ne možemo znati kakva će pitanja postavljati ljudi sredinom XXI veka ni kakva će merila upotrebljavati. Oni će pisati istoriju za sebe, u skladu sa svojim znanjima i iskustvima, bogatiju, sa više dimenzija, ali znatnim delom oslonjenu na ono što mi danas znamo, kao što su naša dela oslonjena na ono što su utvrdili istoričari pre jednog veka. Istorija inače ima vrlo razvijene i izoštrene metode analize izvora, kritičke provere, verifikacije itd., i značajan deo njenih rezultata je vrlo egzaktna. Oni koji se bave istraživačkim radom dobro znaju koliko je teško promeniti neki odavno utvrđen rezultat.

Vaš list je pre dve nedelje citirao mišljenje, koje je zasnovano na vulgarizaciji i apsolutizovanju one neizbežne relativnosti ljudskog mišljenja o istoriji o kojoj smo govorili. Istorijaska nauka nije "izraz određenih istorijskih i drugih interesa", niti mora to da bude. Njen razvoj i napredak ne mogu zaseniti hiljade slučajeva manipulacije istorijom, poznate u svim epohama i svim društvima. Istorijaska svest je tako bitna komponenta društvene svesti da se oni koji žele da utiču na društvo ne mogu odreći uticaja na predstave o prošlosti. Istorijaska

nauka nije oruđe takvog uticaja već je, kao element kritičke svesti, odbrana od zloupotreba i manipulacija.

U poslednje vreme mnoge istorijske teme su “snažno” reaktualizovane. Tu aktualizaciju u javnosti obično prate debate i – polarizacije. U kojoj meri su tekuće aktualizacije rezultat ranijeg i tekućeg ideologiziranog tretmana naše prošlosti?

Kao što ste приметили, nije došlo do neke bitne promene u širini ili snazi istorijskog interesovanja, koje je ostalo prilično zakržljalo, jednostrano i u osnovi primitivno.

Samo su se neke teme aktualizovale time što se oko njih zapodnela kavga. Kad bliže zagledate vidite da je svim tim temama zajedničko to da se tiču etničke i nacionalne samosvojnosti, identiteta i njihovih korena.

U skladu sa lako prepoznatljivim i očigledno romantičkim predstavama o narodu, nastoji se da se propagira slika prošlosti koja mora da ima veliku dubinu (starost), što više i što starijih obeležja koja obezbeđuju narodnu individualnost, mora da sadrži osobenu kulturu u kojoj se izražava narodni duh i naročitu misiju. Iako sve to podseća na zakasnele i pomalo karikirane nacionalne preporode, to ipak nema veze sa našim prethodnim intelektualnim razvojem, niti s naukama o prošlosti i kulturi, već je to sastavni deo procesa preuzimanja uloge nacionalnih država od strane naših republika i pokrajina. Drugim rečima to je deo onih pojava koje su mnogo puta konstatovane u našem političkom životu, ekonomici, kulturnom životu i koje jedni žigošu kao autarkiju, zatvaranje, narušavanje zajedništva, a drugi zastupaju kao afirmaciju suvereniteta, kao preuzimanje odgovornosti za razvoj federacije itd. To i jeste ideologizirani tretman naše prošlosti u smislu dograđivanja nacionalnih ideologija. Već danas se to može s pouzdanošću konstatovati, a u istorijskoj perspektivi biće još upadljivije.

Da li je “aktualizacija” zahvatila i istorijsku nauku?

Sudeći po onome što ja znam, aktualizacija nije zahvatila istorijsku nauku. Svugde je, naravno, zavlдалo opšte usmerenje da se obrađuje “svoja” istorija, ali tendencije koje sam ocrtao ne utiču na programe rada naučnih ustanova ili tematiku koju finansiraju odgovarajuće zajednice. To bi, uostalom, bio suviše dug i okolišan put, možda bi se čak naišlo na otpor. Otuda su te tendencije primetnije u publicistici, školskim knjigama, enciklopedijama itd.

U aktuelnim debatama o našoj prošlosti reč je i o razmeđavanju te prošlosti. Neki čak smatraju da ta razdvajanja treba što pre i što doslednije učiniti!?

Deobe su deo tendencija o kojima sam maločas govorio i one su ne samo nepotrebne nego i štetne, a onaj ko ih podstiče i zagovara preuzima rizik velike istorijske odgovornosti.

Kakve su te “naše međe”?

Naše međe su brojne i različite. Neke su juče nastale, neke pre pedeset, neke pre stotinu godina; mali je broj današnjih međa čija se starost meri vekovima, a i one su većinom verske i političke i malo mogu pomoći današnjim deliteljima.

Svet od pre pedeset, sto ili sto pedeset godina – da ne spominjem ranije epohe – veoma se razlikovao od današnjeg i imao je svoje međe, koje se nisu poklapale s današnjim. Treba li podsećati da je i kod nas, kao i u ostalom svetu, jaz između domaćeg vlastelina i sebra bio dublji od onoga što je razdvajao domaćeg i inoplemenog vlastelina? Treba li podsećati na to da su ljudi stolicima pripisivali veći značaj granici koja odvaja vere nego svim drugim granicama zajedno, uključujući i jezičke?

Produžavajući unazad unedogled naše sadašnje i “aktualizovane” međe mi neizbežno vršimo nasilje nad tim svetom prošlosti koji bi

trebalo da nastojimo da razumemo. Neizbežno će biti presečeno ono što je predstavljalo celinu, a na drugoj strani će se veštački naći sjeđinjeno ono što se nekad nije moglo spojiti. Ovo pitanje ima i drugu stranu. Svi ti pisci, umetnici, mislioci koje danas popisuju po etničkom i nacionalnom ključu stvarali su u jednom konkretnom socijalnom i kulturnom kontekstu, u sredini iz koje su dolazili podsticaji i u koju su se ulivali rezultati njihovog stvaralaštva. Bez tog konteksta oni se ne mogu ni razumeti ni pravilno oceniti. Istrzanje autora i stvaralaca iz tog konteksta i stavljanje u veštačke klasifikacione sheme predstavlja isto tako nasilje i samovolju i za to nema nikakvog opravdanja u aktuelnim kulturnim potrebama. Ovde se i otkriva pravo lice modernih razmeđivača, jer njima nije stalo do razumevanja čoveka i njegovog dela već do obrazovanja nacionalnog Panteona, zbirke velikana pomoću koje će delovati na svest savremenika.

Da li nam je istorija – da pojednostavimo – zajednička, ili nas doista radikalno razdvaja?

Uvek ćete naći periode i sfere u kojima nas istorija spaja i periode u kojima nas razdvaja. Ja sam se uvek protivio dobronamernim kolegama koje su se zalagale za to da proučavamo ono što nas spaja, a da ostavimo po strani ono što nas razdvaja. To je plemenito, ali je ipak neka vrsta manipulacije. Mislim da mi moramo sve da proučavamo, i ono što spaja i ono što razdvaja u odnosima sa susedima, sa istom brižljivošću i sa jednakom objektivnošću. Puno razumevanje vremenâ i uslova koji su nas razdvajali može doprineti da oni danas prestanu da utiču na razdvajanje.

Sudari i neprijateljstva koje poznaje naša istorija ne mogu se ni po oštini ni po stepenu angažovanosti masa, a ni po sveobuhvatnosti antagonizma, staviti uz bok francusko-nemačkim neprijateljstvima od Napoleonovih vremena do 1945. Mislite li da je francuska i nemačka istorijska literatura polemična, da ključa od uzajamnih optužbi i prebacivanja, da u njoj odjekuju stare omraze? Ništa od toga. Hoću ovim primerom da podsetim na to da nije problem u onome što

sadrži istorija nego u našem stavu prema njoj, da je problem u tome do kog stepena kulture i ljudskosti smo u stanju da se uzdignemo u nekoj vrsti kolektivnog samousavršavanja.

Evo primera koji biste sasvim sigurno mogli dopuniti drugim sličnim ilustracijama.

Na nedavnom skupu stručnjaka dosta žustro se raspravljalo o problemu kako govoriti o “staroj Jugoslaviji”. Kao o “Kraljevini SHS”?, kao o “razdoblju 1918–1941”?, ili kao “o Jugoslaviji između dva rata”? Osporavan je – da uzmemo još taj primer – naučni smisao poznate formule o “velikosrpskoj propagandi između dva rata” (rečeno je da je to “politikantska sintagma”) i slično. U interpretacijama naše istorije, ukratko, čini se da ima svega: i romantizma doličnog nekim ranijim vekovima i nacionalizma, pa i – kad je reč o poreklu pojedinih nacija Jugoslavije (etnogeneza) – rasizma. Ima projektovanja naše sadašnjosti na davna vremena, ima brkanja nauke, politike i “patriotizma”... Da li je naša istorijska nauka, možda, “u krizi”?

Ima, naravno, toga što vi spominjete i ponešto smo već dodiruli. Ja ne bih pridavao toliki značaj primeru koji ste izneli. To je tipična diskusija o terminologiji u kojoj učesnici nisu sasvim svesni svojih polaznih tačaka. Ta istorija 1918–1941. sastoji se od nebrojeno mnogo pojedinosti, veoma složenih i izukrštanih odnosa, od delovanja velikog broja različitih grupa, miliona individualnih sudbina. O tom delu istorije ostalo je toliko pisanog materijala da ga svi naši istoričari zajedno ne bi mogli pročitati i kad bi ga ceo život čitali. Pravi naučni problemi su u izabiranju i izdvajanju onoga što je bitno, u otkrivanju svih relevantnih dimenzija, u rekonstruisanju opštih razvojnih tokova, prepoznavanju i utvrđivanju opštih tendencija, zatim u uobličavanju svega onoga što se nađe i utvrdi u prikladnu simboličku formu. Stavljanje etiketa je pri tom posao drugoga reda i ono više govori o nama nego o periodu koji se trudimo da opišemo. Opšti termini su i ovde kao i u drugim naukama znatnim delom stvar konvencije i ocenjuju

se prvenstveno po tome kako služe svojoj svrsi. Istoričari greše u tome što unapred ne formulišu zahteve koje treba da ispuni dobar termin i što termine ne biraju u skladu s tim zahtevima. Mnogo šta zavisi i od konteksta. Nema mnogo smisla upotrebljavati termin “stara Jugoslavija” ako se u istom kontekstu ne pojavljuje “nova Jugoslavija”, nema smisla bez upozorenja čitaocima podmetati neku parolu iz političkih borbi koje se opisuju – kao objektivni termin, kao element nepristrasnog opisa.

Mislim da ta vrsta problema kao i neki drugi koje smo dodirnuli ne izaziva krizu naše istorijske nauke, oni samo pogoršavaju atmosferu u kojoj se ona razvija. Pravi izvori krize su u njenoj provincijalnosti, u nesposobnosti da svetu približi i predstavi prošlost naših naroda kao i nesposobnosti da iz sveta primi moderne koncepcije.

Specijalista ste za srednji vek. U svojim radovima primećujete da o tom periodu naše istorije veoma malo znamo. Kako se naučno rekonstruišu ta vremena?

Raditi na našoj srednjovekovnoj istoriji je vrlo teško, ali u isto vreme i zahvalno. Srednjovekovni period je bio mezimče naših istoričara u XIX veku i oni su postavili solidne temelje za njegovo upoznavanje. Jednim delom se to postizalo proširenjem kruga inače oskudnih izvora, a drugim kroz obračun sa romantizmom, legendama i nepozdanim tradicijama. Posle Ilariona Ruvarca, Ljubomira Kovačevića, Stojana Novakovića, Konstantina Jirečeka svaka generacija istoričara trudila se da unapredi i obogati poznavanje srpskog srednjeg veka, i svakoj novoj generaciji bivalo je sve teže. Istorija naše historiografije o srednjem veku vrlo je poučna i sa metodološkog stanovišta jer jasno pokazuje kako se periodi kumulacije novih saznanja smenjuju s periodima revizije pojmovnih instrumenata i opštih shvatanja, kako se interesovanje menja i širi tematika, kako rezultati i metodi teorijskih društvenih nauka pomažu da se usavrše istraživački instrumenti, kako sinteze postaju potpunije, svestranije i pouzdanije.

Morao sam, dakle, da nađem svoje mesto i počeo sam kao šegrt. Prvi pokušaji su se odnosili na ispravljjanje ili dopunjavanje pojedino-
sti ili osvetljavanje kratkih perioda. Sledila je monografija o Stefanu
Vukčiću Kosači, pa onda pokušaj sinteze u *Istoriji Bosne*. Posle deset
godina sam već mogao smatrati da sam ovladao zanatom i od tada
sam se slobodnije kretao u više oblasti proučavanja, ali isključivo
kasnog srednjeg veka. Rani srednji vek, period do XIII stoleća, toliko
je kod nas slabo osvetljen izvorima da je veoma teško bilo šta pome-
riti s mesta ili poboljšati.

Srećna je okolnost da su za period XIII do XV veka izvori znatno
brojniji i raznovrsniji, da imamo čak neku ravnotežu između narativ-
nih i dokumentarnih, domaćih i stranih izvora, da imamo mogućnosti
da koristimo slike, natpise, da postoje građevine, arheološke isko-
pine i slično. Istoričari moje generacije naročito nastoje na tome da
srednjovekovnu istoriju Srbije posmatraju u širim okvirima Balkana,
sfere vizantijske civilizacije, mediteranskog privrednog područja i sl.
Oni su od svojih učitelja prihvatili interesovanje za privrednu pro-
blematiku, tako da danas možemo pouzdano tvrditi da smo krajem
srednjeg veka bili velika sila u evropskom rudarstvu i po veličini pro-
izvodnje i po tehnici pa i po nivou organizacije. To je jedan zanimljiv
opšti rezultat za koji je bilo potrebno sto godina strpljivog rada, a koji
će veoma sporo prodirati u opšte preglede naše istorije.

*Sarađujete i na projektu Enciklopedije Jugoslavije. U njoj je oko
osamdeset odsto materijala istorijskog karaktera. Zastoj ovog pro-
jekta i sporovi o njemu nastaju, između ostalog, zato što se neki
saradnici i glavni urednici, razmatrajući pojedine teme, pozivaju
na političke faktore kao krunske argumente. Nije li to, u najma-
nju ruku, zastareo način diskusije? Kako, kao naučni radnik, kao
istoričar, shvatate vezu istorija – politika?*

Problem odnosa istorije i politike toliko je obiman i slojevit da bi
sam za sebe zasluživao poseban razgovor.

Zadržimo se, stoga, samo na pitanjima političkog arbitriranja u naučnim i visokostručnim poslovima!

Izbegavanje suda i ocene stručnjaka i pribegavanje arbitraži političkih autoriteta podrazumeva da su politički faktori zainteresovani za određena "naučna" i stručna rešenja, da su skloni da jednim daju prednost a druga potisnu, bez obzira na njihovu stvarnu vrednost i utemeljenost.

Da li je to stvarno slučaj?

Politički činioци se o tome ne izjašnjavaju, a najopštiji programski dokumenti ne daju podršku takvim postupcima. Međutim, ono što se stvarno događa u radu na drugom tomu Enciklopedije Jugoslavije i što se želi zagovaranjem paralelnih pogleda, ne ostavlja mnogo mesta sumnji: "ozbiljni interesi" nastoje da dobiju prevagu nad ozbiljnim argumentima.

Prilikom našeg nedavnog razgovora u vezi sa etnogenezom, spomenuli ste da se koren mnogih debata o Jugoslavicima nalazi u težnji da se od te enciklopedije napravi norma kojom će se onda meriti sve kasnije naučne interpretacije... Da li je nauci, javnosti i društvu potrebno takvo normiranje, ili nam je potrebna enciklopedija?

Nauke se tako razgranavaju, a broj informacija se uvećava takvom brzinom da više ni naučnici ne mogu da prate sve što se u njihovoj disciplini događa. Razume se da u takvim uslovima raste značaj dela koja pružaju opštu pouzdanu informaciju i tačan pregled šireg naučnog područja. Enciklopedije izlaze u susret takvim potrebama i biće svakako i u budućnosti korisne, možda ne toliko univerzalne koliko specijalne enciklopedije. Kod nas, međutim, niču *teritorijalne* enciklopedije. O tri ili četiri takve se upravo diskutuje i, kako se to kaže, društveno se verifikuju. Ne verujem da našim potrebama i mogućnostima odgovara

da se ionako oskudne snage i sredstva angažuju na poduhvatima koji su paralelni Enciklopediji Jugoslavije. Nisam sklon da se upuštam u nagađanja o tome koji su to stvarni “ozbiljni interesi” koji stoje iza takvih planiranih poduhvata. Moram, ipak, da kažem da su enciklopedije po svojoj prirodi neizbežno konzervativne. One ne samo što vezuju ruke i sredstva već i fiksiraju jedno stanje u naukama koje se posle kraćeg ili dužeg vremena prevazilazi. Sa gledišta nekakvog optimalnog razvoja nauka, bilo bi bolje da se enciklopedije češće menjaju nego da izlaze paralelno na više mesta.

Zajedno sa Ivanom Božićem, Miloradom Ekmečićem i Vladimirom Dedijerom napisali ste “Istoriju Jugoslavije”. Ta knjiga, u izdanju “Prosvete”, izašla je pre jedne decenije. Danas bi, po svemu sudeći, pisanje jedne knjige sa takvim naslovom gotovo obavezno pretpostavljalo dogovaranje (i pregovaranje) istoričara i političara iz pojedinih republika i pokrajina. Možda preterujemo u ovoj pretpostavci. Pa ipak, pitamo: Kakav status u nauci ima međurepubličko – međupokrajinsko – pokrajinsko-republičko dogovaranje o naučnim informacijama i interpretacijama?

Sa gledišta vašeg pitanja daleko je zanimljivija sudbina jedne druge knjige: *Istorije naroda Jugoslavije* koja je ostala nedovršena. Započeta u posleratnim godinama, ova istorija je okupila naučnike iz svih naših centara (bila je to generacija mojih učitelja) i pojavila se u dva toma (1953, 1960) koji sadržajem dosežu do kraja XVIII veka. Kasniji periodi su ostali neobrađeni, a ni prva dva toma nisu nikad preštampana uprkos velikoj potražnji. Sudbina ove knjige bila je bezbroj puta predmet diskusije u društvima istoričara. Pre dve godine izrađeni su elaborati o obnavljanju ranije objavljenih tomova i završavanju čitavog dela, čak je formiran poseban Savet pri Saveznoj konferenciji SSRNJ. Međutim, nijedan praktičan korak od tada nije napravljen. Nasuprot toj institucionalizovanoj međurepubličkoj saradnji, koja očito hramlje, saradnja među istoričarima pojedincima je sasvim dobra. Ja sam se upravo vratio sa sastanka jednog odbora

koji sačinjavaju istoričari iz četiri republike, a koje su okupili zainteresovani izdavači. Voleo bih da je takva atmosfera i u drugim telima u kojima imam čast da sarađujem.

Vi ste, profesore Ćirkoviću, ne samo član Akademije nego i “operativac” u SANU. Kako radi Akademija? Koliko smisla imaju debate o tome da li je Akademija radna ili reprezentativna ustanova?

Čini mi se da ću najlakše odgovoriti ako ovo složeno pitanje postavim u istorijski okvir. Akademija je nekad sa Univerzitetom (od 1905) predstavljala celokupnu nauku u Srbiji. Gotovo sve što je kod nas bilo u nauci stvoreno objavljeno je u njenim izdanjima. Danas, međutim, Akademija ima samo mali deo ukupnog broja ljudi koji učestvuju u naučnom radu, a još je skromniji udeo njenih izdanja u ukupnom zbiru naučnih publikacija. Između ove dve tako bitno različite situacije imali smo “inkubacioni period” 1947–1954, kada je u krilu Akademije nastalo 27 instituta ili laboratorija. Ceo sistem vanuniverzitetskih naučnih ustanova razvio se u okrilju Akademije, a zatim se prilično naglo odvojio i osamostalio. Ni ustanovama sa dugom istorijom i velikim iskustvom nije lako da se prilagode tako velikim promenama.

Kad danas ljudi raspravljaju o radnom ili reprezentativnom karakteru Akademije, oni imaju u vidu ne samo različite tipove akademije u savremenom svetu već i nejednake tradicije same Srpske akademije. Ona, u stvari, nikad nije bila ni čisto reprezentativna (od prvih godina imala je zadatke na kojima je istrajno radila), ni potpuno radna, jer je čak i u periodu 1947–1954. delovala u izvesnoj meri reprezentativno budući da nije mogla da stvarno upravlja naglo nabujalom aktivnošću stvorenih instituta. Ono što u Akademiji nazivamo “novom orijentacijom” za vreme desetogodišnjeg predsednikovanja Pavla Savića u stvari je vraćanje oblicima rada s početka Akademijine delatnosti, ali u sasvim izmenjenim uslovima. Mislim da je izabran dobar put i da uprkos materijalnim, tehničkim i drugim teškoćama sa kojima se svakodnevno bori, Akademija treba na tom putu da istraje. To je sve

dobro u odnosu na one naučne oblasti koje su u Akademiji zastupljene i s kojima je ona povezana.

Tu, međutim, počinju problemi koje bih formulisao kao: Akademija i omasovljeni, razgranati i razdrobljeni naučni rad. Akademija se ne može ustrojiti tako da u njoj budu kao po ključu zastupljene sve discipline. A neizmerno je teže proširiti članstvo u naučnim oblastima koje još nisu zastupljene nego u onima iz kojih već u Akademiji ima članova. Ima li Akademija uvid u ono što se događa u svim naučnim disciplinama u Republici? Ne pretili opasnost da neki istaknuti stvaraoci ostanu van Akademije samo zato što o njima niko u Akademiji nije dovoljno i tačno obavešten?

Mislim da će se u budućnosti ova i slična pitanja češće postavljati, naročito u periodima izbora novih članova. Možda je potrebna i izvesna revizija merila koja se primenjuju u ocenjivanju naučnih radnika? Ona moraju ostati stroga, ali moraju biti ujednačena u različitim disciplinama i prilagođena sadašnjim oblicima rada i stvaralaštva u nauci.

Logika, informacija i ustav*

Onaj ko saraduje u radu na *Enciklopediji Jugoslavije* ili izbliza prati taj rad, mora se zapanjiti nad činjenicom koliko je kod nas teško održati kontinuitet čak i između dva izdanja jednoga dela. Ono što treba da bude upotpunjena i poboljšana verzija *istog* dela ovde preti da se osamostali do te mere da poriče prvo izdanje; u svakom slučaju, na putu je da izneveri njegovu osnovnu kritičku inspiraciju. Ima ozbiljnih razloga da se sumnja u to da će drugo izdanje ostvariti misiju koju je Krleža nagovestio u Predgovoru: "(...) dići zavjesu nad mrakom stoljeća, obasjati dugi noćturno našeg života punom rasvjetom – to je osnovni poziv Enciklopedije Jugoslavije, koja je pokrenuta da bude podsjetnikom historijskih iskustava, a istodobno i putokazom za budućnost". *Enciklopedija* je postala pozornica svakojakih sukoba, mesto na kome se stručne diskusije politizuju pod reflektorima javnosti, prerastajući ponekad u incidente koji se reflektuju na međunacionalne odnose. Siguran sam da to niko nije hteo, kao što sam siguran da niko ne želi da izneveri misiju *Enciklopedije*. Nije se mislilo da se napusti više od trećine teksta, niti da se naruše proporcije, a povećanjem obima stvorena je mogućnost da se povrati ravnoteža, izgubljena jačim sažimanjem u poslednja dva toma prvog izdanja, takođe i da se unese ono što se dogodilo u međuvremenu između prvog i drugog izdanja. O promenama se, naravno, moralo voditi računa jer su naselja rasla,

* Prilog diskusiji o Enciklopediji Jugoslavije vođenoj na stranicama NIN-a. Objavljeno 10. avgusta 1986.

živi stvaraoci su umirali zaokruživši pre toga svoje delo, pojavili su se novi umetnici i naučnici, nove discipline; nastale su institucije o kojima prvo izdanje nije moglo ni slutiti. Ali, sve je to bilo lakše dodati i dopuniti kad je osam tomova prvog izdanja bilo završeno.

Desilo se, međutim, da je za neuporedivo manji posao revizije i “ažuriranja” obrazovan mnogo veći aparat od onog koji je stvorio prvo izdanje. Aparat je struktuiran po uzoru na politička tela nadležna da vode zajedničke poslove u Federaciji: svaka republika i pokrajina dobila je posebnu redakciju, uz partijsku i vojnoistorijsku. Materija kojom se *Enciklopedija* bavi odmah je podeljena u svojoj aktuelnoj i istorijskoj dimenziji što nije moglo ostati bez posledica. One su bile utoliko izrazitije što se to događalo u vreme bujanja republičko-pokrajinskih etatizama, kad se mehanizam *Enciklopedije* nudio kao mesto za dovršenje nacionalnih, odnosno etatističkih ideologija i za sprovođenje kulturne politike prožete takvom ideologijom.

Na osam delova su podeljeni i stručnjaci iako ih nemamo u dovoljnom broju i još dugo nećemo imati za niz oblasti. To, naravno, niko nije propisao, niko nije preporučivao, naprotiv. Ali do toga je došlo logikom delovanja mehanizma u kome je svako vlastan da se brine o “svome” i naveden da se oslanja na “svoga”.

To je imalo najteže posledice po odnos novih redakcija, i oko njih okupljenih grupa, prema celini: njima je ono što su želele da obnaruđu o sebi bilo važnije od programa i kritičkih intencija koje su nadahnjivale *Enciklopediju* od trenutka kad je zamišljena; za njih je to da je autor “naš” bilo važnije od pitanja kakav je kvalitet i kakve su izmene stvarno potrebne u članku iz prvog izdanja. Centralna redakcija je dovedena u situaciju da se više bavi arbitriranjem i izgladivanjem nesporazuma nego čuvanjem duha i, koliko je moguće, slova *Enciklopedije*. Stvari su se naročito pogoršale otkad su članci počeli da se tretiraju ne samo kao izvor informacija već i kao indikator ustavnih odnosa.

U takvim uslovima diskontinuiteti su bili neminovni. Ne znam da li su objavljeni tomovi analizirani sa te tačke gledišta. Mogu da podsetim na neke slučajeve koji su me zaintrigirali kao čitaoca ili

saradnika *Enciklopedije*. Pre svega, skoro su iščezli članci koji su prikazivali celinu ili veće delove Jugoslavije, koji su pratili neke ranije granice. Do kakvih posledica, s gledišta pružanja enciklopedijske informacije, to može dovesti, lako će videti svako ko konsultuje članak “Britansko-jugoslavenski odnosi”.

U rubrici “kulturni odnosi” materija je prikazivana po republikama/pokrajinama, pa je rad Dositeja Obradovića u Vojvodini, a Laze Kostića u Srbiji i u Vojvodini itd. Težnja je da se i u sledećim tomovima svaka pojava, bez obzira kom periodu pripadala, prikaže u republičko-pokrajinskoj artikulaciji.

Članak o istoriji *novca* i cirkulacije novca bio je isto tako zamišljen s republičko-pokrajinskim rubrikama, ali je na predlog potpisanog koncepcija izmenjena tako da se prikazuje ceo jugoslovenski prostor.*

Ima, naravno, i sadržajnih diskontinuiteta. Nije mi jasno zašto su morali da se izostave članci o jezičkim odnosima Južnih Slovena i Arbanasa Henrika Barića i o arbanaško-južnoslovenskim odnosima Đorđa Sp. Radojičića? Oba spadaju u onu vrstu tekstova zbog kojih će se prvo izdanje tražiti i citirati još mnogo godina. Svakako je to u vezi s posebnom politikom Redakcije EJ za Kosovo, o kojoj se dosta čulo.

Nije jasno zašto se moralo dati lokalnom diletantu da iskvari članak Ante Babića o istoriji srednjovekovne Bosne. Ubačen je nov članak o narodima i narodnostima BiH, za koji se potpisani seća kako je četiri puta pisao recenziju upozoravajući da se (među ostalim) ne mogu održati formulacije po kojima bi Hrvati i Srbi u BiH bili neki drugi Hrvati i Srbi, različiti od onih u susednim zemljama.

Bilo je potrebno četiri puta pisati i upozoravati, da bi se izostavilo tvrđenje da je u katoličkoj crkvi bio latinski jezik, u pravoslavnoj *grčki*, a samo u bosanskoj crkvi narodni! Ostavljam po strani tendenciju toga članka. Ovim pokazujem koliko je nepotrebnog praznog hoda u sadašnjem načinu rada. Svaka redakcija može da uputi primedbe

* S. Ćirković sâm je napisao članak o istoriji novca na tlu Jugoslavije od antike do XIX veka. Štampan je međutim samo u izdanju na slovenačkom jeziku, pod naslovom “Denar” (*Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 3, izdaja v slovenskem jeziku, Zagreb 1987, 438–443). (Prim. prir.)

na članke koji se pripreme u drugoj redakciji, ali se to jednim delom pretvara u formalnost.

Kada upozorite na jednostranost, tendencioznost ili na kakvu drugu opštu slabost nekog članka, i kad skrenete pažnju na netačnosti i pogrešne i neodržive formulacije, onda se detalji isprave a tendencija ostane i ukupan rezultat je da ste pomogli da dobro izgleda tekst za koji ste smatrali da nije dostojan da se pojavi u *Enciklopediji*. U tom pogledu je potpisani imao zanimljiva iskustva sa delom članka o istoriji Crnogoraca.

Na kraju Predgovora prvoj knjizi u prvom izdanju, Krležinim perom je ispisan drugi važan program: "(...) Enciklopedija ne želi da bude retorički integralna, ali neće da bude ni konzervativno partikularistička, naročito ne u onim oblastima gdje su ti partikularizmi u protuslovlju s interesima cjeline i naučnom istinom". Kao saradnik *Enciklopedije Jugoslavije* tokom više od 25 godina izražavam sumnju u to da se ovaj deo programa u sadašnjim uslovima može ostvariti. Preti realna opasnost da *Enciklopedija Jugoslavije* postane retorički partikularistička, ne usled svesne želje već usled slepog delovanja neadekvatnog i otuđenog mehanizma koji je nametnuo niz formalnih i pogrešnih kriterijuma, koji je neefikasan i neracionalan, koji u nekim bitnim delovima izmiče svakoj odgovornosti. Valja se pitati da li redakcije i grupe stručnjaka okupljene oko njih (potpisani pripada jednoj takvoj) mandat za svoje stavove dobijaju od zamišljenog parlamenta svih naučnika i stručnjaka, čijoj su kritici neprekidno izloženi, ili ga dobijaju od formalnih ili neformalnih političkih tela? U oba slučaja morale bi se povremeno pitati o svojim ovlašćenjima.

Ostavka i osporena politika*

Profesore Ćirkoviću, vi ste glavni urednik Enciklopedije Jugoslavije – Redakcije za SR Srbiju u ostavci. Zašto ste “u ostavci”?

Svi smo suočeni sa potrebom da ekonomišemo svojim vremenom, a kad dođemo u izvesne godine to ekonomisanje postaje dramatično, jer ne znamo koliko nam je još preostalo. Kako svako želi da još ponešto privede kraju, štedimo vreme i delimo ga među stvari koje smatramo važnim. Meni je Enciklopedija među prioritarnim poslovima, privržen sam joj još od 1960. kad sam uključen među saradnike. Uveren sam u njenu misiju i zahvalan sam za bezbrojne informacije koje sam u njoj našao i koje su mi toliko puta olakšale rad. Svoju saradnju vidim kao neko uzvraćanje u nadi da moji prilozi mogu nekome drugome pomoći. Naravno, u poslednje dve godine kao urednik** sam imao više posla, mada uredničke zadatke u užem smislu, čitanje i redigovanje tekstova ne doživljam kao teret. Teže mi pada ono što moram da govorim i slušam, što me remeti u radu i izbacuje iz ravnoteže. Sve teže doživljam nesklad između svoga viđenja ovog projekta i odjeka koje ima u našoj sredini. O njemu se govori na takav način i takvim tonom da ne možete poverovati da

* NIN, 17. novembar 1989. Razgovor vodio Teodor Anđelić.

** Sima Ćirković je kao glavni urednik za Srbiju potpisao petu (1988) i šestu knjigu Enciklopedije (1990). Inače za prvo i drugo izdanje Enciklopedije Jugoslavije napisao je oko 120 odrednica, od kojih je štampano 84. (Prim. prir.)

je reč o istom poduhvatu. Prekipelo mi je kad sam čuo da je projekat toliko sumnjiv i sporan da je u jednom veću Skupštine SR Srbije predloženo da se obustavi finansiranje i da se obrazuje “kontrolna komisija”. Ja za mesto urednika nisam konkurisao niti sam se preporučivao. Meni će biti lakše bez tog bremena. Najavio sam, dakle, povlačenje da bi Savet našao zamenu, a ja moram dovršiti poslove na našim priložima za ovu knjigu koja je u štampi.

Vi ste kao glavni urednik član Centralne redakcije “Jugoslavike”. Nekoliko godina sam pratio rad Centralne redakcije i on je bio dosta komplikovan, vazda polemičan i mučan – dnevna politika je često bivala ispred trajnih naučnih interesa, bar kad je reč o centralnim historiografskim problemima. Da li je i danas tako?

Izgleda da sam ja stigao kad su velike bitke protutnjale i kad je politički naboj iščileo. Ne pamtim za ove dve godine sednicu za koju bi se moglo reći da je bila obojena dnevnom politikom. Rad je postao autonoman, redakcije više nisu produžene ruke republičkih i pokrajinskih rukovodstava. Oni koji su duže u poslu pamte vreme kad su pojedini urednici telefonom pribavljali saglasnost svog “rukovodstva” za ovo ili ono enciklopedijsko rešenje. Enciklopediju su u “sistemu 1974.” tretirali kao neku vrstu ideološkog i kulturnog izloga u kome su – kao emanaciju republičke ili pokrajinske državnosti – prikazivali svoje verzije istorije ili kulturne politike nastojeći da im obezbede “službeni” status i imunitet od naučne i svake druge kritike. Naravno, ni tada nije sve bilo politizovano, niti je sve dolazilo pred Centralnu redakciju. Najviše je bilo interesa za ono što je opštijeg karaktera, naročito za nacionalne i republičke “sheme” (opširni složeni članci). Bar tri četvrtine materijala koji se objavi u Enciklopediji po sadržini je neutralno pa se i kod pisanja i kod korišćenja i ocenjivanja primenjuju samo stručni kriteriji, pre svega gleda se koliko je tačno reprodukovano ono što se u nauci zna o dotičnom predmetu.

Da li "Jugoslavika" funkcioniše na principu "dogovorne nauke"?

Ako po analogiji sa ekonomijom mislimo na napetost između utopije i stvarnosti, na sudaranje i usklađivanje voluntarističkih ideologizovanih vizija, sporazumevanje radi "zajedničkih interesa" koje zanemaruje objektivne činjenice i naučne kriterije, onda valja priznati da opasnost od "dogovorne nauke" postoji i protiv nje se mora neprekidno boriti.

Opasnost je utoliko veća što je aparat, obrazovan za priređivanje drugog izdanja Jugoslavike, deo istog sistema u kome je rođena "dogovorna ekonomija" i što postoje segmenti informisanja za koje su centri moći veoma zainteresovani.

Naša Centralna redakcija je po sastavu nalik na međurepubličko-pokrajinski komitet, a kako se prećutno primenjuje načelo "samodefinisanja", tj. svako piše i obaveštava o sebi i onome što smatra da mu pripada, nije malo iskušenje da se u Enciklopediji plasiraju "svoje" vizije zemlje, prošlosti i kulture bez mnogo obziranja na ono što je u objektivnoj i strogoj nauci prihvaćeno.

Srećom, deluju i korektivi, a najjači je u otvorenosti nauke i u snažnom strujanju informacija. U savremenom svetu nema nijedne nauke koja je toliko "nacionalna" da ne bi bila pred nekom vrstom internacionalnog tribunala. Ono što se ne može održati pred argumentima pre ili kasnije će pasti. Vi možete silom vlasti ili snagom političkog uticaja nametati svoju verziju, možete od toga kratkoročno imati koristi, ali na duge staze to će se izvrnuti u bruku kada tendencija bude prozreta i prepoznate pobude. Geslo da je *poštenje najbolja politika* najpre važi u nauci i naučnom obaveštavanju.

Vraćajući se biti vašeg pitanja o "dogovornoj nauci", mislim da dva vida nasleđene prakse traže naročitu opreznost. Jedan je u davanju prednosti – pri izboru autora – stručnjacima iz svoje republike ili pokrajine umesto da se prvenstveno ide za stručnošću i naučnim autoritetom, a drugi je u gotovo dogmatičnom prezentovanju svake opštije odrednice u vidu posebnih odeljaka za svaku republiku i pokrajinu.

Često je to sasvim opravdano, kao npr. kad se pokazuje ono što se nalazi na zemljištu ili u ustanovama, ili kad se prikazuje razvoj pojedinih grana umetnosti, nauke...

Da, ali kad je reč o pojavama iz ranijih epoha takav način prezentovanja stvara teškoće, a u nekim slučajevima navodi na podele i sporove.

Umesto da jasno pokaže osobenosti i istorijske uslovljenosti, činjenicu da je svet prošlosti bio drugačiji od našeg i da olakša njegovo razumevanje, taj način izlaganja projicira savremene podele unazad sve do najranije prošlosti.

Kako u enciklopedijskom radu uskladiti – da li uskladiti – tzv. dnevne i dugoročne interese? Zašto se često u široj javnosti ima utisak da je ceo projekat “Jugoslavike” već toliko ispolitizovan, da se “nude” potpuno novi enciklopedijski projekti? Šta bi mogli da budu dnevni interesi kod izdanja koje se ostvaruje 16 godina kao prvo, ili 20 godina, koliko treba da traje drugo izdanje Enciklopedije? Koliko se “dnevnih interesa” za to vreme promeni?

Svaka enciklopedija ima unapred određenu prilično krutu strukturu i traži doslednost u načinu prezentacije; nezamislivo je da prve sveske uredite na jedan a one kasnije na drugi način. Vama su unapred zadati prazni beli okviri koje treba da ispuniti. Uz to se građa sastoji ogromnim delom od planina, reka, mesta, arheoloških nalazišta, ličnosti, institucija, periodike i sl.

Morali bismo se pitati kako je uopšte moguć takav utisak o politizaciji; da li je on prirodan? Kako se stvorilo javno mnjenje o Enciklopediji? Imamo li stručnu i naučnu kritiku koja bi makar sasvim sumarno pretresla i ocenila prvo izdanje ili propratila pojedine knjige drugog?

Ne izveštava se o knjigama već o sednicama, a sa sednica se izveštava o onome što privlači pažnju. Moram vam reći svoje lično mišljenje da su utisku o politizaciji uveliko doprinele vaše kolege ćudljivom selekcijom informacija i, blago rečeno, nedovoljnim udublјivanjem u problematiku. I pored svih svojih uočenih i neuočenih mana, Enciklopedija Jugoslavije neuporedivo potpunije i uravnoteženije obaveštava o svom predmetu nego što o njoj samoj biva obaveštena jugoslovenska javnost.

Ali, nije problem samo u izveštavanju. Deo "politizacije" potiče i otuda što se u Enciklopediji i kroz nju prelamaju neki opšti politički i društveni problemi, pa se više i lakše govori o refleksima nego o problemima u stvarnosti. Koliko sam puta čuo, a znatno manje pročitao, da je suviše mnogo političara u Enciklopediji, da su "ušle" sve rukovodeće garniture, da postoji posebna partijska redakcija, da se članci o funkcionerima sastoje od nabiranja foruma kroz koje su prošli. Kritičke primedbe te vrste sigurno nisu bez osnova, ali se više odnose na život o kome Enciklopedija na svoj osobeni način izveštava. Enciklopediju u tom pogledu više kompromituje promenljivost merila, prilagođavanje zahtevima trenutka, primenjivanje nejednakih aršina kod ličnosti o kojima se pisalo kad su bile u punoj moći i ličnosti koje su bile potisnute i uklonjene. Najzad, deo politizacije potiče otuda što se neki problemi nisu smeli "otvarati" u realnosti ali su se mogli pokretati u Enciklopediji. Dugi niz godina se o osnovnim problemima ustavnih odnosa u Srbiji nije moglo otvoreno govoriti, ali se zato moglo sporiti o tome koje će informacije biti saopštene u celovitom članku o Srbiji, a koje u posebnim člancima pod imenima pokrajina; na tome su čak odmeravane snage. Godinama su sporenja o tome zagorčavala život ljudima u redakcijama, usporavala posao, poskupljivala ga, a da stvarnog stručnog problema uopšte nije bilo.

Način finansiranja celog projekta "Jugoslavike" često je izložen raznim kritikama. Kako ih vi vidite? Da li je projekat "skup"?

Ja se u to mnogo ne razumem, pogotovo ne znam koja su pouzdana merila za poređenje da bi se moglo reći: ovaj projekat je mnogo skuplji od onih koje finansira, recimo, Republička zajednica nauke. Mislim da treba staviti u neki odnos "hladni pogon", sve ono što se trajno finansira, i štampane knjige ili stranice. Ali, trebalo bi taj metod primeniti i kod ustanova koje alimentiraju samoupravne interesne zajednice, pa videti koliko na svaku objavljenu stranicu institucije ili pojedinačnog saradnika pada dinara isplaćenih za lične dohotke, doprinose, režiju itd. Tada bi poređenje bilo moguće. Ne stoji ono što se često tvrdi, naime, da se doprinosima republika i pokrajina na osnovu društvenog dogovora finansira ukupna delatnost Jugoslovenskog leksikografskog zavoda. Savet Enciklopedije Jugoslavije i svi učesnici društvenog dogovora imaju uvid u trošenje sredstava prikupljenih po društvenom dogovoru.

Moja lična kritika načina finansiranja ne odnosi se na veličinu sredstava i način izdvajanja, nego na potpunu "neintegrisanost" projekta, njegovu izdvojenost iz sistema naučnog rada i izdavačke delatnosti.

On je kao nešto specijalno, "političko", istrgnut iz ukupnog naučnog i umetničkog stvaralaštva?

Bilo bi prirodno da Enciklopedija bude u stalnoj razmeni i dijalogu sa našom naučnom sredinom, da se koristi rezultatima, ali i da signalizuje ako ima tema i naučnih oblasti koje nisu razvijene ili nisu obrađene. Za kratko vreme dok sam bio urednik uverio sam se u dva slučaja, kod pripreme članaka o *iseljeništvu* i *Jevrejima*, koliko su te teme nedovoljno obrađivane kod nas, da bi bilo potrebno njihovo proučavanje postaviti na širu osnovu, sasvim nezavisno od potreba Enciklopedije. Među onim silnim časopisima različitih struka koje finansira naša zajednica možda bi se neki s gledišta svoje struke više zabavio Enciklopedijom i priložima u njoj da je projekat uključen u naš redovni naučni život.

Kako vi danas vidite budućnost "Jugoslavike"?

Ona se, naravno, neće ostvarivati u bezvazdušnom prostoru nego u našim konkretnim okolnostima i zavisice od opštih kretanja i razvoja odnosa u Jugoslaviji. Kako ja optimistički gledam na Jugoslaviju u budućnosti, ostaje mesta za nadu da će se i drugo izdanje završiti. Voleo bih da to dočekam i da doživim treće izdanje kao ažurirano izdanje ćirilicom. Predmet o kome EJ referiše ipak se menja: svaki popis stanovništva traži promene u člancima o zemljama, regijama, mestima; ljudi umiru, drugi se pojavljuju s novim delima; nauka napreduje, pa se stvari potpunije i tačnije saznaju. O svim tim promenama Enciklopedija bi trebalo da obaveštava, pa bi, uopšte uzev, morala brže izlaziti. Morala bi već sada imati u vidu nastavak eksplozije informacija i povezivati se sa elektronskim medijima. Otud već sad nastojimo da se za svaki, pa i najmanji predmet (obuhvaćen Enciklopedijom) pruži literatura i dokumentacija kako bi čitalac mogao ići dalje. Mislim da će publikacije ovog karaktera postati još aktuelnije, jer će snalaženje među mnoštvom stvari koje su poznate biti teže. Uvek imam na umu i specifičnu ulogu u uzajamnom upoznavanju i približavanju, u stvaranju zajedničke kulturne podloge, neophodne i za skladan zajednički život i za integrativne procese poput onih u zapadnoj Evropi.

Da li je Krležina senka, koja nesumnjivo leži na Enciklopediji Jugoslavije, mogla uticati na stav prema projektu. Da li vam je Krležina "harizma" pomagala ili odmagala?

Ja nisam nikad sreo Krležu (što mi je žao), niti sam direktno osetio njegov uticaj na uređivanje Enciklopedije. Mi smo ovde imali posla sa urednicima struke i beogradskim urednicima. Nisam čak imao sudara zbog tekstova kao neki moji prijatelji, koji su se zbog toga odbili od Enciklopedije. Mislim da Krležinoj "harizmi" treba dati prave dimenzije. Njemu neosporno pripada zasluga za izuzetan tretman projekta, što je omogućilo ili olakšalo da se uopšte realizuje. Ali, ta istrgnutost iz normalnog naučnog i izdavačkog konteksta, iz

prirodnog običnog života, po mome mišljenju ne predstavlja blagoslov nego znatnim delom i prokletstvo. Međutim, sasvim je nereavno pripisivati Krleži veliku ulogu u stvaranju teksta Enciklopedije. Pre svega, prilozi u EJ su *autorski* i *potpisani*, pa je teško uvideti zašto bi za njih bio odgovoran Krleža ili Mate Ujević i obrnuto, zašto bi na moje tekstove padala senka Krležina. Drugo, sadržaj Enciklopedije je uveliko određen alfabetarom, popisom svega onoga što će ući i biti obrađeno, a to ne može za ovakvu publikaciju sastaviti pojedinac. U ovom slučaju alfabetar su sastavljali timovi vrhunskih stručnjaka iz 25 struka. Iz popisa autora štampanog u prvoj svesci prvog izdanja može se videti da je od 455 tada okupljenih autora 173 bilo iz Beograda i da je od samog početka u Beogradu neprekidno delovala Redakcija, prethodnik današnje Redakcije za SR Srbiju. Treba zatim imati na umu da je veliki broj predmeta o kojima se govori u Enciklopediji takve prirode da i zahteva i omogućuje sadržajno i objektivno referisanje. Koliko sam mogao kao čitalac i zahvalni korisnik prvog izdanja zaključiti, nije problem u tome što bi se Krleža zalagao za načela koja bi bila sporna, već u tome što ta načela nisu uvek ni dosledno primenjivana. Ona kritičnost koju je Krleža tražio od istoričara, recimo, zahtev je današnje moderne metodologije u skoro svim humanističkim naukama. Biti svestan istorijske ograničenosti stajališta onog ko misli i govori o istoriji, ne projicirati u prošlost *svoje* kriterije kao univerzalne i nadvremene, to su pouke koje danas dobijaju studenti u seminarima. Mislim da bi Krležu kao urednika EJ trebalo prepustiti istoriji, baš kao i Krležu pisca i Krležu javnog radnika.

O takozvanom Memorandumu SANU*

Moram početi time što ću izjaviti neslaganje s mišljenjem da nam glavna opasnost preti od onih koji će nastojati da spasavaju Akademiju. Mislim naprotiv da je Akademija, i njen obraz, pravi predmet diskusije; u njoj smo se našli okupljeni, oko njenih zadataka, oko njene misije (ako u nju verujemo), a ne zbog problemâ Republike, Federacije ili međunarodnog radničkog pokreta. Čak i kad ne bismo hteli da prihvatimo nijednu reč iz svega onoga što je izgovoreno i napisano o Akademiji, i u tom – sasvim nerealnom – slučaju bismo morali da se pitamo kako je moglo doći do toga da se nađemo pod takvom i tolikom vatrom pozvanih i odgovornih i neodgovornih i nepozvanih.

Ovde je već bilo rečeno da mi nemamo nikakve etičke osnove da za sebe zahtevamo imunitet. Kao što smo bili spremni da kažemo kritičku reč, i kao što smo je govorili, tako moramo biti spremni da je saslušamo. Bez te spremnosti nema demokratskog ni civilizovanog dijaloga. Mi možemo žaliti što se dogodilo da su mišljenja nekih naših kolega namenjena tzv. memorandumu izazvala žestok otpor, ali ne možemo nikome osporavati pravo da ne primi savete koje smo nameravali da damo, ni da kaže da neće ni da čuje za takve savete. Ali, mi se moramo zabrinuti zbog metoda koji su primenjeni, za koje

* Diskusija na Vanrednoj skupštini SANU održanoj 18. decembra 1986. god. Štampano u: *Ванредна скупштина Српске академије наука и уметности одржана 18. децембра 1986. године*, Београд: САНУ, 1989.

smo verovali da pripadaju prošlosti. Mislim na kampanju vođenu nedeljama protiv Akademije nekad s licemernim ogradama da je reč o grupi članova, a češće bez nje. Ostaje nam da se tešimo time da nije potrebno obrazovanje akademika da bi se prepoznali i razlikovali razlozi i argumenti od zlobnog sumnjičenja i podmetanja, tendenciozno sročениh poluistina, zamena teza. Mogli su se prepoznati nesavesni karijeristi koji su procenili da je paušalni napad na Akademiju dobra preporuka i sredstvo da se stvori politički kapital.

Rđav sadržaj i još gori moral velikog dela onoga što je sručeno na Akademiju ne oslobađa nas obaveze da se zamislimo nad onim delom koji je sadržao razloge i da se pitamo: da li smo našli najbolje načine da formulišemo mišljenje Akademije i da li smo uvek dobro izabrali predmete o kojima Akademija iskazuje svoje mišljenje. Ponekad se zaboravlja da smo u Akademiju izabrani zahvaljujući radu i rezultatima u nekoj naučnoj oblasti (ili umetnosti) i da smo i posle toga ostali laici u drugim oblastima. Teško je uvideti razloge zbog kojih bismo posebno cenili mišljenje akademika istoričara o nuklearnim centralama, književnika o tehnicima, hemičara o umetnosti. Ako se ljudi pokazuju spremni da čuju i poštuju naše mišljenje, onda je to ili zbog verovanja u kompetentnost ili zbog toga što našem mišljenju pripisuju neke vrline: objektivnost, kritičnost, odmerenost, svestranost, što očekuju da kroz nas govori racionalan i objektivan naučni duh. Mi ne možemo izbeći pitanje da li se uvek u naše ime govorilo tim duhom i da li se, uopšte, o svim stvarima može govoriti tim duhom. Bojim se da moramo priznati da nam se događalo da se jednostranošću, zagriženošću i fanatizmom prožeti istupi vežu za ime Akademije – direktno ili indirektno.

Nije ovo prvi put da se Akademija zajedno sa zemljom nalazi u teškoćama i krizama. Našim prethodnicima u prvim decenijama ovog veka nije bilo lakše, a ipak nisu politikom proželi Akademijin rad. U Akademiji su tada bili ministri i predsednici vlada, vođi političkih stranaka, ljudi oprečnih političkih uverenja. Ipak, predsednik Akademije naprednjak nije mislio da može Akademiju upotrebiti za borbu protiv radikalske vlade! Tadašnja gospoda akademici su znali šta gde spada,

ko se čime bavi i šta kome dolikuje. Mogli su da se žestoko sukobljavaju u Skupštini a da kolegijalno diskutuju u Akademiji. Okolnosti su danas bitno drukčije, ali neke tradicije moramo očuvati da bi Akademija uopšte ostala Akademija. Jedna od njih, u ovom trenutku čini se najaktuelnija, traži da Akademiju ne upotrebljavamo za svrhe koje su tuđe njenoj suštini i njenoj misiji. Akademija će najviše doprineti rešavanju sadašnjih problema i najviše će pomoći svome narodu ako valjano vrši svoju predvodničku ulogu u nauci i umetnosti. Mislim da se toj sasvim jednostavnoj istini moramo vratiti danas kad smo prinuđeni da preispitujemo, i pojedinačno i kolektivno, svoje angažovanje u poslednjim godinama.

O kritičkom izdanju takozvanog Memoranduma SANU

Kako nisam bio među onima koji su pisali, ne mogu da odgovorim direktno, mogu pitanje uzeti* kao povod da učestvujem u obnovljenim diskusijama o tzv. Memorandumu. Pre svega podržao bih zamisao o “kritičkom izdanju” – šta god da se pod tim u ovom slučaju podrazumeva. Treba jasno pokazati šta su predloženi tekstovi, šta alternative i varijante, treba identifikovati autore delova teksta. Kritičko publikovanje moralo bi da obuhvati i potpisivanje, jer tekst pre svog neobičnog izlaska u javnost nije razmatran ni prihvaćen od nekog tela Akademije. Otuda njegovo označavanje kao Memoranduma SANU predstavlja zloupotrebu.

Naravno, za potpuno osvetljavanje dokumenta i njegove uloge neće biti dovoljan sâm tekst, pogotovo neće biti dovoljan za one koji nisu bili odrasli ili prisutni pa nisu bili svedoci njegove pojave i svega što je usledilo. Teško bi se moglo razumeti reagovanje publike, neobična grozničava zainteresovanost, doživljaj otkrića, ako se ne poznaje atmosfera vremena koje je prethodilo, atmosfera u kojoj se i u golubijim dušama nagomilavao jad zbog ponižavajućeg položaja Srbije, pojačavan osećanjem beznađa i neverice, straha da se nikada ništa neće moći promeniti. Iz aparata koji će pratiti tekst ne bi smelo da izostane obaveštenje o tome da je raspravljanje o temama kojima se “Memorandum” bavi

* Odgovor na anketu o kritičkom izdanju “Memoranduma SANU”. Ovaj autorov nedatirani tekst je verovatno pisan sredinom 1990-ih (?) za nama nepoznati list. Donosimo ga po rukopisu jer nismo mogli utvrditi da li je i u kom listu objavljen. (Prim. prir.)

bilo rezervisano za ovlašćene u komitetima i vladinim organima, da se reč “partnerstvo” upotrebljavala sasvim neobično – za žigosanje svega onoga u čemu je vladajuća stranka naslućivala konkurenciju.

Sâm tekst neće današnjem čitaocu dočarati strasti i uzbuđenja koje je izazvao u vreme kad je masovno umnožavan u kopirnicama. Izgubio je draž zabranjenog voća posle svega što je kasnije objavljivano, izgubio je znatan deo aktuelnosti posle promena koje su usledile, izgubio je uverljivost posle bolnih iskustava koja smo stekli.

Fragmentaran karakter, nekoherentnost i neusaglašenost različitih delova tog zaista nedovršenog teksta ne animira, ne pobuđuje na kritičku raspravu, anonimnost njegovih teza čak odbija. Najteža mana tog dijagnostičko-programatskog torza jeste njegova vezanost za trenutak, za konkretne okolnosti, za stvarnog ili zamišljenog protivnika. Istorijska retorika ne uspeva da sakrije njegov dnevno-politički karakter. S nekog većeg odstojanja bolje će se videti da li je ovaj nedovršeni dokument delovao dajući neke opšte misli vodilje, ili je delovao time što je pokazao kako treba da se orijentišu oni (ili onaj) koji hoće podršku nacionalno opredeljene inteligencije.

Oduvek sam mislio da svaki ozbiljan intelektualac treba da izgradi i razvija poglede na položaj svoga naroda u svetu, na njegove potrebe i perspektive u sklopu opštijih razvojnih tendencija. To mi se čini kao prirodan okvir njegovog angažmana, stvaralačka alternativa svrstavanju uz partijske ili slične programe. O tim temama bih dakle govorio kada bi me ko pitao, ali ne bih učestvovao u pisanju dokumenta koji bi pretendovao na zvaničan karakter ili se pokrивao autoritetom Akademije. Demokratski odgovor na “Memorandum” morao bi da bude pluralizam nacрта iste intencije i funkcije, ali drukčijeg sadržaja, jer pravi problemi i počinju kod utvrđivanja šta u takav dokument spada.

Voleo bih dakle da pročitam ne “antimemorandum”, nego niz alternativa iz uglova ljudi (i žena) različitih znanja, iskustava i pogleda na svet. Podrazumevam naravno temeljna znanja, zrelost i kreativnost, jer ponavljanjima i prežvakavanjima opštih mesta smo odavno pretrpani. Izlaz iz frazerskog zatvorenog kruga, plitkosti i sivila našeg političkog mišljenja, nije manje potreban danas nego u vreme kada ja ukraden “Memorandum”.

Od bitke do jubileja: Kosovo 1389–1989.*

U modernoj slici evropske istorije feudalnog i viteškog kasnog srednjeg veka, punog ratova i krvoprolića, bitka na Kosovu 15. juna 1389. tek malo štrči u dugom nizu bitaka čiji su vrhovi marička (1371) i angorska (1402), kojima se pripisuju zamašnije posledice. Još manje je ta bitka upadljiva u perspektivi duge i bogate turske ratne istorije. Kod Srba međutim, ona se pamtila u svim vremenima kao veliki prelom; dospela je u središte nacionalne istorije, koja se u narodnoj verziji delila na doba pre i posle Kosova. Povodom nailaska šeste stogodišnjice sa kosovskom bitkom i tradicijom o njoj suočile su se generacije u čijoj tačnijoj, bogatijoj, slojevitijoj i višedimenzionalnoj viziji srpske prošlosti politički ili vojni događaji, prekomerno namnoženi nemaju privilegovano mesto. Interes za kosovsku bitku je ostao neprekidno živ, ali se preobrazio utoliko što se težište pomerilo s vojne operacije i njenih posledica prema tradiciji koja se pokazala kao bitan element održanja istorijske svesti, sredstvo očuvanja identiteta u dugom periodu osmanske vladavine. Tradicija o kosovskoj bici može među Srbima metaforički zastupati istoriju uopšte, pa je otuda bilo moguće da ovogodišnji jubilej dobije prevashodno kulturni karakter.

I među savremenicima bitka je daleko odjeknula, uprkos zabachenosti Kosova i Srbije i slabih komunikacija XIV veka. Utisak je naročito ostavljala činjenica da su poginula oba vladara predvodnika,

* Pisano u maju 1989. za pariski list "Le Monde".

osmanlijski emir Murat I i srpski knez Lazar Hrebeljanović, i da je bilo mnogo žrtava na obe strane. O njihovom broju i broju ratnika ne mogu se praviti procene koje bi mogle pretendovati na pouzdanost, jer nema potrebnih podataka. U sferi realnog su oni koji i jednoj i drugoj vojsci pripisuju red veličine 15.000–20.000 ratnika.

Sudeći po najstarijim svedočanstvima bitka se završila nepovoljno po Turke. U Carigradu je u julu 1389. Dimitrije Kidon likovao zbog pobeđe nad neprijateljem. U Veneciji su u isto vreme obavestavali francuskog kralja o pogibiji Murata i uspostavljali vezu s njegovim sinom Bajazitom, kome su poručivali da su se o ratu njegovog oca i kneza Lazara “razne stvari govorile, kojima se puna vera dati ne može”. U Parizu je pak pre oktobra 1389. Filip Mezijer zabeležio poraz i smrt Murata i jednog ili dva sina. A opština Firence je 20. oktobra 1389. čestitala pobeđu Tvrtku I “kralju Srba i Bosne”, i blagosiljala onih dvanaest plemića koji su se probili do Muratovog šatora i, naročito, onoga koji je ubio turskog vladara, potvrđujući tako istoričnost podviga o kome se toliko pričalo i pevalo u potonjim stolicima.

Iz bližih sredina, iz kojih su se stvari mogle bolje videti a posledice osetiti, na raspolaganju su tek mlađa svedočanstva, neskladna ne samo zbog nedovoljne obavешtenosti već i zbog toga što reflektuju parcijalna stanovišta i što su obojena iskustvima kasnijeg, izmenjenog sveta. Turci su, uprkos Muratovoj pogibiji i brzom odlasku s bojnog polja, bitku zapamtili kao pobeđu. Njihovi hroničari i pripovedači uporno su ponavljali verziju po kojoj je vladar ubijen kad je već dobio bitku. Srpski tabor se sastojao od tri savezničke vojske: odreda bosanskog kralja Tvrtka, koji je 1377. krunisan za kralja “Srba i Bosne” kao potomak izumrle dinastije Nemanjića, odreda Vuka Brankovića gospodara teritorije na kojoj se bitka odigrala, i vojske kneza Lazara. Savremenici i kasnija tradicija davali su Lazaru glavnu ulogu i po njegovoj sudbini (bio je zarobljen i pogubljen) sudili o ishodu bitke.

Već spomenuti kralj Tvrtko javljao je o svojoj pobeđi i primao čestitke, nastavljajući da potčinjava gradove Dalmacije i teritorije Hrvatske kao protivnik tadašnjeg ugarskog kralja Sigismunda Luksemburškog. Lazarev zet Vuk Branković ostao je na svojoj teritoriji i

nastavio je da pruža otpor Turcima do 1392. godine, ispunio je među srpskom gospodom mesto upražnjeno pogibijom svoga tasta. Najteže je posledice kosovske bitke osetila zemlja poginulog kneza, o kojoj se brinula kneginja Milica sa dva maloletna sina. Uzdrmane snage, pritisnuti i od hrišćanskih suseda, Lazarevi naslednici su bili prisiljeni da prime tursku vrhovnu vlast, a Lazarev sin Stefan je morao kao vazal pratiti i služiti Bajazita I koji mu je ubio oca. Taj tragični položaj dao je osnovni ton srpskoj tradiciji o kosovskoj bici.

Tek posle 1459. godine, kada je država srpskih despota pretvorena u osmansku provinciju, postalo je moguće da se "propast carstva srpskog" poveže s kosovskom bitkom koja se već ranije urezala u istorijsko pamćenje. U srpskoj crkvi knez Lazar je kao mučenik za veru ubrzo dobio svetački kult i pridružen je drugim domaćim svetiteljima, s mestom u liturgiji i kalendaru, s portretima u manastirima i na ikonama, s moštima (relikvijama) koje su bile predmet poštovanja. Hagiografska tradicija, ograničena i jednostrana po sadržini, bila je veoma delotvorna, kako pokazuju istorija ikonografije i brojnih preseljavanja Lazarevih moštiju.

Ličnosti i događaji kosovske bitke rano su postali siže neprekidno popularne epske poezije. S vremenom je nastala čitava galerija likova, od kneževih rođaka, ratnika-junaka i njihovih drugova, čak i istorijskih ličnosti kasnijih vremena. Lazaru je pripisana titula cara, a središnja ličnost je, ipak, bio ubica Muratov Miloš Kobilić (kasnije Obilić), koji se javlja u različitim ulogama: starog viteza, velikaša, čak zeta kneževog, koji na večeri uoči bitke biva javno osumnjičen i sutradan junačkim delom dokazuje vernost. S vremenom je sve veći značaj dobijao motiv izdaje, sve aktuelniji usled borbi protiv turske vlasti počev od XVI v., koji se vezao za Vuka Brankovića i pretvorio ga u najomraženiju figuru. Junaci i motivi kosovske tradicije se umnožavaju i šire tokom migracija i vezuju se za mesta daleka od prostora s koga su dizani ratnici kosovske bitke. Kosovski sižeji bili su naročito popularni u ratničkim sredinama patrijarhalnog plemenskog društva (Crna Gora, Hercegovina, Dalmacija) i Vojne granice. Popularnost i rasprostranjenost kosovskih motiva u narodnim masama dovodi u

pitanje moderne teorije po kojima su u stvaranju nacionalne svesti glavnu ulogu imali obrazovani slojevi i knjige.

Naravno, na teritorijama oslobođenim od turske vlasti, prvo u XVIII v. kod Srba u Habzburškoj monarhiji a zatim u Kneževini Srbiji, tradicije o kosovskoj bici uključuju se u literarnu kulturu i postaju sredstvo nacionalnog vaspitavanja. Kosovska bitka i njeni junaci dobijaju značajno mesto u veoma proširenoj školskoj slici istorije, a još više deluju kao inspiracija u granama umetnosti koje se tek šire u srpskoj sredini. Oduševljenje je bilo naročito veliko uoči proslave petstogodišnjice (1889), kada je došlo i do prvih sukoba i razilaženja između kritičkih istoričara i epskog prikaza kosovske bitke, sklopljenog u koherentnu celinu u XVIII veku.

Početakom XX v. među mladom patriotskom inteligencijom pokušalo se da se – simbolički interpretirane – kosovske tradicije kao zastupnici najviših vrednosti stave u osnovu borbe za srpsko-hrvatsko jedinstvo, čak nove religije kojom bi se prevazišla podvojenost. Uspomenu na ovaj efemerni pokret čuva jedan deo opusa velikog hrvatskog vajara Ivana Meštrovića (“Vidovdanski ciklus”). Ta “vidovdanska mitologija” bacila je senku na celokupne tradicije o kosovskoj bici, koje se i danas sasvim neadekvatno nazivaju “kosovskim mitom”.

Pred sadašnjju šestu stogodišnjicu iz dubokih i razgranatih korena tradicija o kosovskoj bici izdanci izbijaju na raznim mestima i još je rano nagađati o tome u šta će se razviti i kakve će plodove dati. Snažan je nastavak Lazarevog kulta, koji se nikada nije gasio i koji daje priliku srpskoj crkvi da podseti na svoju istorijsku ulogu. Snažni su i izdanci kritičke historiografije, koja je svoju proširila i na tradicije o kosovskoj bici. Brojne su inspiracije koje književnici i umetnici nalaze u tradiciji o kosovskoj bici, ali rezultati će zavisiti od talenta i snage izraza. Malo je verovatno da će se u današnjoj srpskoj i jugoslovenskoj kulturi kriteriji za ostvarenja na kosovske teme snižavati. Savremenici šeste stogodišnjice svesni su da će se o njima i njihovoj kulturi iz kasnije perspektive suditi isto onako nepristrasno i strogo kao što oni sude o savremenicima petstogodišnjice i njihovim ostvarenjima.

Šest stotina godina kasnije

Sa nelagodnom uzimam reč na ovoj osobenoj akademiji* i zbog iza-zova trenutka, jer njom otpočinje obeležavanje šeste stogodišnjice kosovske bitke, a još više zbog uverenja do koga sam došao tridesetogodišnjim profesionalnim radom, da se istoričaru nije lako razumeti sa publikom. Odavno je nestalo idiličnog sklada u kome su govorili jednakim jezikom i postavljali ista pitanja. Nesaglasnost ne dolazi samo otuda što se danas u širim krugovima istorija manje poznaje i ceni nego u generacijama naših dedova i pradedova, nego i otuda što istoričari već ceo vek rade svoj posao u izolaciji, uporno izbegavajući da postanu oruđe ideološke indoktrinacije, revnujući sa kolegama iz nauka u kojima egzaktnost i objektivnost nisu himere, ali i zbog toga što se istoričari danas u radu rukovode drugom vrstom radoznalosti i pokreću nove teme, za koje širi auditorijum nije pripremljen.

Pozvan da govorim kao istoričar specijalista za doba kosovske bitke, ja ne mogu da se odrekнем ni metodologije ni etike svoje struke, ali mogu i moram da se potrudim da izađem iz ljuštуре naučnoistraživačke historiografije, da zakratko ostavim po strani ponešto od onoga što se u našem zanatu smatra izuzetno važnim i da pokušam da odgonetnem pitanja koja biste mi vi postavili želeći da proširite svoja znanja, da steknete nit kojom će se ono što vam je poznato povezati u celinu, da biste se oslobodili poneke nedoumice i dobili potvrdu za

* Govor na svečanoj akademiji održanoj 12. juna 1988. pri Hramu Svetih arhangelа u Zemunu. Štampano u NIN-u od 19. juna 1988.

neko svoje uverenje. Dok nagađam o tim pitanjima, ja se nadam da će bar neki od vas dopustiti da je moguće da ono što znaju ne mora da bude tačno i da ono za šta su zainteresovani ne mora da bude baš najvažnije. Potrebno je, dakle, da pođemo jedni drugima u susret, što zahteva izvestan napor i od vas i od mene. Verujem da ćemo ga lako podneti imajući u vidu veličinu teme koja nas je okupila.

Kosovska bitka je, bez ikakve sumnje, jedan od onih zvezdanih trenutaka koji su stolicima zaokupljali svest čitavih pokolenja. Počelo je sa učesnicima bitke i onima koji su njih slušali i nije prestajalo, tok tradicije o kosovskoj bici nije nikada presahnulo. Ali, samo se neznatno mali deo onoga što se prenosilo, pripovedalo i pevalo s vremenom nataložio u pisane spomenike i tako postao trajan most koji spaja vremena.

Kad bismo sve to što je došlo do nas smeli staviti u podlogu rekonstrukcije bitke, mogli bismo da pratimo nastajanje turskog plana da se napadnu nevernici u Srbiji, da sledimo osmanlijsku vojsku na putu od Plovdiva preko Velbužda do Gazimestana, gde Muratovo tulbe obeležava osovину turskog tabora. Mogli bismo da se upustimo u odgonetanje koji su hrišćanski vazali bili na turskoj strani, o kojima govore turski pisci. Mogli bismo isto tako da na srpskoj strani pratimo neslogu velikaša, pa i zetova kneza Lazara, da se bavljamo pričom o svađi njihovih žena, da saučestvujemo s oklevetanim vitezom koji će životom dokazati svoju vernost, da raščlanjavamo zbivanja na kneževoj večeri. Mogli bismo, takođe, da raspoređujemo srpsku i tursku vojsku, da manevrišemo u nekoj vrsti unazad okrenutih "ratnih igara", kako su to ne jednom činili stručnjaci za ratnu istoriju. Uzimajući u obzir sve što je rečeno, smeli bismo tvrditi kako su Srbi uspešno napali, razbili tursko krilo, ali da su u drugom delu bitke Turci protivnapadom preokrenuli događaje u svoju korist.

Ali, upijajući u sebe sve što nalazimo u starim tekstovima i pokušavajući da na osnovu toga ispričamo šta se dogodilo često bismo zapadali u nedoumice i nerešive protivrečnosti. Jesu li se to na Kosovu sudarili Turci sa Srbima, vojskama kneza Lazara i Vuka Brankovića i pomoćnim odredom kralja Tvrtka I, ili su se tu protiv Turaka borili i odredi Vlaha, Ugara, Čeha, Bugara, Arbanasa, kako to ponavljaju

osmanske dvorske hronike iz doba Mehmeda II i kasnije? Ostali bismo da pogađamo da li je srpskih ratnika bilo sto a turskih trista hiljada, kako tvrdi jedan naš mlađi letopis, ili je Turaka bilo 50.000–60.000 a Srba svih 500.000, kako pričaju neki Turci? Morali bismo se pitati da li je bilo izdaje, jer mnogi o njoj ne govore, i ko je bio izdajnik, da li Vuk Branković, ili Dragoslav Probišić, ili se to, pak, pre vremena povukao bosanski odred. U punoj neizvesnosti bismo ostali i u pogledu Muratove pogibije: da li ga je usmrtio srpski vitez koji se s drugovima probio do srca turskog tabora, ili je isti uspeo da se sultanu približi kao prebeg, jer i to je zabeleženo već u XV veku, ili je, pak, sultana mučki ubio posle bitke neko ko je ležao među ranjenicima, kako su to uporno ponavljali Turci. I za mnoge druge momente bili bismo paralisani, jer je naša ukupna tradicija o bici puna protivrečnih elemenata.

Slušajući ovo mnogi su morali da posumnjaju u primenjeni metod i da se pitaju je li takav postupak uopšte opravdan; smemo li sklapati mozaik od kamenčića iz različitih vremena, raznorodnog porekla, ne pitajući se o stepenu obaveštenosti, žanru teksta, vremenu nastanka, zavisnosti od drugih tekstova itd. Sve su te sumnje i rezerve opravdane, ali baš tim putem istorijska misao se postepeno probijala ka potpunijim i tačnijim predstavama o kosovskoj bici. Takvim metodom je nastao deo onoga što se i danas nalazi u popularnim tekstovima. Kritički napori istoričara su veoma jako sužavali izvornu podlogu, odbacujući vesti koje se ne odnose na bitku, isključujući kasne legendarne elemente, dovodeći u pitanje pouzdanost izvora iz kasnijih vremena itd. Najodlučniji korak učinio je pre 50 godina Mihailo Dinić, jedan od najkritičnijih istoričara koje smo imali, sagledavajući kosovsku bitku samo na osnovu izvora nastalih do kraja 1389, onih, dakle, koji nisu mogli poznavati kasnije događaje i u njihovoj svetlosti izobličiti ono što se znalo o bici.

Ne sme da nas iznenadi to što se takvim pristupom dobija veoma sažet, asketski oskudan, ali pouzdan tok događaja, pri čemu se neke inače poznate stvari potvrđuju, dok druge dobijaju neočekivan vid. Potvrđuje se da je bitka bila na Kosovu polju 15. juna, na Svetog Vida 1389. godine, da su učestvovali knez Lazar, Vuk Branković i saveznički

odred Tvrtka I, koji se 1377. kao potomak Nemanjića i gospodar znatnog dela njihovih zemalja bio krunisao za srpskog kralja i time prihvatio obavezu da učestvuje u odbrani Srbije, dok je celokupnu tursku vojnu snagu predvodio Murat sa sinovima. Pouzdano je utvrđeno i na osnovu ovog najužeg izvornog jezgra da su u bici izgubili živote i srpski knez i osmanlijski vladar, pa je zbog toga bitka daleko odjeknula. Iznenadjuća je, pak, činjenica da svi izvori iz godine boja "ili sasvim otvoreno slave hrišćanski trijumf, ili su prilično neodređeni: o turskoj pobedi ne govori ni jedan" (M. Dinić).

Pogledajmo neke od tih najranijih izvora zajedno. Samo dvanaest dana posle bitke ruski hodočasnici, koji su se bili zadesili na turskoj teritoriji, žurno su otišli "zastrašeni nemirima" pošto je kružio glas "da su obojica [vladara], Murat i Lazar, bila ubijena u jednoj bici". Kada se šest nedelja posle bitke venecijanski poslanik obraćao Bajazitu I, umesto da mu čestita govorio mu je o tome "kako su dočuli, ali ne jasno, o ratu koji je između velemožnog gospodara Murata, oca njegovog, i kneza Lazara, o kome su se razne stvari govorile, kojima se ipak verovati ne može". Približno iz istog vremena je pismo vizantijskog književnika Dimitrija Kidona u kome se spominje kako Murat "nestade i pogibe od onih o kojima je mislio da ni vest o sili koja se protiv njih pripremaše, neće izdržati, već da će na sâm glas u okean poskakati". U drugoj poslanici on žali što odsustvo vizantijskog savladara "pomračuje radost zbog pobede nad neprijateljima". O hrišćanskoj pobedi najodlučnije govori firentinska vlada u pismu od 20. oktobra 1389, koje predstavlja odgovor na Tvrtkovo pismo kojim ju je obavestio o pobedi. U odgovoru se kaže kako su o trijumfu inače čuli "kako iz prispelih glasova, tako i iz pisama mnogih ljudi". Firentinci u svom odgovoru hvale i slave kralja, njegovu državu, ali i onih dvanaest vlastelina što su prodrli do Muratovog šatora te, naročito, onoga koji je mačem ubio turskog vladara. Podvig koji će proslaviti Obilića bio je, dakle, poznat i u vreme kad su bila prošla samo tri meseca od bitke. Dodajmo tome da je Bajazit posle bitke napustio Srbiju, da mu je Vuk Branković, na čijoj se teritoriji bitka bila, pružao otpor do početka

1392, a da je Lazareve naslednike u novembru napao ugarski kralj Žigmund i da su terani u tursko vazalstvo.

Treba li ovim što ste upravo čuli pobijati sve ono što se kasnije govorilo i pisalo o Kosovu, ili treba, ostajući veran tradiciji, kao zbu-njene i netačne obezvređiti ove prve izveštaje, kao što su činili i neki kritični pisci, čak i Ilarion Ruvarac. Ili bi, možda, bilo uputnije da se zamislimo nad nekim temeljnim teškoćama našeg mišljenja o istoriji. Da se pitamo: kolika je verovatnoća da je neko mogao u tehničkim uslovima kraja XIV veka imati tačan uvid u ono što se događalo na velikom prostoru, u metežu i krvoproliću u kome je učestvovalo više hiljada ratnika; da li su velike bitke proticale po određenom redu poput turnirskih igara; da li su zaraćene strane i drugi savremenici imali ista merila za procenjivanje gubitka ili dobitka. Mogli bismo produ-žiti pitajući o tome kolika je verovatnoća da će se ono što su razneli na razne strane raspršeni preživeli ratnici fiksirati u verodostojan izveštaj o celini? Postavljanjem takvih pitanja, a ne svrstavanjem uz jednu ili drugu očuvanu verziju, bogati se istorijska kultura i dopri-nosi razumevanju smisla i starije i mlađe tradicije o kosovskoj bici.

Traganje za pouzdanim i verodostojnim izvorima o stvarnom toku bitke uvećavalo je broj izvora koji svedoče o zaokupljenosti bit-kom u XV, XVI i XVII veku. Kritička istraživanja su pomogla da se u kasnijim tradicijama prepoznaju slojevi koji otkrivaju iskustva pozni-jih vremena, a sve to zajedno omogućava nam da shvatimo da se iz današnje perspektive, posle 600 godina, saznanje o tome šta za nas znači kosovska bitka ne može dobiti ni samo na osnovu rekonstruk-cije događaja na Vidovdan 1389. i njihovih neposrednih posledica, niti samo na osnovu onoga što se kasnije pričalo i pevalo. Pokazuje se da je najbitnije upravo trajanje, neprekinuto sećanje, zbog čega kosovska bitka predstavlja jednu od osovina istorijske svesti koja je pomogla da se narod očuva u vekovima turske vlasti bez države, bez institucija, samo sa crkvom i kulturom koju je bilo sve teže održavati.

Tek posle pada srpske države 1459, dakle najmanje 70 godina posle bitke, moglo je doći do toga da se stope predstava o kosovskom porazu i iskustva o "propasti carstva srpskog". Očigledna anahronost

ipak nije smetala da se pričanjem i pevanjem o kosovskoj pogibiji neprekidno podseća na nekadašnju državu i izgubljenu slobodu te na to da se za nju valjalo boriti. Pri tome više mislim na vreme pre Prvog ustanka i na sam Ustanak, nego na kasnija vremena kad su država i nacionalni programi uključili kosovsku bitku u svoju propagandu.

To što je motiv izdaje srazmerno kasno ušao u tradiciju o kosovskoj bici i što se, po svoj prilici neopravdano, vezao za Vuka Brankovića nije baš ohrabrujuće, i duže od jednog stoleća je vređalo osećanje pravičnosti, pa se više istoričara trudilo da objasni kako je do toga moglo doći. Ipak, to nije umanjilo uticaj motiva izdaje na narodna etička shvatanja, usađivanje privrženosti i odgovornosti prema svojoj narodnoj zajednici, osećaja straha od prokletstva, nije sprečilo da "Branković" postane prauzor izdajice, upečatljiv naročito kad se, kao kod Njegoša, suprotstavi "Obiliću", idealnom vitezu.

Slično motivu izdaje, kojim se po svoj prilici odgovaralo na neke aktuelne izazove iz stvarnog života koje nismo prepoznali, narodni pevači su protkali kosovsku građu drugim motivima i ličnostima kojima je sporna "istoričnost" u smislu pripadanja krugu ličnosti živih u vreme kosovske bitke. Setimo se hercega Stjepana, koji je prepoznatljiv ali se rodio tek 15 godina posle bitke pa nikako nije mogao učestvovati u njoj. Kosovski ciklus pruža čitavu galeriju likova za koje nemamo jemstvo da su živeli i delovali u doba bitke, ali to nije umanjivalo uticaj tih likova na pokolenja koja su ih preko guslara upoznala, divila im se i svesno ili nesvesno se po njima upravljala u svom postupanju i prosuđivanju tuđih postupaka.

Najzad, kosovski vojskovođa knez Lazar dobio je kao mučenik veoma rano svoj kult i pridružio se povorci vladara-svetitelja koji su neprekidno sa fresaka, ikona, na bogoslužjenju, o praznicima i saborima unutar opšte pravoslavne tradicije podsećali na osobenu tradiciju srpske crkve i države u kojoj se ta crkva uobličila. I to je bila veoma snažna i delotvorna struja kosovske tradicije, čiju povezanost sa krupnim događajima srpske istorije možemo iščitati iz uzbudljive i još nezavršene istorije seoba moštiju "svetoga kneza".

Kratko vreme ne dopušta mi da podrobnije prikažem ono što se moglo utvrditi o povezanosti elemenata kosovske legende s kulturnim i političkim prilikama u vekovima pod turskom vlašću, o tome kako su uticali na istorijsku svest i svest naroda o sebi. To se sve može sažeti u tvrdnju da istorijska veličina kosovske bitke nije samo u onome što se dogodilo na Vidovdan 1389. i neposrednim posledicama, nego i u tome što je bila stalno prisutna u narodnoj svesti, možda najbolje zapamćen deo istorije, i to ne samo u crkvi i među učenim i obrazovanim, kako se često olako tvrdi, nego među svima koji su bili u prilici da slušaju guslara, sveštenika ili kaluđera.

Šesta stogodišnjica kosovske bitke dovodi i nas u položaj da poput bližih i daljih predaka budemo njome zaokupljeni i da misleći i govoreći o njoj ispoljimo svoju kulturu i shvatanja o vrednostima. Jer mi ćemo, u to ne može biti ni najmanje sumnje, ovom jubileju utisnuti svoj kulturni lik isto onako kako su to učinili naši prethodnici proslavljajući petsto pedesetu i petstotu godišnjicu. Naša je situacija umnogome osobena, a možda je najupadljivije to što više nema Turaka i nema guslara. Svet kosovske bitke je tako dalek i tako različit od našeg da se ne nudi političkoj aktuelizaciji, ali aktuelan u svojoj težini ostaje odnos prema tradiciji.

Stojeći danas prema toj tradiciji koja je rasla šest stotina godina, treba li da prebiramo po njoj i tražimo ono što nam je blisko i slično, što je “pozitivno” ili “progresivno”, kako nam je nebrojeno puta preporučivano, ili treba da nastojimo da tu tradiciju u celini, u svim delovima i slojevima, upoznamo, ostanemo u dodiru sa njom, da je brižljivo proučavamo trudeći se da je razumemo u kontekstu vremena u kome je nastala i izazova na koje je odgovarala? Treba li da obeležavamo ovaj jubilej sami, ili treba da ohrabrimo da nam se pridruže svi koji imaju mali ili veći deo tradicije o kosovskoj bici, koji su u nekom vremenu sa njom bili povezani?

Jubileji uvek predstavljaju neku vrstu ispita, proveru koliko umemo da živimo sa sopstvenom istorijom, koliko smo sposobni da u svojoj kulturi nađemo ravnotežu između tradicionalnog i modernog, da ne zaboravimo prošlost i sve što nas je uobličilo i održalo, ali da, isto

tako, ne dozvolimo ni da nas prošlost sputava u rešavanju savremenih i budućih problema.

No, najvažnije u vezi sa ovim jubilejom meni se čini to da budemo sposobni da vidimo sebe kao beočug između onih koji su bili (i mislili i govorili o kosovskoj bici) pre nas i onih koji će doći posle, a za koje niko ne zna hoće li biti zainteresovani ili neosetljivi. Što god da činimo u ovoj jubilarnoj godini, treba da činimo sa ambicijom da bude lepo, dobro i univerzalno bar do te mere da ne ostavi ravnodušnim našu decu i unuke.

Obeležavanje dana Svetog Save 1990. godine*

Razmišljajući o temi našeg današnjeg susreta i tome šta mi valja reći, zavideo sam crkvi koja ima iz davnine utvrđeni red kojim se seća svetaca i pravednika, što ima službe i himne, tropare i kanone. Sećao sam se nostalgичno školskih slava i svetosavskih beseda sa ustaljenim programima, tek nešto manje uniformnim od onih u crkvi. Da smo i mi u svetovnjačkim kulturnim i prosvetnim krugovima iznašli i uhodali svoje osobene vidove dijaloga s prošlošću, ne bi danas trebalo razbijati glavu pitanjima o “pravom” i “doličnom” načinu obeležavanja godišnjice smrti i uspomene arhijereja umrlog pre više od 750 godina o čijoj smo veličini svi saglasni.

Svesno izbegavam da postavim retoričko pitanje kako bi to trebalo činiti na pragu trećeg milenija, u eri kompjutera, kosmičkih letova itd. itd, u stilu otrcanog kontrastiranja budućnosti i prošlosti. Jer, ništa od onog što ljudi pronalaze i čime menjaju svet, materijalne okvire svoga življenja i tek pomalo svoje načine gledanja i mišljenja, ništa od toga ne može da promeni stvari od pre sto, trista ili petsto godina, koje ostaju jednako mrtve ili jednako izazovne. Da li ćemo se, koliko i kako baviti prošlošću naš je problem i zavisi od naše kulture, naše uravnoteženosti, a nimalo od onoga što se zbivalo u prošlosti niti od modernosti i avangardnosti sadašnjeg trenutka.

* Svetosavska beseda, štampana sa skraćenjima u listu “Vreme” od 28. januara 1991. Ovde se donosi u integralnom obliku. (Prim. prir.)

Oštroumlje, dubina, kritičnost, orginalnost, nespupanost i smelost koje ljudski intelekt ispoljava prodorima u modernoj egzaktnoj nauci i tehnici mogu se ispoljiti i ispoljavaju se – tamo gde za to ima slobode i prave atmosfere – i u traganju za izvorima i korenima snage koju je čovek stekao, iskazuju se i u naporima da se rekonstruiše uzbuđljiva priča o ljudskoj sudbini.

Mi nismo u traženju ravnoteže imali mnogo sreće jer fundamentalni istorizam XIX veka kojim je bila prožeta naša kultura od masovne epske osnove do najviših oblika umetničkog izražavanja kasnije je razotkriven kao pseudoistorizam, a smenio ga je plitki, ali isto tako uticajni pseudomodernizam kratkog i selektivnog pamćenja, instrumentalizovan ideološki tako da podupire dogme i omogućuje da na pozadini tmurne prošlosti jače zablistaju lepota, dobrotu, naprednost “progresom” opijenih savremenika. Sada smo se opet, takoreći preko noći, našli u novom zanosu za prošlost, otkrivajući je i oduševljavajući se njome, a ostajući, kako to često biva pri naglim preobraćenjima, nepromenjeni u dubini, inertni, skloni da prihvatamo ono što je površinsko, spektakularno, simboličko, što izražava patetiku i entuzijazam. Umesto promišljanja koje bi proisticalo iz sadašnje intelektualne zrelosti i naše nimalo blistave situacije, imamo premnogo posezanja za preživelim i oveštalim, klišeom i frazom, za patetičnom deklamacijom.

Noseći u sebi još pomalo gorčine od nekih nedavnih masovnih bavljenja istorijom počeo sam da nalazim i neke prednosti u tome što nemamo ustaljeni ritual proslave Svetog Save. To nas prisiljava da razmišljamo i tragamo, a u isto vreme omogućava da ljudi dobre volje i zainteresovanog duha ne moraju da slušaju “referat” sa svečane akademije, a ja ne moram takav referat da čitam, već možemo da na taj dan uspomene zajednički meditiramo o sebi i o istoriji, ali ne o tome kao opštoj, egzistencijalnoj filozofskoj temi, već o istoriji u liku i obliku koji dobija danas i ovde krajem XX veka, među Srbima u rastrešenoj federaciji.

Kako je naš predmet veliki čovek, valja poći od činjenice da znamenite istorijske ličnosti posle smrti opstaju u pamćenju kasnijih

generacija, i da je u tome bitna dimenzija njihove veličine. Manje se zna – izvan krugova stručnjaka – da se u tom drugom životu, opstanku u duhu drugih, menja lik junaka, ne samo pod uticajem potpunijeg poznavanja i produbljenijeg proučavanja već i pod uticajem iskustava i preokupacija, ideja i kriterija kasnijih epoha.

Kada misle i govore o prošlosti, ma koliko bila daleka, ljudi su skloni da na nju nekritički prenose predstave iz svoga sveta, svoja shvatanja o tome šta je važno, veliko, dostojno poštovanja i ugledanja, skloni su da svaku istorijsku ličnost pretvore u savremenika podmećući joj prećutno i nehotično svoje motive, svoje razloge i kriterije. Izvan kruga stručnjaka jedva se primećuje da ovi i slični vidovi nehotičnog konstruisanja kontinuiteta ukidaju istoriju time što brišu razlike između sveta u kome se o istoriji govori i sveta kome pripadaju ljudi o kojima se govori. Ovo o čemu govorim nije naš osobeni problem, to je vid opšte nemoći i nesavršenosti ljudskog mišljenja o istoriji. Holandski istoričar Piter Gejl, poznat po kritikama u svoje vreme još poznatijeg Arnolda Tojnbija, napisao je pedesetih godina knjigu *Napoleon: za i protiv* u kojoj je pokazao kako su se u gledanjima na Napoleona i ocenjivanju njegovog dela (ne u utvrđivanju činjenica njegovog života), reflektovali veliki prelomi i strujanja političkog i kulturnog života Francuske.

U našoj istorijskoj literaturi o svetom Savi, mršavoj i kad se uključi teško pregledan niz beseda izgovorenih pa štampanih prilikom neke od proslava, nema tekstova koji bi bili “protiv”, ali ima veoma velikih razlika u određivanju težišta Savine delatnosti, u sagledavanju njenih rezultata, percepciji veličine i značaja. Daleke 1921. godine Nikola Radojčić je jasno video i rekao: “...generacije sa živom, ekskluzivnom religioznom zainteresovanošću i nisu mogle videti u svetom Savi ništa više osim junaka vere, kao što su nacionalizmom oduševljena pokolenja gledala u njemu samo nacionalnog pobornika Srpstva”. Ja sam tome dodao treći tip ekstremne interpretacije, onaj liberalne inteligencije, koja nije mogla, a možda nije ni htela, da u Savi vidi ništa drugo osim narodnog prosvetitelja.*

* Autor ima u vidu svoj referat na naučnom skupu “Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање”, održanom decembra 1976. u SANU. (Prim. prir.)

Danas bih dodao brojnu kategoriju onih koji su, iako sasvim slabo obavešteni, sigurni da je Sava bio velika istorijska ličnost, veoma značajna za srpski narod, koji su skloni da svetog Savu istrgnu iz istorijskog konteksta i upotrebe ga kao simbol jednog osobenog nakostrešenog Srpstva. U drugom, stručnijem kontekstu (1976) nastojao sam da pokažem kako je jednostrane interpretacije olakšalo nekritičko čitanje, nepažljivo i površno tumačenje izvora koji su Savu, a nekad i Nemanju, nazivali “prosvetiteljem” i “prvim prosvetiteljem srpske zemlje”. Ali, to je značilo prosvetljenje u veri, širenje svetlosti vere, izlazak iz tame paganstva prihvatanjem hrišćanstva i hrišćanskog načina života. “Nauk” je u ovim tekstovima verska pouka, “učitelj” je episkop ili presveter, “nastavnik” onaj koji izvodi na put vere i moralnog života. Od XVIII veka, međutim, ideja prosvetljenosti pa i sadržina termina “prosvetitelj” postaju sasvim drugačiji, znatnim delom suprotni negdašnjem. Nosilac prosvetljenosti sada je svetovna učenost koja se bori protiv sujeverja, neznanja, zaostalosti, mraka koji se pripisuje crkvi. Takvo “prosvetiteljstvo” je nezamislivo u Savinom vremenu.

Nije potrebno biti stručnjak istoričar da se uvidi kako nesporazumi i zbrke ove vrste ne mogu doprineti ni poznavanju Savinog života i epohe ni upotpunjavanju istorijske komponente naše kulture. Pa ipak, takvi se nesporazumi, rekao bih, neguju kada se Sava predstavlja kao državnik, političar, diplomata, zakonodavac, pisac itd. Odnosi modernog sveta, sa visokim stepenom podeljenosti rada i funkcija, projiciraju se naivno sedam vekova unazad, na vreme u kome su Savini vršnjaci sve što je činio izvodili iz jednog jedinog svojstva “pastira” i “učitelja”, u onom opštem, prvobitnom smislu.

Ako na dan uspomene hoćemo da govorimo o Savi na racionalan, naučan i kritičan način, ako se trudimo da odgovorimo na pitanja koja postavlja univerzalna radoznalost, verujući da kao kulturni i prosvetni radnici, posebno kao nastavnici istorije, imamo zadatak da bogatimo i oplemenjujemo našu savremenu kulturu, moramo otkloniti takve nesporazume i ukloniti naslage stvorene oko Savinog lika u ranijim vremenima kad se manje znalo, kad se mislilo u ograničenijem horizontu i kad nije bilo jasne svesti o prolaznosti i relativnosti

stanovišta onih koji misle i govore o istoriji. Morali bismo, takođe, napustiti utabane staze uopštenih razglabanja o Savinoj veličini i istorijskoj ulozi, a pokazati malo više zanimanja za životni put i okolnosti u kojima je delovao.

Tek kada se obavestimo o životu i radu našeg junaka na pozadini uslova njegove epohe, kad saznamo – u meri u kojoj je moguće – kako je odgovarao na izazove svoga vremena, kad bar donekle razumemo činode i ostvarenja u kulturnom kontekstu u kome su nastali, tek tada ćemo imati izgleda da o veličini i istorijskoj ulozi Savinoj kažemo nešto sadržajno i tačno.

Naravno, tako se baviti Savom i njegovim delom nije moguće bez napora i udublivanja u ono što je iz njegovog sveta ostalo, oko čega su se istraživački naprezale generacije stručnjaka; nije moguće bez napora da se iskorači iz našeg vremena u susret onom drugom, čuvajući se pri tom greške da Savu činimo savremenikom i uvlačimo u ono čime smo sami zaokupljeni.

Put ka razumevanju Savine istorijske uloge vodi preko biografije, radi koje se mora uvek iznova vraćati izvorima, ali ja vam ne smem stvarati iluziju da možemo imati Savinu biografiju u smislu koji se inače daje toj reči. Premalo je poznat svet u kome je živeo, a svedočenja o njemu su suviše konvencionalna, prilagođena hagiografskom šablonu tako da nijedna vrsta stručnjaka – pa ni poznavaoči svakog slova iz Savinog vremena – nema sredstava kojima bi odgonetnula misli i motive delanja, proniknula u osobine ličnosti XIII veka. Ne smatram da su plodna, u bilo kom pogledu, domišljanja, kakva su danas ponegde u modi, kojima se opštim rezonima o strukturi ličnosti, tipičnom ponašanju itd. tumače činovi izrazitih individualnosti u sasvim konkretnim okolnostima. Istoričar ne može prisvajati slobode romanopisca, mora umeti da prizna nemoć kada izvora nema i da sa svojim čitaocima podeli nedoumice i nesigurnosti.

Ipak, istoričar nije osuđen da bude samo komentator Domentijana i Teodosija, najstarijih Savinih životopisaca, on može da se potruditi oko rekonstrukcije pozornice Savinog života i situacije, jer tačno poznavanje situacije omogućava verovatne zaključke o pobudama itd.

Iako je Savin život (nepotpuno) poznat, sastavljen od slabo povezanih epizoda, mi ga ipak u ovom našem današnjem podsećanju ne možemo dovesti pred duhovne oči. Možemo samo u etapama njegovog životnog puta prepoznati jednu konstantu nemira, nezadovoljstva i stremljenja novome koja zatreperi neku skrivenu žicu. Rođen u vladarskoj porodici, on se ne miri s putanjom koja je predvidljiva, život u bogatstvu i moći menja za monaško podvizavanje u Svetoj gori, sudarajući se sa najbližima. Zaokupljenost ličnim spasenjem ne onemogućava ga, ipak, da se upusti u napore poslove podizanja manastira “za primanje monaha srpskog naroda” i da pristane na uspinjanje lestvicama crkvene hijerarhije. Čak će napustiti Svetu goru – u pratnji očevih moštiju – da bi postao starešina očeve zadužbine u Studenici, a zatim i prvi arhiepiskop srpske crkve kojoj je izdejstvovao autokefalnost. Pomagao je bratu kralju, kasnije sinovcima u obavljanju ovog ili onog državničkog posla spojivog sa dostojanstvom koje je nosio, ali ni to ga nije zadržalo od velikih putovanja do hrišćanskih svetih mesta, žude-nog cilja mnogih pobožnih ljudi. Kao što je poznato, na povratku sa drugog putovanja, koje je, osim što je imalo pobožne pobude, sigurno trebalo da upozna starešine istočnih crkava sa crkvenim prilikama u Srbiji i Bugarskoj, zadesila ga je smrt u Trnovu (1236).

Umesto kazivanja Savine biografije važnije je da se uoče bitni elementi situacije prve polovine XIII veka, neophodni da bi se razumeo smisao Savinog delovanja. I u opštoj i u lokalnoj situaciji je jasan prelomni karakter doba u kome Sava deluje. U opštoj situaciji dolazi do narušavanja ravnoteže, završava se još jedna runda u borbi dva već prastara univerzalizma – papskog, koji teži da realno ceo hrišćanski svet stavi pod crkvenu upravu rimske stolice, i vizantijskog, koji stremi da ostvari ideal hrišćanske vasseljene kojoj na čelu stoji car otac i gospodar svih drugih vladara. Pad Carigrada 1204. i pri-vremeno rušenje Vizantije imaju praktične posledice po srpsku situ-aciju utoliko što rezultati dotle izborne političke samostalnosti više nisu ugroženi sa te strane.

Proširenje papske crkvene vlasti na Carigrad i na vizantijski svet ima samo simbolički i teorijski značaj, jer se na velikom prostoru

istočnog hrišćanstva sa dubokim korenima i bogatim tradicijama ništa ne može izmeniti preko noći. U temeljno izmenjenoj političkoj situaciji Sava i brat Stefan legitimišu srpsku državu i podižu njen rang krunišući Stefana krunom poslatom iz Rima, ali, uporedo s tim, crkvu vezuju za carigradske carske i patrijaršijske naslednike u Nikeji, reformišu je na temeljima istočnih tradicija koje omogućavaju slovensko bogoslužjenje i crkvenu samostalnost u okvirima tek osigurane kraljevine. Taj izbor ima najkrupnije zamislive posledice. Bez preterivanja se može kazati da je cela kasnija srpska istorija u senci ovih prelomnih događaja.

U lokalnoj situaciji se prelomni karakter doba ogleda u tome što u uslovima osamostaljenosti odgovornost za izgrađivanje i usavršavanje hrišćanskog društva pada na domaće ljude u dinastiji, vladajućem sloju i crkvenoj hijerarhiji. Otuda se reformisanje crkvenih prilika stvaranjem autokefalne arhiepiskopije, osnivanjem novih episkopija i svime onim što je to pratilo može posmatrati kao polazna tačka za velike civilizacijske promene. Podsetiću ponovo da je to svet drugačiji od našeg i u tome što ne poznaje podelu rada i funkcija koja će se razviti u kasnijim stolicima. Crkva u hrišćanskoj zemlji XIII veka ne može se zamišljati po obrascu iz našeg vremena, sa vrlo ograničenom sferom uticaja.

U Savino vreme crkva obezbeđuje okvire pravnog života tako što nameće učeno rimsko pravo u vizantijskoj verziji, po kome sama živi, i potiskuje prema rubovima narodne pravne običaje. Tek kad se to ima u vidu može se oceniti značaj prevođenja i priređivanja vizantijskog crkveno-pravnog zbornika "Nomokanon" koji će se združiti sa Savinim imenom ("Svetosavska krmčija"), za razvijanje pravne svesti, ograničavanje samovolje i suzbijanje prava jačega.

U to vreme jedino crkva stvara uslove za sticanje i širenje obrazovanosti; posreduje u prihvatanju kulturnih obrazaca i uticaja iz sredina sa razvijenijim verskim životom i dužim crkvenim tradicijama. I to treba imati na umu da bi se razumeo značaj pisanja *Žitija svetog Simeona*, na koje se nadovezuje sva kasnija domaća literatura. To nije bio individualan, estetski inspirisan čin uporediv sa današnjim

književnim stvaranjem, to je polaganje temelja dinastičkoj i državnoj tradiciji koja će stolicima ispunjavati istorijsku svest i pomoći da se očuva identitet u krajnje nepovoljnim uslovima.

Ponešto od ovoga trebalo bi imati na umu kad se traži način kako da se vrati "školska slava" i kad se o tome očekuje mišljenje istoričara. Obeležavanje dana svetog Save treba da bude u skladu sa opštom misijom i smislom delovanja škole. Kao što ne bi bilo u redu da laička škola preotima religiozni oblik čuvanja uspomene na svetitelja ustaljen tokom vekova crkvenog života, tako ne bi bilo u redu da ovo proslavljanje ne bude produžetak obrazovne funkcije škole. Savetujemo da se Sava ne istrže iz konteksta istorije, iz vremena u kome je delao, društva iz kojega je ponikao, sveta koji je nastojao da promeni i poboljša. Inače bismo ga mogli pretvoriti u beživotnu statuu koja neće govoriti sadašnjim generacijama mladih ljudi. Isto tako, ne bi trebalo sebe i današnji učenički svet dovoditi u nedostojan položaj idolopoklonika koji će obožavati a ne podsticati nemirni i radoznali duh da pita, traži, da nastoji da razume i da se time pripremi da u Savinom pregalaštvu, istrajnosti, želji za usavršavanjem nađe pobudu, ohrabrenje i uzor...

Upotreba istorije*

Mit o neslozi i podeljenosti Srba neprestano raste. Pokušaji nacionalnog pomirenja, o čemu se stalno govori, završavaju se neuspešno. Ima li ovaj mit realnu podlogu u srpskoj istoriji?

To je splet pitanja koji pokreće veliki broj tema.

Oni koji se zalažu za jedinstvo po svaku cenu ne vide koliko nacija gubi zbog toga što ne može da bira između konkurentskih vizija, programa ili projekata koje slobodno stvaraju pojedinci, grupe, stranke, pokreti; oni koji se oduševljavaju pluralističkim idealom skloni su da previde štete i gubitke koji nastaju zbog trenja i trvenja grupa kod kojih su pogledi, rešenja, postupci vezani u snop, ne primećuju koliko je dobrih inicijativa osujećeno samo zato što potiče iz paketa onih drugih. Lako je proglasiti da ono što doprinosi opštem dobru treba da bude iznad stranačkih i drugih partikularnih interesa, teško je utvrditi da li ovaj ili onaj projekat zaista predstavlja "opšte dobro". O tome se najčešće spori i prepire.

U tom svetlu vidim i diskusiju o "nacionalnom pomirenju" koja ide za tim da prevaziđe podvojenost iz vremena rata, koja je oživela čim se pojavila mogućnost za slobodno iskazivanje. Može se naravno pustiti da se i ta podela održava kao deo pluralističkog pejzaža koji će se postepeno menjati ukorak s napredovanjem demokratije i nadati da će, možda, izgubiti svoju oštrinu. Ali, ta podela narušava pravu

* NIN, 26. jul 1991. Razgovor vodila Svetlana Đurđević.

pluralističku atmosferu, sprečava da se ispolje prednosti i koristi pluralizma. Koliko se ideja i pogleda diskvalifikuje samo zato što potiče od “komunjara” ili “četnika”?

U tim diskusijama o pomirenju se brkaju mnoge stvari, a najgrublja greška je verovanje da se nešto može promeniti u prošlosti i da istoriju treba menjati. Ljudi ne shvataju, ili neće da se pomire sa tim, da se nijedna bitka, odluka, postupak, pojedinačni ili masovni, iz vremena rata, ne može promeniti, može se samo tačnije ili potpuno upoznati. Ali problem, po pravilu, nije u sporenju o tome šta se desilo (gde takvog spora ima on se rešava uobičajenim sredstvima), nego u sporenju o smislu i značenju koje se tome što se desilo pridaje, merilima koja se upotrebljavaju u ocenjivanju. Ključ za rešenje problema pomirenja nije kod aktera prošlih zbivanja, nego kod nas, i u krajnjoj liniji se svodi na univerzalnost merila: ne preuzimajmo prećutno merila četnika ili partizana, ne ocenjujmo s gledišta šta je bilo dobro za jedne ili za druge, nego s gledišta šta je bilo dobro za ceo narod, šta je u skladu s humanošću.

A šta ćemo, konkretno, sa četnicima i partizanima?

Imajući na umu karakter Drugog svetskog rata, ideologizirane zločinačke planove nacističkog režima, gaženje svega što je bilo vredno u evropskom razvitku, prezir prema pravu i humanosti, ne vidim mogućnost mirenja sa tim režimom niti razumevanja za one koji su mu služili. Naši “kvislinzi” će ostati na neslavnom mestu uz evropske “kvislinge” i Kvislinga. Ali, to ne može i ne sme da nas spreči da cenimo ono što je Nedićev režim učinio za preživljavanje srpskog naroda, za spasavanje izbeglica, za smanjivanje patnji civilnog stanovništva. Put ka pomirenju vodi preko objektivnosti, preko svestranog uzimanja u obzir svih okolnosti, razlikovanja i nijansiranja, svakako ne preko zamenjivanja jedne samohvalisave i neobjektivne slike drugom.

Zbog čega su podele neuporedivo manje prisutne kod Hrvata i Slovenaca?

Teško je reći kako je to kod drugih. Koliko znam o nacionalnom pomirenju počelo se govoriti kod Slovenaca. Čovek bi morao bolje poznavati druge sredine da bi se o ovome izjašnjavao. Ali, tokom dugog procesa nacionalne integracije pitanje jedinstva i podvojenosti ostaje aktuelno negde u jednom a negde u drugom vidu. Bilo je perioda kada je socijalna podvojenost bila smetnja nacionalnoj integraciji; verske i regionalne podele ostaju trajno aktuelne; negde iskrzne problem odnosa centra i periferije, nacionalne matice i rubnih delova koji imaju specifične probleme... Kod nas je pažnja zaokupljena već spomenutom političkom i ideološkom podelom zaostalom iz rata. Pre bi se moglo reći da je kod nas zaokupljenost jedinstvom jednodimenzionalna, kratkoročna u istorijskoj perspektivi, ispolitizovana, ali da nije mitološka odnosno potpuno neosnovana.

Gotovo da se nismo ni oporavili od komunističkih simbola koji su nas godinama okruživali, a već smo napadno zatrpali nacionalnim. Nije li to svojevrsan anahronizam, odnosno, koliki je stvarno značaj nacionalnih simbola u savremenom svetu?

Fetišizacija simbola znak je primitivnosti i totalitarne želje za vladanjem ljudima i njihovim duhom. Pojedinaac se posredstvom simbola stapa sa zajednicom istomišljenika, sa drugima deli sve ono što simbol zastupa, u tome nalazi snagu i ohrabrenje. Moderna vremena su, međutim, donela sobom preteranu upotrebu vizuelnih simbola i neku vrstu inflacije. Sa amblemima i "grbovima" veoma se vešto rukuje, ali su se oni profanisali i gube ubedljivost. O tome bi morali da vode računa oni koji se staraju o državnim i nacionalnim simbolima, da ih i oblikovanjem i načinom upotrebe ne profanišu i ne uvlače u dnevno-političke borbe. Najbolje bi bilo držati se onoga što već trajanjem prevazilazi ograničenost pojedinih režima i ideologija.

Mora se nastojati na univerzalnosti i objektivnosti. Koliko god da se protivimo isključivosti kojom je režim komunista nametnuo svoju simboliku i potiskivao zatečenu, koja takođe nije bila bez ideologije, toliko ne smemo gubiti iz vida neke činjenice, kao recimo to da su se državni simboli razlikovali od partijskih, da se komunističkim mogu smatrati samo simboli koje su upotrebljavali komunisti i njihove organizacije. S druge strane, tokom ovih naših diskusija treba ponekad prebrojiti koliko krakova imaju zvezde na zastavi Evropske zajednice ili zvezde na američkoj zastavi.

Nacionalni simboli su važan elemenat etnokratije nove Hrvatske.

Slučaj sa hrvatskim grbom može da bude upozorenje. To je neosporno istorijski hrvatski grb, čija se upotreba može pratiti petsto godina. Međutim, nastojanje na novini, a ne na starosti, izmene razumljive samo stručnjacima za heraldiku, naglašeno odvajanje od dojučerašnje tradicije, sve je to uvuklo grb u aktuelne političke borbe i dovelo do iskrivljene percepcije u kojoj se niko ne seća tog grba s kraljevskih pečata i simbola Kraljevine Jugoslavije a svi ga se sećaju iz vremena NDH.

Pitanje opstanka odnosno podele današnje Republike Bosne i Hercegovine veoma je aktuelno. Zagovornici potrebe njene deobe, Srbi i Hrvati, u svojim pretenzijama pozivaju se na one istorijske periode koji odgovaraju njihovim aspiracijama. Može li se reći šta je zaista dominantno u istoriji BiH? Koja linija?

U slučaju Bosne mora se više nego kod drugih zemalja pitati o vremenu na koje se misli, jer su se granice te zemlje menjale. Veoma se razlikuju granice Bosne u XII, XIV ili u XV veku. Posle osvajanja u dolini Neretve, Humu, dubrovačkom zaleđu i u zaleđu Boke Kotorske sve do Polimlja, približno polovina teritorije bosanske države sastojala se od zemalja države Nemanjića. Ako se na umu imaju granice Republike Bosne i Hercegovine, u njoj ima i više i manje od srednjovekovne

bosanske države. U svakom slučaju, srednjovekovna bosanska država razvila se na teritorijama koje su u ranijim stolicima imale srpsko ili hrvatsko plemensko obeležje. Celokupnim razvojem do pada pod tursku vlast ta država je, političkom individualnošću, jedinstvenim saborom plemstva, društvenim procesima, udaljavala svoj živalj od nekadašnje plemenske osnove. Podanici bosanskih kraljeva bili su "Bošnjani": u XIV v. jezik banskih povelja se nazivao srpskim, a u XV v. Konstantin Filozof hvali *bosanski* jezik. Taj proces, nimalo neobičan ako se posmatra u evropskoj perspektivi, presekli su tursko osvajanje, migracije, islamizacija itd. Bosna i Hercegovina novog doba dolazi takođe na teritorije prethodno obuhvaćene procesima nacionalne integracije Hrvata i Srba i nosi u sebi muslimanski element, koji se ne može jednostavno uključiti u verski obeležene nacije jer linija razgraničenja je konfesionalna.

Znači li to da formiranje Bosne i Hercegovine kao posebne suverene države ima istorijsko opravdanje?

Individualnost Bosne i Hercegovine valja podržati ne zbog srednjovekovne istorije već zbog misije koju BiH ima u savremenom svetu: ona otklanja sukob Srba i Hrvata oko spornog prostora, ostavlja mogućnost autonomnog razvoja Muslimana jer ih oslobađa pritiska da se priključuju Hrvatima ili Srbima. Bosna i Hercegovina se ne bi smela realizovati kao nacionalna država, ona bi morala da dopušta svojim stanovnicima Srbima i Hrvatima punu slobodu učešća u nacionalnom životu njihovih matica. Takva Bosna i Hercegovina bi mogla biti stabilna i kao karika povezivati susedne republike.

Svojevremeno je potrošeno mnogo reči i uloženo mnogo nada u projekat "Istorije srpskog naroda". Kako vi, nezavisno od toga što je edicija još nepotpuna (nedostaje treća knjiga), ocenjujete naučne domete tog poduhvata?

Smatram da je najviše za žaljenje okolnost da ovako nedovršena i ograničena na pretplatnike, nikad ponovo štampana, *Istorija srpskog naroda* nije mogla da izvrši svoju misiju. Ona je, srećom, u nauci prisutna, ali je mnogo manje prisutna u našoj kulturnoj sredini, među onima koji bi bili zainteresovani za podrobnju i tačnu istoriju svoga naroda. Nije moje da ocenjujem poduhvat u kome sam od prvih nacрта i diskusija. Žao mi je što je neujednačen, ali ne u solidnosti i u tačnosti, već u koncepciji. Najviše žalim zbog onih odvojenih prikaza istorije umetnosti, književnosti, jezika. Po tome, neke sveske deluju kao da su iz prošlog veka.

Razmišlja li se o tome da se "Istorija" produži i na period posle 1918. godine, i smatrate li da je taj period dovoljno istražen da bi se moglo pristupiti sintetičkoj obradi?

Pisanje istorije srpskog naroda u staroj i novoj Jugoslaviji treba prepustiti mlađim generacijama, a ne spajati sa ovom publikacijom. Mislim da tu problem neće predstavljati stepen istraženosti materije, već kritički stav, pojmovni aparat i kriterijumi istraživača. Kako su Jugoslaviju savremenici žestoko i tendenciozno osporavali u prvom redu kao oruđe srpske hegemonije, srpski istoričari su se našli u poziciji da tome kontriraju. Neki od njih misle da moraju i da mogu da brane sve ili skoro sve. Pri tom su skloni da prenebregnu svedočenja i iskustva svojih, srpskih intelektualaca i političara. Stara Jugoslavija imala je mnoge i različite slabosti, ali ona je kao zadatak prevazila snage. Ako se ima na umu nedovršenost onoga što se 1918. našlo u zajedničkoj državi, ako se ima na umu koliko su delovi toga sveta jedan drugom bili daleki i nepoznati, koliko je bilo šarenilo pravnih sistema, civilizacijskih nivoa, stepena ekonomskog razvitka, kolike su bile razlike u mentalitetima i u stavovima i kad, iznad svega, stavite da je ta država u modernosti i demokratičnosti morala da prevazi- lazi države iz kojih su poticali njeni delovi, onda možete dobiti pred- stavu o tome koliko je bio težak njen zadatak. Najtragičnije je to što savremenici nisu bili svesni težine nego uljuljkani formulom koja se

i danas neumorno ponavlja, o “ostvarenom vekovnom snu jugoslovenskih naroda”. To je, opet, kao i u našim danima preuveličavanje uloge politike na uštrb civilizacije.

Vraćajući se pitanju o istoriji posle 1918. godine, rekao bih da problem nije toliko u građi i istraživanjima koliko u percepciji, u našoj zrelosti da postavimo prava pitanja. To će bolje učiniti generacije koje dolaze.

Gotovo svakodnevno se revidiraju sudovi o mnogim događajima i ličnostima prošlosti. Koliko je to uslovljeno povoljnijim društvenim uslovima za naučni rad i novim saznanjima, a koliko pretvaranjem istorijske nauke u servis dnevne politike?

Sve nauke, pa i one egzaktne, napreduju time što prevazilaze i menjaju jednom postignute rezultate. Ne vidim kako bi se to menjanje, usavršavanje kroz postizanje veće preciznosti i svestraniju analizu moglo izbeći kod naučnog proučavanja prošlosti u kome je tako malo strogosti. Međutim, one nagle promene u gledanju na ličnosti i događaje čiji smo svedoci često su politički uplvisane i prate vrednosne preorijentacije. To se ne tiče nauke već upotrebe predstava o prošlosti radi uticanja na svest ljudi.

Mnoge su i raznovrsne pobude zbog kojih ljudi potežu “istoriju” ili se uključuju u istoriju, o tome bi se moglo satima razgovarati. Najčešće je tome svrha da se naglasi legitimitet i kontinuitet. To međutim, ne spada u nauku, čak ni u kulturu u strogom smislu reči, to je politika. Ne verujem da će objavljeni tekstovi dati povoda za opštu ocenu da je historiografija bila “servis” politike. Bilo je, naravno, ustanova koje su osnivane kao servis i pojedinaca koji drugo nisu ni radili, ali, u celini gledano, historiografiju u Srbiji politika je potčinjavala izborom tematike, pri čemu šteta nije u onome što je urađeno na proučavanju radničkog, socijalističkog i revolucionarnog, već u onom drugom što je ostalo neurađeno. Potčinjavala ju je ideološki obojenim konceptualnim i terminološkim aparatom i parcijalnim, pristrasnim merilima

vrednosti. Koliko se ko dao potčiniti, vidi se i videće se iz onoga što ostaje iza nas.

Zašto danas loša i konjunkturna historiografska i politička publicistika presudnije utiču na formiranje istorijske svesti nego ozbiljna naučna literatura?

Mislim da odgovornost snose i istoričari i oni koji obaveštavaju i uobličavaju javno mnjenje. Istoričari se u esnafu pripremaju samo za to da doprinose čistoj nauci, često hermetički zatvorenoj u malo-tiražne i neprodorne stručne publikacije. Pisati popularno i za široku publiku pre se smatra manom nego vrlinom. Mislim da se taj stav postepeno prevazilazi i da naročito kod mlađih istoričara vlada uverenje da sa svojim rezultatima treba da dopru do svih koji bi mogli biti zainteresovani, da tek tada napor istoričara dobija društveni smisao. To, naravno, ne znači potiskivanje stručnih publikacija u kojima će uvek biti saopštavana istraživanja i diskusije, nego zahteva diferencijaciju između publikacija, kao i uvođenje neverbalnih sredstava kao što je, na primer, film.

No znatno je veća odgovornost "feljtonista", onih koji su pisanjem ili izborom (uređivanjem) omogućili da izraz srpske kulture bude ono što je na istorijske teme objavljivano u novinama i revijama ne samo u ovim godinama već u celom posleratnom periodu. Srazmerno mali broj plemenitih izuzetaka ne može promeniti ukupnu sliku. Verovatno će neki budući istoričari štampe i žurnalizma utvrditi gde je bila ta fatalna greška.

Kratko vreme ste kao urednik, a dugo kao saradnik, bili vezani za izdavanje Enciklopedije Jugoslavije. Zašto ste brzo napustili urednički posao?

U svoje vreme ja sam vašim novinama opširnije objasnio motive svoga povlačenja.* Podsetiću da se tada mesecima vodila kampanja

* Videti u ovoj knjizi str. 157–164. (Prim. prir.)

protiv Enciklopedije u kojoj se baš nisu uvažavale činjenice. Kako se nisam takmičio za mesto urednika, već bio zamoljen da se tog posla primim, našao sam da ograničeno vreme i snage ne vredi trošiti na poslove koji u mojoj sredini nemaju nikakvu podršku.

Nedavno je doneta odluka o prekidu rada na ovom projektu. Je li to bila neminovnost s obzirom na uslove i način na koji je ostvaren? Hoće li, ako se podelimo u zasebne države, biti prekinuta i međusobna naučna komunikacija, koja je i sada slaba i "nepoželjna"?*

Meni je žao što je rad na Enciklopediji Jugoslavije prekinut. I ranije sam ukazivao na to da je evropskoj političkoj integraciji prethodila – više od pola veka – kulturna integracija: upoznavanje, otkrivanje zajedničkog, razjašnjavanje spornog. Kod nas se, na našu nesreću, stvaranje Jugoslavije 1918. god. shvatilo kao kraj i kruna tobož vekovnog stremljenja jedinstvu, čak obnova jedinstva koje su činiooci sa strane bili poremetili. A u stvari je to bio početak, bili su to prvi koraci koji omogućuju kulturno približavanje i upoznavanje delova malog sveta koji su se razvijali bez ikakve veze, čak bez svesti i znanja jednih o drugima.

Možda ovo ipak nije kraj projekta? Ljudi ne uviđaju da eventualne enciklopedije nacija i nacionalnih kultura nisu alternativa; prednost ovog projekta je u tome što dajući obaveštenja o sebi vi možete praktično i sažeto dobiti obaveštenja o drugima, za kojima bi inače bilo potrebno tragati. Najteži greh Enciklopedije je bio u tome što je pristajala da sve deli po republičkim i pokrajinskim granicama umesto da u skladu sa činjenicama pokazuje da su u svetu od pre tri, pet ili šest vekova podele bile drugačije. Stvorena je atmosfera gloženja, koja je bacila senku na ceo projekat. Mislim da će sve naše nacionalne sredine pre ili kasnije uvideti da je izolovanost štetna za njih same, jer ih na jednoj strani osiromašuje za ono što ne prime sa strane, a na drugoj obezvređuje zato što ono što stvore ne odlazi u svet.

* Poslednja, šesta knjiga drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije na latinici štampana je u septembru 1990. (Prim. prir.)

Vi ste dugogodišnji član Srpske akademije nauka i umetnosti. Recite nam nešto o njenom funkcionisanju. Neki misle da je broj akademika prevelik, naročito posle spajanja s Vojvođanskom akademijom, da je SANU na pola puta između radne i reprezentativne institucije...

Kod naše Akademije nije problem brojnost članova; to svet misli zbog velikog broja akademija koje su postale u jednom trenutku nezbežan pratilac republičke pa čak i pokrajinske državnosti. Kod nas je uoči rata oko 90 članova Akademije stajalo naprema 510 naučnih radnika sa Univerziteta, jer samostalnih naučnih instituta praktično nije bilo. Pre nekoliko godina je 120 akademika iz radnog sastava stajalo naprema 10.000 doktora i magistara sa užeg područja Srbije (bez pokrajina). Stvarni problem je u veoma dinamičnom razvoju i razgrnnavanju nauka i teškoćama Akademije da bude u toku. Reprezentativnost je njena sudbina, što je meni žao jer sam verovao u "hibridni" model: deo radi, deo reprezentuje.

Kako ocenjujete martovsku izjavu rukovodstva SANU da se Akademija nije oglasila u vreme studentskih demonstracija zato što se ne bavi dnevno-političkim temama i događajima?

Morao bih biti zadovoljan jer sam se i ranije zalagao za "apolitičnost" u delovanju Akademije. Ali, mislim da stvari nisu tako jednostavne. Tek sa izvesne distance objasniće se neke nedoslednosti, skok iz maksimalne "krizološke" angažovanosti u apolitičnost, veličanstveno obeležavanje stogodišnjice Akademije a nezapaženost 150. godišnjice Društva srpske slovesnosti...

Rat za buduće jubileje*

Profesore Ćirkoviću, smatrate li da je ovaj krvavi građansko-bratoubilački rat koji nas sve zajedno ponižava pred očima Evrope i sveta, u suštini posledica prethodnog totalitarizma – osveta za “komunistički” raj koji je sve razlike, kako individualne tako i kolektivne, potirao?

Pre svega, to je posledica sadašnjeg totalitarizma koji je neposredno izrastao iz onog prethodnog. Opasno je samoobmanjivanje verovati u to da smo se udaljili od totalitarizma i postali demokratsko društvo zahvaljujući tome što smo dobili političke stranke i glasali za poslanike republičkih parlamenata. Mnoge od tih partija ne kriju da se bore za pozicije one *jedne* partije, deo izabраниh poslanika hoće sva ovlašćenja nekada nedodirljivih jednopartijskih vlasti. Nisu oni za objektivno informisanje, za najsposobnije na javnim funkcijama, za autonomnost u vođenju svih poslova uz najvišu stručnost i profesionalizam, oni su za to da *njihova* partija uređuje, postavlja, naređuje, smatraju to prirodnom posledicom izborne pobede. Oni kojima je demokratija na srcu ne bi smeli da se umore u dokazivanju lažnosti i prividnosti takve demokratije. Za demokratski život nema recepta i propisa, on podrazumeva autonomno obavljanje poslova od strane institucija, organizacija, korporacija.

* “Stav, magazin za politiku i kulturu”, br. 3 (1991). Razgovor vodila Branka Trivić.

U tom hibridu, ublaženom totalitarizmu ishodište je naših oružanih sukoba koji su, da parafraziram Klauzevica, nastavak unutrašnje politike drugim sredstvima. Umesto da su pretresane i odmeravane desetine projekata, modela, elaborata o najvažnijim problemima kao što su podela nadležnosti, prohodnost granica, zajednički interesi deobe, oblici uže i šire integracije, vrhuške su u totalitarnom stilu monopolisale diskusiju, čak i način sagledavanja problema, i svršenim činovima učvršćivale svoje stvarne ili zamišljene prednosti. Nisu bile potrebne proročanske moći da bi se predvidela eskalacija, kao što se i stišavanje može očekivati onda kada bude prepoznata neproduktivnost primenjenih metoda.

Da li je nacionalizam, kako mnogi smatraju, među njima i istočnoevropski intelektualci, poslednji stadijum "komunizma"?

Mislim da nije. Otkad je nacija ima i nacionalizma, i dok bude nacija biće i nacionalizma. Ako nacionalizam određujemo kao hipertrofiranu privrženost svojoj naciji, kao gubitak objektivnosti u proceni značaja nacionalne dimenzije i u sagledavanju odnosa svoje grupe i drugih grupa, nespremnost da se na svoju i na druge nacije primenjuju jednaka merila, onda je neizbežno da u svakoj naciji imamo nacionaliste kao što je neizbežno da u svakoj populaciji imate izrazito visoke i plavokose.

Problem nije u postojanju nacionalizma, imaju ga i uravnoteženo razvijena demokratska društva, nego je u tome koliko nacionalisti dolaze do izraza, koliko uspevaju da u svom duhu preobrazu društvenu i kulturnu sredinu.

Nesumnjivo je da je potiskivanje vidljivog monopola vlasti komunistički praćeno poletom nacionalizma. Prilagodljivi deo "starog režima", u nastojanju da spasava nemale ostatke vlasti i privilegija, apeluje na "nacionalno" sa istom veštinom i upornošću kao što je apelovao na "klasno" i tako mobilisao nas. Izrazito nacionalistička boja epohe rezultat je sabiranja uticaja vlasti i uticaja opozicije. Ne verujem da

to može dugo da traje. Oni kojima je iskreno stalo do interesa nacije prvi će odustati od nacionalističke euforije.

Evo sažeto iskazanog vašeg pitanja u nedavno objavljenom tekstu: Jesu li u balkanskim uslovima problemi teži, ili su ljudi gori? Zašto se ovde od malih prepreka i razlika prave velike?

Ne mislim, naravno, da su ovde ljudi gori, ali se pribojavam da smo kao društvo i kulturna sredina na takvom nivou da je ekscisivni nacionalizam ovde našao plodno tlo. Presudnu ulogu pridajem uskim palanačkim horizontima, popustljivosti prema predrasudama, nespremnosti da se objektivnost, kritičnost, samostalnost, individualizam prihvate kao vrednosti, zatim samoupravljačkom mentalitetu koji je godinama i decenijama ljude motivisao da insistiraju na svome pravu, ne podsećajući ni najmanje na dužnosti prema sredini u kojoj se radi i živi.

Kako biste kao istoričar ocenili bežanje u prošlost koje nam se nudi kao "civilizacijski" nacionalni izlaz?

U drugim prilikama sam ukazivao na to da je zaokupljenost istorijom kod nas velikim delom neiskrena i selektivna, okrenuta onome što može da bude povod ponosu i glorifikaciji, uzdizanju nad drugima, obuzeta preganjanjem oko toga šta je čije. Taj prividni "istorizam" je zainteresovan pre svega za simbole i jubileje, za ono što može da posluži mobilisanju masa. Ono što se ne može politički instrumentalizovati bagateliše se kao "faktografija" i prepušta stručnjacima i nauci. Naše popularno interesovanje za istoriju završava tamo gde bi trebalo da počinje, na pragu nauke, kod traganja za objektivnom uravnoteženom slikom ranijih epoha koja bi bila sastavni deo i lične i kolektivne kulture.

Ako "deca komunizma" nisu imala susret sa autentičnom istorijom svoga i drugih južnoslovenskih naroda, ne preti li opasnost

da "deca postkomunizma" usvoje komad istorije u obliku rezervatskog nacionalnog mita?

Sticajem okolnosti pratim školsku istoriju pola stoleća (1941. imao sam 12 godina), pa vam mogu reći da promene nisu tako velike kao što svet zamišlja. "Deca komunizma", kako vi kažete, nisu učila drugo, različito od evropske dece, o Rimskom carstvu, krstaškim ratovima, niti različito od naše predratne dece o Nemanji, Turcima, putovanjima i otkrićima, reformaciji itd. Razlike su počinjale kod radničkih pokreta i uvećavale su se što se više približavalo našem vremenu i našem tlu. Deca pod komunizmom bila su izložena crno-belaj tehnici prikazivanja, radikalnoj revolucionarnoj retorici, ocenjivanju jednostranim i neadekvatnim merilima i, što je najteže, uticaju fatalističkog pogleda na razvoj sveta u kome "zakoni" deluju u korist snaga revolucije. Mogu vam reći da je naš prosvetni establišment pokazao spremnost da otkloni izobličjenje nastalo pod pritiskom vlasti i službene ideologije. Više se ne osećaju pritisci u pravcu dnevno-političke instrumentalizacije nego u pravcu nacionalne mitologije. Kako će dalje biti, zavisice i od kičme i od glave onih koji realizuju nastavu na svim nivoima.

Jesu li aktuelni jugonacionalizmi nastavci ratom i komunizmom prekinutih pretkomunističkih ideologija, koje su, kako kažete, u ovom delu sveta nužno nacionalne?

Najteži greh naših nacionalizama je njihova zaostalost. Oni su mahom nekreativni produžeci sporova i diskusija iz prve polovine XX veka, a svet se u međuvremenu toliko promenio! Mislite li da velike partije u evropskim zemljama, Francuskoj i Nemačkoj na primer, koje po imenu i retorici nisu nacionalne već "hrišćansko-demokratske" ili "socijaldemokratske", ne rade za dobro svoje nacije? Mislite li da bi im glasači poklonili svoje poverenje ako bi sumnjali u njihovu nacionalnu orijentaciju? Hoću da naglasim, jer mislim da je to vrlo važno, da je

moguće imati duboko i iskreno nacionalni program, a da on ne bude okrenut protiv nekoga i ne bude obojen drečćim nacionalnim bojama.

Zamislimo savremenu istoriju kao mirno takmičenje naroda u kome svaki nastoji da što potpunije iskoristi tekovine moderne civilizacije podižući blagostanje i nivo života, u kome se svaki narod napreže da nešto doprinese kulturnoj riznici sveta, da se po dobru pročuje, da u “globalnom selu” (u kom se sve saznaje) bude čista obraza. Učešće u tom egzistencijalnom takmičenju, spremnost za njega, želja za uspehom, mogu dati kriterije i za određivanje konkretnijih ciljeva i za procenu politike koja pretenduje da bude nacionalna. Kad se na taj način uspostavi hijerarhija među važnim i manje važnim stvarima, zapaža se koliko su naši moderni nacionalizmi u raskoraku sa istinskim interesima odgovarajućih nacija.

Kako gledate na ovo ludilo suvereniteta i volju nacionalnih država da isprave “istorijske nepravde”? Svi južnoslovenski narodi su, sudeći po iskazima njihovih nacionalnih elita, u dvema Jugoslavijama doživeli teške traume. Svi na “optuženičku klupu” stavljaju 1918, jer su njome, kažu, svi izgubili, svi su pokradeni i prevareni.

Kako je domen mojih studija istorija srednjeg veka, ja suverenost posmatram izdaleka, iz vremena kada se ideja suverenosti rađala vezana za vladara, kad je podrazumevala njegovu slobodu delovanja neograničavanu od unutrašnjih i spoljnih činilaca. U mislima, u načelu, u teoriji – neko je mogao biti “suveren”, u praksi – vrlo teško. Ponešto od diskusije o “apsolutnoj vlasti” ili vlasti ograničenoj zakonom odjekuje i u savremenim diskusijama o suverenitetima, državnim, nacionalnim, narodnim. Ukoliko se koncept suvereniteta više ispitivao, proveravao i brusio u nekoliko naučnih disciplina, utoliko se u političkom govoru suverenitet više upotrebljavao kao parola i simbol, ponekad potpuno bez sadržaja. Lako je složiti se o tome da jednom narodu ne treba neko izvana da propisuje zakone i način na koji će rešavati svoje probleme, teško je, međutim, složiti se sa tim

da grupa koja je u nekoj državi došla na vlast može da čini šta hoće ne obazirući se na ljudske i božanske zakone. Ideja državnog suvereniteta to dopušta, a da to može imati praktične posledice pokazuje slučaj režima Pola Pota i družine. Neće biti slučajno to što suverenitet veličaju ideologije i pokreti totalitarnih namera. Kako od opšteg koncepta suvereniteta do njegove realizacije u praksi imate mnoge karike, plodnije je voditi diskusije na nekom konkretnijem nivou slušajući savete stručnjaka.

Čini se da je sve veći broj onih koji formiranje Jugoslavije smatraju kobnom greškom. Neki je čak ovako definišu: "Versajski abortus zvani Jugoslavija".

Treba, naravno, razlikovati konkretan režim države koji može da bude rđav, promašen, od integracije jugoslovenskog prostora koja je došla na dnevni red, koja ne može biti pogrešna. Suviše je rano za davanje konačnog suda o značaju ujedinjenja 1918. jer su stanovišta s kojih se procenjuje pristrasna. Među onima koji se obaraju na jugoslovensku kraljevinu nisu samo kritičari svega novog što je tada došlo na svet, nego i branitelji onog starog što je tada srušeno. U drugim prilikama sam podsećao na neuporedivu težinu zadatka te države* s obzirom na razlike u etničkom i verskom sastavu stanovništva, stepenu razvijenosti, društvenoj strukturi, institucijama, pravnim sistemima sastavnih delova, komunikacijama koje su bile stvorene za potrebe ranijih država, s obzirom na uticaj granica kojima je njena teritorija bila presečena itd. I u idealnim uslovima bi bilo vrlo teško od toga napraviti zajednicu koja će se harmonično razvijati; u ne baš prijateljskom okruženju i uz stalna unutrašnja trvenja to je bilo neostvarivo. Fatalne su bile i dve pogrešne orijentacije: oslanjanje na vlast umesto davanja podrške dubokom, civilizacijskom ujednačavanju, i suzbijanje dotad razvijenih nacija u čije ime je zajednička država stvarana.

* Videti u ovoj knjizi str. 47–65. (Prim. prir.)

Zašto su granice od unutrašnjepolitičkog postale međunarodnopolitički problem?

Zato što je i pretvaranje malih pregrada u velike pregrade isto tako menjanje granica kao što je to menjanje granične linije. Ne može se na jednoj strani zaklinjati u poštovanje granica, a na drugoj duž linije koja je razdvajala susedne opštine dveju republika podizati carinarnice i mesta pasoške kontrole. Teško je razumeti zašto je jugoslovenski svet bio tako dugo zaokupljen centralnim organima, podelom nadležnosti itd., ne spominjući posledice po stanovništvo koje dolaze do izraza u slobodi kretanja ljudi i dobara. Granice su neodvojiv deo kompleksa preustrojstva jugoslovenskog prostora i kao deo tog kompleksa su postale međunarodni problem.

Nije li ovaj rat u koji se želi uvući srpski narod, gledano i sa aspekta njegove slavne ratničke prošlosti, istorijski pad i poraz. Ranije se borio protiv velikih osvajača (Osmansko carstvo, Austro-Ugarska...), a sada se bori protiv sebi ravnog i malobrojnog "neprijatelja"?

Mislim da se ovi sukobi i pored tragičnih žrtava, razaranja i teških posledica, koje ćemo dugo osećati, ipak ne mogu porediti s ratovima iz prošlosti.

Kao istoričar svakako imate dublje uvide u odnos vođe i vođenih, pojedinca i istorije. Kako biste portretisali ova naša nacionalna vođstva?

To je pretežak zadatak baš za istoričara kome je dužnost da zaključke osloni na pouzdanu evidenciju i izbegava olaka uopštavanja. Premalo znam o toj gospodi da bih mogao da ih portretišem, vesti iz novina i tekstovi govora nisu dovoljna izvorna podloga. Navika da stvari posmatram izdaleka može jedino pomoći da primetim neke opšte crte.

Pre svega, pada u oči prilično velika uloga ličnosti i u ovom našem vremenu institucija, aparata, pokreta, struktuiranih i kanalisanih zbiivanja. Današnje vođe su i moćnije i nemoćnije od svojih prethodnika od pre jednog stoleća. Nemoćniji su utoliko što su više ograničeni okolnostima, moćniji utoliko što imaju neuporedivo jača sredstva vladanja. Zbijenost stanovništva, snažne komunikacije, mnoštvo poluga i transmisija omogućavaju i maloj grupi da efikasno kontroliše državnu mašineriju, pogotovo kad je ona u inerciji iz prethodnih decenija.

Inače, po rezultatima će se današnja vođstva slabo ocenjivati, mada to ne mora biti posledica neadekvatnih ličnosti. Pada u oči da robuju površnom, starinskom konceptu politike kao manipulisanja vlašću i da nisu svesni civilizacijske dimenzije državištva, pogotovo u vremenu kad treba društvo iz sistema jednopartijskog monopola prevesti u sistem demokratskog pluralizma koji je širi i značajniji od partijskog.

Mislite li da je svršeno sa idejom jugoslovenstva, u bilo kom od njenih modaliteta?

Ne mislim da je svršeno, uveren sam čak da će mlađi ljudi doživeti njenu rehabilitaciju. Ne verujem da će to ličiti na dinastičko "jugoslovenstvo" mog detinjstva, ni na "jugoslovenski patriotizam" moje mladosti i zrelog doba. Jugoslovenstvo zamišljam kao angažovan pozitivan stav prema susednim narodima koji podrazumeva želju da se što bolje upozna, da se saraduje u svemu za šta se ima interesa, uzajamno se podstiče i takmiči. Geografska i jezička blizina upućuje nas na to da kod drugih naroda jugoslovenskog prostora (zašto ne i balkanskog ili jugoistočnoevropskog) nalazimo prvi pojas, evropski i svetski, u kome možemo pokazati ono što stvorimo.

Ponovno promišljanje i revizija ideja o "jugoslovenstvu" je neophodno i zbog toga što se tom reči obeležavaju različite stvari i što su nespornosti o tome kvarili atmosferu u Jugoslaviji. Mislim da se treba distancirati od "nacionalnog" jugoslovenstva, od pokušaja da se nacije u okviru jugoslovenske države pretope u nešto novo. Ideologija

“integralnog jugoslovenstva” je delovala u pogledima na prošlost i na odnose među narodima dugo posle nestanka monarhije, deluje u ponečemu i danas. Prirodno bi bilo da se na nju primeni kritika ideologije u smislu prepoznavanja njene ograničenosti i instrumentalizacije, onako kao što se primenjuje na nacionalne ideologije ili na dojučerašnju režimsku ideologiju. Ipak, ona je ostala nedodirljiva i davala je (i daje) merila za prepoznavanje i žigosanje “nacionalizma” često u sasvim objektivnom negovanju srpske, hrvatske, slovenačke itd. istorije i kulture.

U jednoj drugoj prilici sam obrazlagao svoj stav da nije dobro suprotstavljati nacionalnu i jugoslovensku integraciju, isključivati jednu drugom, već da ih treba držati na različitim nivoima. Jugoslovenska zajednica može biti prsten između nacija i združene Evrope.

U sklopu pitanja o “jugoslovenstvu” ne može se zaobići ni delikatno pitanje o onima koji bi hteli da budu Jugosloveni po nacionalnosti. U demokratskim uslovima to se ne može sprečavati ni obeshrabrivati, ali bi se morale predočiti posledice i obaveze u odnosu na druge pripadnike zajednice. Jugosloveni u ovom specijalnom nacionalnom smislu ne bi smeli pretendovati na to da su bolji ili veći Jugosloveni (u smislu građani Jugoslavije) od pripadnika drugih nacija i narodnosti. Ne možete sačuvati ravnopravnost i istovremeno tolerisati ili propagirati sistem vrednosti u kome bi one imale negativnu ulogu kao smetnja jedinstvu.

Vraćajući se biti vašeg pitanja, dodao bih da će ideja jugoslovenstva živeti ako ljudi budu njom zaokupljeni. Ako ostane šuplja parola, simbol, ideološki instrument, deliće sudbinu onih koji su ga iskorišćavali.

Ima već mnogo zagovornika delimične korekcije unutrašnjih granica, pri čemu ne bi trebalo da bude ni pobednika ni poraženih.

Šta mislite o ovoj ideji?

Ponoviću načelno protivljenje revizijama, jer će one izazvati nove sukobe i podsticati na nove revizije. Ne treba menjati granične linije, već režime zbog kojih granice postaju problem.

Smatrate li da je granica između Vojvodine (Srbije) i Hrvatske ustanovljena 1945?

Sigurno je da ta granica nije idealna, ali je isto tako sigurno da je objektivno teško povući. Nadam se da ne treba objašnjavati da ne smatram da je “pravedno” kad Hrvati ostanu sa srpske, a “nepravedno” kad Srbi ostanu sa Hrvatske strane granice, već da smatram da je problem podjednako težak. Pri tome se, kao što svi znaju, moraju uzeti u obzir i druge stvari kao što su komunikacije, odlike prirodne sredine itd. Mislite li da je više pravednosti u liniji kojom su te iste 1945. godine razgraničavane Bosna i Hercegovina i Crna Gora? Ko je ostao na crnogorskoj strani, dekretom je prestao biti Srbin, što se u Baranji i Vukovaru nije desilo.

Budući da je stvaranje malih “postjugoslovenskih” državica opasno za bezbednost Evrope, kako će se ona postaviti u odnosu na takve pokušaje?

Suviše je sve hipotetično da bi se o tome moglo izjašnjavati. Koliko će biti “postjugoslovenskih” država, koliko će se one razlikovati od onih iz sistema 1974, hoće li biti opasnije za bezbednost Evrope od ovih današnjih? Evropa će sigurno nastojati da se nađu rešenja koja imaju šansu da budu trajna, koja će biti u skladu s političkim i etičkim načelima po kojima sama živi. Suočavanje naših režima s tim načelima, prisiljavajući da otvoreno pokažu i pred svetom i pred svojim građanima da li su spremni da ih poštuju, može uticati na to da putevi daljeg rešavanja naših problema budu evropski, demokratski, a ne totalitarni.

Čini se da je Jugoslavija u dobroj meri evropsko pitanje. U tom smislu, šta bi mogao biti racionalan politički cilj Evrope: kontinuitet (reformisane) Jugoslavije, ili miroljubivo odvajanje Slovenije i Hrvatske.

Nasuprot našim “ili-ili” misliocima, koji operišu s čistim konceptima (“ili je država ili nije država”), realnosti savremenog i prošlog sveta pružaju tolike primere unija, liga, saveza, da bi bilo pravo čudo da se ne može pronaći rešenje koje bi u osnovi zadovoljilo zahteve svih strana. Slutim da će nastojanja arbitara i mirotvoraca ići ka tome da se postigne neka višespratna i asimetrična integracija jugoslovenskog prostora koja će se tešnje vezati sa evropskom integracijom.

Kako u međunarodnom, evropskom i svetskom poretku, pomiriti princip nepromenljivosti granica sa principom samoopredeljenja?

Tu se moramo sudariti sa problemom apstraktnih konstrukcija i konkretne istorijske realnosti. Ta dva principa u njihovom čistom vidu ne možete izmiriti, pa sledi da ih ne treba suprotstavljati. Pogledajmo za trenutak kako to izgleda u realnosti. Granica može biti pregrada koja sve zadržava, zatvara, izoluje, kao berlinski zid što je bio, a može biti i jedva primetna kao granica između Holandije i Belgije koju sam prelazio a da toga nisam bio svestan. Stvarne granice su negde između ovih ekstrema. Samoopredeljenje bi moralo biti univerzalno, a otcepljenje bi moralo biti njegova ekstremna realizacija. Život grupa u nekoj opštijoj zajednici (unutar granica) može biti u kontinuumu od neprimećivanja razlike do nepodnošljivosti. Jasno je da će do traženja otcepljenja, a time i do pritiska na granice, doći onda kad grupa svoj položaj smatra nepodnošljivim, dakle u ekstremnom slučaju. Podrazumeva se da nisu nađeni institucionalni i kulturni okviri njene egzistencije. Šta sam ovim hteo da kažem? Da se problemi javljaju u konkretnim okolnostima – kao problem slobode, autonomije, tretmana jedne grupe – i da se u tim okolnostima rešavaju, a ne potezanjem opštih principa koji najčešće nisu sporni. Lakše je i za demokratsko društvo prikladnije naći adekvatan režim koji će važiti na obe strane granice i obezbediti prohodnost granice, nego revidirati granične linije, osporiti mirovne ugovore i poremetiti sistem koji je pola veka u ravnoteži.

Čini li vam se da događaji u SSSR-u označavaju kraj jednog i početak drugog i drugačijeg poretka, pred kojim su svi relevantni igrači evropske i svetske lige još zbunjeni? Mogu li se naslutiti bar konture tog novog sveta i načini na koje bi uticao na formiranje i stabilizovanje južnoslovenske zajednice?

Trebalo bi prilike u SSSR-u poznavati mnogo bolje nego što ih ja poznajem, da bi se na vaše pitanje odgovorilo. Hvatam sebe da više razmišljam o tome kako stvari koje se kod nas događaju utiču na SSSR, nego obrnuto, mada bi istoričar zbog uloge Rusije na Balkanu u prošlosti morao računati sa uticajem i u sadašnjosti i budućnosti. Ipak, mislim da je najvažnije pitanje da li će uspeti da izbegnu ono što se nama dogodilo, jer iskušenja za tamošnje nacionalne vrhuške moraju biti veoma velika. Mislim na iskušenje da ostatke vlasti, nadzora, vojne sile, monopola u informisanju, stave u službu nacije i slede radikalne nacionalne programe koji bi ih mogli uvući u međusobne sukobe.

Kolika je krivica intelektualaca, naročito istoričara, za ovu "žetvu krvi" na našim prostorima?

Pitanje o odgovornosti, krivici, predstavlja veliku zamku jer je teško realno proceniti uticaj intelektualaca, pisaca, istoričara na zbiivanja. S druge strane, veliko je iskušenje da se odgovornost pripiše onima koji drukčije misle. Svi smo svedoci novog talasa netolerancije i pretenzija na ulogu sudija, koji žigošu ne više u ime klase i revolucije nego u ime srpskog naroda i njegovog interesa. Istorija srpskog političkog života je dovoljno duga da se može videti koliko puta su štetu i nevolju svome narodu naneli baš oni koji su se isticali tvrdim stavom, patriotskom retorikom i koji su sve druge osuđivali kao nedovoljno odlučne i junačne Srbe ("antisrpski Srbi" su sasvim nov pronalazak ljudi koji su i sami bili etiketirani od ovlašćenih tumača interesa socijalističke države).

Mislim da se pitanje o odgovornosti i krivici intelektualaca može postaviti u načelnom vidu, ne ulazeći u sadržaj teza koje zastupaju. Može se postaviti pitanje o angažovanju ili izolaciji, o skladu između opštih humanističkih opredeljenja i konkretnih netolerantnih stavova, raskoraku između objektivnosti i racionalnosti u struci i sasvim drukčijeg stava istih pojedinaca u političkim, društvenim i nacionalnim pitanjima. Bilo bi dobro da svako od nas ima na umu da sve što smo (javno) rekli ili napisali može biti upotrebljeno protiv nas, ne mislim pred sudom i vlastima, već od onih koji će slobodno i objektivno proučavati ovo naše vreme.

Za etiku informisanja*

O društvenom angažovanju i odgovornosti novinara govorilo se i pisalo toliko mnogo i iz tako različitih uglova da je veoma teško dodati nešto novo. Pogotovo je teško nekome ko modernu industriju informisanja poznaje samo iz daleka kao čitalac ili slušalac. Udaljenost mesta sa koga se posmatra može, međutim, predstavljati prednost jedino ako se u kulturnoistorijskoj perspektivi mnogo sitnog, sporednog i nevažnog zanemari, tako da postane vidljivo ono što je suštinsko i značajno. Pri takvom posmatranju stvari mogu dobiti neočekivan vid.

Kad se tako sa velike distance sagleda sfera informisanja ne može se izbeći pitanje zašto se o odgovornosti uopšte, pa i o odgovornosti za rat, govori na drugi način i dramatičnije kad su u pitanju novinari, drugačije nego kad je reč o drugim pozivima koji takođe šire i prenose informacije, utiču na svest ljudi, oblikuju kulturnu atmosferu. Da li se samo tekućim informisanjem stvara atmosfera netrpeljivosti i omraze, raspaljuju strasti, podstrekava na nasilje, – ili se to može činiti i opštijim informacijama, onim iz debelih istorijskih knjiga koje se retko zamenjuju ili onim iz prebogate riznice stereotipa i predrasuda svejedno da li usmenih ili štampanih? Kad se ima u vidu informacija po sebi, sa svim potencijalom uticaja na ljude, ekskluzivna pozicija novinara (ovde podrazumevam samo informatore, ne i ubeđivače i zabavljače iz tzv. medija) gubi se i oni i u časti

* Odgovor na anketu "Rat i odgovornost novinara". Objavljeno u časopisu "Novinarstvo", 1 (1994).

i u odgovornosti staju uz bok popularizatorima i pedagogima različitih specijalnosti i usmerenja.

Ne treba trošiti reči na opisivanje razlike u položaju ratnog reportera i istoričara ratnih događanja. Da li to, međutim, važi i za plodove njihovih napora. Nije li tačnost informacije cilj i jednoga i drugoga, nisu li jednaki kriteriji kojima se ocenjuje istinitost? Razlika nije u smislu i cilju njihove aktivnosti, ona je u uslovima pod kojima stvaraju informaciju.

Istoričar ima distancu u prostoru i vremenu, sa svim preimućstvima i nepogodnostima, a reporter ima neposrednu blizinu, sa drugim prednostima i nezgodama. Prvi je opterećen neizvesnošću i nepotpunošću lanca svedoka i posrednika, drugoga muče neizvesnosti u realnosti, naročito neizvesnosti ishoda zbivanja o kojima obaveštava. Blizina i ritam aktivnosti reportera prisiljavaju da se ograničava na isečak događaja, istoričar može birati razmeru u kojoj će prikazivati svoj predmet. Istoričareva informacija može da bude zaokružena i celovita, reporterova je po pravilu fragmentarna, smisao joj delom zavisi i od mesta u nizu informacija ili konteksta koji stvara informativni sistem.

Ipak, najveće muke su reporteru i istoričaru zajedničke, pre svega stvaranje izveštaja, što je proces koji simbolički može zastupati put od teritorije do karte sa svim prisilama i slobodama izbora – neizbežnim u tom poslu. Zajednička im je i potreba da drže pod kontrolom ono što izričito ili uzgredno, namerno ili nenamerno saopštavaju o svom odnosu prema zbivanjima o kojima izveštavaju. S poređenjem bi se, naravno, moglo produžiti, ali ovaj mali metodološki izlet ima sasvim ograničenu svrhu – da podseti na slojevitost i složenost pitanja o odgovornosti.

U poslu novinara kao i u drugim pozivima vezanim za informisanje ima toliko mnogo objektivnih teškoća da se mora očekivati dobra pripremljenost i dobra volja da bi se posao valjano obavio. Postoji nivo profesionalne odgovornosti koji traži da svako deluje najbolje što može i da postupuje u skladu s pravilima struke koja imaju u sebi i metodološke i etičke komponente. Savesno i stručno obavljen posao

ipak ne garantuje da izveštaj reportera neće u nekom delu biti opovrgnut, ili da istraživanje istoričara neće biti zamenjeno potpunijim i svestranijim.

Postoji, međutim, i drugi nivo odgovornosti novinara i drugih koji se bave širenjem informacija, mnogo aktuelniji s gledišta naše ukupne situacije i gledišta pitanja pokrenutog ovom anketom. Tom drugom nivou odgovornosti opet možemo pristupiti jednim poređenjem, ovog puta s profesionalnom odgovornošću lekara. Moguće je da sposoban i dobronameran lekar, postupajući po najboljem znanju i u dobroj veri, ne leči adekvatno bolesnika (istorija medicine je ispunjena ne samo uspesima, nego i pogrešnim metodama i zabudama), ali je nezamislivo, bar u okviru normalnih a ne patoloških odnosa, da lekar svesno medicinskim tretmanom škodi bolesniku. Bilo bi prirodno da bude isto tako nezamisliv informator koji dezinformiše, novinar koji dovodi u zabludu, istoričar koji svesno navija. Oni su međutim sasvim zamislivi i realni, uporno se radi na tome da baš delovanje takvih bude obrazac u pomenutim profesijama.

Kako su moguće tolike razlike, zašto se upotrebljavaju dva tako različita aršina? U slučaju medicine, čovekov život i zdravlje prihvataju se kao vrednosti po sebi koje ne traže nikakvo dalje opravdanje i odbranu; u slučaju informisanja tačna informacija se ne uzima kao vrednost sama za sebe, za nju se traži da nečemu služi, da bude u funkciji nečega što treba da je vrednije i značajnije (nacija, vera, klasa, partija itd.).

Tu počinju specifični problemi novinarstva i odgovornosti novinara, jer je prilično teško zastupati i odbraniti ideal objektivnog i nezavisnog informativnog sistema. Naročito je to teško u sredinama bez demokratske tradicije i stvarnog osećaja za suštinu pluralizma i demokratije. Prihvata se potreba objektivne naučne informacije, može da prođe i nezavisno opšte prosvetavanje, ali nezainteresovano i nezavisno izveštavanje o tekućim zbivanjima smatra se za neku vrstu "larpurlartizma". Otpor počinje u samom esnafu, gde je prilično mnogo onih koji bi da s perom u ruci posluže nekoj "višoj stvari". Mnogo je značajniji pritisak spolja, od strane vladajućih ekipa, koje su u

informativnom sistemu prepoznale snažno sredstvo tehnike vladanja. Jedan deo novinara – a to nisu uvek ni slabi profesionalci ni poslušnici – opredelio se da radije služi svome narodu nego apstraktnom idealu savesnog i tačnog informisanja. U praksi to znači identifikovanje sa nekom od grupa koje pretenduju da govore u ime naroda i njegovog interesa. Odgovornost za rat ove vrste novinara se ne može odvojiti od odgovornosti za rat političkih grupa čiji su glasnogovornici postali.

Osobenost novinarskog položaja, pa i novinarske odgovornosti, je i u tome što na svakog pojedinca, odgovornog u punoj meri za ono što je potpisao ili lično saopštio, pada i delić odgovornosti medijskog pogona kome pripada, pa i celog informativnog sistema. On je prisiljen da se zauzima za promene koje će dovesti u sklad njegovu lično shvaćanje profesije i profesionalne etike i sistem u kome deluje. Izgleda za uspeh ima jedino ako se udružuje sa svim onima koji u nezavisnom i objektivnom novinarstvu vide preduslov demokratizacije i opšteg napretka naroda kome se svi zaklinju.

Stare i nove granice

Bosna i Hercegovina je trenutno u središtu jugoslovenskih političkih razgovora i zapleta. U želji da što celovitije osvetlimo pitanje granica, obratili smo se akademiku Simi Ćirkoviću,* profesoru Filozofskog fakulteta u Beogradu. Razgovor smo počeli pitanjem: *Kako je tekao razvitak granica srednjovekovne bosanske države od njenog nastanka pa do sloma?*

Istorija granica Republike BiH duža je i složenija od istorije srednjovekovne bosanske države. Naime Republika BiH ima negde više a negde manje teritorije nego što je imala bosanska kraljevina. Na današnje konture Bosne i Hercegovine uticala su razgraničenja Osmanske carevine s hrišćanskim državama u XVIII i XIX veku. Ono što je sada Bosanska krajina (grubo uzev) nije bilo u sastavu bosanske države, već je pripadalo ili Hrvatskoj (Bihać) ili Slavoniji (županije Dubica, Vrbas i Sana). S druge strane, srednjovekovna bosanska država je do svog pada obuhvatila delove današnje Crne Gore (do zaleđa Boke Kotorske) i Srbije (Polimlje do Mileševe i Brodareva).

Bosna je imala izrazito dinamičan razvoj, pa je utoliko teže sažeto prikazati širenje njenih granica. U ovoj prilici mogu se izdvojiti najkrupnije promene pojedinih perioda, da bi se sagledao opšti teritorijalni razvoj.

* "Politika", 4. septembar 1991. Razgovor vodio Marinko Lolić.

Nisu poznate granice prvobitne Bosne, one iz sredine X veka kada je bila regija, deo "Krštene Srbije", koja se prostirala između tadašnje Hrvatske i Bugarske. Na osnovu poklapanja imena oblasti i imena reke zaključuje se da je bila ograničena na dolinu Bosne. U svakom slučaju, Srbija je tada uokvirivala Bosnu i sa istoka, gde se Salines (Soli, Tuzla) ubrajala u Srbiju, i sa zapada, gde je, na istočnoj strani hrvatskih županija Plive, Hlivna (Livno) i Imote, bila granica između tadašnje Hrvatske i Srbije. Tek mnogo kasnije, do kraja XIII i početka XIV veka, Bosna će obuhvatiti ove spomenute delove Hrvatske kao i susedne Donje Kraje. Do sredine XII veka, Bosna se proširila do Drine, gde je granica uspostavljena verovatno 1018. g. širenjem Vizantijskog carstva do Sirmija, čime je nekadašnja "Krštena Srbija" bila podeljena na vizantijski i samostalni deo.

Granica prema spomenutim donjoslavonskim županijama (Vrbas, Sana, Dubica) bila je kod grada Glaža, čiji je položaj neizvestan, a traži se negde zapadno od Vrbasa. Posavski deo Bosne, odatle pa do Drine, nazivao se Usora i bio je povremeno odvojen od ostale Bosne, jače i neposrednije bio je potčinjen ugarskim kraljevima poput spomenutih županija od Vrbasa do Une i Mačvanske banovine u severnoj Srbiji.

Bosna se širi prema jugu i to najviše u XIV veku. Dolinom Neretve 1326. g. izbija do obale mora i uključuje Makarsku krajinu na jednoj i Popovo polje na drugoj strani. Dok je ranije granica bila kod Konjica i teško pristupačne gornje Neretve, u Dušanovo vreme se spori oko gradova na obali Neretve, Nevesinja i Zagorja. Za bana Stjepana II Kotromanića jedan savremenik je pisao: "držaše od Save do mora i od Cetine do Drine". Ali, Bosna nije ostala u tim granicama. Kad su knez Lazar Hrebeljanović i ban Tvrtko 1373. podelili teritoriju pobeđenog Nikole Altomanovića, Bosna se proširila do Bileće, Onogošta (danas Nikšić) i Mileševe. Tolike teritorije srpske države i srodstvo s Nemanjićima dali su Tvrtku osnova da nastupi kao obnovitelj srpske kraljevine pošto su Nemanjići 1371. izumrli. Krunisao se u jesen 1377. g. "sugubim vencem" (dvostrukom krunom) za kralja Srbije i Bosne. Pre toga je zauzeo Trebinje, Konavle, Dračevicu (1377), a kasnije je zauzeo i Kotor i njegov distrikt (1384). Krajem XIV veka Bosna

je kratko vreme imala i Budvu. Dok je Kotor ostao pod Bosnom do 1420, severne obale Boke i nikšićki kraj ostali su pod Bosnom do njenog pada pod Turke. Prostrana su bila, ali kratkotrajna, proširenja na Hrvatsku i Dalmaciju (1387–1391). U najvećem obimu uključivala su Split, Trogir, Šibenik, zaleđe do Zrmanje, ostrva Brač, Hvar i Korčulu.

Od privremenih smanjenja teritorije spominjemo oduzimanje oblasti zapadno od Neretve (1357–1382) od strane ugarskog kralja Ludovika I i gubitke Srebrnice i pojasa zemalja u Usori (1410, 1433). Srpski despota su u XV veku od ugarskog kralja dobili taj mali ali bogati posed zapadno od Drine. Te teritorije pale su pod tursku vlast pre Bosanske kraljevine, zajedno s državom srpskih despota.

Kao što se iz ovog kratkog pregleda vidi, nije fraza ni politički kompromis tvrđenje koje je mnogo puta ponovljeno, da se Bosna (sred-njovekovna) sastojala iz teritorija koje su nekad pripadale i Hrvatskoj i Srbiji, da je njeno stanovništvo poteklo od onih koji su nosili i srpsko i hrvatsko plemensko ime. Obim i značaj ovih komponenata mogu da se proučavaju i procenjuju u okviru pojedinih perioda, s tim što je neke stvari vrlo teško dokučiti zbog oskudice izvora. Među nepoznanicama je i pitanje o uticaju bosanskog državnog okvira, plemićkog staleškog sabora, ideje o kruni i kraljevstvu na formiranje svesti o individualnosti ispoljenoj u nazivima Bošnjani, “dobri Bošnjani” za podanike bosanskih vladara bez obzira na kraj iz koga potiču.

Čije je onda “nasleđe” Bosna i Hercegovina?

Kod nas se o istorijskim pojavama, o ličnostima, o delima još uvek govori u terminima pripadanja, sve mora biti nečije (sasvim se ozbiljno govori o “dvostrukoj pripadnosti” davno umrlog slavnog pesnika). Kulturni i pametniji svet već odavno govori u terminima istorijskog interesa i pita se o tome zašto nečemu – pojavi, ličnosti, delu – posvećujemo pažnju, žrtvujemo deo našeg vremena i snaga. Što je krug zainteresovanih veći, to je predmet značajniji! Ako zadužbine srpskih vladara u Makedoniji i njihove freske pored srpskih proučavaju i makedonski i grčki naučnici, kao i vizantolozi iz celog sveta, utoliko bolje po znanje

o tim manastirima i po njihov renome. Ako uz Hrvate dubrovačku istoriju proučavaju intenzivno i Srbi, Italijani, ekonomski istoričari iz celog sveta, utoliko bolje za mesto Dubrovnika u svetskoj literaturi. Iz tog ugla valja posmatrati i srednjovekovnu Bosnu kao "nasleđe".

Pre svega, niko nema osnova da pretenduje na to da isključivo njemu pripadaju tradicije bosanske države i da ih tretira samo kao deo svoje istorije. Prirodno je da za srednjovekovnu Bosnu budu zainteresovani svi oni koji na njenom tlu žive, zatim kulturna središta svih naroda čiji delovi žive u Republici BiH. U vezi sa tim valja se podsetiti na analogiju između moderne Bosne i Hercegovine, zastupljene u našem svetu Republikom BiH, i srednjovekovne banovine/kraljevine. Srednjovekovna Bosna došla je u svet već formiranih plemenskih teritorija, širila se na njihov račun i uključivala ih je u sebe. Bosna i Hercegovina XIX veka došla je u svet nacija u zamahu integrisanja i uključivala je u sebe i srpske i hrvatske teritorije po sastavu stanovništva. Analogija ide i dalje ako se uzmu u obzir konfesionalni odnosi. "Bosanska crkva" u srednjem veku nije bila ni katolička ni pravoslavna, u modernom svetu bosanski Muslimani nisu mogli da nađu mesto ni u katoličkom Hrvatstvu ni u svetosavskom Srpstvu, pa su svoju individualnost oslonili na svoju religiju i na kulturne specifičnosti koje je sobom nosila.

Oni su nastupali kao pravi čuvari bosanskih srednjovekovnih tradicija, jer se i kod Hrvata i kod Srba javljala izvesna napetost između zemaljske istorije BiH i njihove nacionalne istorije. U nekim periodima bila je приметna tendencija da se srednjovekovna istorija BiH stavi u osnovu integrativne ideologije modernog Bošnjaštva, nastojanja da Republika BiH bude talionica u kojoj će se izliti nova socijalistička nacija. Dešavalo se zbog toga da se prividno govori o srednjem veku, a da se stvarno misli na aktuelne nacionalne odnose. Mislim da probleme treba razlučiti i učiniti vidljivim. Prirodno je da stanovnici BiH svih nacionalnosti budu najviše zainteresovani za istoriju srednjovekovne Bosne, ali to kod Srba i Hrvata ne treba da bude na uštrb interesovanja za njihovu nacionalnu istoriju. Kao što Hrvati i Srbi ne bi smeli time što žive u BiH da budu ometeni da participiraju u kulturnom životu svojih matičnih centara, tako ni interesovanje za zemlju BiH ne bi smelo da

potiskuje interesovanje za nacionalnu istoriju Srba i Hrvata. Ako BiH treba da bude vrednost za sve svoje žitelje, onda i za kulturu koja se u njoj neguje, za njene institucije, moraju vrednost da predstavljaju i kulture i istorije njenih hrvatskih i srpskih žitelja.

Na osnovu kojih kriterija su određivane granice država u srednjem veku?

Kako je srednji vek veoma dug period, ispunjen dinamičnim razvojem, u njemu imate situacije u kojima su granice pojasevi nenaseljenog zemljišta sa nekom vrstom kapija na mestima gde ulaze putevi (zaseka, *indago* itd.), ali i shvatanje granice kao idealne linije između graničnih oznaka koje su usečene u živi kamen ili zidane. Takve granice su obeležavale komisije i mi imamo sa našeg terena opisana razgraničenja između Dubrovačke republike i Bosne prema Trebinju i Dračevici iz 1428. godine. Pri povlačenju graničnih linija u srednjem veku vodilo se računa o prirodnim uslovima; birani su često rečni tokovi, grebeni, razvođa: “kako se kamen valja” piše u srednjovekovnim poveljama. Granice se nisu čuvale duž cele linije, već samo na mestima gde se kontrolisao prolaz i gde su se uzimale dažbine.

U borbama oko granica, oko povlačenja graničnih linija, najveću težinu imali su “istorijski” argumenti. Srednji vek je bio osetljiv u pogledu prava onih koji su ranije gospodarili, pa je promena često predstavljana kao obnavljanje nekog ranijeg stanja. Inače, teritorije su se prodavale, davale u miraz, ustupale, prepuštale se po diktatu slova mirovnog ugovora. Nisu mi poznati slučajevi da se pri tom vodilo računa o jeziku, o poreklu ili kulturi stanovništva. Uostalom, shvaćanja su bila različita od shvaćanja u moderno doba. Smatralo se da mnoštvo jezika i običaja uzdiže vladarev autoritet i jača državu: ugarski kralj Stefan je svom sinu Emeriku poručivao u dekretu: “Slabo je i krhko kraljevstvo jednog jezika i jednog običaja”. Međutim, i srednji vek je umeo da uvažava političku volju podanika. Kad su Srbija i Venecija sklapale mir 1423. i pregovarale o njegovom sprovođenju u život (1426, 1435), Paštrovići su sa teritorijom dodeljeni Veneciji

jer su tokom rata stali na stranu Republike; s druge strane, srpskom despotu prepušten je izvestan broj porodica koje su bile u njegovoj službi. Oni su ostali na svojim mestima, zaštićena je njihova imovina.

Može li se danas prilikom razgraničavanja i osnivanja novih država insistirati na istorijskim granicama?

Mislim da u modernim razgraničenjima “istorijske granice” moraju da ostanu u drugom i trećem planu. Vi možete da povučete liniju koja razlikuje granice koje važe od granica koje “pamti” istorija, ali nemate kriterij po kome biste među granicama iz ranijih istorijskih epoha razlikovali one koje bi trebalo uvažavati od onih koje se mogu zanemariti. Ako kao kriterij uzmete starinu i dužinu trajanja, onda bi granica koja razdvaja Beograd i Zemun mogla da pretenduje na veoma visoko mesto. Ako se pogledaju primeri korišćenja istorijske argumentacije u prošlom i našem veku, uočava se da se argumentacija svodila na izbor jedne situacije koja je odgovarala određenoj strani. Teritorijom današnje Republike Makedonije vladali su Vizantinci, Bugari, Srbi i Turci u periodima koji su tačno poznati. U vreme sporova u prošlosti svako je isticao period svoje vladavine, uveličavao značaj tog perioda i potiskivao ili umanjivao značaj perioda vladavine drugih. Sporovi oko istorijskih prava teže tome da argumentima iz jednog stoleća suprotstave stanje iz nekog drugog, poželjno je ranijeg stoleća, a time se udaljava od realne situacije i njenih stvarnih problema.

Izmešanost stanovništva, koja danas predstavlja takvu teškoću ostrvljenim nacionalistima, nije rezultat osvajачkih ratova etničkih država, već obične politike – rešavanja problema naseljavanja i odbrane – velikih “nacionalnih” carstava. Ta objektivna pozadina naših migracija i naših mešanja premalo se uvažava. Neke stare granice primetne su stolecima jer se kod njih završavao prostor jedne civilizacije, vere, pravnog sistema. One utiču posredno, preko stanovništva teritorije, njegove kulture itd. Mislim da treba uvažavati one “istorijske” granice koje obezbeđuju ravnotežu, koje otklanjaju stare sporove. Takav je slučaj, po mom mišljenju, sa granicama Bosne i Hercegovine.

U svetu modernih nacija zemlja Bosna može biti most koji spaja Srbe i Hrvate*

Koliko osećam potrebu da izrazim zahvalnost organizatoru što nas je okupio na ovaj učeni razgovor, toliko osećam i potrebu da izrazim bojazan da rezultat neće odgovarati plemenitoj nameri. Pribojavam se naime nesporazuma, razmimoilaženja između onoga što će se ovde u krugu stručnjaka govoriti i onoga što će se kod publike, ili bar njenog znatnog dela, shvatiti i zaključiti.

Govorićemo o temi *granica Bosne i Hercegovine kroz vekove* podvrgavajući se pravilima metodâ koji se svugde u svetu upotrebljavaju, nepristrasno i objektivno kao da razgovaramo o Burgundiji ili Lotaringiji, naslanjajući se na ono što su naši prethodnici utvrdili, a nastojeći da to upotpunimo, preciziramo, da usavršimo konceptualni i terminološki aparat, da iznijansiramo kriterije. U svakom slučaju, bićemo zaokupljeni celinom prilika onih vekova kojima se bavimo, svesno ćemo se isključiti iz današnjeg sveta i ono što iz njega neizbežno nosimo u glavama držaćemo pod kontrolom.

Na osnovu dugo sticanog iskustva očekujem da će publika našim tekstovima prići drukčije, umnogome suprotno, apsolutizujući predstave i ideje svoga sveta – podrazumevajući prećutno to da je ono što

* Saopštenje na okruglom stolu o Bosni u organizaciji lista "Borba". Objavljeno u: *Bosna i Hercegovina ogledalo razuma. Analekti*. Izbor članaka, odlomaka i ilustracija, prir. D. Atlagić, Beograd 1992.

sada važi važno i u XIII ili XIV veku, biraće ono čemu pridaje aktuelnost, a sve ostalo će zanemariti, kao bezvrednu “faktografiju” prepustiće dokolici stručnjaka. U takvom prećutnom izjednačavanju svoga sveta i sveta kojim se bavimo sakriveno je ukinuće istorije, jer razlikovanje, svest o tome da su oni kojima se bavimo drukčiji, zajedno sa relativizovanjem vlastitog stanovišta, predstavlja temelj svakog mišljenja o istoriji.

U toj opasnosti od nesporazuma ima i nekakvog izazova od koga ne treba bežati. Prilika je da se makar pripreme uslovi za dijalog. Kao znalci i stručnjaci mi imamo dužnost da ljude koji se nisu svom snagom posvetili istoriji podsetimo na to da se moraju udubiti u konkretne okolnosti i saznati stvari koje zahtevaju mnogo napora i vremena da bi se, uopšte, o stvarima prošlih vekova moglo izjašnjavati. Prva pouka koju moramo dati je već natuknuta i tiče se razlike između našeg sveta i pojedinih vekova istorije Bosne kojom se bavimo. Naime, ništa nam ne jamči da pojam “granica” ima isto značenje i da granica ima jednaku funkciju u našem svetu i u stolicima koja su na dnevnom redu našeg skupa. Da li predstava iz sveta modernih država može da se prenosi na slabo naseljeni svet ranog srednjeg veka, ispresecan ogromnim nenaseljenim prostorima, u kome se na određenim mestima prave kapije (preseka, *indago*, *gepu*)? Ali, srednji vek je bio toliko dinamičan da je došao do određenja granice kao linije koja spaja krstove koji su usečeni u kamen i upisivani u katastre, kao što se radilo baš na granici između Bosne i Dubrovnika u XV veku. Moramo se i pitati koliko je granica u tim vekovima pregrađivala i razdvajala. Ta granica je i u XIV i XV veku pokazivala dokle seže jedna vlast, dokle važi jedno pravo, ali je malo šta preprečavala – bar onda kada nije bilo rata ili epidemije.

Druga važna pouka odnosi se na to da Bosnu srednjeg veka ne smemo zamišljati kao tablu poznate konture i približno iste veličine npr. u X, XIII ili XV veku. Naprotiv, to je izuzetno dinamična zemlja, stalno u širenju. Različitost obima ili prostiranja Bosne u raznim periodima treba imati na umu i zbog aktualiziranja, zbog onog uvek iznova nametanog pitanja čija je Bosna. Ukoliko se želi odrediti položaj Bosne prema plemenskim oblastima iz vekova po doseljenu Slovena

na Balkan ili prema etničkoj karti novijih vremena, mora se znati o čemu se govori: o dobu Kulina, Tvrtka ili Stjepana Tomaša.

Ako se na umu ima prostrana Bosna XIV veka, onda ona u svojim granicama ima i Plivu, Livno i Imotu, županije Hrvatske iz vremena Konstantina Porfirogenita. Ali, u vreme tog istog Porfirogenita "zemlja Bosna" nije obuhvatala Bosnu u današnjem smislu nego samo mali deo, pošto je bila u sastavu "krštene Srbije", koja se graničila sa Hrvatskom. Ali ni u svom najvećem prostiranju Bosna nije obuhvatala ono što je danas Bosanska Krajina. Te donjoslavonske županije je samo Hrvoje Vukčić privremeno preko svoje teritorije vezao sa Bosnom. Ono što je postalo Hercegovina ulazilo je u sastav bosanske države postepeno: 1326, 1373, 1377 (ono posle toga nije ostalo trajno – Kotor, Budva). Kod takve dinamike razvoja odbijanje da se paušalno odgovori na paušalno pitanje je li Bosna srpska ili hrvatska, nije stvar takta, diplomatije ili pomirljivosti, već suočenja s činjenicama. Ali, i kada se tačno vodi računa o vremenu i kad se zna iz kakvih je plemenskih i državnih "komada" Bosna sastavljena, oni koji su prvenstveno zainteresovani za to čija je Bosna morali bi da pođu dalje i da se pitaju: kako je Bosna kao državni okvir i pripadanje Bosni delovalo na integraciju. Da li je uključenje u bosanski sabor na plemstvo Donjih Krajeva delovalo jednako kao i pripadanje hrvatskom saboru, da li je pripadanje vlasti bosanskog bana i crkvi bosanskoj delovalo jednako kao pripadanje državi Nemanjića i autokefalnoj arhiepiskopiji, čak i kad su se stanovnici nazivali Srbima, kao u poveljama bana Matije Ninoslava, ili kad se jezik nazivao srpskim, kao u povelji bana Stjepana II, koji je, uostalom, tokom najvećeg dela vladavine bio protivnik srpskih kraljeva. Morali bi da se pitaju: da li su posebna država, banska vlast, staleški sabor, pogodovali ujednačavanju ili podvajanju, bez obzira na vazalstvo bosanskog bana odnosno kralja ugarskom kralju, ili na prenošenje nemanjićkog kraljevstva u Bosnu (Tvrtko I i "sugubi venac").

Ne želim da kažem da je nelegitimno ili neumesno pitanje je li Bosna srpska ili hrvatska, ali moram da predočim da odgovor mora da bude nijansiran, da mora da uzme u obzir vreme i okolnosti, razliku

između onog inače nepotpuno integrisanog sveta i našeg sveta od koga polazi radoznalost, a kad se sve to uzme u obzir i rasprede na stručan način, izgubi se znatan deo “poente”. Razlika između naše i zapadnoevropskih kulturnih sredina je u tome što su ove druge navikle da se mire s takvim nestankom “poente”, dok je kod nas još uvek živa sklonost da se odbaci sve ono što nema nacionalističku poentu.

Sledeća pouka koja bi mogla da usledi tiče se diskontinuiteta. Srednjovekovna bosanska država nije urala u moderni svet kao, na primer, Francuska, ona je presečena u razvoju i mnogo šta se promenilo – od granica, društvene strukture, verskih prilika do sastava stanovništva, jer su se osećale posledice velikih migracija. Ovde će poznavaoći pokazati otkuda one osetne razlike između srednjovekovne Bosanske kraljevine iz istorijskih atlasa i Bosne i Hercegovine kakvu poznajemo iz našeg sveta.

Kao i tolike druge stvari srednjega veka i Bosna sa Hercegovinom se morala iznova otkrivati, morala se rekonstruisati istorija koja leži iza tih imena, nezaboravljenih ali sasvim slobodno upotrebljivanih. Otuda se u okviru naše teme postavlja i pitanje: da li je ta prethodna istorija, država banova i kraljeva, predodredila (i obavezala) na političku individualnost Bosne i Hercegovine u XIX i XX veku i uticala na njene granice? Znajući koliko je srednjovekovnih tvorevina nestalo, da mnoge žive samo u istorijskom pamćenju, istoričari neće biti skloni da samo toj srednjovekovnoj egzistenciji, sačuvanom imenu i simbolima, pripišu odlučujuću ulogu. Još će manje biti skloni da prihvate neko pravo na obnovu. Umesto toga potražiće specifične pobude, razloge pristupačne razumu, vrednosti koje su joj pridavali ljudi u ono vreme kad je politička individualnost Bosne i Hercegovine obnavljana. Mislim da se osnovna pobuda nalazi u uviđanju da u svetu modernih nacija koje dovršavaju svoju integraciju ova zemlja može biti most koji spaja Srbe i Hrvate a ne poprište na kome se sukobljavaju i oko koga se otimaju.

Pitanje o granicama Bosne i Hercegovine kroz vekove treba da obuhvati, po mom mišljenju, i odnos prema srednjovekovnoj Bosni i Hercegovini kao nasleđu, negovanje njene istorije i njenih tradicija.

Između moderne Bosne i Hercegovine, zastupljene u našem svetu Republikom BiH, i srednjovekovne banovine/kraljevine postoji temeljna analogija. Srednjovekovna Bosna je došla u svet plemenskih teritorija, širila se na njihov račun i uključivala ih je u sebe. Bosna i Hercegovina XIX veka je došla u svet nacija u zamahu integracije i uključivala je u sebe i srpske i hrvatske teritorije. Analogija seže i dalje ako se uzmu u obzir konfesionalni odnosi: "bosanska crkva", ni katolička ni pravoslavna u srednjem veku, odnosno Muslimani, koji ne mogu naći mesto ni u katoličkom Hrvatstvu ni u svetosavskom Srpstvu nego se u svetu u kome je vododelnica verska držve svoje religije i na njoj zasnivaju nacionalnu individualnost.

Iz takve situacije je proizišao odnos modernih kultura prema srednjovekovnoj Bosni i Hercegovini kao istoriji, kao nasleđu, odatle izvesna napetost između zemaljske istorije BiH i nacionalnih istorija Srba i Hrvata. Kako se kod nas odnos ispoljava prisvajanjem, uključivanjem u svoje, a ne pokazivanjem zainteresovanosti kao u zapadnom svetu, i srpska i hrvatska strana sklone su da srednjovekovnu Bosnu i Hercegovinu u celini uključe u svoju istoriju. Individualno tretiranje Bosne i Hercegovine je tu iznuđeno (naučnim razlozima ili političkim obzirima). Kao pravi čuvari srednjovekovnih tradicija Bosne i Hercegovine dosledno su nastupali Muslimani. U jednom periodu je čak bila primetna tendencija da se srednjovekovna istorija Bosne i Hercegovine stavi u osnovu integrativne ideologije modernog Bošnjaštva, nastojanja da Republika bude *melting pot* u kome će se izliti socijalistička nacija.

Desilo se, kao i na tolikim drugim mestima na svetu, da se prividno govorilo o srednjem veku a da je stvarno bila reč o savremenim nacionalnim odnosima. U krugovima istoričara i onih koji o istoriji kritički i samostalno misle, ove probleme treba razdvojiti i učiniti vidljivim. U odnosu prema istoriji srednjovekovne Bosne i Hercegovine teže da se prelamaju odnosi prema savremenoj BiH. Prirodno je da stanovnici BiH svih nacionalnosti budu najviše zainteresovani za istoriju srednjovekovne Bosne. Ona nikome nije bliža nego njima, oni su pozvani da budu prvi negovatelji njenih tradicija. To, međutim,

ne treba i ne mora – i ne sme – da bude na uštrb interesovanja za nacionalnu istoriju kod Hrvata i Srba. Kao što Srbi i Hrvati time što žive u Bosni i Hercegovini ne bi smeli da budu ometeni da participiraju u nacionalnom kulturnom životu i u svojim vezama s matičnim centrima, tako ni interesovanje za istoriju zemlje Bosne i Hercegovine ne bi smelo da potiskuje interesovanje za nacionalnu istoriju Hrvata i Srba. Ako Bosna i Hercegovina treba da bude vrednost za sve njene žitelje, onda i za nju, za kulturu koja se u njoj neguje, za njene institucije, moraju da predstavljaju vrednost kulture, istorije, svih njenih žitelja.

Bosna stara i današnja

* * *

U skoro će se navršiti trideset godina otkako sam završio rukopis.* Predao sam ga u julu 1963, na dan uoči zemljotresa u Skoplju. Sećam se toga jer me je vest sustigla na putu za Dubrovnik. Od objavljivanja moje *Istorije srednjovekovne bosanske države* (1964) izašla je cela omanja biblioteka radova i knjiga s mnogim podacima i rezultatima. Izmenila se institucionalna osnova istraživačkog rada, Sarajevo se razvilo u snažan naučni centar, bosanska tematika je nastavila da privlači pažnju stranih istraživača. Najviše je novina u proučavanju srednjovekovne kulture: od arheoloških iskopavanja do studija jezika i umetnosti. Sve to treba uzeti u obzir prilikom prerađivanja knjige za drugo izdanje. Ona mora porasti obimom, mora uključiti novu tematiku, ali će zadržati istu osnovnu strukturu, hronološku podelu, jednaku orijentaciju, pre svega posmatranje Bosne u širokom prostoru jugoistočne Evrope i njenu povezanost s kulturom “jeseni srednjega veka”. Uzgred mogu reći da naučna literatura o srednjovekovnoj Bosni koja je nastala u ovoj četvrtini stoleća ne reflektuje nacionalnopolitičke tenzije ispoljene naročito u poslednjih desetak

* Odgovori na pitanja sarajevskog lista “Bosanski pogledi” iz 1992. Intervju nije štampan zbog prestanka izlaženja lista, a odgovore donosimo bez pitanja novinara, jer ih u ostavštini autora nismo mogli pronaći. (Prim. prir.)

godina. Ima, naravno, otvorenih i spornih pitanja, ali se oko njih ne polarizuju shvatanja pojedinih sredina.

* * *

Ne znam gde bi trebalo tražiti izraz “službenog” gledanja srpske historiografije na Bosnu. Ovde se nije pojavila druga sinteza koju bih suprotstavio svojim shvatanjima. U *Istoriji srpskog naroda* (knj. I i II) nisam primetio da se polemiše sa mojim tezama. Najviše sam se osećao usamljen zastupajući dualistički karakter crkve bosanske i stavljajući “stečke” u kasni period, pripisujući Vlasima ulogu u njihovom širenju. Ali, rezerve ne dolaze samo iz srpske sredine, već i od drugih stručnjaka. Jednom iznete teze i argumenti ostaju da budu proveravani, opovrgavani ili potvrđivani. Naučnik mora pustiti da dalji razvoj nauke presudi, tu nema mesta “marketingu”.

* * *

U skladu sa svojim opštim metodološkim stanovištem ja te dve bošnjačke problematike odlučno razdvajam, jer jedna pripada svetu koji proučavam, a druga pripada svetu u kome živim i u kome se orijentišem. U pogledu prve zadaci su jasni: treba utvrditi da li su i u kojoj meri okviri bosanske srednjovekovne države bili istovremeno i okviri u kojima se afirmisala svest o pripadanju zajednici, o razlikama u odnosu na one koji su izvan. Ja sam u tom pogledu pridavao poseban značaj saboru bosanskog plemstva (“stanku”, “rusagu bosanskom”) i kruni, kao trajnom simbolu kraljevstva, zatim širenju imena Bosne na teritorije koje su kasno ušle u njen sastav, naziva Bošnjani, Bosanci, upozorio sam na “bosanski jezik” kod Konstantina Filozofa... U odnosu na to bošnjaštvo nemamo drugih zadataka osim istraživačkih. Postojanje modernog “bošnjaštva” ne može biti povod da se srednjovekovna istorija upotrebljava kao ideologija ili komponenta ideologije savremenog “bošnjaštva”, koje svoje opravdanje i svoje vrednosti mora naći u svome svetu.

Mislim da su ovde potrebna izvesna preciziranja i otklanjanje mogućih nesporazuma. Bitna je razlika između negovanja privrženosti Bosni i Hercegovini kod svih stanovnika i upotrebe bosanske države kao “talionice” u kojoj će se od raznorodnih elemenata izliti nova bosanska (bosanskohercegovačka) nacija. Ovo poslednje nikada nisam odobravao i mislim da bi moglo doneti nesreću stanovnicima BiH i celog jugoslovenskog prostora. Kao što je ignorisanje Bosne i Hercegovine i potpuno i isključivo vezivanje za Beograd odnosno Zagreb bosanskohercegovačkih Srba odnosno Hrvata jedan ekstrem, tako je negiranje njihove povezanosti sa maticama drugi ekstrem. Treba tražiti tačku ravnoteže.

* * *

Potpuno se slažem sa onim što je dr Džaja* rekao. Ja sam u jednoj drugoj prilici uporedio naše višestruke lojalnosti sa prstenovima nejednake širine. Kao što Venecijanac može biti privržen svome gradu, raditi za njega, žrtvovati se za njega, a da to ne bude na uštrb njegovog italijanstva i evropejstva, tako i Srbin/Hrvat iz BiH može biti privržen svojoj Republici a da to ne bude na štetu njegovog srpstva/hrvatstva, eventualnog jugoslovenstva (kao šireg kruga koji podrazumeva pozitivan stav prema susedima a ne pretapanje u novu naciju), ili evropejstva. Muslimani-Bošnjaci nemaju taj prvi sledeći krug iza BiH, otuda su oni odlučniji i uporniji zagovornici individualnosti BiH i posebnosti njenih istorijskih tradicija nego Srbi i Hrvati. U tome bi se, opet, morala naći ravnoteža tako što se ne bi suzbijale pupčane veze Srba i Hrvata s njihovim maticama.

* Dr Srećko M. Džaja (1935), istaknuti istoričar Bosne, pisac dela: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje, 1463–1804* (1984); *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918). Inteligencija između tradicije i ideologije* (1994); *Politička realnost jugoslavenstva (1918–1991). S posebnim obzirom na Bosnu i Hercegovinu* (2002) i drugih. (Prim. prir.)

* * *

S problemom istorije stare jugoslovenske države sam se suočio pre nekoliko godina sa metodološke tačke gledišta. Stavili smo temu o istoriji procesa integracije na dnevni red kongresa istoričara. Ja sam tada pitao* da li su i čime su (ako jesu) naši narodi krajem 1918. god. bili bolje pripremljeni za zajednički život nego 1913. kao poslednje predratne (za Evropu) godine. Pokušajmo dovesti pred oči razlike u etničkom i u verskom sastavu stanovništva, u stepenu razvijenosti, u društvenoj strukturi, u institucijama, u pravnim sistemima, dodajmo tome da su sve komunikacije bile stvarane za potrebe dotadašnjih država, da je teritorija nove države ranije bila presečena granicama koje su se održavale vekovima i koje su u sebi sažimale čitave snopove razlika. I u idealnim uslovima bi bilo veoma teško od toga napraviti zajednicu koja će se harmonično razvijati, u ne baš prijateljskom okruženju i uz neprekidne unutrašnje zavade to je bilo neostvarivo. Spominjući prevlast politike nad civilizacijom imao sam na umu raskorak između stvarnih, trajnih, temeljnih problema, koji se teško i sporo rešavaju, i neadekvatne, površne i kratkoročne, vlašću opsednute a u suštini nemoćne reakcije režima. Stvarni problemi stare jugoslovenske države nisu bili oni o kojima su se sporile političke partije baš kao što ni danas naši stvarni problemi nisu oni oko kojih se lome koplja.

* * *

Ako su vam zemlja i narod na periferiji, ne baš na visokom stupnju razvijenosti, ako su već stoleće i po zahvaćeni nezaustavljivim procesom modernizacije, onda vaša politika, politika odgovorne vlade mora rešavati ono što razvoj civilizacije kroz dijalog vaše zemlje/naroda sa svetom stavi na dnevni red. Nema svetijeg i većeg zadatka od toga da se svojim pribavi ono što je napredak tehnike i nauke doneo za olakšanje i produženje života, za umanjivanje oskudice, patnje i bola. Ne dolazi to samo od sebe, uzgredno, na margini borbi za vlast, koje

* Videti str. 47–65 ove knjige. (Prim. prir.)

se u nekim delovima sveta priviđaju kao suština politike. Društvo mora biti organizovano i osposobljeno za recepciju onoga što se nađe i stvori u najrazvijenijim i civilizacijski najdalje odmaklim sredinama. Ni prva jugoslovenska država ni ona iz 1945, a ni ove današnje, neće izbeći ocenu s tačke gledišta doprinosa podizanju nivoa civilizacije.

* * *

To je rečeno u sasvim konkretnom kontekstu produžetka rada na istoriji srpskog naroda posle 1918, ali se može uopštiti utoliko što je potrebna distanca; ne osećati ta zbivanja kao svoj svet, stojati prema njima kao prema nečemu završenom i zaokruženom, posmatrati to *izvana*. To mogu samo mlade generacije, od kojih je prirodno očekivati i jaču ukorenjenost u savremenom svetu i njegovim vrednostima, raspolaganje složenijim i finijim instrumentima analize.

* * *

Upozorio sam na to da je opšti tehnički napredak u XIX veku državi stavljenoj u službu nacije dao veoma jaka sredstva vladanja (saobraćaj i komunikacije, opšta vojna obaveza, obavezno osnovno školovanje, masovna štampa, mreža vlasti i nadzora nad celom teritorijom itd.), ali da se taj napredak nastavio i da daje snažna sredstva za osporavanje vlasti nacionalne države. Sredstva komunikacija su toliko unapređena da su države prestale da budu ostrva, našle su se u trajnoj i nezaustavljivoj komunikaciji sa okolnim svetom, masovno školovanje diglo se iznad elementarnog nivoa tako da se ne može računati sa pasivnom podaničkom masom, napredovala je i demokratija, praćena pokretima za ljudska prava i prava manjina. Ko danas priželjkuje politiku nasilne asimilacije mora računati sa otporom, ali i sa međunarodnom podrškom ugroženim manjinama, ko bi danas u ime nacionalne homogenizacije suzbijao demokratiju lišio bi se snaga i potencijala sopstvenog naroda, ko bi danas izolovao zemlju

sprečio bi dijalog sa svetom i onemogućio podsticaje spolja te afirmaciju svoje nacije u svetu.

* * *

Nacionalna država je odgovarala potrebama prvih koraka integracije, objedinjavala je i ujednačavala do mere koja je bila neophodna za prihvatanje masovne modernizacije: potiskivala je dijalekte da bi došle do izraza masovna škola i štampa, suzbijala je lokalna i regionalna običajna, ili iz ranijih perioda nasleđena, prava da bi se stvorili uslovi za kapitalističko privređivanje, asimilovala je etničko ili rasno šarenilo da bi imala što veću masu vojnih obveznika itd. itd. Danas je skoro sve što deluje na čovekov život, od načina održavanja higijene do pogrebnih običaja, od nošnje do građevina i nameštaja, od pravila ophođenja do načina zabavljanja uobličeno pod uticajem univerzalnih obrazaca primljenih iz sveta. Zašto bi tu država ulagala dodatne napore na ujednačavanje, zašto bi insistirala na eliminisanju jezičkih razlika kada stremlji ka integraciji u mnogojezičnu evropsku zajednicu?

* * *

Jedan od težih grehova našeg jednopartijskog režima bio je u uljuljkivanju da je konačno rešeno “nacionalno pitanje”. Dogmatični i nerealistični pogledi, monopol na “otvaranje” i “zatvaranje” pitanja, presekli su tu važnu sferu društvenog i kulturnog života na dva nivoa: službeni, u kome su se neumorno ponavljala opšta načela i doktrine, i “podzemlje”, u kome su te teme pretresane bez mnogo zazora, ne uvek objektivno, stručno i s tačnom argumentacijom. “Podzemlje” je načelno važno kao nacionalističko bez obzira na mnoge i važne razlike. Ne mogu se u to opširnije upuštati, nadam se da će to ljudi jednom proučavati. Nacionalni programi su bili “tabu”, mada je teško razumeti zašto se o pitanjima optimalnih uslova za razvoj jedne ili više nacija ne bi moglo diskutovati objektivno, naučno, konstruktivno. Mislim da bi to čak moralo biti sastavni deo normalne demokratske

atmosfera. Valjalo bi koristiti iskustva iz građenja: ne možemo svi projektovati, ali možemo reći šta sve od buduće zgrade očekujemo i kakvim sredstvima raspoložemo.

* * *

Naravno, stvari se komplikuju čim se konkretnije priđe takvim programima: šta treba da sadrže, kako da se nađe ravnoteža između dugoročnih i kratkoročnih projekcija, između uopštenog i konkretnog, čija stručna tačka gledišta treba da dođe do izraza itd. itd. To mi se nameće povodom poređenja koje želite da napravim. Jesu li i u čemu situacije Srbije 1844. i 1986. uporedive, jesu li dokumenti kojima pridajemo karakter nacionalnog programa uporedivi s obzirom na sadržaj, funkciju, stilizaciju, uticaj? Neću da izbegnem odgovor, ali moram upozoriti da bi za adekvatnu komparaciju trebalo neuporedivo više mesta i vremena no što u ovoj prilici imamo.

Pre svega, "Načertanije" je složen, dug dokument, veoma vezan za vreme u kome je nastao i za stanje u Evropi između Bečkog kongresa i 1848. Veoma je mali deo onih koji ga očepe pročitao celinu dokumenta. Niko ne citira delove o odnosima sa Rusijom, ili o angažovanju u Bugarskoj, tada u celini pod turskom vlašću. Redovno se aludira na mesto iz uvodnog dela: "Srbska država, koja je već srećno počela, no koja se rasprostraniti i ojačati mora, ima svoj osnov i temelj tvrdi u carstvu srpskom 13-oga i 14-og stoljetija i u bogatoj i slavnoj srpskoj istoriji", zaboravljajući pri tom da je obnavljanje starih država opšte mesto u tadašnjem političkom mišljenju. Dotadašnje potiskivanje Osmanskog carstva praćeno je svugde obnovom starih država, čak i njihovih unutrašnjih odnosa. Kako bi Srbija mogla u tome biti izuzetak? Dokumenti iz prve polovine XIX v. moraju se čitati i tumačiti u kontekstu ideja toga vremena i s obzirom na situaciju u kojoj su nastali. Tako treba postupati i s protivljenjem da se u Bosni "nasledstveno knjaževsko dostoinstvo" preporuča, s predlozima o saradnji sa bosanskim franjevcima i s drugim zanimljivim mestima iz tog izvora.

Ako je istorija nastanka “Načertanija” komplikovana kad je reč o uticaju stranih političara, odnosu prema konceptu (Čartorijski, Zah), tzv. “Memorandum” je teško uhvatljiv, jer je nedovršen, prekinut u trenutku kada su neke stranice ponuđene kao alternative. Ja ne znam čime se oni koji štampaju ili analiziraju taj tekst rukovode kad daju prednost jednoj od ponuđenih verzija. Već ta okolnost otežava poređenje, jer u jednom slučaju imamo zaokružen službeni dokument, u drugom imamo dosije autorskih priloga, koji je ostao nepovezan u celinu i nije usvojen ni od jednog tela. Ti tekstovi se i sadržajno mimoilaze: onaj prvi je sav u spoljnoj politici, drugi u unutrašnjoj, prvi daje sažete smernice, drugi veoma opširne stručne analize, naročito u delu o ekonomiji. Veoma se razlikuju “svetovi” u kojima su nastali ovi dokumenti: prvi ima u vidu krizu Osmanskog carstva i izazove koje donose njegova propast i eventualne podele, drugi ima u vidu krizu jugoslovenske federacije i izazove koje može doneti njen raspad.

Uprkos tolikim razlikama, ovi dokumenti se stavljaju u osovinu srpske politike, između njih se konstruišu kontinuiteti, njima se pripisuje sasvim nerealan uticaj i to sve zbog činjenice da otvoreno tretiraju jedan objektivni problem, koji nije samo srpski i s kojim se moraju suočiti i Srbi i srpski susedi. To je rasprostranjenost Srba, izmešanost sa susednim narodima, koja se javlja uvek i kod tih drugih naroda kao objektivna činjenica. Moja kritika se ne odnosi na to što se o tim stvarima otvoreno govori, već na to što se govori i rešava uvek samo jedan problem (srpski, hrvatski, muslimanski); treba tražiti primenu jednakih načela, istih merila za sve. Prebacivanje da Srbi hoće pošto-poto “Veliku Srbiju” i upiranje prstom u “Načertanije” i “Memorandum” ne pomaže rešenju problema i to je svojevrsna “upotreba istorije”. Objektivni problem je u tome kako obezbediti da granice ne podvajaju, otuđuju, suprotstavljaju delove jednog naroda koji ne živi zbijeno na etnički homogenom prostoru.

* * *

To pitanje me vraća na tematiku o kojoj smo govorili povodom stare Jugoslavije, na razlikovanje između kratkoročnog i površinskog *političkog* i trajnog i dubinskog *civilizacijskog*. Svaki je sporazum za pozdravljanje i upotpunjavanje i s gledišta reprezentativnosti, jer stranke nisu ceo narod, i s gledišta dobronamernosti, jer u BiH svako sporazumevanje treba da bude otvoreno i za trećeg. Srećom, svi učesnici su živi i aktivni pa mogu tumačiti svoje intencije i obezbeđivati podršku svoga naroda.

Ipak, mislim da ne treba ovu vrstu sporazuma, kao uostalom ni koaliciju stranaka koje su dale vladu BiH, smatrati zamenom za trajnu i duboko utemeljenu kulturnu atmosferu tolerancije, poštovanja drugog, negovanja razlika kao kulturnog bogatstva. Takva atmosfera se stvara sporo i postepeno i nikada ne može biti dovršena, uvek ostaju stvari koje se mogu poboljšati. Vreme donosi uvek nove izazove.

* * *

Mladim generacijama istoričara bih preporučio da budnim očima prate ono što se događa u nauci u svetu i da nastoje da u svojim istraživanjima drže korak sa svetom. Druga bi preporuka bila da izbegnu začaurenost nacionalne istorije i da svoj predmet posmatraju u širokoj perspektivi Balkana, Mediterana ili jugoistočne Evrope. U tom pogledu mislim da su već prethodne generacije istoričara napravile važne proboje. I najzad, preporučio bih im da ljubomorno čuvaju autonomiju svoje profesije, da se ne daju povesti ni za pomodnim strujanjima u teoriji, niti da budu uvučeni u političke meteže i bure u svakodnevnom životu.

Srbija od zabluda i obmana

Pobude da savladam nelagodnosti i da ovde uzmem reč nisam našao u veri da glas odavde daleko dopire, a još manje u nadi da postoje sredine prijemčive za ideje koje se ovde iznose, sredine u kojima bi ovde izgovorene reči imale odjeka i uticale da se nešto promeni. Našao sam ih u vašoj pažnji i u uverenju da treba ostaviti svedočanstvo o tome da se i u našim danima mislilo drukčije, da je pored oficijelne postojala i *druga Srbija*.

Od toga polazi i moj preskromni prilog ovoj tribini. Ja, naime, *drugu Srbiju* ne zamišljam kao alternativu ovoj sadašnjoj* u kojoj smo se našli zaglibljeni, sa kojom voljno ili nevoljno delimo sudbinu. Nije ona za mene ni plemenita utopija, Srbija koje nema a koju bi trebalo kao ideal skicirati. Ne zamišljam je ni kao buduću koja će neminovno doći, ali neće biti *druga* već, ko zna koja po redu, Srbija jedne epohe, različita i od prethodnih i od potonjih.

Druga Srbija vidim kao zadatak, kao postojeću a zapretenu, nepri-mećenu, nemoćnu da se iskaže i pokaže svoje brojne i različite likove, jer ona je pluralistička ne u političkom, ili ne samo u političkom smislu, već i pluralizmom opštih pretpostavki, temeljnih opredeljenja koja

* Saopštenje u okviru ciklusa predavanja koji je organizovao Beogradski krug. Objavljeno sa neznatnim skraćanjem u zborniku *Druga Srbija*, prir. Ivan Čolović i Aljoša Mimica, Beograd 1992. Štampano i na francuskom jeziku u zborniku *Une autre Serbie* (tematski broj časopisa *Les temps modernes*, No 570–571), Paris 1994. pod naslovom “La Serbie des leurres et des erreurs”.

određuju kulturnu orijentaciju i deluju na oblike življenja, mišljenja i na celokupno stvaralaštvo.

Dužan sam, naravno, da predočim da nije nimalo lako doći do temeljnih kulturnih opredeljenja koja bi mogla da pretenduju na to da je u njima oličena Srbija. Setimo se samo kako je teško doći do autentičnih opštih htenja i iskaza o interesima u politici, gde je sve mnogo jednostavnije i podložnije formalizaciji. Ne dajmo da nas zavara lakoća i samouverenost onih koji su sebi prigrabili pravo da govore u ime Srbije i službeno tumače njene interese. Teškoće nisu samo u početničkoj neukosti, u neupućenosti u demokratska pravila igre, ni samo u uslovljenim refleksima koje u totalitarizmima stiču i upravljači i oni kojima se upravlja; teškoće su objektivne, ima ih i tamo gde su demokratske tradicije dugotrajne i gde nije bilo nijednog dana lične ili partijske diktature.

Problemi se sastoje u tome što treba naći sintetizovane izraze potreba i htenja beskrajno razuđenog mnoštva koje je rastureno u prostoru, locirano na različitim visinama društvene lestvice, nejednako opremljeno za život, koje pokreću raznovrsni ukusi i želje. A ako se do toga i dođe iskrsava drugi krug problema: kako uskladiti delove i celinu, trenutno i dugoročno, opšte i lokalno. Kako nema teorije, ni nečega što bi bilo gramatika demokratske komunikacije, demokratija se mora živeti, ostvarivati svakog dana u hiljadama malih i velikih izbora i odluka. Sigurno je samo to da će se do sinteze pre doći ako se pomenuto mnoštvo razlika artikuliše, javno iskaže, ako se suoči u racionalnim raspravama, nego ako se poveže u snopove opštih parola koje će umesto stvarnih razlika postati predmet sporenja.

Sve ovo važi i u sferi kulture, samo su tu problemi složeniji i zapleteniji pa ih u ovom kratkom osvrtu ne mogu prikazati. Upotrebiću raspoložive minute za to da skrenem pažnju na neke dileme i izbore koji mogu da utiču na kulturni lik *druge* Srbije.

Mislim da bi se “primatu političkog”, nasleđenom iz ranijih epoha, morao suprotstaviti “primat civilizacijskog” kojim bi se naglasile vrednosti svega onoga što je stvoreno i primljeno, implementirano i adaptirano na različitim nivoima sve složenije civilizacije. To bi značilo

pomeranje težišta prema onome što je temeljno i trajno važno za opstanak i napredak naroda, značilo bi relativizovanje političkih sukoba i trvenja koji iscrpljuju snage a ništa trajno ne obezbeđuju, ništa trajno ne stvaraju, a u ekstremnom slučaju donose ogromna razaranja.

Ne mogu ovde da izvodim različite implikacije i posledice vrednosne preorijentacije koja se preporučuje. Spomenuću samo to da kulturna *druga Srbija* ne bi smela prećutno i naivno da prihvata da je za ceo narod važno ono što je važno za deo političara, ona bi morala da nametne svoju, znatno drugačiju hijerarhiju vrednosti.

Drugi problem tiče se traženja ravnoteže između univerzalnog i nacionalnog, između tradicionalnog i modernog. Kad bih podrazumevao da ravnotežu treba tražiti negde na sredokraći, da treba uzeti malo jednog a malo drugog, ne bih o tome ni govorio. Mislim, naprotiv, da se ne može ostati na opštim opredeljenjima, već da za pojedine sfere života i stvaranja treba ponaosob tražiti onu najpovoljniju tačku gde se dve krive seku kao na dijagramima ekonomista. Bliži pogled na ovaj kompleks može da otkrije i nešto neočekivano. Modernizam i univerzalnost daleko su potrebni istoriografiji i etnologiji nego u egzaktnim naukama i tehnici, gde je to već decenijama preduslov da se opstane. Ili, uzmimo popularne masovne predstave. Naši ljudi su u proseku neuporedivo obavešteniji i moderniji kad je reč o zdravlju i dugovečnosti, prate čak modne trendove, nego kada je reč o ljudskim pravima, slobodama, o harmoničnim odnosima među etničkim zajednicama, gde su opšte ideje, predrasude i sujeverice, na nivou ranog XIX veka. *Druga Srbija* bi umesto deklarisanja za modernizam ili tradicionalnost morala da navede na analiziranje tih koncepata i na analiziranje oblasti između kojih se bira i za koje se opredeljuje.

Treći kompleks u kome bi *druga Srbija* morala da pokaže svoj lik nasuprot maski koju su joj stavili oni koji pretenduju da budu njeni jedini pravi zastupnici, tiče se realnog viđenja sebe, sveta oko sebe, svoga mesta i odnosa prema drugima. Domaćinska trezvenost i objektivnost, svojstvene narodnoj mudrosti, ustupile su pod uticajem propagande mesto zurenju u ogledalo koje ulepšava, uveličava, uzdiže do anđeoskih visina. Narcisoidnost je neugodna mana kod pojedinca,

a nepodnošljiva je kod kolektiva, gde u sagledavanju i odmeravanju učestvuju i najbolji duhovi i najsigurniji ukusi. Ostaviću po strani danas u celom svetu priznatu teškoću da se nešto sadržajno i proverljivo kaže o većem broju različitih jedinki, zbog čega su neobuzdana uopštavanja, pomodna u XIX veku, poput onih o galskom duhu, nemačkoj pedantnosti, o slovenskoj sentimentalnosti itd. svrgnuta na nivo predrasuda.

Izdvojiću samo one posledice nerealnog viđenja sebe koje su praktične, koje neizbežno izazivaju reakcije drugih i vode sukobima, sporovima, netoleranciji, trvenjima. Najvažnija je, svakako, sklonost da se za sebe i za druge upotrebljavaju različita merila, da se za sebe traži ono što se drugima ni po koju cenu ne daje, da se svojim prasha ono zbog čega se drugi strogo osuđuju. Neobično je i teško razumljivo to što trezveni i racionalni ljudi u svojim pozivima, uspešni u rešavanju svojih ličnih stvari, prihvataju zaslepljenost i neobjektivnost kao nešto prirodno kad je reč o nacijama. Isto je tako teško razumeti čime se rukovode oni koji podržavaju pristrasnost kao načelo, koji je stvaraju i umnožavaju, koji veruju da to može proći i da neće biti prepoznato i osuđeno. U ovaj kompleks realnog viđenja sebe spada i prepoznavanje vlastitih stvarnih dugoročnih interesa, što je teško moguće u iluzornom svetu satkanom od zabluda i samoobmana.

Ovako bi trebalo nastaviti sa drugim predmetima: sa oscilovanjem između sile i prava, sa traženjem ravnoteže između pojedinca i naroda; sa percepcijom istorije itd., ali za sve to nema vremena. Ostajem kod onoga što sam izneo u nadi da će biti i drugih prilika za razgovor i da će ostati interesovanja za probleme koji su u osnovi drugih problema, koji se ne rešavaju dekretima i gde promene ne bivaju preko noći.

Srbija između Istoka i Zapada*

Raspad Jugoslavije, formiranje suverenih nacionalnih država od njenih bivših republika i izgradnja novog svetskog poretka postavili su pred srpski narod teška pitanja: ko je, gde se nalazi u političko-geografskom prostoru, kuda da krene i prema čemu da se orijentiše u započetim procesima evropske integracije i rekonstrukcije svetskog poretka. Bitna pretpostavka valjanih odgovora nesumnjivo je adekvatno i realistično razumevanje onoga što se stvarno događa u ovom istorijskom metežu. Stoga naš razgovor sa akademikom Simom Ćirkovićem o "Srbiji između Istoka i Zapada" započinjemo pitanjem:

Kako biste okarakterisali sadašnje stanje duha i istorijske svesti iz kojih se traže odgovori na navedena pitanja?

Rekao bih da je za naše vreme karakteristično odsustvo realizma u tom smislu da ljudi nemaju ni približno tačne predstave o onome što se događalo i što se događa. Nisu skloni da se zapitaju o misaonim sredstvima kojima nastoje da razumeju i opišu svet oko sebe, još manje razmišljaju o tačnosti i pouzdanosti uopštenih sudova i o sadržaju koncepata kojima se služe. Nekritičnost i nesposobnost za

* Odgovor na anketu "Srbija između Istoka i Zapada". Sa neznatnim skraćenjima objavljeno u listu "Borba" od 27. septembra 1993. pod redakcijskim naslovom "Zid carstva nebeskog". Razgovor vodio Dragan Mojović.

kritičko mišljenje čine od naših ljudi žrtve vulgarizatora svakovrsnih iracionalnosti i lak plen propagandista i “strašnih simplifikatora”. Veliki deo našeg obrazovanog sveta nije ni primetio kako su mutna izobličavajuća stakla revolucionarne ideologije zamenila starija, jednako ideološka, jednako zamućena, što deformišu na drugi način.

Ne može se očekivati od neke pojedinačne nauke da će ljude ospobiti da misle svojom glavom. Nauka počinje time što izdvaja, apstrahuje, preparira, a napreduje time što metodički korača od posmatranja pojedinačnog do formulisanja opštih teorija i konstruisanja modela. Ipak, sve ostaje parcijalno, važi u određenim oblastima i pod određenim uslovima. Čovek je, međutim, u društvenom delovanju suočen sa beskrajno složenim, nepreglednim, nestabilnim celinama, koje se naučno proučavaju sa mnogih aspekata i u raznim dimenzijama. Ali, gde ne može pomoći pojedinačna nauka, mogao bi pomoći naučni duh tražeći racionalnost, preciznost, proverljivost, metodičnost, kritičnost.

Prihvatanje makar nekih kriterija uobičajenih u naučnom radu u našem mišljenju i raspravljanju o društvenim pojavama dovelo bi nas u neposredniji dodir sa stvarnošću, oslobodilo bi nas u znatnoj meri deformacija prouzrokovanih ideološkim naočarima. Odavno je zapaženo da se svaka sredina obračunava sa svojom prošlošću u skladu sa svojom kulturom. Stojan Novaković je jednom davno primetio da “vremena imaju prema sebi i istoriju”. Trezveno i racionalno društvo neće se u svom suočavanju sa prošlošću predavati mitomaniji; jedna od razlika između onog dela sveta koji se povezuje i ujedinjuje oko velikih humanih i civilizacijskih zadataka i onoga u kome besne mržnja i nasilje je i u načinu na koji su – ili nisu – prevladali prošlost.

Kakav je vaš pogled na “granični položaj” teritorije koju su Srbi naseljavali kroz istoriju?

Teritorije koje su naseljavali Srbi zaista su više puta tokom ranijih vekova presecale granice koje su razdvajale velike političke, religijske ili kulturne celine. Preko toga tla išla je granica između latinskog i grčkog jezika u Rimskom carstvu, zatim granica koja je od 395. god.

delila Zapadno i Istočno rimsko carstvo, čiji je nastavak Vizantija. Početkom XI v. ustaljuje se granica između crkvene jurisdikcije Rima i Carigrada, koju će zateći raskol iz 1054. god. a kasnija stoleća očuvati i produbiti kao granicu katoličanstva i pravoslavlja. Granica između Osmanskog carstva, nesumnjivog zastupnika Istoka, i Habzburške monarhije uticala je na seobe i razmeštaj Srba, a kasnije (XVIII–XIX v.) presećala ih je i razdvajala. Najzad, ideološka podela: komunistički Istok i kapitalistički Zapad dodirivali su se ovde od sredine našega stoleća na osoben način.

Naravno, nemaju sve te nekadašnje granice jednaku aktuelnost u smislu posledica koje se osećaju u našem svetu. Katoličko-pravoslavno razgraničenje s brojnim i složenim kulturnim posledicama osećalo se stolecima, osmansko-evropska međa ima indirektnu, ali i žive ostatke u jugoslovenskim Muslimanima. Ideološka polarizacija je izgubila oštrinu, stožer u Moskvi je uklonjen, ali nasleđe i inercija konfrontiranja sigurno će se još dugo osećati.

Koliko je Srbija nacionalnom teritorijom, društvenom istorijom, naučnim dostignućima i kulturom stvarno istorijski između Istoka i Zapada?

Nisu to bile uvek iste granične linije, nisu bili isti, kao što sam rekao, ni zastupnici Istoka i Zapada, pa ih ni Srbi nisu jednako percipirali. Svoj granični položaj nisu uviđali samo "Srbi graničari" nego i drugi – u raznim vremenima. Domentijan predstavlja svetog Savu u Aleksandriji kao "zapadnog", zato što su za njega na Istoku ne samo Aleksandrija i Jerusalim nego i Carigrad i Sveta gora. Srbe i njihovog vladara despota Stefana Konstantin Filozof je u XV veku video između "Istočnih" i "Zapadnih", podrazumevajući pod prvima Turke a pod drugima Ugre. Kao hrišćani pod turskom vlašću, neki pripadnici jerarhije i narodni prvaci suprotstavljali su se "istočnom" islamu i poistovećivali su se sa Zapadom. To se produžavalo i u XIX veku, *Srbija na Istoku** je rezultat takvog gledanja. U našem stoleću,

* Delo Svetozara Markovića (1872). (Prim. prir.)

u vreme ideološke podeljenosti i antagonizma ljudi su se lično opredeljivali, čak i u vreme kad je država pripadala Istoku, kad nije bila između Istoka i Zapada.

Mnogi danas vide izlaz iz istorijskog bespuća u kome se našao srpski narod u vraćanju istočnom pravoslavlju, Vizantiji, Rusiji... Može li to vraćanje biti istorijski delotvorno? Nisu li mnogi uticaji ideja, vrednosti pa i ideologije Zapada dolazili do Srba sa istoka, preko Rusije?

Rusija je imala kontinuitet i u unutrašnjem razvoju i u dijalogu sa Evropom oličenom u katoličanstvu i protestantizmu (to važi i za Vlašku i za Moldaviju). Bila je izložena uticajima Zapada i primorana da nalazi odgovore na probleme koje su postavljale izmenjene prilike u svetu. Desilo se da je Rusija upila po koji evropski uticaj i da je kreirala pravoslavna rešenja ponekad po evropskim obrascima, te na taj način postala osetno "zapadnija" od balkanskih pravoslavaca koji su ostali pod turskom vlašću bez kontinuiteta.

Tako je postalo moguće da Rusija bude kapija kroz koju su zapadni kulturni uticaji dospevali u Srbiju. To je najupadljivije u baroku u crkvenoj arhitekturi i slikarstvu, ali se zapaža i u literaturi, obrazovanju, širenju opštih ideja. Preko Jovana Rajića je i srpska moderna historiografija, prožeta idejama prosvetljenosti, imala rusku genealogiju.

S druge strane, moglo bi se sporiti o tome gde je bila kolvka ideološkog "Istoka" oličenog u SSSR-u i njegovoj vladajućoj partiji. Nema nikakve sumnje da je marksizam kao srž ideološke poruke "Istoka" bio zapadnog porekla, da je importovan u Rusiju.

Pa i danas, kad je Rusija usred velikih previranja možemo se pitati o tome da li ona može biti za nas "Istok" u onom smislu u kome je to bila oko 1950? Nije li ovo što spominjete jedan drugi "Istok", iz starijeg sloja, kome je stožer na drugom mestu, u Carigradu ili Atini? Poslednjih godina položaj Rusije je sličan našem položaju, ona je dospela da bude između Zapada, oličenog u današnjim nosiocima moderne naučno-tehničke civilizacije, i onog sveta koji u tome ne

učestvuje nego se koleba da li će se pridružiti ili odupreti. Tu sam sklon da vidim današnji "Istok".

Pre 1914. Skerlić je smatrao da jedino Francuska može biti model Srbima u daljem razvoju. Profesor Ekmečić u nedavno objavljenoj knjizi "Srbija između Evrope i srednje Evrope" kaže da se "treba poistovetiti s demokratskim tradicijama Francuske i anglosaksonskog sveta". Šta je vaš odgovor na večito srpsko pitanje: kome se carstvu prikloniti?

Kad bi najvažnije stvari bile u sferi političkog, pridružio bih se preporučujući da se uzori traže tamo gde se u pluralističkoj atmosferi, dinamično i pragmatično razvijaju tradicije demokratskih revolucija. Ali, ja smatram da su problemi dublji, da se tiču odnosa prema modernoj civilizaciji koja je zapadnoevropskog porekla ali je postala svetska. U njoj nije mali udeo "istočnjaka", inteligencije SSSR-a (uprkos ideološkoj sputanosti) ili Japanaca (koji zastupaju Istok na veoma osoben način – njima je Zapad Kina a Istok su im SAD). U svakom slučaju ta svetska civilizacija u nastajanju ima svoje centre i svoje periferije, ima one koji su na čelu i one koji se tek priključuju. Stoleća su bila potrebna da dobije zamah i sada se neće lako zaustaviti ni u svojim bitnim elementima izmeniti.

Ona ljude i društvene grupe stavlja pred izbor: da je osporavaju ili da se iskreno priključe i sudeluju, daju svoj doprinos i koriste njene plodove. Moderna svetska civilizacija predstavlja poprište na kome se narodi i zemlje ogledaju i pokazuju svoju valjanost. Bežanje sa tog poprišta ne pruža naročite izgleda, povlači sobom izolovanost, lišavanje, opijanje iluzijama (jedna od njih je ona o preimućstvima zaostalosti).

Glas u horu čovečanstva

Rasprava o nacionalnom interesu* mora ispunjavati izvesne uslove da bi bila plodotvorna. Mora se držati temeljnih i dugoročnih, što znači bitnih stvari, ali ne bi smela ostati u opštim formulama, nego se mora iskazivati u dovoljno određenim, razumljivim i proverljivim stavovima. Inače bi se ponovilo ono što smo toliko puta čuli i videli, naime da fraza o nacionalnom interesu posluži za davanje težine i pribavljanje autoriteta ličnim ili usko stranačkim shvatanjima i da istovremeno služi za diskvalifikovanje mišljenja drugih, jer navodno ne zastupaju nacionalni interes. Stavljanje u ulogu jedinog i isključivog tumača “nacionalnog interesa” više govori o autoritarnim i totalitarnim sklonostima nego o spremnosti za demokratski dijalog kojim će se doći do onoga što je za naciju bolje i korisnije.

Ispitivanje i traganje umesto deklarisanja i propagiranja je utoliko potrebnije što je materija veoma složena, što podrazumeva utvrđivanje prioriteta i hijerarhija među nepreglednim mnoštvom činilaca od kojih zavise životi pojedinaca i opstanak društvenih zajednica. Nacionalnog interesa se tiče sve ono što je bitno za rast i prosperitet nacije kako u onim dimenzijama koje su opšteljudske tako i u onima koje čine srpsku individualnost. Razumljivo je da se to ne može sažeti u malo reči; može se samo naznačiti gde je bit problema.

* Odgovor na anketu “Šta je srpski nacionalni interes danas”. Štampano u listu “Nedeljna Borba” od 12–13. marta 1994.

Razmatranje nacionalnog interesa moralo bi polaziti od realističkog i što je moguće tačnijeg sagledavanja položaja nacije, imati u vidu njene dugoročne potrebe u uslovima kakvi su sada i kakvi se predviđaju u budućnosti, oslanjati se na opšta znanja o tome šta utiče na prosperitet odnosno na opadanje nacija u modernom svetu.

Načelno bi se moglo reći da je u nacionalnom interesu sve ono što čini da nacija raste i napreduje u brojnosti i snazi, ugledu i uticaju, u intelektualnim potencijalima i stvaralaštvu, a da ne može biti u nacionalnom interesu ono što je ugrožava u materijalnim i moralnim osnovama, usporava i zaustavlja u razvoju, što je lišava svega onoga što svet svakodnevno stvara u nauci, tehnici, proizvodnji, što može neposredno služiti umanjenju oskudice, bola i patnje, čuvanju zdravlja i poboljšanju kvaliteta življenja. Iz toga sledi da ne može biti u nacionalnom interesu politika koja preseca veze sa svetom, izoluje, otežava ili onemogućava razmenu na svim nivoima. Nacionalni interes traži da se nacija ne samo održi na nivou potrebnom za recepciju onoga što se u svetu stvara, nego i da u trajnoj razmeni i dijalogu bude aktivna, da daje svoj doprinos i uzvraća za ono što prima, da se u horu nacija koje čine čovečanstvo njen glas čuje i njen lik prepoznaje. U takvom dijalogu mala nacija može učestvovati samo uz najveće naprezanje, omogućavajući da se na najbolji način iskažu i iskoriste njeni intelektualni i stvaralački potencijali. Otuda je opredeljenje za demokratiju više od izbora oblika uređenja – ono je zadovoljavanje najpreče nacionalne potrebe.

Veoma je verovatno da će naučno-tehnički i materijalno-civilizacijski napredak i nadalje biti univerzalnog karaktera, pa je prirodno očekivati da će u budućnosti još više nego dosad ono što se prima kroz razmenu sa svetom imati opšta obeležja, a da će ono što čini srpsku individualnost biti još izrazitije oslonjeno na nasleđe, na kulturu čije se očuvanje, produžavanje, razvijanje, bogaćenje, upoznavanje nameće kao prvorazredan nacionalni interes. Kako se u kulturi i svesti nalaze najjače spona koje drže jednu naciju na okupu, njen interes mora biti da svi delovi učestvuju u negovanju i unapređivanju svega onoga što tu kulturu i svest oblikuje. I tu je demokratija najpreči nacionalni

interes, s jedne strane zato što omogućava da se izraze stvaralački potencijali, a s druge zato što obezbeđuje slobodu sudelovanja u kulturi nacije bez obzira na to koliko su pripadnici udaljeni od matice i bez obzira na to koliki procenat ukupne populacije predstavljaju.

U srpskom slučaju (a to važi za još neke balkanske nacije) usled rasporeda u prostoru i izmešanosti sa pripadnicima drugih nacija u veoma različitim proporcijama, nacionalni interes traži da se podrži sve ono što umanjuje nepovoljnosti takvog rasporeda: modernizacija komunikacija, puna sloboda kretanja ljudi i nesmetana cirkulacija informacija i kulturnih dobara, uklanjanje prepreka koje bi mogle ometati slobodnu i intenzivnu cirkulaciju. S gledišta nacionalnog interesa ova sloboda cirkulisanja bi morala imati prioritet u odnosu na jedinstvo vlasti i jurisdikcije. Jer vladajući trend vodi unifikaciji metoda i oblika privređivanja, upravljanja, pravnog regulisanja i nameće ono što je univerzalno. Parlamenti i vlade će nesumnjivo promovisati ono što je globalno, kultura će unapređivati i čuvati ono što je srpsko.

O srpskom nacionalnom interesu

Želeći da koliko je moguće doprinesemo pravilnom razumevanju ovog pojma i njegove svrhe,* zamolili smo ugledne umne ljude koji o "srpskom nacionalnom interesu" razmišljaju trezveno i bez emocija da, svako iz svoga ugla, kažu šta pod tim pojmom podrazumevaju.

Akademik Sima Ćirković, istoričar, podseća da sâm termin nije nov:

Otkako je politika obuzeta nacijom vodi se računa o nacionalnim interesima. Samo, političari prošloga veka više su se dali rukovoditi tim interesima a manje su o njima govorili. Ovo na šta vi ukazujete predstavlja profanaciju i zloupotrebu; "nacionalni interes" se kao besadržajna floskula poteže svakoga časa da bi se dala težina svojim stavovima i da bi se diskvalifikovala uverenja drugih. Ponavlja se ono što je već zapaženo kod olakog govorenja o "izdaji". Niko ne mari za tehničko, precizno značenje kojim se moraju služiti sudije i advokati, svako je sklon da vrednosnim terminom "izdaja" žigoše drugu stranu, stranku ili pojedinca drukčijeg mišljenja. "Nacionalni interes" je u našim danima postao sredstvo manipulacije, pa bi oni

* Odgovor na anketu o srpskom nacionalnom interesu. Objavljeno u listu "Novosti" od 29.07. i 30.07.1992. pod redakcijskim naslovima "Narod ili atar" i "Moć i nadmoć".

kojima je stvarno stalo do narodnog dobra morali nastojati da se s profanacijom prestane, ili da se “nacionalni interesi” definišu objektivno i racionalno kako bi se mogla izvući merila za ocenu metoda, politika ili postupaka.

Da li bi faktori “srpskog nacionalnog interesa” mogli da se formulišu kao pravilo ponašanja, na primer?

Ni u mnogo dužem razgovoru ne bi se moglo nabrojati i dodirnuti sve teme, mogu se samo u vidu primera izvući neke od njih koje bi, po mom mišljenju, bile nezaobilazne u takvom dokumentu. Moralo bi se poći od onog najopštijeg i najosnovnijeg, od onoga što čini da nacija raste i napreduje i sa gledišta brojnosti i sa gledišta intelektualnih potencijala. Moralo bi se, takođe, poći od obezbeđivanja svega što je svet stvorio u nauci, tehnici, materijalnom blagostanju, što služi umanjenju bola i patnje, čuvanju zdravlja, što podiže nivo i kvalitet življenja.

Teško da će neko tvrditi da siromaštvo i zaostajanje mogu biti u nacionalnom interesu, ali je veoma mali broj ljudi koji uviđaju da su tu trajni i veliki interesi, da nacija time mora biti zaokupljena. Ništa ne dolazi samo od sebe, nacija mora biti sposobna za recepciju civilizacijskih tekovina i za razmenu sa svetom, mora stvarati i održavati intelektualne snage sposobne da učestvuju u sve napornijoj trci sa svetom. Iz toga proizlaze veoma značajne posledice, koje obično ne uviđaju oni kojima se čini da je vlast najvažnija stvar na svetu.

Šta su, u istoriji srpskog naroda, bili prevashodni nacionalni interesi?

Među primerima specifičnih srpskih nacionalnih interesa na prvo mesto bih stavio one povezane sa problemima srpskog rasporeda u prostoru. Od XV v. nadalje srpski narod je bio pomešan, ne svojom voljom, pa se u vreme smenjivanja multietničkih “carstava” nacionalnim državama zatekao rasejan na velikom prostoru na kome je

kontinuirano naseljen samo u jezgru. Našao se izmešan sa drugima u različitim proporcijama. Nepogodnosti takvog položaja, karakterističnog i za neke srpske susede, umanjio je tehnički napredak XX v. pruživši masovna i jeftina sredstva za komunikaciju (od puteva do prenošenja vesti), tako da se veze između udaljenih delova mogu lako održavati ako nema pregrada. Otuda je zahtev za slobodom kretanja i veza morao biti u osnovi srpske političke strategije.

Zašto "srpski", zašto "nacionalni"? Da li imate utisak da se, u ovo naše vreme, misli isključivo na srpsku naciju a ne na interese stanovništva države Srbije?

Moguće je formulisati interese na takav način, ali je to težak i delikatan posao pa nije čudo što se nije mnogo uradilo i što ono što se pokušalo ne ohrabruje. Pitanje je, pre svega drugog, šta u takav pokušaj definisanja nacionalnih interesa treba da uđe? Složenost moderne nacije, mnogobrojnost i raznovrsnost njenih potreba, situiranost u svetu čiji su delovi međuzavisni i povezani, sve to zahteva da "inventarisanje" nacionalnih interesa bude detaljno, svestrano, višedimenzionalno, a u isto vreme da bude uravnoteženo, da vodi računa o trajnim potrebama i o potrebama trenutka, o onome što je osobeno srpsko i onome što je univerzalno, o onome što se tiče civilizacijskog stanja, onome što se tiče vlasti itd. A sve to treba da bude veoma stručno, a opet – razumljivo, iscrpno, a ipak – pregledno i kratko. U svakom slučaju, takva projekcija bi morala da pruži čvrste temelje na koje će se osloniti principi, političke orijentacije, ponašanja, od kojih će polaziti kriteriji za ocenu da li je nešto dobro ili loše za naciju.

Razućenost i izmešanost sa drugima u svim mogućim proporcijama traže u nacionalnom interesu takva institucionalna rešenja koja će odgovarati u svim kombinacijama. Teško je prihvatiti da može biti u "nacionalnom interesu" ispoljavanje i iskorišćavanje nadmoći tamo gde Srbi čine 90 odsto stanovništva, kad se zna da će odgovor neizbežno doći tamo gde ih ima svega 10 odsto. Svojim položajem Srbi su predodređeni da se bore za stvarnu ravnopravnost i potpunu simetriju.

Verovanje da se silom mogu osigurati veća prava za Srbe je tragična zabluda jednog dela srpskih političara u ovom veku.

U našem imaginarnom katalogu nacionalnih interesa morala bi doći do izraza slojevitost i složenost svake nacije, usled čega nije lako naći sintezu celine i njenih pojedinih delova. U srpskom slučaju se u pojačanom vidu ispoljavaju problemi odnosa nacionalne matice i perifernih delova.

Taj problem bi u svim projekcijama i programima morao biti brižljivo razrađen. Može se već sada reći da nije u dugoročnom nacionalnom interesu ona neravnoteža, jednostranost i jednosmernost kojom je prožeto političko mišljenje poslednjih godina, a koja vodi računa samo o dužnosti matice da brani i pomaže delove okružene susedima. U nacionalnom interesu može biti jedino uravnotežen stav u kome se vodi računa i o drugoj strani, o obavezama i dužnostima delova u odnosu na maticu, o raznim mogućnostima njihovog doprinosa usponu i prosperitetu matice (ulivanjem talenata i kreativnih snaga, posredovanjem u odnosima sa susedima, dijalogom sa okolnim svetom, ali i time da se ne troše snage matice neophodne u velikoj civilizacijskoj trci).

Da bi se temeljito razradili nacionalni interesi, morala bi da se uzmu u obzir i pitanja metodološke prirode, kao na primer pitanje da li može biti u nacionalnom interesu mitologija, ideologija, sanjarenje o sopstvenim prednostima, ili je u nacionalnom interesu trezveno, objektivno, realističko i kritičko sagledavanje sebe u svetu.

Srpski intelektualac danas

Razgovor o intelektualcu danas* ne može izbeći neprivlačan posao preciziranja predmeta. U vreme kad se pojavila, reč *inteligencija* u društvenom smislu služila je za označavanje obrazovanog dela društva koji ne pripada plemstvu. Njeni pripadnici, *intelektualci*, našli su se na površini društva zahvaljujući učenosti i kulturi a ne po osnovu rodoslova. U masovnim društvima formalno jednakih, raslojenim prema drukčijim kriterijima, među kojima je otmeno poreklo imalo podređenu ulogu, takvo određivanje intelektualca izgubilo je smisao.

Kasniji pokušaji određenja podrazumevali su visoku obrazovanost, kulturu i razne druge vrline već prema izboru onoga koji se definisanjem bavio. Time se pojam zaista precizirao, krug obuhvaćenih se sužavao, ali je ostajala neuhvatljiva veza sa društvenom stvarnošću; nije se dao prepoznati deo u društvu na koji bi se tako definisani idealni intelektualac odnosio.

S druge strane, čvrst oslonac u iskustvenom svetu mogao se dobiti po cenu toga da se delimično žrtvuje sadržaj prihvatajući neko formalno, vidljivo i proverljivo obeležje kao što je npr. univerzitetsko obrazovanje. Kad se zna koliko se zahvaljujući ekspanziji visokog školstva u drugoj polovini XX veka uvećao broj onih koji imaju diplomu i kad se ima na umu kolike su među njima razlike u obrazovnom profilu i nivou kulture, prigovoriće se da je kod takvog određenja intelektualca

* Odgovor na anketu o "srpskom intelektualcu danas". Objavljeno u listu "Književni glasnik", 1 (2001), pod redakcijskim naslovom "Mentalitet novih bogataša".

pre malo onoga što je zajedničko svima, a premnogo onoga što je različito; *intelektualac* postaje prazna etiketa. Taj prigovor se ne može osporiti, može mu se samo suprotstaviti činjenica da se u ono malo zajedničkog nalaze veoma bitne odredbe, pre svega vodeća uloga u skoro svim životnim oblastima. Iz kruga tako određenih intelektualaca regrutuje se upravljačka i stvaralačka elita, na delatnosti tog kruga počiva kontinuitet, jer on vrši socijalizaciju, oblikuje dolazeći naraštaj, a uobličavajući kulturu društvene zajednice on obezbeđuje i njen identitet. Kako imamo u vidu srpske prilike, krug intelektualaca bi pre trebalo proširiti onim pojedincima koji su vršili ili vrše poslove vezane sa univerzitetskom spremom. Koliko bi srpska inteligencija i kultura poslednje polovine stoleća bila osiromašena kad bi se izostavili doprinosi onih koji nisu imali fakultetsku diplomu.

Kad se analizira tako omeđeni krug srpskih intelektualaca, lakše se daju uočiti osobenosti u odnosu na prethodnike s početka XX veka, nego posebne *srpske* crte koje bi ih razlikovale od evropskih staleških drugova. Poznato povlačenje, pa čak i gubitak, humanističke i literarne kulture u korist stručnog i specijalističkog znanja nije nikakva naša specifičnost, već deo svetskog trenda koji je započeo u "Novom svetu" i kasnije se raširio i ojačao usled rasta samih disciplina i potreba tehnike i proizvodnje.

Pa i druga poznata crta, gubitak nezavisnosti, nije specifično naša, mada je kod nas, sticajem istorijskih okolnosti dobila ekstremne razmere. Pretežan deo onih koji su nekada činili *inteligenciju* bio je materijalno samostalan i živio je od prihoda svog zanimanja ili od prihoda svoga poseda. Udeo službenika državnih i drugih institucija bio je skroman. Tokom XX veka slika se iz temelja promenila. Smanjio se, a u socijalističkim zemljama sasvim iščezao, deo koji je bio nezavisan, ogromnu većinu čine zaposleni u službi države ili korporacija ili drugih poslodavaca, čak i u zemljama s tradicionalnom društvenom strukturom.

Osobenost srpskog slučaja je u tome što su ovde nezavisni intelektualci bili oduvek u manjini, nešto veći značaj imali su samo u Habsburškoj monarhiji zahvaljujući tome što su imali posede i okolnosti da

im je bio zaprečen put uspona u državnoj službi i politici. Do današnjeg stanja su ponajviše doveli nestanak posedâ i sužavanje sfere slobodnih profesija. Odsustvo materijalne nezavisnosti višestruko se odražava na položaj intelektualaca, na prvom mestu tu je nužnost da budu konformisti kako bi očuvali uslove materijalne egzistencije. Potčinjenost može biti ograničena na profesionalnu sferu, kao u firmama kapitalističkog sveta, a može obuhvatati i celokupnu aktivnost pa i ličnost, kao u slučaju intelektualaca u službi obrazovnih ustanova nekadašnjih socijalističkih zemalja. Veliki deo intelektualaca prihvata potčinjenost i konformizam kao prirodno i neizbežno stanje, i samo mali deo svestan je toga da može uticati na izmenu ukupnog ambijenta i izboriti slobodu i autonoman položaj.

Uporedo sa gubitkom materijalne nezavisnosti intelektualci su gubili i duhovnu nezavisnost, čije uporište je bilo u osporavanju društvene nejednakosti i prevlasti religije u kulturnoj sferi. Oslonac nekadašnjih intelektualaca je bio razum, a orijentaciju su nalazili u nauci, inspiraciju u veri u progres. Intelektualci su u dužem periodu bili glavni pobornici modernizma. A kad su se u krilu tog modernizma pored velikih naučnih teorija o svetu i prirodi razvili i veliki filozofski sistemi, ideologije i hipoteze o čoveku i društvu, intelektualci su postali i njihovi glavni propagatori i popularizatori. Kako su se velike ideje i projekti umnožavali i sudarali, uzajamno osujećivali, intelektualci su gubili autoritet i pojedinačno i skupno zajedno sa svojom racionalističkom pozadinom. Kao što je postao najamnik u nečijoj službi, intelektualac je postao i privrženik neke od konkurentskih ideologija. Izgubio je distancu prema njima, izgubio je kritičnost i napustio ideale istinoljubivosti, objektivnosti, kojima su se nadahnjivali njegovi prethodnici. I to je svetski proces u kome je, u srpskom slučaju u prvoj polovini XX veka nastupilo osobeno veliko ideološko zaoštavanje iz koga je u specifičnim okolnostima velikog rata proizišla pobeda jedne strane i njena decenijska prevlast. Svako osporavanje ideološkog monopola bilo je silom suzbijano, što je stvaralo atmosferu trajne sukobljenosti i netolerancije. Kad se pojavila mogućnost slobodnog iskazivanja, netrpeljivost je izbila snagom erupcije i

potpuno potisnula davnašnje intelektualne vrline objektivnosti i kritičnosti. Ono što se u jeziku političkih programa javlja kao apel za pomirenje moralo bi da uključi i rehabilitaciju racionalnosti i kritičnosti, objektivnosti i smisla za ravnotežu, odavno potisnutih temeljnih vrlina intelektualaca.

Posledice gubitka kičme, uspravljenosti, duhovne nezavisnosti mogu se zapaziti ne samo u veoma jakom prisustvu iracionalnog u savremenom kulturnom ambijentu (kao simbolička mera može da posluži horoskop), nego i u svojevrsnom rascepu ličnosti. Veoma je česta pojava da je intelektualac racionalan i egzakatan u jednom sektoru, najčešće u svojoj struci, a da se u drugim oblastima podaje iracionalnosti, sujeverju, mitomaniji.

To nas odvodi pitanju o duhovnoj opremljenosti savremenog intelektualca, koju on stiče, po definiciji za koju smo se zalagali, u toku školovanja a zaokružuje na fakultetu. U celom svetu najviši stepeni obrazovanja su visoko stručni i specijalizovani. Nužno su parcijalni, u okviru ograničenog predmeta osposobljavaju i snabdevaju intelektualnim veštinama koje su šire primenjive, ali su daleko od toga da pokrivaju ceo prostor budućeg iskustva intelektualca.

Poznata ekspanzija znanja, nastanak nepreglednog broja disciplina, sve veće produbljivanje specijalizacije – sve više otežavaju i onemogućuju kako uvid u celinu na jednoj, tako i razumevanje značaja pojedinačne činjenice na drugoj strani. Čovek je zasut tolikom masom činjenica da nužno mora da se služi rezultatima uopštavanja, da operiše onim što je opšte ili se takvim čini. Uopštavanje je, međutim, jednostavno samo u jednom ograničenom krugu disciplina, u drugima predstavlja veoma delikatnu operaciju, za koju ne postoje recepti i koja se nigde ne uči. Savremeni intelektualac je, dakle, nepripremljen za to da u ogromnoj masi podataka kojima je zasut prepozna konture celine, sheme i pravilnosti, da uoči povezanosti među stvarima. Krajem XIX veka istoričaru Jakobu Burkhartu se činilo da se nad Evropu nadnose “strašni uprošćavači” (*terribles simplificateurs*). Imao je u vidu političare i kasnija zbivanja pokazala su da su njegove bojazni bile opravdane. Stoleće kasnije, intelektualci uopšte došli su

u položaj da budu "strašni simplifikatori". Opaža se to naročito u pristupu društvenim pojavama i politici.

Druga oblast u kojoj se čini da savremeni intelektualci nisu pripremljeni da se nose s problemima jeste tamo gde su se susretali Božje providenje i slobodna volja, nužnost i slučajnost, determinizam i sloboda. Najveći deo obuke koju intelektualac stiče potiče iz nerealnog, pedagoški prepariranog sveta u kome vladaju uzročno-posledični odnosi i zakoni. Deterministička poruka biva pojačana onde gde se, pod uticajem ideologije, delovanje zakona proteže na društvo i istoriju. Savremeni intelektualac nije najbolje pripremljen da razlikuje ono što nastaje pod uticajem trajnih i opštih sila, što je deo struktura i opštih procesa, od onoga što je nastalo voljom pojedinaca ili grupa, ostvarivanjem njihovih namera i planova.

Nesposobnost da se na delu, u konkretnim uslovima, prepozna i proceni stepen determinisanosti ima značajne praktične posledice. Od nje potiče nespremnost jednog dela intelektualaca da se društveno i politički angažuju. Prema istorijski nastalim prilikama i zbivanjima postavljaju se kao prema zemljotresu ili drugoj prirodnoj nepogodi.

Nasuprot prethodnicima s početka XX veka koji su bili svesni ograničenosti svojih znanja i otuda skromni i oprezni, savremeni intelektualci, naročito kod nas, iako su u neuporedivo težem položaju, kako usled društvenih promena tako i zbog svega onoga što se promenilo u civilizacijskim procesima, imaju mentalitet *novih bogataša*, nastoje da se ističu i samouvereno paradiraju onim što imaju, sigurni u svoje sudove.

Srbi i Hrvati: kolika je stvarna opterećenost historijom?

Među brojnim specifičnostima koje se pripisuju odnosima Hrvata i Srba* nalazi se, po opštem uverenju, i veliki i teški teret prošlosti, prepoznatljiv i kao nasleđe ranijih epoha i kao znanje i mišljenje o tom nasleđu. Nije bez osnova jedan naš umni savremenik okarakterisao ono što se događa kao *rat pamćenja* i upozorio na to da će današnja zbivanja kao predmet pamćenja opterećivati srpsko-hrvatske odnose među generacijama što dolaze. Ako se ljudi ne varaju, ako prošlost zaista toliko utiče na odnose između dva naroda, moramo se zamisliti i udubiti u obe dimenzije, u sam istorijski proces i njegovo viđenje, i pitati se može li se prošlost bar unekoliko prevladati, ili joj se mora pokoravati kao neumitnoj sudbini.

Predstave o sopstvenoj narodnoj istoriji, uključujući i predstave o odnosima s drugima pa i o međusobnim odnosima, razvijaju se i upotpunjuju kontinuirano i sistematski kod oba naša naroda od XVIII veka, od Pavla Ritera-Vitezovića i Jovana Rajića. Učena historiografija napreduje u obe sredine, nejednakim ritmom i zaostajući za Evropom, ali po njenim obrascima i pod njenim uticajem. Obe historiografije uporedo, nekad istovremeno, prolaze stupnjeve okarakterisane

* Ovaj ogled Sime Ćirkovića trebalo je da posluži kao podloga za javni dijalog srpskih i hrvatskih intelektualaca o rešenju srpsko-hrvatskih sporova, koji je započet u novembru 1993. u Zagrebu a nastavljen u novembru 1994. u Beogradu. Objavljen je u listu "Republika" od 16. oktobra 1994. (Prim. prir.)

uplivima prosvetećenosti, romantike, naučnog istorizma, marksističkog revolucionisanja; u obe postoje snažne struje koje nastoje da budu odgovori na to preusmeravanje.

Rezultat tog dvoipovekovnog razvoja, ostvaren jednim delom i kroz dijalog, nije antagonistički suprotstavljeno viđenje i razumevanje prošlosti. U rekonstrukciji toka zbivanja teško je ustanoviti razlike koje bi poticale od *nacionalnih škola* koje bi bile veće i znatnije od razlika što se mogu uočiti u stranim istoriografijama. Sporove i sukobe prvenstveno vidimo u različitom ocenjivanju ljudi, pokreta, institucija, uglavnom iz dva poslednja stoleća. A u tome je veliki udeo stanovišta i merila onih što ocenjuju, tako da se u razlikama više odražavaju zavađenosti onih koji govore o istoriji nego sporovi onih o kojima je reč, protagonista istorijskih zbivanja.

Ukupno znanje o delu istorijskog toka za koji je narod zainteresovan neprekidno je raslo, menjalo se i upotpunjavalo, postajalo je slojevito, u svakom trenutku služilo je kao neiscrpan rezervoar za istorijsku argumentaciju svake vrste. Na podlozi te ogromne i trome mase koja se u celini i u većim delovima lagano i postepeno menjala, smenjivali su se, međutim, talasi izazvani političkim burama, gonjeni u različitim, nekad suprotnim pravcima. Iz iste riznice uzimali su oni koji su se zalagali za saradnju i povezivanje dvaju naroda i oni koji su u onome drugom videli glavni izvor svojih zala i nevolja. Već taj raskorak između spore, linearne evolucije znanja što pretenduje da je naučno i objektivno, i burnog i čestog smenjivanja popularnih slika istorije koje su širili i nametali pokreti i stranke, svedoči o nezavisnosti ova dva bitno različita vida suočavanja s prošlašću. Plime i oseke u javnom mnjenju, formiranom u političkim borbama, nisu uticale na naučno istraživanje, koje je sledilo svoju logiku, ali ni rezultati naučne i kritičke istoriografije nisu mogli uticati na uobličavanje popularnih predstava; svako je bio slobodan da bira istorijsku građu i povezuje je u skladu sa svojim opštim idejama, najčešće ideološki obojenim.

Naučna istoriografija nije posebno proučavala slike istorije izobličene u krivom ogledalu ideologija, pokreta, stranaka. Ona će to morati uraditi u interesu unapređenja svoje kritičnosti, obezbeđenja

od ideoloških uticaja što dolaze neprimetno kroz termine, koncepte, merila – čija se istorijska ograničenost i uslovljenost ne prepoznaju. Ali, dok nema predradnji ne može se ni pokušati iscrpno i sistematski prikazati instrumentalizovanje slikâ istorije u odnosima naša dva naroda bilo u pravcu harmonizovanja bilo u pravcu antagoniziranja. Mogu se samo izdvojiti pojedini momenti i na njihovom primeru se može uočiti kako su predstave o istoriji uticale na politička zbivanja i odnose dva naroda.

Prvu značajnu ideologizaciju pospešile su ideje romantike o narodu kao nepromenljivoj zajednici osobenog duha, koji se ispoljava u istoriji i stvaralaštvu. Taj model lako se kalemio na etničku samosvest jer je pružao mogućnost da se ono što je trebalo integrisati, ujediniti, prožeti jednom voljom i kulturnim uticajem, potraži na samom početku; tako je, po tom shvatanju, celokupna istorija vodila stvaranju nacionalne države, što je u slučaju Hrvata i Srba izgledalo utoliko opravdanije jer su državu već imali u dalekoj prošlosti. Selekcija onoga što se smatralo za “svoje” imala je kao posledicu ignorisanje onoga što je bilo *između* ili *iznad*, bilo da je reč o populacijama (Vlasi, Romani, Cincari, Muslimani, posebnost bosanskog plemstva) ili kulturnim uticajima (univerzalni sadržaji hrišćanske literature i bogoslovlja, rimsko pravo itd.). Druga značajna posledica bila je u protezanju onoga što je “naše” na iste prostore i na iste populacije, što je moralo voditi sporovima i sukobima. Utoliko pre jer je masovno usađivano nepokolebljivo uverenje da bilo Srbima ili Hrvatima pripada sve ono što je između prostora plemenskih imena u ranom srednjem veku i prostora u kojem se težilo nacionalnim integracijama.

Nacionalna perspektiva sve do danas uokviruje i usmerava interesovanje za istoriju, čak i istraživačko, mada su još kritički istoričari na kraju XIX veka uočavali njenu neadekvatnost. Sukobljenost nacionalnih perspektiva nije neka osobenost srpsko-hrvatskih odnosa, već prirodna posledica prihvatanja evropskog načina mišljenja o etničkim stvarima, u širem smislu propratna pojava akulturacije. To jedva da se moglo izbeći u XIX veku, ali to nema veze sa stvarnim istorijskim

tokom do oko 1500. godine, dokad su Hrvati i Srbi imali veoma malo dodira i znanja jedni o drugima.

U evropskom istorijskom mišljenju isključivost nacionalnih perspektiva je prevaziđena uočavanjem ogromnih razlika između srednjeg veka i modernih društava, tako da se i izvan stručnih krugova shvaćalo koliko su bespredmetna preganjanja o tome čiji je Karlo Veliki i sporovi nastali na istoj metodološkoj podlozi. Ovde je međutim odgovor na nacionalnu ideološku perspektivu došao s druge strane, u vidu ništa manje ideološke jugoslovenske perspektive, koja je imala za cilj da prevaziđe ograničenost nacionalnih stanovišta i sporove koji su izbili predočavajući neminovnost ujedinjavanja u širem, jugoslovenskom okviru. Kriteriji selekcije su unekoliko izmenjeni, poraslo je u značaju ono što je nadnacionalno, pa su Ljudevit Posavski, Tvrtko I ili grofovi Celjski mogli postati preteče "jugoslovenske ideje". Na drugoj strani jugoslovenska ideologija je dovodila u pitanje individualnost već formiranih nacija, pridajući najveći značaj onom što je zajedničko, stavljajući iznad svega odsustvo prepreka u komunikaciji. Umesto da se suština individualnosti prepozna u stotinama razlika, krupnih i sitnih, trajnih i efemernih, proisteklih iz različitog nasleđa i kulturnog okruženja, razlike su žigosane kao rezultat tuđeg uticaja i uplitanja, ponajviše religija i crkava.

Nacionalne vizije istorije i jugoslovenski odgovor dali su građu za popularne predstave koje će se naći u osnovi uticajnih političkih ideologija, veoma malo osetljivih za objektivnost i naučnu utemeljenost. U Zapadnoj Evropi je sloboda diskusije, formiranje demokratskog javnog mnjenja, omogućavala da se kritičnost i akribija rasprostru iz nauke na šire krugove i pomognu suzbijanje predrasuda i nasleđenih omraza. Poseban značaj su imale rasprave o korenima nacizma i odgovornosti za Drugi svetski rat. Desilo se da na tlu za koje smo zainteresovani ne bude uslova za slobodnu diskusiju i analizu, za *prevazilaženje prošlosti* na način kako su to činili intelektualci i, posebno, istoričari kod Nemaca i njihovih suseda.

U vreme kad je uspostavljen ideološki monopol marksizam nije imao internacionalističku usmerenost iz vremena socijalista XIX veka,

došao je izmenjen posledicama staljinskog sinkretizma. Komunisti su u Jugoslaviji nastupali kao nastavljači svoje nacije i kao obnovitelji Jugoslavije. Ono što je od nasleđenih popularnih predstava prihvaćeno i podržano kao element ideologije trebalo je da simboliše sintezu nacionalnih i jugoslovenske perspektive. Ostavljajući po strani ukupan uticaj nacionalne politike posle 1945. na kulturni i naučni razvoj, izdvojićemo samo tačke koje su u vezi s našom temom: nedostatak slobode, zbog kojeg su izostale diskusije koje bi doprinele prevazilaženju prošlosti; nipoštašavanje nauke i njene kritičnosti koja je mogla da odigra prosvetiteljsku i emancipatorsku ulogu.

Drugim primerima bi se moglo pokazati da u onome što kao "istorija" opterećuje odnose Hrvata i Srba ima veći udeo ono što se misli i govori o prošlosti nego nasleđe ranijih stoleća. U slučaju Srba i Hrvata stvari su unekoliko tekle obrnutim redom: od odsustva dodira i znanja jednih o drugima, preko parcijalnih sukoba onih delova naroda što su živeli izmešano do opšteg antagonizma dva naroda u celini. Ukoliko je napredak civilizacije davao više sredstava za komunikaciju, ukoliko se prostor lakše savladavao, utoliko je više bivalo uslova za širenje omraze i neprijateljstva.

Taj trend, karakterističan za poslednje stoleće, morao bi da nas natera da se zamislimo nad kulturnim stanjem obe sredine, da se upitamo otkuda to da dobre stvari služe rđavim svrhama; zašto ovde imamo posledice sasvim drugačije od onih u drugim delovima sveta. U tom opštem ispitivanju i analiziranju, do kojeg će doći ranije ili kasnije, važno mesto morale bi dobiti objektivne i kritičke rasprave o istoriji, o onome što nam se stvarno događalo i onome što smo o prošlosti mislili i govorili.

“Odlazanje” i “vraćanje” ili iskorenjivanje?

* * *

Bavljenje seobama XIV i XV veka ne čini me specijalistom za savremena zbivanja, o kojima sam se kao i drugi građani obaveštavao iz novina. Mogu samo nastojati da ih posmatram u neakvoj istorijskoj perspektivi, mada je i to vrlo teško sa distance od nekoliko nedelja.* Najviše smo pogođeni ljudskom stranom, tragedijom ogromnog broja ljudi koji su iščupani iz korena, izgubili krov nad glavom i ognjišta, materijalne uslove života koje su donedavno s mukom stvarali, prisiljeni da se otisnu u neizvesnost, da budu osuđeni na život u bedi, zavisni od pomoći drugih. Koliki deo će imati snage da sve počinje iznova, a koliki je deo onih koji će u očajanju čekati kraj života prebirajući po uspomenama?

Otkako su se pre više od četiri veka precima današnjih izbeglica naselili u krajeve iz kojih su sada izgnani, u svakoj generaciji bilo je problema sa zemaljskim vlastima, sa lokalnim gospodarima, susedima sa ove i sa one strane granice između carstava. Ali, pre našeg demokratskog i prosvetljenog stoleća teško je naći period u kome bi njihova egzistencija bila stavljena na kocku. Pre 54 godine neodgovorno

* Ove odgovore S. Ćirković je dao u avgustu ili septembru 1995. g. na pitanja lista koji nismo mogli identifikovati, pa tako ni utvrditi da li je intervju štampan. Odgovore donosimo bez pitanja novinara, koje u ostavštini autora nismo mogli pronaći. (Prim. prir.)

rizikovanje tadašnje države, slom aparata koji je mogao da im pruži zaštitu, izručilo ih je na milost i nemilost hrvatskoj državi kojom su zagospodarili nacistički krvnici, pa su i to preživeli pretrpevši užasne žrtve. Kako su sada došli u situaciju da budu iskorenjeni? Razmišljajući o tome, moramo se upitati da li je bolji štit predstavljalo oživotvorenje demokratije, osiguranje ljudskih i manjinskih prava, ili sila oličena u tenkovima i raketama; da li je preči interes predstavljalo obezbeđivanje slobodnog kulturnog razvitka, čuvanje istorijskih i drugih tradicija, slobodno komuniciranje s maticom, ili stvaranje države sa aparatom u kome će deo vlastoljubivih demagoga naći zadovoljenje svojih ambicija?

Veličinu gubitaka je nemoguće sada proceniti. Ne može se više očekivati onaj specifični doprinos koji su Srbi iz Hrvatske više od dva stoleća ulagali u opštu srpsku kulturnu riznicu, ne može se više računati s onim specifičnim kreativnim potencijalom koji je do juče bogatio srpsko stvaralaštvo. Štete će biti još veće ako se uzroci tragedije ne sagledaju realistički, ako se bude ustrajavalo na površnom politikantstvu, na simboli, ne vodeći računa o suštinskim potrebama naroda.

* * *

Mislim da se nikako ne mogu. Samo se u priči može konstruisati ta vrsta simetrije: u XVI veku otišli, u XX veku se vratili, i u tome nalaziti neku utehu. Ako se makar i malo udubimo u realnost, moramo zapaziti ogromno rastojanje između vremena dolaska i vremena odlaska i bitnu razliku u istorijskom kontekstu. Rani talasi Srba dospevali su u delove Hrvatske približno u vreme kad su Španci počeli zaposedati teritorije Srednje i Južne Amerike. Zamislite da tamo neko razmišlja i govori u terminima reverzibilnosti!

Kao što Srbe nije odvodila daleko od matice osvajačka politika njihove države, te države, jednostavno, nije bilo, nije ih mogla ni vraćati. Ni oni sami nisu ispoljavali neku želju da se vraćaju; potomci prvih doseljenika nisu ni znali krajeve iz kojih su poticali. O Srbima u Hrvatskoj se u istorijskim izvorima ne čuje ono što se čuje o Srbima

iz Podunavlja, da su se, ovde-onde, u grupama vraćali na tursku teritoriju, da su se u brojnim skupinama odseljavali u Rusiju.

Vaše pitanje me je podsetilo na to koliko je srpska historiografija dužnik u odnosu na veliku temu o seobama i pomeranjima naroda. Nije rekonstruisana i ispričana velika hronika seoba, možda i zbog toga što je veliki deo narodne istorije prožet seobama i pomeranjima. Iz onoga što se dosad utvrdilo jasno je da nemamo jednu "veliku seobu" (čak ni ona koju tako zovemo ne odskače od drugih), već nepregledan broj pokreta koji su ili spontani (u strahu od vojske koja osvaja ili pleni), ili podsticani (kao što su prevođenje srpskog življa sa turske na hrišćansku stranu), ili dirigovani (kakve su većinom bile turske kolonizacione akcije u osvojenim oblastima). Govoreći o seobama obično imamo u vidu preseljavanja od kraja XIV do XVI veka, a gubimo iz vida pomeranja, pregrupisavanja i seobe koji su pratili potiskivanje Turaka od kraja XVII veka. Izuzetak je seoba pod Arsenijem III Čarnojevićem, koja je samo ojačala već odavno prisutan srpski elemenat u južnim delovima Ugarske. Upravo zbog tog mnoštva seoba veoma je teško svesti položaj preseljenikâ na jedan tip privilegovanog statusa, koji bi važio neko vreme na nekom prostoru.

* * *

Razume se, jedan od ranih talasa netrpeljivosti i izvora zategnutosti poticao je od razlike u statusu slobodnog ratnika i statusa poraboćenog kmeta. Sledili su zatim drugi talasi napetosti – između slobodnog graničara i plemića koji nastoji da obnovi svoje vlastelinstvo, između branitelja režima Vojne granice i vlasti koje rekonstruišu organe staleške države itd. Ti antagonizmi bili su povezani sa određenim socijalno-ekonomskim kontekstom i s njegovim promenama su gubili aktuelnost. U društvu načelno jednakih podanika veći značaj su imale razlike u veri i pamćenje sporova iz prethodnog razdoblja. Za odnose u kasnije doba bitne su napetosti nastale u epohi demokratizacije, borbe za nacionalnu integraciju i, naročito, za nacionalnu državu.

Otkako se država počela upotrebljavati kao efikasno sredstvo integracije, homogenizacije, učvršćivanja svesti pripadnika jedne nacije, etničke manjine su došle u težak položaj, stavljene su pred izbor da se “ili poklone ili uklone”, da se poslužim narodnom izrekom. Srpski otpor verskoj i nacionalnoj unifikaciji i asimilaciji je bio uspešan, ali je opterećivao odnose. U složenim uslovima političkih borbi u Habsburškoj monarhiji to se nekad više a nekad manje osećalo i zavisilo je od ukupnih odnosa. To je srazmerno dobro poznato i ispričano je u istorijskim knjigama. Svaki period donosio je nove probleme i dodatno je opterećivao odnose, ali na drugoj strani je stvarao i uslove da se boljim upoznavanjem, prevazilaženjem starih predrasuda osigura život bez trvenja. Ni period jugoslovenske kraljevine nije izuzetak, u njemu je ukupno nasleđe omraza i neraspoloženja osetno uvećano. Ne sme se zaboraviti ni socijalistički period, u kome su se, ispod idilične fasade rešenog “nacionalnog pitanja”, održavala i negovala sva nasleđena neprijateljstva, na obema stranama pothranjivana ideologijom “neokajane krvi”.

* * *

Vojna krajina je odavno prestala da postoji, pre više od jednog stoleća, a gašena je postepeno oduzimanjem funkcija i osobenosti. Ona je, kao što je dobro poznato, obuhvatala daleko veći prostor od onoga o kome razgovaramo i bila je važan štit Srba, jer ih je čuvala od ukmećivanja, obezbeđivala izvestan stepen autonomije, naročito u komunitetima, omogućavala im izvesnu socijalnu pokretljivost kroz vojnu organizaciju, bez odricanja od vere i nacije.

Ipak, ta uloga Vojne krajine je i prostorno i vremenski ograničena. Posledice izuzimanja i rasterećenja gubile su značaj kad su i drugi oslobođeni i rasterećeni – naročito važno je bilo ukidanje kmetstva. Širenje tekovina demokratskih revolucija bilo je upereno protiv privilegija feudalaca, ali je pogađalo i privilegije grupa s posebnim statusom. To se događalo na celom kontinentu. Egalitarizam i veća uloga masa u politici nisu pogodovali očuvanju individualnosti onih

što su bili različiti a ostali su u manjini. Ideal vladavine većine imao je svoje naličje.

* * *

Vojna granica mnogo se duže održala u dušama, u mentalitetu, životnim stavovima, u tipičnim načinima reagovanja. Kod nas se nije razvio tip studija kakav oličava F. DŽ. Tarner svojom upečatljivom ali i osporavanom tezom o ulozi granice u formiranju tipa čoveka karakterističnog za moderno američko društvo.* Sigurno je da su zatvorenost ratničke sredine, način opasnog života, struktura razgranate porodice, spoj ratovanja i privređivanja, pogodovali nastanku i održavanju osobenog mentaliteta, ne samo kod Srba nego i kod hrvatskih graničara i Nemaca iz Granice.

Teško je reći koje su bitne komponente tog mentaliteta, koje su nadživele vojničko ustrojstvo kome su krutost, subordinacija, bespogovorno izvršavanje davali bitno obeležje. Svakako je tu lojalnost dinastiji, koja je umela da bude u raskoraku s probuđenom nacionalnom svešću ("Kad zaželi svetli car / u boj ide graničar"). Kako je s njihovom pobožnošću? U pojedinim periodima graničari su bili privrženi pravoslavlju i duboko odani svom sveštenstvu i jerarhiji, u drugim su se dali zahvatiti laicizacijom u većoj meri no druge sredine. Naglašeno rodoljublje u spoju s nekom vrstom kulta oružja i junaštva davalo je uvek obeležje krajišničkom mentalitetu.

* * *

Raspršenost Srba na velikom prostoru nije rezultat neke političke i državne ekspanzije. U vreme kralja Milutina i cara Dušana, kada se srpska država širila, u izvorima se ne čuje o seobama i kolonizaciji (jedan izuzetak je Dušanovo naseljavanje Bera/Verije srpskim življem); u vreme kada se Srbi najviše šire, krajem XV i u XVI

* Frederick Jackson Turner, *The Significance of the Frontier in American History* (1893). (Prim. prir.)

veku, nema srpske države. Oni se – i tada i kasnije – sele zahvaćeni opštijim zbivanjima na koja nemaju uticaja. Utisak o raspršenosti se pojačava kad na karti obeležimo gde su sve Srbi bili u kompaktnim grupama: od Dalmacije, preko Žumberka i Bele Krajine, preko Gradišta, Komorana, Jegra, do naselja u Erdelju, ili kad pratimo mitropolije: sigetska, budimska, solnočka, jenopoljska itd. Ali, taj pogled na kartu u izvesnoj meri i zavarava jer nisu sve ove teritorije bile u celini i ravnomerno naseljene Srbima. Oni su često u brojnim grupama smeštani u gradska naselja ili uz utvrđenja.

Kad su krajem XVII v. Turci potisnuti, doseljeni su drugi etnički elementi (Nemci, Mađari, Slovaci, Rusini, – malo ko danas zna da je bilo Francuza i Španaca) i Srbi su u mnogim mestima ostali u manjini, pa su se povlačili prema granici osećajući se bezbedniji pod vojnim režimom, ili su odlazili u kompaktnije naseljene srpske krajeve.

O povratku u maticu može se govoriti tek u vezi s preseljavanjima posle Prvog svetskog rata (“optanti”), ali i to sa rezervom jer su se mahom naseljavali ne u prvobitnoj matici, već u rubnim delovima proširene Kraljevine. Nisam siguran u to da se velika pomeranja stanovništva posle Drugog svetskog rata, napuštanje sela i preseljavanje u gradove, premeštanje iz pasivnih u bogatije krajeve i sl. može podvesti pod “vraćanje u maticu”. Ti procesi bili su izrazito snažni u jednonacionalnoj Francuskoj i doveli su do ogromnih promena u stanovništvu i restrukturiranja mreže naselja. Moderne migracije se događaju u sasvim izmenjenom društveno-ekonomskom kontekstu i teško bi se mogle tumačiti kao ispravljanje nekih anomalija iz ranijih stoleća.

* * *

Bojim se da terminima “pravo na zemlje” i “pravo na teritorije”, baš kao ni terminima “pravo mača” i “istorijsko pravo” naši savremenici ne mogu naći pravi sadržaj. Mislim da se ljudima ne može uskratiti pravo da žive onde gde su došli na svet. Uzmimo Bosnu iz primera koje ste naveli. Tamo imate Srbe od vremena doseljenja Slovena (deo se odselio, deo pretopio, deo islamizovao, ali deo je i ostao),

zatim imate one koji su došli u seobama XV i XVI veka kojima se najviše bavimo, imate i one koji su se doselili u vreme ratova XVIII v. i, sigurno, imate Srbe koji su došli u Bosnu u našem veku. Zar oni nemaju jednako pravo da žive tu gde jesu, čuvajući obeležja svog identiteta, svoje tradicije i kulturu? Sme li se to rezervisati samo za one čiji su preci došli pre 200 ili više godina?

Uzeo sam srpski primer, jer o Srbima i njihovim seobama razgovaramo, ali ne vidim kako bih mogao to pravo odreći bilo kome pa i Albancima koji su se pomerili i širili pod pritiskom istih nevolja, koje su nosili isti vihori kao i Srbe. Treba se setiti druge seobe pod Arsenijem IV, kad su se severnoalbanske Klimente, zajedno sa Srbima, sklanjali pod carsko okrilje u Srem.

Uzgred ću primetiti da je sklonost dela naših političara i inteligencije, pa i nacionalno pregrejanih masa, da izvesna načela, slobode i prava rezervišu za svoju naciju (a izričito ih ili prećutno odriče drugima) izvor mnogih naših današnjih nevolja, ne samo u odnosima s pripadnicima drugih naroda nego i u odnosu sa celim svetom.

* * *

Nekoliko puta sam pročitao tvrdnju da je u vreme kosovske bitke bio "jednak broj Srba i Engleza, a sada njih (tj. Engleza) ima nekoliko puta više". Ne znam odakle je puštena ova "patka", ali sam siguran u to da nema osnova u istorijskom demografskom razvoju. Stručnjaci za istorijsku demografiju veoma su uzdržani u procenjivanju veličine populacija pre velikih sistematskih popisa koji u Evropi počinju u XIX veku. Iz jedne takve aproksimacije preuzimam da se stanovništvo Britanskih ostrva (ko može reći koliko je Engleza?) 1340. god. procenjuje na 5 miliona, a iste godine (pre velike kuge, tzv. Crne smrti) na deo Balkana, koji je tada činio srpsku maticu, dolazilo bi 1–1,2 miliona duša. Polazna tačka, dakle, nije tačna, a najveće razlike morale su nastati u XIX veku, kada je počeo nagli rast stanovništva.

Ali, vraćajući se seobama moram reći da mi ne znamo njihove posledice po demografski razvoj Srba u celini. Sigurno je da je matična

srpska oblast izašla iz depresije izazvane velikim epidemijama XIV veka, tako da je mogla da podnese odliv populacije koji je trajao decenijama. Kako su znatan deo teritorije srpske države činile planinske oblasti s ograničenim mogućnostima ishrane stanovništva, može se pretpostaviti da je odlivanje u ravničarske oblasti pogodne za zemljoradnju olakšavalo rast i, posmatrano na dugi rok, nadoknađivalo gubitke nastale odvajanjem od matice i utapanjem u druge etnose. Sigurno je da su neke seobe pozitivno uticale na ukupan srpski razvoj. To su pre svega one koje su omogućile srazmerno rano oslobođenje dela populacije od turske vlasti i uključivanje u evropski privredni i kulturni razvoj. Zahvaljujući onom delu koji je XVIII vek proživio slobodan od turske vlasti srpski narod je mogao da prednjači u XIX v. i u borbi za oslobođenje od Turaka i u procesima modernizacije i evropeizacije.

* * *

Razumljivo je da se jubileji, obeležavanja istorijskih događaja, podizanje spomenika i sl. instrumentalizuju radi postizanja nekih opštijih ciljeva, pre svega radi uticanja na svest u smislu homogenizacije, podsticanja lojalnosti i privrženosti zajednici. To se radi u celom svetu, i u daleko prosvetljenijim sredinama nego što je naša. Kod nas se to naročito mnogo čini u periodu probuđene nacionalne samosvesti, tako da je i obeležavanje "Velike seobe" proteklo srazmerno bezazleno u odnosu na neke druge istorijske događaje koji su instrumentalizovani neposrednije i grublje. Istoričari se tome protive iz više razloga, najviše zato što proslave i godišnjice postaju jedini povodi za bavljenje istorijom i negovanje tradicija. To vam je kao kad bi se pojedinac sećao svoje prošlosti i stečenih iskustava samo o rođendanima i ponekim drugim godišnjicama. Zrela kultura pretpostavlja kontinuirano bavljenje prošlošću, ravnotežu između gledanja napred i gledanja unazad, trezvenost i realizam u sagledavanju sebe i drugih, a toga svega nema u našim jednoličnim i redovno entuzijastičnim proslavama. Pa ipak, koliko bi knjiga ostalo neobjavljeno, koliko naučnih

konferencija neodržano da se nismo priključili proslavama i na neke datume skretali pažnju?

* * *

Mislim da priče o povratku u maticu imaju funkciju da umanje veličinu tragedije i gubitka. Istoj svrsi služi naglašavanje da su Srbi iz Krajine ostavili goli krš, neplodnu i pasivnu sredinu, itd. To je odvlačenje pažnje od rasprave o odgovornosti onih koji su doveli do situacije iz koje je moglo da se izrodi sve ono negativno što se dogodilo. Jer, ne treba zaboraviti da kod nas nisu malobrojni ni bez uticaja zagovornici “humanog preseljenja”, “razmene stanovništva”, “civilizovanog razdvajanja” itd. Pre nekoliko godina, znatno pre izbivanja rata, jedan naš nedeljnik je sakupljao mišljenja o toj temi. Rekao sam da masovno preseljavanje smatram najvećim zločinom posle ubijanja, i došao sam u priliku da se zapanjim saznanjem koliko je razumevanja bilo kod naših umnih glava za taj vid iskorenjivanja.

Ako, dakle, čujemo da to zlo ima i svoju dobru stranu, jer nas je brojno ojačalo u matici, upitajmo se da li se sa tim slažu ljudi s traktora prisiljeni da stavljaju glavu pod tuđe krovove. Bojim se da se u kalkulacijama i kombinacijama naših kafanskih geopolitičara gube iz vida živi ljudi, njihove patnje i stradanja. Neobično je i jedva razumljivo da verbalni nacionalisti imaju tako malo razumevanja za ljude koje, navodno, žele da zastupaju. Čupanje čoveka iz sredine u kojoj je živio i odrastao jeste neka vrsta psihičkog ubijanja, traumatizovanja koje se teško zaceljuje. Od nekog ultramoderniste nas ne bi iznenadilo da smatra da se ljudi mogu trpati u trejlere i premeštati po svojoj ili tuđoj volji. Neobično je čuti takav stav od onih koji bi morali polagati na duhovnu stranu egzistencije, u kojoj odnos prema sredini, zavičaju, tradicijama, grobovima predaka ima veoma važno mesto.

Vom Land des Despoten zum Land des Vojvoden*

Als ich die ehrenvolle Einladung erhielt, am Symposium über die Vojvodina als eine der Euroregionen teilzunehmen und die Konstantin Jireček-Medaille der Südosteuropagesellschaft zu empfangen, war ich auf der Suche nach einem Thema, das die beiden mir so nahen Gegenstände Vojvodina und Jireček verbinden könnte. Ich glaube, es in den Anfängen der Vojvodina, den Migrationen der Serben in das Ungarische Königtum, um deren Erforschung gerade Jireček unvergängliche Verdienste hat, gefunden zu haben. Natürlich ist es unmöglich, in einem kurzen Vortrag die jahrhundertlange Geschichte darzustellen. Ich musste mich also mit einem viel bescheideneren Programm begnügen, indem ich Antwort auf die Frage suchte: Was für eine Geschichte steckt hinter dem Namen Vojvodina?

Konstantin Jireček ist der Erste, der die frühe Periode der Serben in Ungarn kritisch beleuchtet hat. Sein Werk *Geschichte der Serben* hat er bis 1537 fortgeführt, dem Jahr, in welchem, wie er glaubte, der letzte serbische Despot in Ungarn im Kampfe blieb. Zwei seiner Resultate scheinen mir für die Erforschung der Verhältnisse zwischen Serbien und Ungarn und der Lage der Serben in Ungarn besonders wichtig zu sein: Erstens, die genaue Erklärung des Titels „Despot“

* Beseda koju je Sima Ćirković izgovorio 4. sept. 2007. godine u Novom Sadu primajući Medalju Konstantin Jireček od predstavnika Društva za proučavanje Jugoistočne Evrope iz Minhena. (Prim. prir.)

in der byzantinischen Welt und in Serbien nach 1402, und zweitens, die Entdeckung der Rolle der Despoten im Ungarischen Königtum im 15. und 16. Jahrhundert.

Das Wort *despot*, der Despot, (der Herr im Griechischen), hat seine negative Konnotation der eigenwilligen und unbeschränkten Macht erst viel später bekommen; in der betrachteten Zeit war es ein *terminus technicus* für den höchsten Würdenträger im Byzantinischen Reich, im Rang unmittelbar nach dem Kaiser. Der Titel wurde nur vom Kaiser verliehen und war für seine jüngeren Brüder, Söhne, Schwiegersöhne reserviert. Der Titel wurde von einer gewissen Symbolik in Kleidung und Kommunikation begleitet und war nicht mit einem Amt oder Territorium verbunden; es geschah aber, dass der Kaiser dem Träger eine hohe Funktion oder die Verwaltung eines Gebietes anvertraute. Wie früher Bulgarien, so hatte auch Serbien in der Periode des Zarentums 1346–1371 seine eigenen Despoten, die vom *Zaren der Serben und der Griechen* ernannt worden waren. Sie alle waren vor dem Jahr 1402 „ausgestorben“, als ein neues Kapitel aufgeschlagen wurde. Nach der Schlacht bei Angora (Juli 1402) hatte der mächtigste serbische Landesherr Stefan Lazarević in Konstantinopel den Titel des Despoten erhalten – aufgrund seiner gerade verabredeten Vermählung mit einer Verwandten des byzantinischen Kaisers. Dadurch wurde er über die anderen serbischen Territorialherren emporgehoben, besonders über die Söhne seiner Schwester und des unlängst verstorbenen Vuk Branković. Er wurde der Herrscher von Serbien, in dem vor 30 Jahren die charismatische Dynastie der Nemanjići ausgestorben war. Bis zur osmanischen Eroberung im Jahre 1459 blieb *Despot* der Titel des serbischen Herrschers.

Die byzantinischen Kaiser haben auch später (1410, 1429, 1446) mittels ihrer Gesandten die serbischen Herrscher der nachfolgenden Generationen mit den Symbolen der Despotenwürde ausgezeichnet. Als Mitglieder der byzantinischen Kaiserfamilie gehörten nun die serbischen Despoten der Spitze der byzantinischen Hierarchie an, ihr Land wurde als ein Teil des Byzantinischen Kaiserreichs betrachtet

– eine Vergrößerung des hinfalligen Reichs, die im 12. Jahrhundert den kriegerischen Kaisern nicht gelungen war.

Die Einführung der Despotenwürde als Herrschertitel bekam bald weitere, nicht weniger wichtige Folgen. Stefan Lazarević wurde ein Jahrzehnt lang in Feindlichkeiten zwischen den Söhnen Bajezids I hineingezogen, die um des Vaters Erbe kämpften, ebenso mit eigenen Neffen, den Brankovići. Ungefähr um die gleiche Zeit hatte der ungarische König Sigismund der Luxemburger eine sehr schwere Krise überstanden – ihr Höhepunkt war die Krönung seines Rivalen Ladislas von Neapel in Zadar. Ende 1403 oder Anfang 1404 hatten die aufeinander Angewiesenen, König und Despot, ein Bündnis geschlossen – mit Folgen, die bis zum Untergang Serbiens reichten. Der serbische Despot wurde zum Vasall des ungarischen Königs und erhielt von ihm als Lehen die Territorien, die das ganze vorige Jahrhundert Zankapfel zwischen Ungarn und Serbien waren. Seit der Verdrängung der Byzantiner am Ende des 12. Jahrhunderts war der Norden Serbiens strittig zwischen Ungarn und dem wiederhergestellten bulgarischen Zarentum. Zur Zeit des Königs Bela IV, um die Mitte des 13. Jahrhunderts, wurden auf dem Territorium Serbiens, ungefähr bis zum West-Morava Tal, zwei umfangreiche Verwaltungsbezirke eingerichtet, unter Statthaltern mit dem Titel *Banus*. Es waren die Banate von Mačva und Kučevo-Braničevo. Soweit bisher bekannt ist, hatten die ungarischen Könige keine Kolonisation in Richtung Süden vorgenommen, haben aber Ländereien an die ungarischen Edelleute verschenkt. Im 14. Jahrhundert wurden zwischen ungarischen und serbischen Herrschern mehrere Kriege geführt, in deren Folge die ungarische Anwesenheit zeitweise auf Garnisonen in den Grenzfestungen Mačva, Belgrad, Golubac beschränkt war.

Etwa eine Hälfte des heutigen Serbiens gehörte in jener Zeit staatsrechtlich dem ungarischen Königtum an, wurde aber in Wirklichkeit von serbischen Herrschern oder Territorialherren regiert. Als Vasall des Königs wurde der serbische Despot in die Reihe der *barones regni* eingegliedert, zugewiesen wurde ihm die erste Stelle nach dem König. Sein Titel wurde manchmal dem westlichen *dux* gleichgestellt.

Einige Jahre später (1410, 1411) erhielt der Despot vom König auch Besitztümer in Ungarn und Bosnien, Bergbaustädte, Burgen mit zahlreichen Dörfern, frühere Königsgüter. Als der *despotus regni Rascie* vertrat Stefan Lazarević symbolisch die Herrschaft Ungarns nicht nur über die strittigen Gebiete, sondern über seinen ganzen Staat. Der Despot war verpflichtet, ein *banderium* von 1500 Reitern zu unterhalten, das an der Seite des Königs kämpfte.

Als der kinderlose Stefan Lazarević seinem Neffen Đurađ Branković die Nachfolge zu sichern versuchte (1426), verlangte er vom König Sigismund Bestätigung und erhielt sie unter der Bedingung, dem König die Grenzfestungen (Mačva, Belgrad, Golubac) und einige Besitztümer auf serbischem Boden zurückzugeben. Dieses Regime blieb dann bis zur osmanischen Eroberung Serbiens mit einigen Unterbrechungen und kurzfristigen „Störungen“.

Serbien war für Ungarn verloren, aber der Titel des Despoten blieb erhalten und diente unter anderem als Beweis der Rechte an Serbien bei den Friedensverhandlungen mit dem Sultan. Es blieben auch serbische Einwanderer, die seit dem Ende des 14. Jahrhunderts auf der ungarischen Seite der Grenzflüsse Zuflucht suchten. Diese stille Welle der Migration ist kaum dokumentiert, aber ihre Folgen werden sichtbar in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts, besonders in Syrmien und entlang des ungarischen Ufers der Donau. Aufschlussreich ist der Fall der Einwohner des ungarischen Komitatszentrums Keve (Kovin) an der Donau. Zur Zeit der ersten türkischen Eroberung Serbiens, 1439, flohen sie ins Innere des Königreiches und suchten einen neuen Wohnsitz. König Albrecht hat ihnen eine Wüstung auf der Insel Csepel zugewiesen. So entstand das Marktfleck Raczkeve, Srpski Kovin, Raitzenmarkt in deutschen Quellen, das noch heute existiert.

Die erste Schicht der serbischen Immigranten wurde aus dem Grenzgebiet weiter ins Innere getrieben oder auf die türkische Seite zurückgebracht. Der König von Ungarn, Matthias Corvinus, beklagte sich in einem Brief aus dem Jahre 1462, die Türken hätten in den letzten drei Jahren mehr als 200.000 seiner Untertanen weggeschleppt. Während seiner langen Regierungszeit war er bestrebt, den Prozess

umzukehren und bediente sich dabei verschiedener Methoden. Er lud die Reste des serbischen Adels zu sich ein und belohnte sie mit Besitztümern. Aus ihnen und anderen Übergängern bildete er die leichte Reiterei für die Bewachung der Grenzen, in denen die *banderia* der serbischen Edelleute eine wichtige Rolle spielten. Er hatte auch seinen Despoten, es war zuerst Vuk Grgurević, ein Enkel von Đurađ Branković. Nach seinem Tod hat der König aus der Steiermark die Enkel vom anderen Sohn, Đorđe und Jovan, zu sich kommen lassen.

Neben der friedlichen Herbeiführung praktizierte der König auch gewaltige Übersiedlungen nach türkischem Muster. Während zwei großen Einfällen tief in das türkische Territorium 1480 und 1481 hatte sein Heer nach Königs eigenen Berichten in Briefen einmal 50.000 und ein andermal 60.000 Familien über die Donau überführt. Diese wurden hauptsächlich in den Gebieten von Marosch und Temes angesiedelt. Um seiner Re-Populations-Politik Beständigkeit zu sichern hat der König Maßnahmen getroffen, die den serbischen Ankömmlingen das Leben erleichtern sollten. Er befreite sie vom Kirchenzehnten, erwirkte beim Papst ein Schreiben an den Klerus Ungarns mit der Anweisung, man solle die Raszianer nicht wegen ihres Glaubens beleidigen, ihnen die Taufe entsagen, man solle sie auf den katholischen Friedhöfen bestatten lassen. Vom Papste verlangte er ebenso eine Indulgenz, nach welcher die von den Türken verschleppten Personen als Tote anzusehen wären, so dass der verbliebene Ehepartner eine zweite Ehe schließen und Nachkommen haben könne. Königs Populationspolitik konnte recht ungewöhnliche Formen annehmen. Nach dem Zeugnis des Breslauer Bischofs Eschenloher hat er nach der Eroberung der Stadt Kosztolany, die in den Händen der Hussiten war, 400 gefangene Frauen nach Syrmien geschickt, um sie mit den Rascianern zu vermählen.

Die Ereignisse zwischen 1460 und 1490 haben die demographische Situation an beiden Seiten der Grenze verändert. Die entvölkerten Gebiete südlich der beiden Flüsse wurden durch osmanische Kolonisation aus weiteren südlichen Gebirgslandschaften besiedelt, meistens mit walachischen Viehzüchtern, die später, nach der osmanischen

Eroberung Ungarns, weiter nach Norden vorrückten. Dann folgte nämlich eine neue kolonialisatorische Welle, in welcher die Timare (Lehen) der osmanischen Krieger mit Arbeitskraft versehen worden waren. Aus den bisher veröffentlichten Steuerregistern – Defteri ist die ethnische Zusammensetzung der einzelnen Siedlungen und Gebiete bekannt geworden. Die aus Serbien angesiedelten Bauern und Viehzüchter waren auf einem sehr großen Territorium verstreut, aber ohne Kontinuität und überall in dünner Schicht.

Die Sprengel des wiederhergestellten serbischen Patriarchats (1557) haben sich der neuen Situation angepasst. Gegen Ende des 16. Jahrhunderts gab es zeitweise 40 Bistümer, ein bedeutender Teil davon auf dem Boden des ungarischen Königreichs. Die orthodoxen Prälaten fanden ihre Sitze in ungarischen Städten, die inzwischen zu Knotenpunkten der osmanischen Administration wurden. So entstanden seltsame Metropolen: von Buda (Ofen), Szeged, Szolnok, Temeswar, Fünfkirchen, Bačka, Komorn, um nur die besser bekannten zu nennen.

Nun zurück zu den Despoten, deren Titel erhalten blieb – es veränderte sich aber einigermaßen dessen Natur. Unter König Vladislaus II, dem Nachfolger des Matthias, wurden 1493 alle hohen Ämter verdoppelt, so dass einige Jahre zwei Despoten nebeneinander den Titel trugen. Es waren Brüder und als sich der Ältere, Đorđe, ins Kloster zurückzog, blieb der Jüngere, Jovan, bis zu seinem frühzeitigen Tode 1502 allein. Mit ihm ist die männliche Linie der Brankovići erloschen. Die Würde wurde dem kroatischen Edelmann Ivaniš Berislavić übertragen, als er sich mit der Witwe seines Vorgängers vermählte. Man suchte die Erbllichkeit, die im Gegensatz zu Byzanz für die Despoten in Serbien und Ungarn charakteristisch wurde, zu erhalten. Aber bald, während der Kämpfe um die ungarische Krone zwischen Ferdinand dem Habsburger und Janoš Zapolja, wurde das Prinzip aufgegeben; jeder der Thronbewerber hatte seinen eigenen Despoten. Bei Ferdinand war es Stefan Berislavić, Sohn von Ivaniš, bis zu seiner Verhaftung wegen Untreue. Als seinen Nachfolger ernannte König Ferdinand Pavle Bakić, einen *homo novus*, der erst 1525 mit zahlreicher

Familie und einer Schar von Kriegern nach Ungarn gekommen war. Er fiel 1537 in einer Schlacht mit den Türken in Slawonien. Wie schon bemerkt hat Jireček dieses Ereignis als das Ende des serbischen Mittelalters betrachtet und die serbische Geschichtsschreibung hielt an dem Datum fest.

Der Despot der Gegenseite, Radić Božić, war ungefähr zu derselben Zeit verschollen. Nach dem Tode Zapoljas (1540) und der osmanischen Eroberung von Ofen (Buda) gab es keinen Herrscher mehr, der den Titel hätte verleihen können.

Es war das Ende der vom König ernannten Despoten, aber der Titel wurde nicht vergessen. Das zeigt sich anhand der Tatsache, dass im 16. und 17. Jahrhundert an mehreren Stellen selbstproklamierte Despoten auftauchten. Einige von ihnen haben sich als Nachkommen der serbischen Despoten Brankovići ausgegeben. Einer der Anführer im Aufstand der Serben im Banat 1594 galt „als einer vom Blute deren alten Despoten“.

Von mehreren Despoten dieser Art sind für unser Thema nur zwei von Belang. Einer war Jacobus Heraclides, ein Abenteurer italienischer Abstammung, der sich selbst in die Genealogie der Brankovići einfügte. Er hatte sich gewaltsam im Jahre 1561 als Herrscher von Moldau aufgedrängt, wo er als Despot-Voda, das heißt Despot Wojwode (Wojwode war der Titel der Herrscher in Walachei und Moldau, Despot sollte ein Erbe der serbischen Herrscher vorspielen), waltete. Von den Zeitgenossen wurde er gelegentlich auch *Despotus Servie* genannt. Die Ehefrau seines Vorgängers, die auch Gattin seines Nachfolgers wurde, war ein echter Abkömmling der einstigen serbischen Despotenfamilie. Auf dem Thron war er nur zwei Jahre, da ihn die Bojaren stürzten und ermordeten.

Der andere Pseudo-Despot, ein Jahrhundert früher, führt uns näher zum Kern unseres Themas. Es war Đorđe Branković, meistens mit seinem Grafentitel erwähnt, um Verwechslungen mit seinen angeblichen Vorfahren, den mittelalterlichen Brankovići, zu vermeiden. Anders als Heraklides war er serbischer Abstammung. Sein Bruder war Bischof – Metropolit in Transsylvanien. In seinem

Kreise hat Đorđe eine gewisse Bildung erhalten, beherrschte mehrere Sprachen. Er war im Dienst des transsylvanischen, später auch walachischen Fürsten, reiste als Gesandter an die hohe Pforte und an den Hof des Kaisers. Nach seiner nie bestätigten Aussage wurde er bei einer Mission von seiten des serbischen Patriarchen von Pec zum Despoten gekrönt. Dieser allem Anschein nach ausgedachte Titel spielte für die späteren Ereignisse eine wichtige Rolle. Inzwischen hatte er nach einigen Unterlagen bei einer Mission den Stand des Freiherren empfangen, später, im Jahre 1688, den Grafenstand. Er befasste sich mit Geschichte, verfasste eine kurze Chronik der Walachei (erst im 20. Jahrhundert veröffentlicht), später verfasste er eine serbische Volks- und seine Familiengeschichte in Form einer Weltchronik, die unveröffentlicht blieb.

Als angeblicher Spross der serbischen Despotenfamilie hat er sich in die Ereignisse des Langen Krieges (1683–1699) eingemischt. Er bot den Kaiserlichen seine Dienste an, obwohl er keine militärische Erfahrung besaß und kein Gefolge hatte. Ohne Zustimmung der Befehlshaber der kaiserlichen Armee hat er sich 1689 an die Serben und Christen unter türkischer Herrschaft mit einer Proklamation gewandt, unterzeichnet mit dem Titel „natürlicher Erbherr oder Despot von Serbien, Bosnien, Mysien, Bulgarien, Thracien, Syrmien allen danen landten von Ossek an bis Constantinopel“. Bald danach wurde er gefangen genommen und verbrachte den Rest seines Lebens (bis 1711) in Gefangenschaft. So hatte er keine Gelegenheit, an den Kämpfen auf serbischem Boden teilzunehmen, wo nach der Eroberung von Belgrad (1688) die kaiserliche Armee, der sich serbische Krieger anschlossen (sie wurden als Serbische Miliz organisiert), erfolgreich kämpfte.

Bekannterweise ist die kaiserliche Armee bis Skopje vorgedrungen, wurde aber nach der schicksalhaften Wendung zum Rückzug gezwungen. Vor den Truppen und neben ihnen zog gegen Norden eine riesige Masse der Einwohner Serbiens aus Furcht vor türkischen Repressalien. Im Sommer 1690 begann die Übersetzung auf den Boden Ungarns. Die Zahl der Teilnehmer an der „Großen Übersiedlung“

(„Große Einwanderung“, *Velika seoba*) war Objekt heftiger Diskussionen, sie blieb aber unbekannt; Schätzungen variieren zwischen 20.000 und 80.000 Familien.

Die „Große Übersiedlung“ hatte weitreichende Folgen, nicht wegen der Zahl der Zuwanderer in Ungarn, wie man glaubte und behauptete, sondern wegen der Regulation ihrer rechtlichen Lage, die nicht nur die Ankömmlinge, sondern auch die schon früher angesiedelten Serben umfasste. In dieser Hinsicht waren kaiserliche Akten aus dem Jahre 1690 von Bedeutung, die als „Privilegien“ bekannt wurden. Die Serben und anderen Christen wurden ermahnt, sich der Armee anzuschließen und gegen die Türken zu kämpfen. Versprochen wurde ihnen Befreiung von öffentlichen Abgaben und Lasten, und, was besonders wichtig war, die freie Wahl des *Wojwoden* (so im lateinischen Text).

Das Wort *voivoda*, belegt in slawischen Sprachen seit dem 10. Jahrhundert (etymologisch entspricht es dem *Herzog*), hatte eine Menge von Bedeutungen. In der hier behandelten Zeit diente es zur Bezeichnung niedriger Beamter, meist Christen, und für Stammesoberhäupter. *Despot* war bei den Kaiserlichen in jener Zeit kompromittiert, einerseits wegen der Wandlung seiner Bedeutung, andererseits wegen des im vorigen Jahr verhafteten Grafen Đorđe Branković. *Woywode* war auch der Titel der Herrscher von Walachei und Moldau.

Die weiteren der sogenannten Privilegien für die Übersiedler garantierten die Glaubensfreiheit, den Gebrauch des Julianischen Kalenders, das Recht der Wahl des Erzbischofs und anderer Kirchenbehörden. Ein Patent wurde erlassen, das die Lokalbehörden verpflichtete, die Privilegien zu achten. Sonst wurden die sogenannten Privilegien Objekt von Streitigkeiten, zuerst unter den Zeitgenossen, später in der Geschichtsschreibung. Außerhalb jedes Zweifels ist die Tatsache jedoch, dass sich die Rechte keineswegs auf ein Territorium bezogen, sondern auf Personen, die der Kirche der „Griechisch nicht unierten Christen“ angehörten.

Das erste Wort in der Kommunikation mit dem Hof und Behörden (meistens war es der Hofkriegsrat) hatten der Klerus mit dem

Patriarchen Arsenije III an der Spitze und die Anführer von Gruppen der Einwanderer. Im Jahre 1691 fand in Buda (Ofen) eine Versammlung statt, in der erneut das Verlangen nach einem weltlichen Oberhaupt neben dem Patriarchen geäußert wurde. Die Teilnehmer, nicht ohne Einfluss des gefangenen Grafen Branković, hatten ihn zum Despot ausgerufen und verlangten gleich die kaiserliche Bestätigung. Es ist der einzige bekannte Fall, dass ein Despot von unten ausgerufen wurde! Die kaiserlichen Behörden brauchten damals die Serben – der Krieg war noch in vollem Gang – wollten jedoch den problematischen Grafen auf jeden Fall vermeiden, so wurde ein Kompromiss aufgezwungen. Anstatt des Despoten wurde ein Vicewojwoda (stellvertretender wojwoda – serbisch: podvojvoda) ernannt. Die Wahl fiel auf den kaiserlichen Offizier Jovan Monasterlija, der einer serbischen Familie aus Komorn entstammte.

Es war das zweite Mal, dass der Despot durch den Woywoda ersetzt wurde. Nach dem ersten Träger dieses Titels gab es keine Vicewoywoden mehr. Es war bedeutend angesichts der Tatsache, dass im Krieg 1716 bis 1718 die nördlichen Teile Serbiens von Türken befreit wurden (nur vorläufig bis 1739), sogar das *Königtum Serbien* wurde erneut, die sogenannten Privilegien wurden an neuerworbene Untertanen vergeben, aber nur ein Gouverneur ernannt. Die einzige Verbindung zu den Serben in Ungarn (im letzten Krieg wurde auch Banat befreit) war mittels der kirchlichen Hierarchie gegeben, deren Einfluss gestärkt wurde, als nach dem folgenden Krieg wieder ein Patriarch in Ungarn übersiedelte.

Das Recht der Wahl des Metropoliten wurde durch Versammlungen realisiert, an denen neben den Bischöfen und Äbten auch angesehene Bürger, später Offiziere und, seit 1790, auch Edelleute teilnahmen. Die Zahl wurde normiert, jede Kategorie delegierte 25 Leute. Neben den Wahlversammlungen gab es im 18. Jahrhundert auch solche, an welchen Beschwerden vorgelegt wurden. Ein Kommissar musste vom Hof delegiert sein. Im damaligen Kanzleideutsch hat man die Versammlung *Congress* oder *National-Congress* genannt. Es war eine Art „unvollständige Ständeversammlung“. Ihre Tätigkeit

verlief im Schatten der Rivalität zwischen dem Hof in Wien und den ungarischen Statthaltern in Pressburg.

Mehrmals wurden Bedenken geäußert, besonders von ungarischer Seite, die Serben strebten nach einem Staat im Staate. Doch im Laufe des für die Entwicklung der serbischen Nation so wichtigen 18. Jahrhunderts war von einem Sonderterritorium und weltlichem Oberhaupt keine Rede mehr. Erst nach dem Tode Kaiser Josephs II, in der zugespitzten und dramatischen Atmosphäre, entstand unter den Serben eine Spaltung in die Anhänger des Hofes in Wien (mehrheitlich Offiziere und Beamte) und die Fürsprecher einer engeren Zusammenarbeit mit der Diät (Parlament) des ungarischen Königtums (Edelleute und Teil der Bürger). Im Jahr 1790 wurde eine Versammlung in Temeswar einberufen, bei der mehrere Vorschläge und Initiativen im Gespräch waren, aber sehr wenig davon verwirklicht wurde. Interessant sind sie doch, weil sie Einsicht in die Gedankenwelt der Teilnehmer erlauben. Noch mehr als zur Zeit des Grafen Branković ist der Einfluss der gelehrten Literatur bemerkbar.

In der Adresse an den Kaiser/König Leopold wurden ein separates Territorium für die Serben sowie auch die Wiederherstellung der Despotenwürde verlangt. Vorgeschlagen für die Ernennung zum Despoten wurde der vierte Sohn des Kaisers (er hieß Alexander und wurde später Palatin des ungarischen Königtums). Als Territorium wurde das Temešcher Banat vorgeschlagen, obwohl dort nur ein geringer Teil der Serben lebte. Kaisers Antwort hatte die Entscheidung vertagt, so dass der Antrag ins Vergessen geriet. Es folgte die *Inarticulation*, die rechtliche Lage der Serben wurde durch Gesetz geregelt, „Kirche und Religion“, die „Foundationen“, „Unterricht und die Jugend-erziehung“ blieben ihre eigenen Angelegenheiten, soweit sie nicht im Widerspruch zum „Grundgesetz der Landesverfassung“ standen.

Erst in den Kämpfen während der Revolution 1848 bis 1849 bekam die Frage des Sonderterritoriums und des weltlichen Oberhauptes neue Aktualität. Die Versammlung vom Mai 1848 wählte neben dem Patriarchen auch den Woywoden. Es war der kaiserliche Oberst Stevan Šupljikac, der zu jener Zeit in Italien diente. Definitiv

hat damit der Woywode die Oberhand gewonnen; *Despot* gehörte zu den „Antiquitäten“, besonders, als man das Wort in mehreren Sprachen pejorativ verstand, wie es die Lexika zeigen.

Šupljikac war nur eine sehr kurze Zeit Befehlshaber der serbischen Truppen, er starb im Moment, als ihn die kaiserliche Bestätigung seiner Wojwoden-Würde erreichte. Er hatte keinen Nachfolger, obwohl es an Kandidaten nicht fehlte. Das Kommando ging allmählich in die Hände des kaiserlichen Generals Mayerhofer über.

Der Woywode taucht wieder auf in dem kaiserlichen Diplom vom Herbst 1849, mit dem den Serben in Ungarn vorerst ein Sonderterritorium zugeteilt wurde. Der Titel in der Form *Großwoywode* wurde für den Herrscher reserviert, der durch Generäle vertreten wurde. Nicht nur in ihrer Ausdehnung, sondern auch im Namen unterschied sich die kurzlebige Entität (dauerte bis 1860) von der proklamierten Vojvodina. Es hieß *Vojvodstvo Srbija i Tamiški Banat*, in der offiziellen deutschen Fassung: *Die Wojwodenschaft Serbien und der Temescher Banat*. Mit dem Namen des Wojwoden wurde nicht das Territorium bezeichnet, sondern nur der Rahmen: Etwa der Bezirk eines Woywoden. *Serbien* sollte das Land (wenigstens ein Teil) heißen. Es stammte von dem Titel der ungarischen Könige, in dem *Serbien* seit 1202 vertreten war.

Die proklamierten Grenzen waren durch die Auflistung der Gebiete beschrieben: Syrmien, Bačka, Baranya, Banat, Militärgrenze. Dieser Umfang blieb jedoch nur in Karten fixiert; die Jurisdiktion der serbischen Führung war von der Situation an den Fronten abhängig.

Die Grenzen der *Wojwodenschaft* waren ganz anders festgelegt: Der breite Gürtel der Militärgrenze war ausgeschlossen, auch der Sitz des Patriarchen Sremski Karlovci. Der Schwerpunkt wurde ins Banat verlagert, wo der Sitz der Behörden in Temeswar installiert wurde, nicht in Neusatz (Novi Sad), dem Zentrum des serbischen politischen und kulturellen Lebens.

Das Schwanken hinsichtlich des Territoriums, seine unterschiedlichen Umrisse 1848, 1849 bis 1860 und seit 1945 leiten zu der Frage über: War die Vojvodina überhaupt eine historische Landschaft im

Sinne etwa der Herzegowina, die ihren Namen auch von einem Titel hat?

Mit ihrem Namen hat Herzegowina ihre Konturen ungeachtet der wiederholten Herrschaftswchsel durch Jahrhunderte beibehalten. Vojvodina hingegen hat ihren Umriss erst nach der Grenzziehung nach dem Ersten Weltkrieg erhalten können. Ihre Gründer waren Nachkommen der Ahnen, die über einen unvergleichbar größeren Raum verstreut waren. Generationen hindurch waren sie von den Anderen nicht durch Grenzen getrennt, sondern durch gewisse Rechte, heute würde man sagen, Menschenrechte, welche zur Erhaltung ihrer Identität und Individualität dienten.

Für die Entstehung der Vojvodina wichtiger als die lange Tradition des Strebens nach eigenem Boden war der stille Prozess der Zusammenballung der serbischen Population in den südlichen Grenzgebieten. An dem Wiederaufbau und der Besiedlung des von den Osmanen befreiten Raumes waren keineswegs nur Serben beteiligt. Es folgten die thesesianische Kolonisation, die ständige Ansiedlung der Grundherrschaften, das Wachstum der Städte, der Zustrom von Beamten und Fachleuten usw. Das Ergebnis war das sprachliche und ethnische Mosaik, das einst für einen viel größeren Raum als die Vojvodina von heute charakteristisch war.

Die Zerstreung auf einem sehr geräumigen Territorium hat ihre Kehrseite gezeigt. Die an der Peripherie ihres Siedlungsraumes ansässigen Serben wurden zur Minderheit und zogen allmählich nach den Ortschaften und Gebieten, in denen ihre Volksgenossen stärker vertreten waren. In einer Reihe der Städte in Ungarn gab es, oder gibt es noch immer, orthodoxe Kirchen und Stadtteile, die als Raczvaros bezeichnet waren. Andererseits gab es auch nach den Kriegen des 18. Jahrhunderts nicht selten Gelegenheiten für Migrationen aus dem Süden, die das serbische Element vermehrten. Dadurch entstand eine kritische Masse, die imstande war, sich und andere von der sterbenden Monarchie 1918 loszureißen. Dadurch aber entstand nicht die Vojvodina, erst im Jahre 1945 erlangte sie ihre Konturen, die sich als dauerhafter erwiesen haben als der Grad ihrer Autonomie.

Herzlichen Dank für die hohe und für mich unschätzbare Auszeichnung, die Sie mir übergaben, und für Ihre liebenswürdigen Worte, mit denen Sie mich vorgestellt haben. Ich bitte Sie, dem Präsidium der Südosteuropa-Gesellschaft meine Dankbarkeit auszurichten.

Auf diese Medaille bin ich ganz besonders stolz, weil mir Konstantin Jireček während meines Lebens und meiner Tätigkeit als Historiker immer ein Vorbild war und blieb, wegen seiner Erudition, seines kritischen Sinnes, seiner Objektivität und Erhabenheit über die tagespolitischen Interessen, denen Historiker so oft zum Opfer fallen.

Es ist ein Zufall, dass ich gerade in einem Teile des riesigen Forschungsfeldes, das Jireček eigen war arbeite und versuche, manches vorwärts zu treiben. Den Lehrstuhl, auf dem ich mehr als 35 Jahre arbeitete, hatten in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts Jirečeks Schüler inne. Mir war es gegeben, einen von ihnen, den Professor Nikola Radojčić, persönlich kennen zu lernen und von ihm einiges über Jireček als Mensch und Lehrer zu erfahren.

Bei solchen Gelegenheiten ist es natürlich, dass sich die *laureati* an alle diejenigen erinnern, die ihnen im Leben geholfen haben, von den opfermutigen Familienmitgliedern und den Lehrern bis zu den Ärzten, die mit den Jahren immer wichtiger werden. Der immensen Liste solcher „Schulden“ möchte ich noch eine hinzufügen, die Alexander von Humboldt-Stiftung, deren Stipendiat ich im Studienjahr 1963/1964 war. Möge diese hohe Auszeichnung als ein Beweis dienen, dass die Stiftung damals ihre Mittel nicht vergebens ausgab.

Mein Dankgefühl ist viel größer als meine Dankrede, deshalb bitte ich Sie, den bescheidenen Vortrag als Ausdruck meiner Dankbarkeit entgegenzunehmen.

Istorija podvajanja i podvajanje istorijom

Rasprava o srpsko-muslimanskim odnosima* ne bi smela da ispusti iz vida istorijsku dimenziju. Ona se nameće ne samo onim što imamo kao nasleđe ranije istorijske epohe, nego i načinom na koji se sa tim nasleđem suočavamo i u našoj svesti razračunavamo. Reklo bi se, čak, da je na ovoj drugoj, subjektivnoj strani težište problema, jer u onom što se dogodilo u daljoj ili bližoj prošlosti ništa se ne može promeniti; može se samo nastojati da se ono što se zbililo potpunije i tačnije upozna.

S druge strane, moguće je menjati i usavršavati način na koji se misli i govori o onom što se zna i veruje o tom istorijskom nasleđu. Mislim da se ne bi smelo zapostaviti naučno proučavanje procesa islamizacije, njegovih geografskih i hronoloških osobenosti od kojih zavise brojne i raznovrsne posledice, koje teško da mogu biti jednake kod onih koji su primili islam u XV i onih što su ga primili početkom XX veka. Među neodložnim istraživačkim zadacima morao bi biti i taj da se objasni prostorni raspored Muslimana, jer današnje stanje nije rezultat kontinuiteta od vremena islamizacije nego sažima i mnoge kasnije složene procese. To će sve, uz druge zadatke, zahtevati udebljivanje u konkretne okolnosti i neizbežno će ostati u domenu stručnjaka različitih profila i odvažnih pojedinaca koji se ne klone napora.

* "Borba", 17. januar 1995. Objavljeno pod redakcijskim naslovom "Prošlost potpuno nije sagledavati".

Ali na svest ljudi, na njihove stavove i ponašanja, međusobno razumevanje, stepen tolerancije i prijateljstva ili mržnje i netrpeljivosti neposredno (i masovno) utiče percepcija te istorije, viđenje svoje i one druge strane u međusobnom odnosu i u širem kontekstu. Od načina na koji se ti odnosi vide i tumače, od toga kakav smisao se pridaje činovima i događajima zavise u znatnoj meri mišljenje i rasprava o temi. Problem je u tome što u srži percepcije istorije nije uravnotežena, objektivna i nijansirana, višedimenzionalna i verifikovana stručna slika, nego zbir popularnih predstava pojednostavljenih do krajnjih granica, uopštenih do formule, tako da više reflektuju opšta verovanja, predrasude, stereotipe nego ono do čega se došlo racionalnim i metodičkim ispitivanjem. U tome je veoma malo stvarne istorije ne samo u faktografskom smislu, smislu poznavanja okolnosti i zbivanja, nego i u metodološkom pogledu, jer nema spremnosti da se vodi računa o razlikama između sveta iz koga potiču naše predstave i iskustva i sveta koji nastojimo da razumemo i objasnimo, svejedno je li reč o XIX ili o XV veku.

Posledice takvog antiistorijskog apsolutizovanja svoga stanovišta prepoznaju se u nekoj vrsti slepila, previđanju veoma bitnih stvari od kojih ću, zbog sažetosti izlaganja, spomenuti samo dve. Gubi se iz vida da ogroman deo islamizovanih Južnih Slovena, u svim oblastima gde ih ima, nije donosio odluku o promeni vere nego da je *u-rođen* u već formirani podeljeni svet, urastao u kulturu svoje sredine kao u prirodni ambijent koji se sporo i teško menja i koji ne bi smeo – baš kao ni ambijent njihovih hrišćanskih zemljaka – biti menjan silom.

Previđaju se, takođe, širina i temeljnost kulturnih posledica prihvatanja islama, jer se na prošlost nekritički prenose predstave o laiciziranom, uniformnom svetu kakav se izgrađuje tek od XIX veka. U ranijim epohama je religija uticala na stvaranje i prihvatanje najvećeg broja kulturnih obrazaca i uobličavala je čovekov život od rođenja pa do smrti; u našem slučaju od obrezanja do pogrebnih rituala u mnogim oblastima, od ishrane do nošnje i životnog ambijenta. S vremenom su se razlike u pripadnosti religijama počele ispoljavati i u onome što se po mišljenju antropologa i istoričara najsporije menja:

u materijalnoj kulturi, strukturi porodice, u fonetskom sloju govora. Kad su terenski ispitivači u XIX veku opisivali i inventarisali elemente narodnog života, nailazili su kod suseda istog jezika, istog porekla (u smislu zajedničke istorijske sudbine u prošlosti) na veoma brojne i značajne razlike koje su imale ishodište u različitoj religijskoj pripadnosti.

To je naravno sve dobro poznato, ali se ipak mora osvežiti, jer činjenicu da razliku u religiji prati ceo snop kulturnih razlika pod čijim uticajem se uobličava život pojedinaca i grupa morali bi imati u vidu ne samo stručnjaci koji se bave ranijim epohama nego i svi oni koji misle i govore o odnosima muslimana i njihovog istojezičnog hrišćanskog okruženja danas, svejedno da li srpskog, hrvatskog, makedonskog ili bugarskog. Morali bi da se pitaju o tome je li moguće da takve i tolike razlike ne izvrše uticaj na svest o pripadnosti grupi, ne stvore neke vrste teškoća u održanju identiteta.

Ovo utoliko pre što je sigurno da se prihvatanjem islama menjao i odnos prema tradiciji. Ako je istorijska tradicija Srba u srednjem veku bila znatnim delom formirana u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, ako je u tu tradiciju ugrađena antiosmanska borba i to u raznim vidovima – od “smenjivanja carstava” u letopisnoj literaturi, do megdanâ opevanih u epskim pesmama, onda se mora postaviti pitanje u kojoj je meri takvu tradiciju mogao zadržati kao svoju neko ko je prešao na islam. Ali u istorijskoj tradiciji se nisu reflektovale samo borbe iz poslednjeg stoleća života srpske države, nego i kasniji događaji koji su potencirali neprijateljstvo između Osmanskog carstva i hrišćanskih država kod kojih su Srbi, kao i drugi potčinjeni hrišćani, tražili zaštitu i pomoć i u kojima je lojalnost srpskih podanika stavljana na probu. Ne sme se izgubiti iz vida da se u tu istorijsku tradiciju ulio dug niz oslobođilačkih ratova počev od prvog ustanka.

Do sada pomenutim razlikama treba, svakako, dodati još jednu veoma važnu: različit odnos prema Osmanskom carstvu onih koji su prihvatili islam i dugovali lojalnost i onih koji su bivali sve veći neprijatelji toga carstva. U krilu svakog naroda koji je imao svoj iole znatan islamizovan deo morao je odjeknuti osmansko-hrišćanski antagonizam i opteretiti istorijsku tradiciju još jednim podvajanjem. Kao što

se pokoreni hrišćani nisu mogli identifikovati s carstvom neverničkih osvajača, tako se ni onaj deo Srba (i drugih balkanskih hrišćana) koji je prešao na islam nije mogao miriti s antiosmanskom retorikom celokupne crkvene i svetovne istorijske tradicije, nego joj je suprotstavljao svoju – u znatnoj meri ideologizovanu.

Kad govorimo o ovim razlikama na objektivnom i subjektivnom planu, morali bismo imati na umu činjenicu da je s procesima modernizacije deo razlika uslovljenih religijom bledeo i gubio značaj. Ali zato je, kao i u drugim oblastima tradicionalne narodne kulture, onaj preostali deo – prožet simbolikom – postao zaloga individualnosti. Stav prema istoriji, svakoga prema svojoj i prema istoriji međusobnih odnosa, postaje još značajniji. U problematici međusobnih odnosa dobija centralno mesto, jer ovde nemamo jezičku barijeru i teškoće u komunikaciji kao, na primer, u odnosima Srba i Albanaca.

Kulturne razlike proistekle iz različitih religijskih uticaja nastajale su i učvršćivale se stolicima, pa se ne mogu tretirati kao povodi za dnevopolitička trvenja. To su razlike s kojima treba živeti, koje treba prepoznavati i upoznavati, koje, same po sebi, nisu smetnja za skladan zajednički život. Ako bi trebalo izvući neke praktične pouke iz onoga što je izneto, one bi se sastojale u preporuci da se proces podvajanja i kulturne divergencije pažljivo i sistematski proučava i da se rezultati tog istraživanja stave u osnovu masovnog prosvetavanja koje bi imalo za cilj ne uklanjanje razlika, već njihovo realno i objektivno upoznavanje. Jer, kako ja vidim, problem nije toliko u nasleđenim razlikama koliko u njihovoj ideologizaciji, na jednoj strani putem ignorisanja razlika i naglašavanja onoga što je jednako i zajedničko, a na drugoj strani putem uveličavanja razlika i čak veštačkog nakalempljivanja turskih ili bošnjačkih tradicija i tamo gde nikakvih veza sa srednjovekovnom Bosnom nije bilo.

Slike istorije: jednaki predmeti različite perspektive

Tema o slikama istorije*, predstavama o prošlosti, ima sve razloge da se nađe u središtu rasprave o “albanskom pitanju” kao što bi se morala naći u analogno pokrenutom “pitanju” bilo kog drugog balkanskog naroda. Predstave o istoriji, uopštene ili detaljne, kontinuirane ili fragmentarne, realne ili fantastične u svakom slučaju određuju opšti okvir mišljenja o sebi i drugima. Na tim predstavama se temelje politički nazori koji neposredno utiču na artikulisanje nacionalnih programa, iz obilja tih slika se biraju argumenti za diskusije i sporenja, tako da se između prošlosti, nekad čak daleke prošlosti i sadašnjosti uspostavlja kontinuum u kome političku aktuelnost dobija i ono što je mrtvo, što je davno prošlo i završeno i odakle nijedna nit ne vodi do našeg sveta. Nisu naravno sve slike istorije statične, neke se poput živih slika igraju na pozornici velike dubine, a dinamiku im daju sukobi, obračuni, nasilja i stradanja, gonjenja i trpljenja. Taj deo slika istorije više ili manje otvoreno podseća i poziva na izravnavanje računa i daje nacionalnim sporenjima nadahnuće i emocionalnu

* Saopštenje na konferenciji “Kosovo – Kosova: Confrontation or Coexistence”, održanoj 21–25. februara 1994. u Amsterdamu i Nijmegenu. Objavljeno pod naslovom “Images of History: Same Objects, Different Perspectives” u: *Kosovo – Kosova. Confrontation or Coexistence*. Edited by Ger Duijzings, general editor, and Dušan Janjić & Shkëlzen Maliqi, co-editors. Peace Research Centre, University of Nijmegen. Political Cultural Centre 042, 1996.

boju, patetiku kakvu ne bi dobili od prizemnih i praktičnih pobuda ukorenjenih u savremenom svetu.

Ako slike istorije, predstave o prošlom igraju značajnu ulogu u nastajanju i održavanju antagonizama i sporova koji mogu pogubno uticati na sudbinu naroda – važnost im može sam proceniti svak onaj ko poznaje savremenu situaciju ili se udubio u neki period novije balkanske istorije, – ako su zaista važne, onda ih ne bismo smeli bagatelišati, odbijati od sebe kao neugodan prtljag paušalno ih diskvalifikujući. Ozbiljna rasprava koja teži da bude plodna i doprinese prevazilaženju prošlosti morala bi započeti od razlikovanja i analiziranja ovih slika, od kritike u smislu koji toj reči daju istoričari.

Ovako uzgredno se ne može dati iole iscrpan inventar osnovnih tipova slika istorije, a još manje se može skicirati fenomenologija predstava o prošlosti, svega onoga što utiče na svest ljudi, poglede na odnose među narodima i kulturama. Sa gledišta naše teme je iznad svega važno uvideti da je to beskrajno raznolika i raznovrsna, heterogena i slojevita materija kojoj se ni sastav ni način delovanja ne mogu jednostavno opisati ili svesti na sažetu formulu.

Tu se svakako mogu prepoznati veliki blokovi ostataka prosvetljenja kroz škole i obrazovne sisteme raznih epoha (nepoverenje prema slikama istorije ulivanim juče produžavalo je uticaj slika od prekjuche), zatim ostaci starih narodnih tradicija, žilavi u patrijarhalnim sredinama, uticaji starih integrativnih ideologija, propagande raznih stranaka i pokreta, ideološki šabloni kojima se fragmentarni materijal povezuje i organizuje, prožima vrednosnom hijerarhijom. Tu su i mnoge druge komponente, među kojima se po uticajnosti ističu literarne i umetničke obrade istorijskih sižea, istorijski simboli itd. Uklanjanje ideološkog monopola je i u ovoj sferi dovelo do burnog vrenja u kome su se različiti slojevi pomešali, pa je mnogo šta sa dna izbilo na površinu, a ponešto od onog što je dugo bilo pred očima palo na dno.

Iz svega toga izdvajam onaj elemenat koji s tačke gledišta naše opšte teme zaslužuje posebnu pažnju, a to je deo istorijskih predstava, znanja o istoriji koji potiče iz nauke ili onih segmenata kulture koji

su uobličeni pod uticajem nauke. Narodi koje ovde imam u vidu, i Albanci i Srbi, imaju već duže od jednog stoleća učenu historiografiju, negovanu i razvijanu u okviru nacionalne kulture i pod njenim uticajem, ali i u manje ili više intenzivnim vezama sa istorijskom naukom u zemljama ili centrima koji su imali interesa za ovaj deo Balkana. I jedna i druga historiografija akumulirale su rezultate i unapredile poznavanje sopstvene istorije, u manjoj ili većoj meri ti rezultati su imali recepciju u zainteresovanom delu nauke u svetu. Od skoro potpuno nepoznatog terena na koji su se sedamdesetih godina XIX v. odvaživali evropski istraživači, i jedna i druga zemlja postale su vodeći centri za istoriju svoga područja, ispoljivši time visok stepen kulturnog sazrevanja i emancipacije.

Na ove inače poznate činjenice podsetio sam zato da bih naglasio razliku između onoga što je u slikama istorije utemeljeno na nauci i onog drugog što bismo u nedostatku termina mogli nazvati popularnim predstavama. Ta dva različita dela nemaju, naime, jednaku ulogu u naporima da se prevaziđe prošlost, unapredi tolerancija, postigne bolje razumevanje među narodima i otklone tenzije.

Mi možemo smatrati da su popularne slike istorije znatnim delom prevaziđene, neutemeljene i nerealne, da odražavaju patrijarhalni mentalitet i autoritarne modele društvenih odnosa, da nisu u skladu s modernim idealima jednakosti i ravnopravnosti itd., možemo smatrati da su netačne slike istorije uzrok ponekog aktuelnog nesporazuma ili spora, ali ipak ne možemo biti za represiju, za suzbijanje i onemogućavanje da se u slobodnoj reči i slobodnoj štampi izraze. Pre svega iz načelnih razloga, a onda i zbog toga što baš sa našeg zajedničkog terena imamo pouku o tome kako je represija neadekvatna terapija. Silovitost s kojom je izbilo na površinu ono što je dugo potiskivano otkriva koliko su duboki koreni onoga što se predstavljalo kao "nacionalno pitanje" i što se tako jednostavno rešavalo. Ukoliko, dakle, slike istorije zaista zaslužuju da budu zamenjene ili usavršene, upotpunjene ili precizirane, do takvih promena treba da dođe u slobodnoj raspravi pod uticajem argumenata kritičke nauke. U toj

raspravi nacionalna istoriografija ima priliku da oproba svoje snage i dokaže svoj nivo.

Za razliku od popularnih slika istorije, gde treba da cvetaju svi cvetovi dok ne izgube hranljivu podlogu, nauka je podvrgnuta izvesnim metodološkim i sadržajnim zahtevima i kriterijima koje mora ispunjavati da bi bila priznata kao nauka. Iako je istoriografija geografski i etnički ograničena, u svojoj regionalnoj i lokalnoj tematici čak autarkična, ipak je deo internacionalne nauke i pred očima je i pod kontrolom kritike koja nije osetljiva na podsticaje, parcijalna stanovišta i posebna merila koja dolaze iz nacionalnog kulturnog ambijenta. Stepenn kritičnosti istorijske nauke može da se smatra pokazateljem zrelosti i stepena civilizovanosti, pa svaka nacionalna kultura koja drži do sebe i do svog ugleda u svetu mora da se trudi da je razvija i neguje.

Moglo bi se primetiti da se ovde operiše sa idealizovanom slikom nauke i upozoriti na tekstove koji su imali naučna svojstva, na priloge u nesumnjivo naučnoj periodici koji su ipak bili jednostrani, nepotpuni, tendenciozni, ideološki obojeni. Kao i kod uloge tržišta ili misije crkve i kod nauke se mora računati s raskorakom između ideala i ostvarenja, utoliko većim ukoliko je nauka manje egzaktna i ukoliko je uže područje koje učestvuje u verifikaciji i oceni njenih rezultata. Ipak, uz svu nesavršenost istorijska nauka ima u sebi, u kritici sredstvo za samoispravljanje i predstavlja vid racionalnog obračunavanja s prošlošću. Ujedno, to je jedina poluga preko koje je moguće uticati na ukupan fond popularnih slika istorije.

Ulogu nauke u tumačenju i kritici popularnih predstava o istoriji koje utiču na srpsko-albanske odnose ilustrovaće ovde više saopštenja o pojedinim tematskim područjima ili istorijskim periodima. Ja ću se zadržati na nekim takvim pitanjima iz starije istorije kod kojih se pokazalo da je već samo postavljanje okvira problema otklonilo negativni naboj.

Jedno pitanje se odnosi na tezu o ilirskom poreklu Albanaca koja je u produžetku drugih političkih gloženja u srpskoj kulturnoj sredini bila sumnjiva zbog implicitnih ili eksplicitnih pretenzija na ilirsko nasleđe,

u prvom redu nasleđe teritorija na kojima su se u antičko doba nalazila ilirska plemena. Na veoma uopšteno formulisanu i apodiktički saopštenu tezu odgovorilo se isto tako uopštenim paušalnim osporavanjem, bez nagoveštaja težine i složenosti problema. Nije potrebno ni naglašavati da je sve teklo mimo specijalista – lingvиста, arheologa ili istoričara – koji su mogli doprineti rešenju problema. Sporno pitanje se sasvim otrglo iz stručnog konteksta i pretvorilo u politički problem s političkim posledicama, zavisno od sredine i od trenutka.

Imajući u vidu složenost problema, oskudnost izvora, konkurentne hipoteze, nije neobično što nije bilo pojedinca ni institucije koji bi nastupili kao naučni arbitri koji bi presekli čvor. To uostalom nije bilo ni potrebno jer je težište bilo u političkoj dimenziji. Nauka je, po mome uverenju, pomogla utoliko što je ceo kompleks stavila pod komparativno osvetljenje i sudbinu starobalkanskog stanovništva, romanizaciju i helenizaciju, stradanje rimskih provincija, problem kontinuiteta i opstajanje provincijskog stanovništva posmatrala s obzirom na zbivanja u bolje poznatom i proučavanom zapadnom delu Rimskog carstva. Ishodište Albanaca u nekom delu donekle romanizovanog stanovništva je postalo sasvim izvesno, a za dalja istraživanja i diskusije su ostala otvorena pitanja preciznijeg lociranja i bližeg određenja plemenskog supstrata i njegovog pripadanja većim skupinama (Dardanci, Iliri). Postalo je vidljivo da Albanci nisu jedini naslednici balkanskih starosedelaca, da su uz njih ostali i Vlasi, Romani, Grci. Konkretizacijom i stavljanjem u realne okvire ceo problem izgubio je političku poentu.

Drugo pitanje, koje ću samo kratko dotaći, jer će o njemu drugi detaljnije govoriti, tiče se kosovskog mita. Zanimanje srpske nauke za kosovsku bitku, pojačano naročito uoči proslave šeste stogodišnjice, tretira se na albanskoj strani kao produžavanje kosovskog mita, kao neka vrsta instrumentalizacije istorije u političke svrhe. Mislim da je tu opet potrebna konkretizacija i izvesno raščišćavanje pojmova da bi se sa onoga što je naučna problematika skinule političke naslage. Ne mislim da se u ovom kontekstu bavim obeležavanjem šeste stogodišnjice,

što je tema za sebe i može da se proučava i tumači onako hladno i objektivno kao što se tumačila i osvetljavala proslava 1889.

Na drugom mestu sam pokušao da prikažem kosovsku bitku kao istorijski problem i između ostalog objasnim i to zašto joj Srbi i Turci ne pridaju jednak značaj.* Za Turke je to tek jedna od bezbroj bitaka, a za Srbe je centralni događaj starije istorije i osovina istorijskog pamćenja. Upravo je tradicija o kosovskoj bici, ili zbir veoma brojnih i raznovrsnih tradicija, ono što je čini privlačnim predmetom istraživanja. Nije potrebno posebno naglašavati da ima i albanskih tradicija o kosovskoj bici i pesama zabeleženih u albanskoj sredini. Još u studijama objavljenim povodom petstogodišnjice bitke, razdvojeno je proučavanje bitke kao konkretnog događaja, njene predistorije i njenih posledica, od proučavanja veoma bogatih i raznovrsnih tradicija. Među različitim žanrovima u tim tradicijama ima junaka sa mitskim crtama, ima uticaja mita, o tome će ovde biti reči, ali mi se ne čini opravdanim da se nazivom mit označavaju veoma različiti oblici pamćenja. Posmatrajući stvari u komparativnom osvetljenju, funkciju političkog mita mogli bismo prepoznati u samo malom delu ukupnih tradicija, u onome što su ga stvarali jugoslovenski intelektualci početkom XX veka. Ako se posmatra u tom strogom smislu, kosovski mit nije oličan u Novakovićevoj zbirci pesama ili njegovim istorijskim studijama, već u "Vidovdanskom hramu" i u skulpturama Ivana Meštrovića, kao i u tekstovima ponekih tadašnjih mladih filozofa.

Baveći se ranijim istorijskim periodima, pa i albansko-srpskim odnosima, zapazio sam da nema mnogo tema kod kojih bi prikazi ličnosti i događaja bili tako suprotstavljeni da bi se moglo reći da srpska historiografija uči jedno a albanska drugo. Jer to je vrsta sporova koja nas u ovom kontekstu najviše interesuje. Sporova je bilo, i biće, i unutar albanske i unutar srpske historiografije, znatan deo napretka ostvaruje se diskusijom i rasvetljavanjem predmeta koji su postali

* Autor ima u vidu svoj referat "Kosovska bitka kao istorijski problem", podnesen na svečanom skupu VANU održanom 8. juna 1989. u Novom Sadu i štampan u knjizi *Косовска битка у историографији : окурили сиво* (Београд : Историјски институт, 1990). (Prim. prir.)

sporni. Uveliko sporna mi se čini tema o etničkim odnosima, o pome-
ranjima i migracijama, promenama putem asimilacije, preslojavanja
itd. Tu se zapažaju razlike u percepciji procesâ, u hronologiji, u ulozi
opštijih političkih i kulturnih promena, nisu jednaka merila za pre-
poznavanje etničkih obeležja kad su u pitanju populacije s kraja sred-
njeg veka i sl. Pitanja su i suviše specifično stručna da bi ih vredelo
ovde pretresati. Siguran sam da će komparativni pristup, primena
metodologije oprobane u proučavanjima te vrste problema u drugim
zemljama, usvajanje univerzalnih koncepata i merila, dovesti do pri-
bližavanja gledišta i usaglašavanja rezultata. Ne mislim da treba da
prestanu diskusije, one će se voditi između pojedinaca i škola, a ne
između nacionalno konfrontiranih historiografija.

Govoreći o ovome imam na umu procese koji su se odigrali u mno-
gim nacionalnim historiografijama u našem veku. Nekada smo imali
suprotstavljene poglede grčkih i slovenskih naučnika na Vizantijsko
carstvo i njegovu ulogu, nacionalno svrstane italijanske i južnoslo-
venske istraživače istorije Dalmacije, suprotna hrvatska i mađarska
gledanja na događaje iz 1102, imali smo veoma različitu srpsku i
tursku viziju osmanskih osvajanja itd. Danas imamo punu saradnju
naučnika u području vizantologije koja je postala internacionalna dis-
ciplina, ne znam za specifične hrvatsko-italijanske ili hrvatsko-ma-
đarske naučne sporove.

Pozitivnim promenama su doprineli različiti činiooci, na prvom
mestu svesna emancipacija nauke od aktuelnih političkih preoku-
pacija, kritičko preispitivanje koncepata i merila koje su naučnici
primenjivali, prepoznavanje ideološke i svake druge ograničenosti i
parcijalnosti pristupa. Mnogo je značila sve veća "internacionaliza-
cija" rada u disciplinama koje su po prirodi predmeta nacionalno ili
geografski ograničene, zatim življi protok informacija, pojava regio-
nalne naučne periodike i međunarodno vođenih projekata. Tu je pri-
lika za sudelovanje i pozitivan uticaj onih koji su "izvan sporova", tu
je i njihova odgovornost. Ne sumnjam da će ponešto od toga uticati
na ujednačavanje perspektiva u gledanju na prošlost Srba i Albanaca
i na dugu istoriju njihovih međusobnih odnosa.

Kako gledati na srednjovekovnu istoriju Srbije i Crne Gore?*

O odnosima Srbije i Crne Gore u srednjem veku se ne može govoriti već stoga što Crne Gore još nema, – njeno ime pojavljuje se tek na kraju toga razdoblja i važi samo za mali deo onoga što je Crna Gora danas, – a ni stoga što se zemlja srpskih vladara ni približno ne podudara s današnjom Srbijom. Mogu se u središte vidnog polja staviti pojave i procesi na tlu današnje Crne Gore u srednjem veku i oni posmatrati u okviru širih celina, od kojih je jedna bila država srpskih vladara, kojoj je prethodilo Vizantijsko a sledilo Osmansko carstvo. Pri tom se na umu moraju imati društvene i ekonomske realnosti srednjeg veka; ne smeju se nekritički na to bitno različito doba prenositi predstave našeg vremena.

Pre svega, oblasti iz kojih se danas sastoji Crna Gora činile su povezanu celinu samo onda kad su bile deo prostranijih političkih tvorevina; inače su to bile odvojene oblasti i predeli s nejednakim uslovima za život i privređivanje. Dominantni su bili obalski gradovi, naslednici rimskih ili još starijih naselja, koji su i ovde, kao i gradovi duž cele jadranske obale, bili odvojeni od zaleđa, sa manjim ili većim distriktima – daleko najveći je imao Kotor – kojima su u svakom pogledu gospodarili. Od konačnog potiskivanja Vizantije krajem XII veka oni se, kao i gradovi u celoj Evropi, učauruju, zatvaraju u svoje zidine i bore za autonomiju. U kulturnom pogledu obeleženi

* Neobjavljeni tekst iz autorove zaostavštine. Naslov je priređivačev.

su romanstvom, koje potiče od Romana, najstarijeg stanovništva; u crkvenom pogledu obeležava ih katoličanstvo: svi primorski gradovi Crne Gore izuzev kasno nastalog Hercegovog u srednjem veku sedišta su katoličkih biskupa. Kotor i Bar, gde je bilo sedište arcibiskupa, smenjivali su se u upravljanju katoličkim crkvenim opštinama rudara i trgovaca u unutrašnjosti Balkana.

Nad tom Crnom Gorom komunâ, koje su inače osovina svih političkih zbivanja u kasnom srednjem veku, srpski vladari gube vlast i uticaj prvo postepeno a zatim naglo i konačno. Kroz XIII vek i kasnije, sve tamo do oko 1360, oni imaju u gradovima svoje kneževe i neke simbole vrhovne vlasti (tribute, vojne kontigente, njima se posvećuju molitve i aklamacije, itd.). Međutim, nadležnosti tih kneževa se sužavaju u korist izabranih sudija i gradskih veća u kojima je zastupljen gradski patricijat. U drugoj polovini XIV v. gradovi postaju predmet otimanja vlastodržaca iz susedstva kao što su bosanski kralj Tvrtko I, braća Balšići i Venecija, koja potčinjava pojedine gradove privremeno, a kasnije sve gradove za puna četiri naredna stoleća. Srpski despoti moraju ratovati da bi realizovali zaveštanje poslednjeg Balšića, ali bez uspeha ukoliko se tiče gradova.

U zaleđu romanskih komuna, u ravnim predelima pogodnim za zemljoradnju, postoji jedna druga Crna Gora, ona slovenskih župa. Ni te župe ne čine povezanu celinu. Najveći i najvažniji je kompleks u dolinama Zete i donje Morače, druga dva su pored Skadarskog jezera i u neposrednom zaleđu morske obale. Vodeća uloga Zete ogleda se i u činjenici da je njeno ime prekrilo i potisnulo starije ime Duklje, poznate iz sredine X veka. Od sredine XI v. Zeta se otima vizantijskoj vlasti i njeni vladari, koje savremenici nazivaju vladarima Srba, zahvataju i susedne teritorije u dubrovačkom zaleđu sve do Stona i Neretve.

U unutrašnjosti se od kraja XI v. neposredne vizantijske vlasti oslobađa druga srpska država, kojoj će centar neko vreme biti u Rasu. Kad se u vreme Stefana Nemanje ta država proširila sve do morske obale, znalo se da je sastavljena iz dva dela: srpske ili raške zemlje i pomorske zemlje – čija će se imena decenijama naporedo navoditi u titulama vladara i arhiepiskopa. Tražeći u Rimu kraljevsku krunu

Nemanjini sinovi su se pozivali na tradicije kraljevstva u Dioklitiji. Srpska država je u ovoj Crnoj Gori trajno zastupljena u raznim vidovima, preko ogranaka dinastije, Nemanjinog sina Vukana i njegove dece, kasnije preko kraljice majke Jelene a u XIV v. preko “mladih kraljeva”, predodređenih naslednika prestola; zatim preko namesnika u licu lokalnih velikaša, nekad s titulom kefalija Zete, nekad s titulom vojvoda. Oko “mladih kraljeva” bilo je uticajno zetsko plemstvo, od koga su samo pojedine porodice poznate. U poslednjem periodu srpske vladare u Medunu ili Podgorici zastupaju vojvode, sve do pada južnih delova Despotovine, 1455.

Između gradske i župske Crne Gore, u planinskim predelima nalazila se treća, ona koju bismo mogli nazvati Crnom Gorom katunâ, kasnije plemenâ (jezgro Crne Gore se i u novije vreme nazivalo Katunska nahija). Nju su činili potomci balkanskih starosedelaca, slavizirani u većoj ili manjoj meri, koji su se bavili stočarstvom. U srednjem veku nazivali su ih Vlasima i stavljali uz bok Arbanasima, takođe potomcima balkanskih starosedelaca. U poveljama iz XIV v. za manastir Svetog Nikole na ostrvu Vranjini kao oni koji bi mogli naneti štetu manastirskoj imovini navode se: Vlah, Arbanas, Srbin ili Latinin – katolik građanin. To su pripadnici etničkih grupa po klasifikaciji srednjovekovnih ljudi.

Vlasi nisu bili potčinjeni vlasteli, slobodno su se kretali, raspolagali konjima, bili su naoružani i to im je davalo značaj i težinu u periodima smutnji i ratova. Pojedine starešinske porodice kao Crnojevići izrasle su u gospodare oblasti, “vojvode Zeti”, koji su uspeli da najduže očuvaju državnu samostalnost. Nad ovim glavarima srpski vladari su imali najmanje kontrole.

Vraćajući se našoj opštoj temi, odnosima Srbije i Crne Gore, možemo dodati da je njen srednjovekovni aspekt dvostruko aktuelan: s jedne strane zbog srednjovekovnog nasleđa, a s druge zbog kasnijih pogleda na srednjovekovnu istoriju. Na tlu Crne Gore su brojni ostaci srednjega veka, građevine, crkve, manastiri, zadužbine; tu je kontinuirani srpski element; tu je već spomenuta regionalna razuđenost, koja se povećavala ukoliko se Crna Gora prostorno širila.

Do realne slike o zbivanjima na tlu Crne Gore se dolazilo postepeno istraživanjima, naročito otkrivanjem izvora. Prvi pisci o istoriji Crne Gore (*Istorija o Crnoj Gori* Vasilija Petrovića iz 1754. g. prethodi prvim štampanim istorijama kod Srba u Ugarskoj, onim Julinca i Rajića), ti najraniji pisci, dakle, nisu poznavali najstarije izvore, oni su znali samo za svete kraljeve iz doma Nemanjića, oni su u kosovskoj bici videli prelom i od nje započinjali odvojenu istoriju Crne Gore. Vekovna nezavisnost od Turaka je istovremeno značila vodeću ulogu Crnogoraca u Srpstvu. Kritička istraživanja relativizuju i osporavaju tu “vekovnu nezavisnost” i produžuju istoriju unazad do Duklje i doseljenja Slovena. Potpunije i sadržajnije poznavanje istorije pružilo je oslonac za suprotnu ideološku konstrukciju koja gradi veštački kontinuitet između Duklje, Zete, Balšića i Crnojevića te razvoj na tlu Crne Gore potpuno izdvaja iz srpskog okvira. Tako se na tom primeru, kao i na hiljadama drugih u evropskoj istoriji, vidi kako savremena politička trvenja daju aktuelnost davno prošlim ljudima i događajima da bi se, istrgnuti iz konteksta, upotrebili u političkoj argumentaciji.

Kada je reč o tako dalekim periodima kao što su XI ili XII vek, ni u izvorima iz drugih, arhivima bogatijih zemalja, nema podataka o tome šta su sami njihovi stanovnici smatrali za bitna obeležja svog etničkog identiteta i koje su to bitne razlike koje ih odvajaju od suseda. Istraživači se otuda moraju zadovoljiti time da zaključuju na osnovu imena koja su oni sami sebi davali ili koja su im davali drugi. Kad je reč o stanovništvu teritorije današnje Crne Gore, imamo podatke vizantijskih pisaca, koji su upotrebljavali srpsko ime ili za vladare, ili za podanike, ili za zemlju. Tako se za Jovana Vladimira sa kraja X v. kaže da je vladao “obližnjim oblastima Srbije”. Od vizantijske vlasti se odmetnula Srbija, vladar Vojislav je “arhont Srba”, kaže se da je zauzeo “zemlju Srba”; protiv vizantijskog carevog namesnika ratuju “Srbi”. Tog istog kneza Vojislava, osnivača dinastije, jedan savremenik naziva “Travunjanin Srbin”, a drugi “Vojislav Dukljanin”, što je veoma redak pomen dukljanskog imena u etničkom smislu. Podanici Vojislavljevog sina Mihajla su “narod Srba koje i Hrvatima nazivaju”, a za podanike unuka Bodina koristi se antičko ime “Dalmata”, kojim

se obeležavaju i Srbi u unutrašnjosti. Naizmenice sa srpskim imenom upotrebljava se opšte ime Slovena, zatim, kako smo videli, Hrvata, pa arhaizirajuća antička plemenska imena Tribala i Dalmata. U većini slučajeva ova se izričito izjednačuju sa srpskim imenom.

Srednjovekovne države ne mogu se zamišljati kao moderne nacionalne države, u njima nisu svi stanovnici bili ni jedne vere, ni jednog jezika, ni istih običaja, ni jednakog društvenog položaja. Već je spomenuto kako su se kao eventualni prekršioци vladarske povelje u okolini Skadarskog jezera u XIV v. navodila četiri etnička elementa: "Ili je Srbin, ili Latinin, ili Arbanas ili Vlah". Da bi se razumeli etnički odnosi u srednjem veku mora se imati na umu da su ljudi toga doba imali drukčiji sistem klasifikacije, različit od našeg, u skladu s realnostima tadašnjeg društva. Najzad, etnički procesi nisu završeni u srednjem veku.

Kontinuitet i prekidi među političkim tvorevinama*

Na kraju smo XX vijeka. Šta je u civilizacijskom smislu ovaj vijek donio Slovenima a šta srpskom narodu?

Nije moguće sažetom formulom iskazati opšti rezultat razvoja jednog naroda u tako dugom periodu kao što je stoleće. Srpskom narodu je XX vek doneo uslove za dovršenje integracije i otklonio je podjeljenost koja je u ranijem razvoju izazivala divergentne tokove. Međutim, u istom stoleću on je i lišen te dragocene prednosti, čiji značaj političke i druge elite nisu uvidele. Srećom, izmenjeni opšti uslovi, intenzivnost veza, propustljivost granica, univerzalnost civilizacijskih tekovina, čine da sadašnja podjeljenost ima manje teške posledice nego podjeljenost na kraju XIX veka. Snažan uzlet obrazovanja, nauke i tehnike, naročito u drugoj polovini XX veka, srpski narod je povezao s napretkom civilizacije u svetu i osposobio ga da prima i primenjuje sve ono što je civilizacijski progres doneo. Međutim, i ta prednost uveliko je ugrožena izolacijom u koju je zapao.

* "Dan", /Podgorica/, 13. februar 2000. Objavljeno pod redakcijskim naslovom "Konstruišu kontinuitete bez obzira na epohalne razlike".

Dvadeseti vijek je obilježilo mnoštvo ideja koje su opredjeljujući uticale i na naučno interesovanje istoričara. Kako, s obzirom na to, ocjenjujete ostvarene rezultate medievistike?

Mislim da se naša medievistika trudila da se razvija u dijalogu sa naukom u svetu i da je to omogućilo da se tematski bogati, usavršava metodologiju i pojača svoju kritičku funkciju. Ne treba zaboraviti da je naučna historiografija samo malo ostrvo u prostranom kulturnom okruženju zainteresovanom za prošlost, ali bez kritičnosti i metodološke strogosti. Danas prvenstveni zadatak naučne historiografije nije više da populariše znanja o srednjovekovnoj prošlosti, nego da ih oslobađa mitskih naslaga, legendi i svesnih izvitoperavanja. Mislim da je u tom pogledu, u pogledu uticaja na ukupnu kulturnu klimu, naša historiografija zatajila. Ono što je utvrdila ostaje zatvoreno u krugovima stručnjaka i jedva dopire do nastavnih programa, popularne predstave o srednjem veku još uvek određuje narodna tradicija, ali ne više u usmenom vidu već u vidu feljtonistike i publicistike.

U kojim pravcima su mogući dalji pomaci u proučavanju istorije srpskog naroda (Srbije i Crne Gore) u srednjem vijeku i da li je poslednjih godina, u nekim oblastima, bilo nenaučnih nasrtaja u odnosu na dosadašnje interpretacije prošlosti?

Bilo bi prirodno da se naučna historiografija razvija kroz dijalog sa naukom u svetu, tematski bogati, metodološki usavršava, da popunjava praznine koje su ostale iz vremena kad se na nauci manje radilo. Za razvoj istorijske nauke je veoma važno da bude kritična i slobodna od raznih oblika ideologizacije i instrumentalizacije radi postizanja ovih ili onih političkih ciljeva. Pogrešno se misli da je kod nas rad na istoriji ideološki usmeravan samo u periodu jednopartijskog sistema, kad se tražilo da historiografija bude marksistički orijentisana. Pre toga smo imali usmeravanje u duhu dinastičke i državne ideologije, dok je konceptualni okvir celokupne historiografije XIX i XX veka određivala nacionalna ideologija. Ne sme se zaboraviti da

pubude za bavljenje istorijskim temama dolaze iz kulturnog i političkog okruženja kome je često potrebna istorijska argumentacija u aktuelnim sporovima. U svim periodima razvoja historiografije primetni su uticaji iz političke sfere. U osvetljavanju istorije Crne Gore već odavno se nasuprot objektivnoj nauci razvija i podržava krajnje ideologizovana publicistika, koja propagira predstave o prošlosti koje nemaju oslonca u istorijskim izvorima, koje su u raskoraku ne samo sa naučnim rezultatima, nego i sa sopstvenom veoma razvijenom i jakim istorijskom tradicijom.

Migracije srpskog naroda u srednjem vijeku sa osvrtom na sudbinu ostalih balkanskih naroda?

Svi narodi koji naseljavaju Balkansko poluostrvo poznaju seobe i pomeranja, svi su osetili njihove posledice. Mnogo je bilo dugotrajnih i tihih seoba, nešto manje je bilo naglih i masovnih kakav je prelazak Srba u Ugarsku. Srpski slučaj se izdvaja razmerama i posledicama. Kao što je poznato, Srbi su migracijama i kolonizacionim akcijama velikih država rasejani na prostranu teritoriju, udaljeni od matičnih oblasti sve do slovenačkih zemalja na zapadu i do središnje Mađarske na severu. Našli su se na teritoriji daleko većoj od teritorije svih srednjovekovnih osvajanja, ali to nije značilo blagoslov. Došli su u različita okruženja, u mnogim oblastima su s vremenom postali manjina, uslovi za njihov razvoj postali su nejednaki, zbog čega su nastajale i produbljivale se razlike među delovima naroda. Za očuvanje individualnosti u perifernim oblastima od velikog značaja su bili sloboda, uslovi za materijalni napredak, propustljivost granica da bi se održale komunikacije s maticom. Nažalost, u pojedinim periodima je vođena politika suprotna interesima tako razućenog naroda: odnosi sa susedima su zaoštřavani, potencirano je pitanje granica, posrednička uloga Srba na periferiji je nipodaštavana. Neke veoma bolne nedavne migracije daleke su indirektno posledice davnih migracija.

Da li današnja Crna Gora može da izvodi svoj kontinuitet iz Zete Vojislavljevića?

Mislim da nijedna balkanska država ne može da konstruiše kontinuitet sa srednjovekovnim državama sa istoga tla. To važi za Srbiju kao i za Vizantiju, pa važi, svakako, i za Zetu kneza Vojislava i njegovih naslednika. Prirodno je da ta država bude u vidnom polju crnogorske historiografije, da se u Crnoj Gori proučava s posebnim interesovanjem, ali nije prirodno da se ona izoluje od zaleđa i okruženja, da se uprkos podacima istorijskih izvora negira veza sa Srbima, da se država Balšića, nastala u bitno drugačijim istorijskim okolnostima, prikazuje kao nastavak kraljevine Mihajla i Bodina itd. itd.

Šta je Duklja na perspektivi istorije Crne Gore?

Neosporno najstarija državna tvorevina na tlu Crne Gore u današnjem opsegu. Po mome mišljenju tim imenom je opravdano nazivati samo Dukljansku kneževinu o kojoj govori car Konstantin VII Porfirogenit. O njoj, doduše, veoma malo znamo, približno teritorijalno prostiranje i opštu situiranost u svetu državica X veka. Ime svedoči o tome da su elementi sa zatečenog tla (rimski grad) uticali na ustaljenje imena kneževine i njenih stanovnika. Staro plemensko ime, doneto iz slovenske pradomovine, u to vreme se ne pominje. Već u XI veku situacija se menja, Duklju zamenjuje Zeta čija se jezgra nalazi oko istoimene reke i koja zahvata prostore izvan današnje Crne Gore. Tada se već za vladare i stanovnike u spisima vizantijskih pisaca sreće srpsko plemensko ime.

Jesu li Dukljani etnički ili geografski naziv, i kom etnosu pripadaju Dukljani odnosno Zečani u srednjem vijeku?

O tome sam nešto maločas rekao odgovarajući o Duklji. Sloveni na Balkansko poluostrvo dolaze sa plemenskim imenima, onima koja se sreću i kod Zapadnih i Istočnih Slovena, kao što su Druguviti

(Dragovići), Duljebi, Severjani, Hrvati, Srbi. Razlivši se na velikom prostoru, oni su u pogodnim geografskim okvirima obrazovali manje skupine koje su dobile imena prihvaćena s terena, kao Neretljani i Strumljani od antičkih imena reka, Zahumljani prema položaju u odnosu na planine, Konavljani po ostacima antičkog vodovoda (canale). Ime Dukljani spada u ovu drugu grupu imena, jer potiče od antičkog grada Doclea ili Dioclea. U pričanju cara Konstantina Porfirogenita (sredina X veka) prepoznaju se ta dva sloja imena kad govori o Neretljanima, Zahumljanima i Travunjanima, koji potiču od onih Srba koji su se doselili za vreme vladavine cara Iraklija (610–641). Govoreći o Dukljanima, on ne spominje staro ime plemena od kojega bi poticali, ali pisci XI veka zetske vladare označavaju kao Srbe i ponekad njihovu zemlju označavaju kao Srbiju. Pitanje je, dakle, krajnje stručno i može se rešavati brižljivom analizom izvora, ali se odavno politizovalo utoliko što su Dukljani suprotstavljeni Srbima i što se zanemaruju podaci izvora XI i XII veka o istoj teritoriji.

Koliko su istraženi izvori za istoriju srpskog naroda u srednjem vijeku i kakav je u tom kontekstu značaj Barskog rodoslova kao jednog od najstarijih narativnih izvora.

Tokom skoro dva stoleća sakupljanja spomenika iz starije srpske prošlosti stvorena je izvorna baza za istraživački rad. Velika većina poznatih izvora je temeljno proučavana, mada se nikad ne može reći da je do kraja iskorišćena jer se uvek javljaju nova pitanja. *Barski rodoslov* ili *Letopis Popa Dukljanina* je od svoje pojave privlačio pažnju i izazivao sporove, pa su i danas velike razlike u ocenjivanju njegove vrednosti. Mislim da se pri njegovom korišćenju mora imati u vidu njegov literarni, artificijelni karakter. To je nesumnjivo jedinstven spis, ali je sastavljen od različitih delova, s promenljivom pozornicom koju prikazuju (u početku od Istre do Valone, u srednjem delu od Neretve do Bojane, u završnom od Boke do Bojane), sa ispremeštanom hronologijom (prepoznatljive ličnosti savremenika razdvojene su sa po nekoliko generacija), sa fantastičnim vezivnim tkivom

od etioloških legendi i priča o ličnostima, sa elementima konstrukcije (sabor u Dalmi) – a sve to u zastupanju osnovne teze da je nadbiskupija Bara naslednica drevne Duklje. Morala bi se, dakle, uzimati u obzir vrednost pojedinih delova spisa, procenjena suočavanjem sa drugim, pouzdanim izvorima.

Može li se nešto posebno reći o položaju Zete u okviru države Nemanjića?

Delovi Zete, pre svega primorski pojas sa gradovima, bili su sa još nekim teritorijama izvan Crne Gore u sastavu zemlje kraljice Jelene, koju je obrazovao njen sin kralj Dragutin 1276. ili 1277. godine. Bivša kraljica je upravljala tom teritorijom samostalno, pod vrhovnom vlašću prvo jednog, zatim drugog sina, do 1308. godine, kada ju je zamenio unuk, “mladi kralj” Stefan Uroš (kasnije nazvan Dečanski). Nije jasno šta je bilo sa tom teritorijom posle 1314. kad se Stefan digao na oca i bio oslepljen. Možda je na njegovo mesto došao Milutinov sin iz drugog braka Konstantin, ali za to nema potvrde u izvorima. Sigurno je to da je 1322, posle krunisanja Dečanskog, u Zetu došao mladi kralj Dušan, koji je tu bio okružen očevim velikašima kao savetnicima. Pošto je Dušan zbacio oca i zavladao celom državom, 1331, ne javljaju se više članovi dinastije u Zeti, ali u periodu carstva (1346–1355) “trgovi zetski” pripadaju vladarki. Iz oskudne izvorne građe se teško može zaključiti da je Zeta (a pod tim imenom se pogrešno podrazumeva Crna Gora) bila neka vrsta sekundogeniture, oblasti koja je pripadala naslednicima prestola kao, Vels u Engleskoj. Bila je svakako središnji deo posebne dinastičke teritorije obrazovane za izdržavanje vladarevih bliskih srodnika (majka, sin, supruga).

U Crnoj Gori se sve više potencira pitanje hiljadugodišnjeg kontinuiteta. Da li ta teza ima naučno utemeljenje?

I o tome sam već nešto rekao. Ne znamo da li je i koliko Zeta neposredan nastavak Duklje o kojoj govori Konstantin Porfirogenit,

ali znamo da teritorija Balšića nije nastavak zetske kraljevine Mihajla i Bodina; znamo da Crna Gora ni kao teritorija ni kao politička tvorevina nije nastavak osamostaljene oblasti, ako hoćete države Balšića. Crna Gora iz XVIII i XIX veka nije nastavak države Crnojevića kao što Srbija kneza Miloša nije nastavak Srpske despotovine i savremena Grčka nije nastavak Vizantijskog carstva. Kontinuiteti se konstruišu tako što se zanemaruju ogromne razlike između epoha i tvorevina koje bi trebalo da proističu jedna iz druge.

Šta su Vlasi u srednjem vijeku i do kada opstaju u društveno-ekonomskoj strukturi na srpskom prostoru?

Potomci romanskog provincijskog stanovništva javljaju se u više vidova: kao Romani u primorskim gradovima, Arbanasi na teritoriji Arbanona (Rabana) u današnjoj severnoj Albaniji i susednim oblastima, i kao Vlasi širom Balkanskog poluostrva. Tesalija se nekada nazivala "Velika Vlahija", jedna prostrana vlaška oblast je bila oko Meglena; Vlasi su bili značajna komponenta u ustanku koji je počev od 1185. doveo do obnove Bugarskog carstva. Kod nas se Vlasi u većim skupinama nalaze u današnjoj istočnoj Srbiji i duž celog dinarskog masiva počev od Istre do Albanije. Rastureni na velikom prostoru, bez teritorijalnog kontinuiteta i državne organizacije, živeći u slovenskom ili u grčkom okruženju Vlasi se asimiluju. To je proces koji traje vekovima. Paštrovići su, npr., jezički i kulturno kao i u svojoj društvenoj strukturi poslovenjeni do druge polovine XIV veka. Drugi Vlasi se održavaju, kao što se lepo vidi po imenima katuna i opština koji se 1455. zaklinju kod Vranjinskog manastira da će biti verni Veneciji.

U srednjovekovnim izvorima naziv "Vlah" ima isti rang kao naziv "Srbin", "Grk" ili "Latinin". U XVI veku, u vreme velikih migracija Vlasi se od okolnog slovenskog sveta ne razlikuju jezikom već socijalnom organizacijom, a u okviru Osmanskog carstva se razlikuju i posebnim statusom. Otuda brojni sporovi o tome jesu li Vlasi zanimanje ili etnos, treba li ih pisati malim ili velikim slovom. Ja se zalažem za to da se posebnost Vlaha (velikim slovom) prati dotle dok se njihovo

ime javlja u savremenim dokumentima, dokle god ih okolina percipira kao nešto posebno i drukčije. Kad se integrišu u srpsku, hrvatsku, muslimansku, grčku ili albansku okolinu – tada nestaje i njihovo osobeno vlaško ime.

Kako, gledajući iz dubine istorijske prošlosti, ocenjujete zajedničku državu Srbije i Crne Gore. Ima li ona svoj istorijski legitimitet?

Spadam među one istoričare koji odvajaju sadašnjost od prošlosti, koji svoj predmet posmatraju kao zaokružen i završen. Kažem to zbog toga što ne mislim da je opravdano istorijski legitimisati savremene pojave. Zajednička država se, po mome shvatanju, opravdava funkcijom koju vrši u savremenom svetu. Prema tome, dobra je i korisna ako zadovoljava potrebe i aspiracije stanovnika i jednog i drugog sastavnog dela, a preduslov za to su demokratija i ravnopravnost kao temeljno načelo.

Šta nas očekuje u XXI vijeku?

Uvek sam se protivio tome da istoričari zauzimaju pozu proroka ili vidovnjaka. Mislim da se može govoriti o trendovima, od kojih će se neki, započeti sredinom veka, nastaviti naročito u razvoju nauke i u tehničkom napretku, da će ljudski život biti duži i bezbedniji, sa manje patnje i bede naročito u onim delovima sveta koji nisu osetili blagodeti dosadašnjeg napretka civilizacije. Mislim, isto tako, da će se nastaviti trend kulturne unifikacije u svetskim razmerama uz istovremeno naglašavanje posebnosti i tradicija pojedinih naroda.

3

Temeljni problemi
mišljenja o istoriji

Istorija se ne ponavlja

Sima Ćirković je redovni profesor na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu i član SANU. Istoričar međunarodnog ugleda čije su knjige prevedene na engleski, francuski, nemački, italijanski i kineski jezik, posebno se bavio našom srednjovekovnom istorijom. Njegove knjige o Bosni u srednjem veku, o istoriji Crne Gore i Srbije predstavljaju značajne osnove naše istoriografije. S profesorom Ćirkovićem razgovaramo* o ulozi istorije u savremenim događajima, kao i o prisustvu straha od Evrope i njegovim istorijskim korenima.

Sve više ima otvorenih, ili prikrivenih, aluzija da se istorija ponavlja. Da li je to moguće?

Istorija se ne može ponavljati kao što se ne može ponovo ući u istu vodu jedne reke. Ali, to nije ceo odgovor, jer, mora se dodati, mnogo toga zavisi od oštrote pogleda, od preciznosti razlikovanja. Može isti čovek na istom mestu ući u istu reku. Da li su vam važnije te okolnosti ili je bitnija "druga" voda, zavisi od vaših merila. Dve po istom nacrtu industrijski izrađene stolice nisu jednake ako površine njihovih drvenih delova posmatrate pod mikroskopom. Ali, ko mari za takvu vrstu razlika? To treba imati u vidu kad se govori o ponavljanju istorije, pogotovo ako se iz "ponavljanja" izvlače zaključci i pouke.

* "Politika", 18. septembar 1993. Razgovor vodio Velimir Ćurgus.

Istorijska zbivanja se ne ponavljaju kad ih posmatrate izbliza, tako da je u vidnom polju jedinstveno bogatstvo i šarenilo konkretnih okolnosti. Ako to zanemarite, i ako obratite pažnju samo na opšte konture, one koje smatrate bitnim, zapažaćete sličnosti i ponavljanja do te mere da ćete pojedine elemente podvoditi pod iste nazive kao što su “rat”, “krunisanje” ili “revolucija”. Bez uočavanja onoga što je konstantno i što se vraća, a to ipak znači i ponavlja, ne bismo mogli upotrebljavati jezik ni prenositi predstave i pojmove.

Zanemaruju li se pojedini delovi istorije?

Razlikovanje i zanemarivanje (jednog dela) razlika leži u najdubljem temelju svake komunikacije o istoriji. Veština razlikovanja nije, nažalost, pretočena u uputstva sa normama i formalizovanim procedurama. Svako radi kako najbolje ume. Oni koji istorijska zbivanja upoznaju iz druge ruke, iz radova istraživača ili tekstova oslonjenih na istraživačke radove, moraju da se pomire s time da su neka važna razlikovanja i hijerarhije među razlikama pre njih uspostavili drugi, oni koji su posredstvom izvora imali uvid u zbunjujuće šarenilo konkretnosti predmeta koje su proučavali.

Ako nema ponavljanja, onda ima mnogo analogija. Postaju li one u istorijskoj nauci sve važnije?

Kao što je kod ponavljanja važno da se pravi razlika između stvarnog podudaranja dve, recimo, konstelacije i sličnosti koja je rezultat našeg uopštavanja, apstrahovanja i pojednostavljivanja, tako je i kod služenja analogijama veoma važno osigurati se da nismo zanemarili neku suštinsku okolnost zbog čega će analogija biti neadekvatna a naši zaključci pogrešni. Potezanje Berlinskog kongresa, npr., delovalo je groteskno ne samo stručnjacima nego i razboritim diletantima sa očima otvorenim za razlike između današnje situacije i one pre jednog stoleća. Dok pokušavaju da istorijske lekcije izvuku analogijama između situacija ili konstelacija, ljudi bi morali da uravnoteže stranu

sličnosti sa stranom razlika i da vode računa o bilansu. Čak i kad se najopreznije operiše sa analogijama zaključci će biti nesigurni, najčešće proizvoljni.

Može li istorija da daje pouke?

Bavljenje istorijom i posmatranje sveta, razmišljanje o eventualnoj korisnosti istorije za život, odveli su me u druge oblasti da tražim pouke istorije. Najvažnija je ona o istorijskoj ograničenosti svakog stanovišta (ne samo stanovišta onih pre nas i drugih, nego i našeg sopstvenog), što relativizuje sve pretenzije na apsolutno važenje koncepata i merila kojima se služimo. Druga velika pouka se sastoji u tome da treba uvažavati i primenjivati različite razmere (poput onih u kartografiji) u opisivanju i analiziranju društvenih zbivanja. Ima potreba koje nalažu da stvari posmatramo sasvim izbliza, obraćajući pažnju na mnoštvo pojedinosti, ima takvih potreba koje se mogu zadovoljiti pogledom iz aviona, zapažanjem najopštijih kontura. Lekcija istorije upozorava na to da se "razmere" ne mešaju i da je svako uopštavanje neizbežno i izobličavanje. Sledeća bitna pouka odnosi se na razlikovanje sudova o stvarima po sebi i sudova kojima iskazujemo naš odnos prema stvarima; razlika je principijelna, slična razlici između brojanja i merenja. Među veoma važne pouke istorije s praktičnim posledicama ubrajam i onu koja nalaže da se traži ravnoteža između indeterminizma i determinizma, promenljiva i zavisna od istorijskog konteksta. Ali, to bi sve tražilo opširniji razgovor.

Kakav je naš odnos prema Evropi?

Ako se posmatra u dovoljno dugom razdoblju, odnos između nas i "Evrope" ima različite vidove. Jedno je bilo u srednjovekovnoj "Evropi otadžbina", drukčije u vreme kada su Srbi bili najvećim delom u okviru Osmanskog carstva, koje nije htelo da bude u Evropi i koje Evropa nije prihvatila, a sasvim je drukčije danas kad imamo ne samo kulturno homogenizovanu nego i formalno integrisanu Evropu.

Šta se uopšte podrazumeva da čini Evropu?

Ostajući pri srednjem veku, koji je meni profesionalno najbliži, treba utvrditi šta je tada činilo "Evropu" u ovom naročitom smislu, šta je povezivalo i ujednačavalo regije, države, različite jezičke zajednice? Da li je ono što čini armaturu evropske građevine ostalo nepromenjeno u toku svih hiljadu godina koje brojimo kao srednji vek?

Uopšteno govoreći, u prvom periodu su samo hrišćanstvo i u njemu delimično sačuvano nasleđe antičkog sveta obezbeđivali i unutrašnju povezanost i zajedničke crte delovima kontinenta koji je proširen ali fragmentovan posledicama Seobe naroda. U tom razdoblju je bilo nesumnjivo više Evrope onde gde je bilo više kontinuiteta, a to znači u istočnim delovima nekadašnje Rimske imperije i duž obala Sredozemnog mora; pre one Evrope koju vidimo oličenu u romanici, imali smo Evropu sa težištem na Istoku i oličenu u vizantijskoj kulturi, u grčkom delu antičkog nasleđa.

U poslednjim stolicima srednjeg veka (XII–XV) više pada u oči ono što će srednji vek ostaviti kao nasleđe modernej epohi. Ako iz tog prebogatog zaveštanja izdvojimo ono što je dobilo najjače produžetke: umetničku i literarnu kulturu sposobnu da recipira zaboravljeni deo antičkog nasleđa (renesansa), obrazovanost i racionalnost iz koje će prirodno izrasti nauke novog veka, urbanizaciju i privrednu ekspanziju na kojoj se temelji evropsko vođstvo i burni kapitalistički uspon, zapazićemo da se težište pomerilo ka zapadu. Evropu kasnog srednjeg veka može simbolički zastupati gotika sa Italijom, Francuskom, Flandrijom i porajnskom Nemačkom u svom jezgu.

Ove razlike treba imati na umu jer se reflektuju na položaj Srbije, koja je bila bliže Evropi ranog srednjeg veka i sa njom tešnje povezana. Bila je uključena u vizantijski sistem država, prihvatila je obrede, crkvenu organizaciju, bogoslovsku i pravnu učenost koji su se razvili u istočnom krilu hrišćanstva, kulturno je sazrevala kroz razmenu sa vizantijskim i slovenskim okruženjem dobijajući obeležja karakteristična za pravoslavno slovenstvo (Slavia orthodoxa) kasnog srednjeg veka.

Položaj između Jadrana i Podunavlja omogućavao je intenzivne veze sa latinskom Evropom, naročito u sferi privrede i materijalne civilizacije. Srbija je imala priključak ne samo na trgovinsku razmenu sa Italijom i drugim ekonomski razvijenim zemljama nego i na sisteme organizacije i poslovne tehnike primenjivane i usavršavane u to doba. O otvorenosti Srbije prema Evropi gotike i “jeseni srednjega veka” svedoči recepcija takvih tipično zapadnjačkih pojava kao što su viteški redovi i heraldika. Ipak, u sferi obrazovanosti i literarnoj kulturi konfesionalna granica je predstavljala prepreku.

Možda otuda vuče svoj koren sumnjičavost prema Latinima?

Negativni *image* Latina ustalio se tek u krilu plemenskog društva. Konstantin Filozof uzdizao je despota Stefana Lazarevića zbog toga što su ga uvažavali i poštovali i “Istočni” i “Zapadni”. Ponosio se pobedom srpskog viteza na turniru i time što su ugarski plemići dolazili despotu da ih proizvede u vitezove.

Najzad, da li su samo srpski velikaši jeli zlatnim viljuškama?

Mi o tome premalo znamo. Sudeći po izvesnom broju podataka kojima raspolazemo o dvorskom ambijentu, srpska sredina nije zaostajala za odgovarajućom evropskom (imam na umu kasni srednji vek), ali nema osnova da tvrdimo da je bila superiornija. To o “zlatnim viljuškama”, dok su svi ostali jeli prstima, jeste “patka” koju je ubacio neko još u XIX veku baš kao i onu da je u XIV v. broj Srba i Engleza bio jednak. Naravno, o manirima za stolom i o demografskim poletima i padovima bi valjalo raspravljati na osnovu dokumentacije (kad je ima) i porediti razne sredine. Hvalisave, paušalne tvrdnje bez pokrića govore više o mentalitetu sredine u kojoj se iznose nego o predmetu na koji se odnose.

Taj mentalitet spada u izvesnoj meri u temu o odnosima sa Evropom. Zaostalost i inferiornost, tako očigledne u XIX i XX veku, traže utehu i kompenzaciju u mitu o slavnoj prošlosti i precima čijom se

stvarnom ili izmišljenom superiornošću može ponositi. Ta vrsta mitologije oslobađa ljude obaveze da razmišljaju o svom udelu i svojoj odgovornosti za opšte stanje naroda, uljuljkuje, stvara iluzije i nerealne predstave o svetu i svome mestu u njemu. Otuda je takva mitologija na svim stranama važna komponenta nacionalističke indoktrinacije.

Svako vreme ima prema sebi i istoriju*

Svaki naraštaj ima pravo na iluziju da baš on “živi” presudne trenutke istorije naroda kome pripada. Istorija to potvrdi ili opovrgne. No, ima trenutaka, razdoblja, kada je više nego jasno da je vreme koje upravo teče presudno, prelomno. Da li se to za ovaj naš trenutak može reći bez čekanja na presudu istorije?

Ne može se reći pre nego što se vidi kraj razdoblja koje prepoznajemo kao odstupanje od uobičajenog toka ili normalnog razvoja. Tek tad će postati jasno da li je ono što se nama čini kao prelom bilo samo privremeno kidanje sa sopstvenim tradicijama, otuđenje od sveta, neka vrsta groznice koju je organizam sam savladao, ili je pak poremećaj bio teži, praćen gubljenjem objektivnosti i racionalnosti, izlečen tek u dramatičnom sudaru sa realnošću. (Prisećam se nemačkog trežnjenja od “ibermenšovske” mahnitosti 1945. godine i cene koja je plaćena.)

I u jednom i u drugom slučaju ljudi će se uzbuđenije nego danas pitati o uzrocima, o tome zašto se sve to događalo, gde su one najopštije zablude i greške koje su povukle za sobom stotine drugih, sekundarnih i izvedenih, ali ništa manje teških po posledicama? Sporiće se oko toga koliki je udeo “neminovnog”, a koliki doprinos su dali određeni ljudi sasvim konkretnim opredeljenjima i odlukama, tražiće se

* “Vojska”, 18. februar 1993. Razgovor vodila Marija Ikonomova-Stanisavljević.

koreni u nasleđu bliže i dalje prošlosti, žigosaće se “elite” (političke i intelektualne), čija se odgovornost ne može prevideti, itd. itd. Voleo bih da taj predstojeći “raskid” s prošlošću i pokušaj njenog “savlađivanja” budu dublji i kritičniji od onih posle Prvog i Drugog svetskog rata.

Jednom prilikom ste istoriju nazvali “kulturnom formom kroz koju se svako društvo obračunava sa svojom prošlošću”. Recite za naše čitaoce nešto više o tome?

Samo sam ponovio ono što je danas opšte mesto, a što je negde u vreme kad sam se ja rodio formulisao holandski istoričar Johan Hui-zinga. Suština je u tome da nijedna kultura, nijedna zajednica, nisu bez svesti o istorijskoj dimenziji svoga postojanja. Oblici bavljenja prošlošću jednog društva zavise od opšteg nivoa njegove kulture, od njenih intelektualnih oruđa. Ima društava u kojima je veoma malo trajnoga, pa je i malo onoga što se dugo pamti; u onim kasnijim i složenijim društvima ljudi dolaze u jedan svet koji je skoro u celosti u prošlosti “prefabrikovan” i za njih ta prošlost, zavisnost od nje, postaje prvorazredan problem. Istoriografija sa naučnim, egzaktnim i kritičkim pretenzijama samo je produžetak opšte racionalnosti i naučne usmerenosti moderne epohe, naučni način nošenja sa svojom prošlošću. Naravno, kao i u drugim oblastima mišljenja i stvaranja, naučni vid bavljenja prošlošću ne pokriva celokupno interesovanje za prošlost, već samo njegov mali deo.

To, razume se, ima posledice i po položaj istoričara i po kulturnu sredinu u kojoj deluju i s kojom su u dijalogu. Od njihovog uticaja zavisi u znatnoj meri koliko će racionalno i objektivno biti “obračunavanje” date kulture sa svojom prošlošću.

Vaša je, kako se to kaže, “uža specijalnost” istorija srednjega veka. Da li je to zaista vreme tame i stagnacije civilizacijskih tokova, ili je to još jedna od teško oprostivih zabluda, plod laičkog gledanja na istoriju? Zbivanja na našim prostorima u srednjem veku čini se da posebno snažno ukazuju da je u pitanju zabluda (rađanje i

sumrak balkanskih država, dolazak Osmanlija, otpori slovenskog življa...)?

Srednji vek je izrazito dinamično razdoblje i vrlo je dugačak put od njegovih početaka, tzv. tamnih stoleća evropske istorije, do njegovog kraja, kada su, bar u zapadnoj i centralnoj Evropi, bili stvoreni svi bitni preduslovi za tehnički i naučni progres karakterističan za modernu epohu. *Srednji vek* je skupni naslov, etiketa koja zastupa hiljadu godina istorije velikog broja zemalja, pa se ne može očekivati da su pojave iste na početku i na kraju, na Istoku ili na Zapadu. Koliko su važni srednjovekovni temelji najbolje se vidi na Balkanu, gde nije bilo kontinuiteta, gde se vladavina osmanlijskih osvajača javlja kao "srednje doba" što razdvaja prvi period, u kome su se narodi obrazovali i stvorili svoje kulture, i moderno doba u kome ti narodi doživljavaju novi uspon i civilizacijski preobražaj.

U popularnim predstavama, koje reflektuju neznanje i sklonost neobuzdanom uopštavanju, srednji vek je svojom zaostalošću, neobrazovanošću, fanatizmom suprotnost modernoj prosvetčenosti. Stvarni istorijski tok je, međutim, mnogo bogatiji i raznovrsniji, ispunjen protivrečnostima. U najtamnijim stolicima srednjeg veka (VIII–IX v.) osuđivano je gonjenje "veštica"; Karlo Veliki pretio je smrtnom kaznom onima koji bi se usudili da spaljuju "veštice". Masovni progon "veštica" sa hiljadama nesrećnih žrtava bezumlja, pada u modernu epohu (XVI–XVII v.), u doba štampe i omasovljenog osnovnog obrazovanja.

Šta nam iz dalekih vekova poručuje istorija Bosne, kojoj su okrenuti svi naši pogledi dok ona, kako kaže Dositej Obradović, u nas gleda?

U "dalekim vekovima" svet je bio toliko različit, društvo je bilo sasvim drugačije struktuirano, opšta shvatanja bila su bitno različita od naših, da se mora biti uzdržan u prenošenju i dešifrovanju "poruka". Naš prvenstveni napor treba da se sastoji u tome da razumemo i da sebi protumačimo taj daleki i nama egzotični svet. Neka

opšta obeležja razvoja Bosne u stolicima kad je predstavljala političku individualnost (XII–XV v.) mogu biti i danas od interesa. Izdvojiću ulogu Bosne kao karike koja povezuje srpsko i hrvatsko plemensko područje, sferu istočne i sferu zapadne hrišćanske crkve, mediteranski i srednjoevropski civilizacijski krug; zatim karakteristični pluralizam etničkih tradicija, pluralizam crkava (u predturskom periodu su naporedo egzistirale “bosanska crkva”, katolička crkva i pravoslavna crkva, u tursko doba tu su islamske i mojsijevske verske zajednice), pravnih ustanova, itd. Treba imati na umu ove konstante istorijskog razvoja u trenutku kad smo suočeni sa izjavama lidera i ideologa da u Bosni narodi ne mogu živeti zajedno.

Paradoksalno zvuči to da su narodi, odnosno verske i etničke zajednice mogli da žive zajedno u periodima apsolutističke i teokratske države, u vreme suparničkih borbi za dovršenje nacionalne integracije i stvaranje nacionalnih država, a da to ne mogu u vremenu zaštite ljudskih prava, u vreme kad su civilizacijska podloga i društveno-ekonomski kontekst postali u najvećoj meri ujedinjeni.

Kosovo je steklo “slavu” po bitkama. Zbog čega je to tako?

Jedan naš davni pisac, Martin Segon iz Novog Brda, obrazovan u Italiji, pisao je 1480. god. da je “široko polje Kosovo slavno po tolikim bitkama raznih naroda” i sam je, obavešten iz “drevnih letopisa”, spomenuo bitku Gala sa tamošnjim narodima (Dardanci, Tribali), bitku Murata I i kneza Lazara (1389) i bitku Janka Hunjadija i Murata II (1448). Kosovo je već u to vreme imalo “slavu” razbojišta, kad se nije znalo za ratovanja 1689. i 1912. Vojni interes za Kosovo potiče od njegovog mesta u komunikacijama, jer se tu, po rečima jednog geografa, putevi vezuju u čvor. Otuda verovatno bitke i ratovi imaju malo veze sa svetom na tome tlu. Tu se susreću i sudaraju neki drugi (kao Turci i Ugri 1448), dok se velike i temeljne promene događaju u tišini, bez velikih bitaka i po strani od istorijskog interesovanja. To važi za smenu balkanskih starosedelaca Slovenima, za pretvaranje najbogatije i najrazvijenije oblasti srednjovekovne srpske države u najsiromašniji

i najzaostaliји deo moderne државе, за degradiranje nekadašnjeg srpskog jezgra u pokraјinu sa srpskom manjinom itd. Između ostalog to je povod za suprotstavljanje onoga što je blještavo ali površno i efemerno, što je omiljeni predmet epskog interesa za istoriju, onome što deluje u dubini, trajno i što ima posledice koje se teško ili nikako ne mogu promeniti, čime je zaokupljena “nova istorija”.

Balkan je, veli Vladimir Dvorniković, u predstavi prosečnog Evropljanina “divlja zemlja s koje dolaze samo nevolje” i odmah nas podseća da Evropljanin, onaj prosečni, zaboravlja da je Balkan i to jugoistočni i južni, zapravo koevka evropske civilizacije i kulture, naravno, u liku antičke Helade, pa i Vizantije. Ima li prosečni Evropljanin pravo na tu vrstu neznanja i jesmo li mi obavezni da razbijamo tu zabludu?

Bez obzira na to od koga poticalo, ovo rezonovanje krije u sebi veliku zamku. To što je antička Helada “osvojila divljeg pobednika” i na odlučujući način uobličila antičku i kasniju evropsku i svetsku civilizaciju cenili su i savremenici i potomstvo. To, međutim, ne može biti pokriće za šovinističku i asimilatorsku politiku modernih Grka, kao uostalom i njihovih suseda, od koje je poticao ili potiče znatan deo balkanskih problema. Povod za nastanak rđavog “imidža” Balkanca dali su sami moderni Balkanci svojim idejama i postupcima. I zasluge i odgovornosti su individualne, pa, kao što doprinos Getea i Betovena svetskoј kulturi nije mogao da služi za pravdanje nacističkog bezumlja, ni majstor Sopoćana ne može da bude alibi za moju duhovnu prazninu, jalovost i bahatost. Svako se mora hvaliti svojim delima, a ne kititi se perjem dalekih predaka.

Sasvim je druga tema obaveštenost “velikog sveta” o našoj prošlosti i našim tekovinama. Odmah moramo produžiti s pitanjima: da li naš svet zna dovoljno o sebi i o drugima, da li smo dovoljno učinili da svoje tradicije i stvaralaštvo približimo našim generacijama koje odrastaju, strancima?

Svedoci smo poplave paraistorijskih tekstova o našim korenima, o glavnim događajima na ovim prostorima. Koliki je “doprinos” nekompetentnih, ali veoma agresivnih autora oblikovanju javnog mnjenja, stvaranju predstava o pravima naroda iz kojih se lako izrode simpatije za nasilje, za radikalno rešavanje problema, pa i za ratovanje kao jedini put do ostvarenja nacionalnog interesa?

Stojan Novaković je jednom uzgredno primetio da “vremena imaju prema sebi i istoriju”. U tome je već nagoveštena ideja o zavisnosti istorijske svesti od opšteg stanja kulture. O istorijskoj feljtonistici i publicistici, o odgovornosti istoričara profesionalaca i o zakržljalom istorijskom interesovanju naše publike moglo bi se satima razgovarati. Problem nije samo kod nekompetentnih autora, nego i kod publike i kod posrednika, a naročito u nepostojanju kritike. U ovom kontekstu bih istakao samo jednu stranu problema, već nagoveštenu u pitanju, a to je visok stepen instrumentalizovanosti prigodne i bezvredne istorijske publicistike. To se ne pravi samo radi povećanja tiraža ili postizanja lične slave autora, to je u službi određenih, po pravilu ekstremističkih nacionalnih koncepcija, pa je otuda sasvim razumljivo što nema gotovo nikakvu vezu sa savremenim stanjem nauke nego se nadovezuje na rasističke ili ultraške “ideje” XIX stoleća.

Po mome mišljenju, protiv te vrste parazitske literature ne treba se boriti silom ili pritiskom, suzbijanjem i anatemisanjem, već negovanjem kritike, podizanjem nivoa obrazovanosti i kriterija publike da bi sama bila u stanju da odvaja pšenicu od kukolja.

Danas na sve strane srećemo “čarobne reči” kao što su pravda, istina, ponos, dostojanstvo, nebo. Ali odmah uz njih imamo manje očaravajuće, ali svakako mnogo više umirujuće kao što su konferencija, pregovori, kooperativnost, tolerancija, pomirenje... Kako su ovi izrazi raspoređeni kroz vekove?

To kontrastiranje “krilatih reči” i deviza namenjenih da posluže okupljanju i zbijanju redova, neke vrste političkog poetskog jezika, sa

prozom koja opisuje realnost, ima i dublju pozadinu. Naime, mislim na problem adekvatnosti naših termina i koncepata, uopšte misaonih oruđa u opisivanju i objašnjavanju savremene ili nekadašnje stvarnosti. Stvarni život se “događa” u beskrajno bogatoj i šarenoj konkretosti, toliko složenoj i prepletenoj da se u mišljenju i govorenju ne možemo njome opterećivati. Mislimo i govorimo služeći se slikama, terminima, formulama stvorenim uopštavanjem, sažimanjem, zanemarivanjem mnoštva razlika i pojedinosti. U posmatranju društvenih i kulturnih fenomena nije razvijena neka vrsta strategije razlikovanja koja bi omogućila da izbori između onoga što uzimamo kao bitno ili tipično i onog što odbacujemo budu objektivni.

Kako su kroz vekove nastajale granice? Da li se menjala definicija granice, ili je sve samo stvar tumačenja definicije? Narodi su se pomerali, premeštali, osvajali, odstupali. Neki, na izgled agresivni, nasilnički, otišli su sa istorijske pozornice, drugi, “kojih se niko nije bojao”, ostali su i opstali. Gde su danas Huni, Avari, Goti, a šta je održalo Slovene?

Priroda granica zavisila je od stepena naseljenosti, od sredstava komunikacija, državne organizacije itd. Srednji vek je poznao granicu u vidu pojasa nenaseljenog zemljišta, ali je došao i do granice kao idealne linije povučene od jedne obeležene tačke do druge. Obično se granica nije čuvala celom dužinom, već na određenim mestima gde se vršila kontrola i gde su se naplaćivale dažbine. Teritorije su se osvajale, prepuštale se po uslovima mirovnih ugovora, ustupale, davale u miraz, prodavale. Pri tom se po pravilu o stanovništvu, o njegovom jeziku, poreklu ili kulturi nije vodilo računa, a još manje se vodilo računa o njegovoj volji.

Govoreći o granicama i njihovom uticaju, mora se voditi računa o tome šta su one u kom periodu štatile, a šta presecale i zaprećivale. Do granice se prostirala vlast, jurisdikcija i mogućnost uticaja, vrlo mala u ranijim epohama a vrlo velika u moderno doba. Otuda su neke linije povučene prilikom podele teritorije ili ugovora s vremenom

postale granice prostiranja jezika i određene kulture. Pri današnjim sredstvima komunikacija, granice relativno malo izoluju, pogotovo u normalnim uslovima. Na granicama se ne zaustavljaju avioni ni elektromagnetski talasi, nije poželjno ograničavanje razmene robe ni dolaska stranaca preko granice, naprotiv. Sve to treba imati u vidu kad se danas spori o trajnosti ili promenljivosti granica.

Da li je uopšte moguće podeliti narode na istorijske i neistorijske, i da li svakom narodu negde u vasioni obitava časovnik na koji ne može uticati?

Podela na istorijske i neistorijske narode je rezultat ideološkog izobličenja koje je bilo veoma uticajno. Svojestvo "istorijskog" je pripisivano onome što je bilo u horizontu evropske historiografije. To, naravno, ne znači da oni drugi izvan toga kruga nisu imali istoriju, već da njihova istorija ne može da se upoređuje sa istorijom vodećih evropskih naroda. Time su ograničena i parcijalna merila ovih drugih apsolutizovana i primenjivana kao univerzalna.

Kada kažemo da se istorija ponavlja, bez obzira na to da li se to uopšte može reći, mislimo na njene tragične događaje. Šta je sa ponavljanjem, opet uslovno rečeno, svetlih trenutaka povesti?

Istorija se, naravno, ne ponavlja. Zapažanje onoga što je konstantno, analogno, što se povremeno pojavljuje rezultat je uopštavanja, bez koga bi se pogled na prošlost rasuo u haotičnu masu pojedinosti. Koji će se od događaja smatrati za svetle, a koji za tragične, zavisi ne samo od onoga što se zbilo, nego i od stanovišta onoga ko posmatra. Jedna ista bitka o kojoj su strane saglasne u pogledu toka i ishoda svetao je događaj za pobjednika, a tragedija za poraženu stranu.

Sve češće se od ljudi koji su duboko zaronili u nauku i umetnost čuje da će ovaj narod, koji je sada pritisnut sa svih strana, izvući

njegova kultura i duhovnost. Kako vi, kome je sve to veoma blisko, na to gledate?

Zavisi od toga šta se podrazumeva pod kulturom i duhovnošću. Ako to shvatimo dovoljno široko – kao intelektualne potencijale naroda, onda je sigurno da nas samo to može izvući, kao što je takođe sigurno i to da je neki defekt u toj kulturi i duhovnosti doveo u stanje u kome se nalazimo. Vrlo je teško reći šta bi valjalo menjati i kako menjati, to bi moralo da bude predmet pažljivih analiza i odmeravanja. Govoreći sasvim uopšteno, čini mi se da se treba vratiti svojim korenima u smislu trezvenosti, objektivnosti, etičnosti, u smislu sposobnosti da sebe i druge merimo jednakim aršinima, a da u isto vreme treba sustizati svet i ne dozvoliti da se ponovo zaostane u meri u kojoj smo to bili u prošlom veku.

Problemi izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku*

Rad na proučavanju i prikazivanju etničke problematike istorije naroda Bosne i Hercegovine u srednjem veku ima izvesnih zajedničkih crta sa tim radom na svim drugim periodima, a i neke sasvim osobene, svojstvene srednjem veku i feudalnim društvenim odnosima. U prvu grupu spada izvestan broj metodoloških, konceptualnih i terminoloških problema, u drugu spada izvestan broj problema koje nameću stajanje izvorne građe i specifičnost srednjovekovne društvene strukture.

Kad je reč o problemima prve grupe, na prvo mesto možda treba staviti onu trajnu težnju ljudskog duha da razume i opiše podeljenost čovečanstva na narode, jezike i kulture, da pomiri misao o njihovoj stalnosti i saznanje o njihovoj promenljivosti. I zaista, vidimo kako počev od priče o građenju Kule vavilonske pa do modernih socijalno-psiholoških, socioloških i kulturno-antropoloških teorija, naporedo deluju,

* *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, 11–12 (1975–1976). Ovaj tekst predstavlja referat i deo diskusije S. Ćirkovića na sastancima održanim 19. novembra i 8. decembra 1975. u Akademiji nauka i umjetnosti BiH na temu "Problemi etničkog razvitka u BiH", upriličenim u sklopu rada na projektu *Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*. Inicijativa za izradu sintetičke istorije Bosne i Hercegovine je pokrenuta 1966. g. u Društvu istoričara BiH, a pomenuti naučni projekat je usvojen u ANUBiH 1968. Nažalost, projekat nije ostvaren do kraja, a o uložnim naporima autorskog tima svedoče *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I-II* (Sarajevo 1987). S. Ćirković je u prvom tomu te publikacije objavio poglavlje "Bosanska crkva u bosanskoj državi". (Prim. prir.)

i ponekad se sukobljavaju, dva pristupa, jedan koji bi hteo da obuhvati podeljenost naroda i plemena u jednom trenutku i da njihovo šarenilo i bogatstvo sredi i organizuje primenjujući kriterije koji treba da su objektivni; i drugi, koji vidi stalno vrenje i pulsiranje, iščezavanje jednih naroda i plemena i nastajanje drugih, njihovo preobražavanje i menjanje, dakle, realni život društvenih grupa, fragilnih i promenljivih kao i sve što je ljudsko. Odavno je uočeno da je suština prvog pristupa u klasifikaciji (u smislu logičkog postupka koji je neminovno statičan). U stvari, svi pokušaji klasifikacije društvenih grupa po jeziku, poreklu, običajima i kulturi prećutno podrazumevaju to da su primenjeni kriteriji razgraničenja i grupisanja objektivni, trajni i relativno nepromenljivi. Ukoliko to ne bi bio slučaj klasifikacija se ne bi mogla održati. U toj neizbežnoj pretenziji svake klasifikacije na univerzalno važenje krije se velika pretnja da se onesposobi stvarno istorijsko mišljenje. Istoričari su se u svom radu prvi sudarali sa teškoćama koje su proizlazile iz takvih klasifikacija, bilo da su poticale od mislilaca iz perioda romantike ili od tradicionalnih etnologa ili političara našeg veka. Pri konkretnoj analizi društvenog i kulturnog života se pokazivalo da se bogata i složena stvarnost društvenog života i života ljudskih grupa ne da sabiti u krute klasifikacione sheme. Pri bližem posmatranju bi se otkrivalo da je ono što se uzima kao objektivni kriterij samo mnjenje, verovanje, često predrasuda. Uočavalo se da podele i granice važne u jednoj epohi ne igraju nikakvu ulogu u drugoj i obrnuto.

Istoričar je zbog prirode svoga zadatka i po načinu svoga mišljenja sklon da prihvati pristup koji u prvom planu ima viziju razvoja, dinamike i promene, i takvo opredeljenje je bez sumnje pravilno. Međutim, istoričar ne sme da previdi ulogu koju su u realnom životu društvenih grupa, njihovoj samosvesti, težnji da obezbede stabilnost i što potpuniju integraciju svojih članova imale različite klasifikacije. Istoričar, dakle, ne može da odbaci različite pokušaje klasifikacije koji su se pojavili tokom istorijskog razvoja, ali ih isto tako ne može nekritički upotrebljavati kao svoje misaono sredstvo u naporima da razume i opiše svet etničkih pojava.

Danas je, posle vrlo mnogo rada u celom svetu, izgleda jasno da se ceo repertoar specifičnih etničkih pitanja okreće oko života i razvoja

društvenih grupa, jer su sve etničke formacije, bez obzira na veličinu, složenost i stepen integrisanosti, u stvari društvene grupe. Najpre i najsigurnije ćemo ih razumeti ako postavljamo pitanje o onim elementima koji su te grupe držali na okupu, sadržini svesti članova grupa, kriterijima po kojima su se razlikovali od drugih, onih koje nisu smatrali pripadnicima grupe. Pri tom moramo imati u vidnom polju celovit ekonomski i društveni kontekst u kome posmatramo život i razvoj grupa jer su ogromne razlike između opštih društvenih uslova života plemena u vreme doseljavanja Slovena i uslova razvijenog feudalizma, a sasvim drukčija i složenija morala je biti svest o sebi kao zajednici u vreme feudalizma ili punog razmaha građanskog i demokratskog društva.

Izuzetno veliku teškoću u proučavanju etničkih pojava na tlu današnje BiH u srednjem veku predstavlja oskudnost i fragmentarnost izvora. Raspoložemo sa neznatno malim brojem podataka koji neposredno govore o etničkim fenomenima. To je nekoliko plemenskih atributa iz različitih vremena, koji su mnogo upotrebljavani i zloupotrebljavani, a koji sami za sebe ne mogu biti osnova za osvetljavanje celokupne etničke problematike. Mi jedva da možemo nešto saznati o sadržini svesti koja je spajala one koje srednjovekovni tekstovi nazivaju imenima "Srbin", "Bošnjani", "Vlah" ili "Latinin". Ali mi, srećom, raspoložemo sa puno podataka koji omogućuju da rekonstruišemo opšte ekonomske i društvene uslove u kojima se odvijao život društvenih grupa na ovom tlu. Pouzdano znamo da imamo posla sa srazmerno tanko naseljenim prostorom nepogodnim za komunikacije, čiji su delovi slabo međusobno povezani. Znamo, takođe, da je populacija na tom prostoru izdvojena znatnim brojem horizontalnih i vertikalnih pregrada, koje isto tako otežavaju integraciju u širim okvirima. Dokumenti nam jasno otkrivaju da je dubok jaz koji razdvaja gospodare od kmetića ili otroka teže premostiv nego bilo koje današnje etničke razlike. Dokumenti nam otkrivaju u Hercegovini, a i u Bosni, i znatan udeo stočarskog življa, koje ima specifičan način privređivanja, drugačije oblike organizacije, unutrašnju diferenciranost koja je paralelna, ali ne identična sa onom koju poznajemo u okviru cele bosanske države. Mi moramo izvornoj građi postavljati

pitanja o tome kako je na izdajenost ili integrisanost društva uticala okolnost da su postojale tri različite crkvene organizacije, a uz to, bez sumnje, i deo življa koji je ostao sasvim po strani od njihovih uticaja. Ne možemo zaobići pitanje o ulozi grupa s posebnim personalnim pravima kao što su Sasi ili Latini, svaka sa posebnom autonomijom. Ne možemo zaobići i ne postaviti pitanja o političkim i regionalnim celinama i njihovom uticaju na integrisanje, itd. Mi ćemo morati da postavimo još niz pitanja koja se tiču detalja i koje nije potrebno ovde sada posebno raspravljati. Bilo mi je samo stalo da podsetim, u najgrubljim crtama, na složenost društvenih prilika kako bih naglasio da ne možemo na takvu društvenu realnost da primenjujemo kriterije koji važe u današnjem razgraničavanju etničkih grupa, da se ne možemo nekritički služiti konceptima koji se danas sami po sebi podrazumevaju u mišljenju i raspravljanju o etničkim pitanjima. Ni za milimetar nismo unapredili naše poznavanje srednjovekovne Bosne, niti razvili znanja o etničkim pojavama ako proglasimo, na primer, da Vlasi nisu etnička već socijalna kategorija, što se redovno čini. Vredno je zapitati se o tome kakav je metodološki i logički smisao ovog tako često izraženog stava. To je u stvari apsolutizovanje jednog modernog merila jer se podrazumeva da su Vlasi u kasnom srednjem veku prihvatili jezik svoje slovenske okoline; to je primena, dakle, jednog modernog merila, formiranog ne samo posmatranjem modernih društvenih sredina, već usvajanog i popularisanog u procesima borbe za nacionalnu integraciju. Vi se dobro sećate perioda naše istorije u kojima se trošilo vrlo mnogo snaga na ubeđivanje da je jezička granica važnija od verskih razlika, staleške podeljenosti itd. Zadatak istorijske nauke teško da može biti taj da po kratkom postupku kvalifikuje izvesne granice i podele kao etničke a druge kao neetničke; njen zadatak je da utvrdi i opiše stvarnu podeljenost ili integrisanost društvenih grupa; u konkretnom slučaju koji sam uzeo za primer to je da utvrdi da li se iza termina "Vlah" ili "Vlasi" nalazi ili ne nalazi populacija s posebnom organizacijom, načinom života, kulturom itd., da li ona živi ili ne živi kao društvena grupa, da li su oni koji su obeležavani imenom "Vlah" prihvatili kao svoje one druge koji su obeležavani i

drugim etničkim terminima (“Srbin”, “Latinin”, “Sas” itd.), da li su ti drugi prihvatili kao svoje one koji su obeležavani kao “Vlasi”, da li su se međusobno ženili? Da li su živeli razdeljeno, ili su pak živeli u istim predelima i po istim naseljima? Da li je politička sila, državna ili kakva druga organizacija, olakšavala njihovu integraciju, ili je delovala u pravcu segregacije? Odgovarajući na ova i slična pitanja, unapređuje se poznavanje etničke problematike.

Pri složenosti i ispregrađivanosti feudalnog društva koje imamo na prostoru koji nas interesuje, mi ne možemo da upotrebljavamo podatke Konstantina Porfirogenita i povelja Matije Ninoslava ili Stjepana Kotromanića tako kao da se odnose na neku modernu dobro integrisanu naciju. Ne možemo ih ni zaobići, ni apsolutizovati njihovo značenje. Moraćemo postaviti pitanje o tome kakav se stvarni život društvene grupe krio ispod srpske plemenske oznake u X, a kakav u XIII veku? Kako su odvojen život u posebnim državama i podeljenost među crkvama delovali na održavanje veza i svesti o pripadanju istoj grupi kod Srba, recimo, Matije Ninoslava i kod Srba kralja Uroša s kojima je Ninoslav ratovao i koga je nazivao “raškim” kraljem. U tom kontekstu istraživanja ne mogu se prevideti podaci koji otkrivaju da je život u bosanskoj državi kao političkoj zajednici vodio razvijanju osećanja pripadnosti toj državi i nastajanju odgovarajuće grupne i etničke oznake Bošnjakinin. Moraće se postaviti pitanje da li su posledice tog političkog ujedinjavanja i življenja u istom političkom okviru bile jednake kod zavisnog stanovništva i kod plemstva, koje je nosilac staleških prava i čitave države krajem XIV i u XV veku? Da li je integracija u državnim okvirima imala nekakvu konkurenciju u regionalnim tradicijama itd. itd. Na taj način se može približiti stvarnosti etničkih odnosa u srednjem veku, a ne time što ćemo apsolutizovati jednu ili drugu etničku etiketu.

Kao sledeći primer naveo bih slučaj Latina, koji predstavlja pravi izazov tradicionalnom mišljenju o etničkim pitanjima. U srednjovekovnim izvorima oznaka “Latini” upotrebljava se naporedo i u istom tekstu sa etničkim oznakama Grci i Bugari. Kad postavljamo pitanje o sadržini koja se krije ispod tog naziva, vidimo da su tu podrazumevani i Italijani, ali i, najčešće i najviše, primorski trgovci iz gradova

na jadranskoj obali. Tim nazivom označavaju se ne samo pripadnici romanskog patricijata, koji je imao i drugu svest i za kojeg se eventualno može pretpostaviti da je bio i drugog porekla, nego se pod Latinima podrazumevaju i oni koji su se takoreći juče doselili u primorske gradove, koji su primljeni za građane. (Taj proces prihvatanja ulaska u gradove možemo pratiti po izvorima, odigrava se, takoreći, pred našim očima). Svim ovim Latinima različitog jezika i različitog porekla bilo je zajedničko to da su pripadali katoličkoj crkvi i uživali personalna prava u zemljama u unutrašnjosti Balkana. Oni su tu odgovarali drugom sudu, bili su druge vere, imali su druga zanimanja, dugovali su lojalnost svome gradu i sve ih je to odvajalo od domaćih ljudi u gradovima i trgovima. Ništa nećemo promeniti na stvari i nimalo nećemo napredovati u poznavanju srednjeg veka i naše istorije ako proglasimo da oznaka Latinin nije etnička oznaka u pravom smislu, odnosno našem modernom smislu reći.

Broj ovakvih primera mogao bi se povećavati i svi bi pokazali da je neophodno da se kritički zamisli nad metodima mišljenja o etničkim stvarima, da je neophodno da se revidira konceptualni aparat, da se prilagodi stvarnosti vremena koje se proučava kako bi se mogla uspešno proučiti i opisati etnička problematika pojedinih epoha. To, uostalom, nije nimalo neobično, jer je istraživanje etničke istorije sasvim nov predmet u istorijskim studijama. Inače, etničko mišljenje je prožeto tradicijom i tek u najnovije vreme je podvrgnuto racionalnom ispitivanju. O metodima rada i konceptualnom aparatu mora se temeljno diskutovati zbog još jedne vrste teškoća. Mi istoričari i sami živimo i delujemo usred sveta koji je podeljen na etničke grupe; mi sami, koji smo se okupili oko ovog dela, pripadamo njima. Mi isto tako znamo da je sastavni deo današnje etničke svesti izvesna najčešće nekritička vizija prošlosti. Zbog toga su etnička pitanja vrlo osetljiva i kad se govori o budućnosti i kad se govori o sadašnjosti i prošlosti. To je, svakako, razlog zbog kojeg nas je ovde i predsednik* podsetio na veliku odgovornost koja na nama leži. Mi sigurno želimo, i zato smo se i okupili oko stvaranja jednog naučnog dela, da poslužimo

* Misli se na obraćanje Skupu predsednika ANUBiH. (Prim. prir.)

samo otkrivanju naučne istine. Svako od nas želi da deluje čiste save-
sti i dubokog uverenja i zbog toga mora imati sigurnost da su metodi
kojima se služi pouzdani i biti siguran u to da ih dosledno primenjuje.

O jeziku i otadžbini u bosanskom srednjem veku*

Veoma sam zahvalan na ovim sugestijama, ali one, u neku ruku, moraju i posle ovoga ostati predmet razmatranja i raspravljanja. Naime, jezik je najčešće korišćeni kriterij etničkog razgraničavanja i najupornije se održava kao takav. Međutim, jezik kao tobože objektivan kriterij etničke podele u stvari je pao na ispitu upravo na Balkanu i na proučavanju naše istorije. Mi ovde sedimo, predstavnici smo, u najmanju ruku, tri naroda, dakle tri sasvim dovršene integrisane etničke grupe, koji se služe jednim jezikom (ukoliko, naravno, neko neće da ide obrnutim putem pa da zbog toga što mi smatramo da spadamo u tri grupe tvrdi da taj jedan jezik predstavlja tri jezika). I u stvari, u istraživanju ove problematike u Evropi to nije moglo da se otkrije na francuskom tlu, nije moglo na engleskom, nego se otkrilo upravo ovde kod nas. Jezik je, svakako, vrlo važan kriterij razgraničenja, on je jedna prirodna, kako to s pravom kaže prof. Đurđev, pregrada, ali tamo gde su razlike velike. Ako se dve populacije negde dodiruju, a ne razumeju se među sobom, to je jedna od najvećih pregrada. Međutim, kako to biva onde gde imamo teritorijalni kontinuum sa vrlo bliskim i srodnim dijalektima? Otuda se i pitanje o jeziku mora postaviti uvek u konkretnom kontekstu. Ja se bojim da kod nas, kad ispitujemo stvarnost bosanskog srednjovekovnog društva, jezik nema onaj značaj koji mu se pridavao u periodu romantike, koji mu se pridavao u političkim borbama u XIX i XX veku, pa i juče, ako hoćete. Jer, koliko vidimo, ovaj se svet i na jednom i na drugom krilu sasvim dobro razumevao. On je, što se tiče literarnog jezika, nekog standardnog jezika iznad dijalekata, imao jedan jezik sa izvesnim razlikama, jezik izrastao, u

* Diskusija povodom izlaganja akademika Branislava Đurđeva, *Jezik i otadžbina u određivanju prirodno-etničkih odlika* na istom savetovanju i štampanog u istoj publikaciji. (Prim. prir.)

svakom slučaju, iz istog crkvenoslovenskog jezika i kod suseda i ovde kod stanovnika na tlu Bosne i Hercegovine. Mnogima će biti poznato da su se istoričari jezika dosta trudili oko toga da utvrde jedan, kako se to kaže, predmigracioni mozaik dijalekata. Međutim, nijedna od tih, recimo, hipotetičnih slika rasporeda dijalekata ne poklapa se sa nekim drugim elementima razlikovanja, ni sa političkim granicama, ni s, recimo, onom granicom između Vlaha i zemljoradnika. Podsetiću na to da je jezik nešto što spaja one koje izvori nazivaju Latinima i one koji su domaći stanovnici u samoj Bosni, a ne nešto što ih razdvaja. Tako da se ja sasvim slažem da o jeziku moramo govoriti i reći sve što su naše kolege utvrdile na području istraživanja jezika, ali mislim da moramo isto tako istaći i šta je tu različito u odnosu na druge periode.

Čini mi se da je još složenija stvar sa otadžbinom. Mislim da je ne mogu, ono što je napomenuo prof. Đurđev, odbiti kao nešto sporedno, ali se treba zamisliti nad tim šta taj pojam konkretno znači. To može biti jedna parola iz romantičkog perioda, težnja da se ljudi integrišu, da se stvori neka privrženost rodnoj grudi, raspoloženje kod ljudi da se za nju bore itd. Ja znam da je prof. Đurđev mislio na onaj pojam *patria* koji se javlja vrlo rano, još u srednjem veku. Mi ga, dakle, ne možemo paušalno ni odbiti ni prihvatiti, nego moramo pitati kako konkretno izgleda u ovim društvenim uslovima i na ovom tlu. Kod nas je zanimljivo da se pojam *otečestvo*, dakle nešto što bi moglo biti paralela konceptu *patria* koga nalazimo u staleškim državama, javlja i upotrebljava kao oznaka za državu. U latinskim izvorima primorskih gradova *patria* se javlja vrlo jasno i u značenju vrlo bliskom onome koje se javlja u zapadnoj Evropi. *Patria* je grad kome ljudi pripadaju i duguju privrženost i lojalnost, kome su dužni da koriste i služe, dakle, nešto sasvim suprotno otadžbini kao nacionalnoj državi koju mi najčešće imamo na umu. Mi se nikad nećemo složiti (mislim da se 90% ljudi u ovoj sali neće složiti) o tome da treba posmatrati svaki od tih gradova kao jedan okvir u kome se razvijala posebna svest, i uvek ćemo kad se u izvorima kaže da je neko *natione Raguseus* ili *natione Catharensis* biti pre skloni da mislimo da je to neka greška nego da uvidimo koliko to jako odstupa od naše tačke gledišta. Oni su se, jednostavno, integrisali u drugačijim okvirima

i njima je ta pripadnost i privrženost gradu bila najjača i najveća. Tako će ovde koncept otadžbine najviše pomoći da razumemo i pokažemo koliko su snažno bili povezani stanovnici komuna, koliko se uopšte u komunalnim okvirima razvijala specifična svest. To je, uostalom, profesor Grafenauer isticao u pregledu razvoja etničkih odnosa u referatu pripremljenom za sofijski balkanološki kongres.* Osećam potrebu da kažem, kao neku vrstu protivuteže onome što je prof. Đurđev rekao, da se ne sme vezanost sa tлом apsolutizovati; sigurno da to prof. Đurđev nije ni hteo. Moralo bi se postaviti pitanje o tome kako su, recimo Srbi tokom tri veka, tamo negde od XVI do XX v., bili vezani sa tлом na koje su dospeli u mnogim seobama, i u kom smislu su oni onaj deo Habzburške monarhije u kome su živeli smatrali otadžbinom i u kom smislu je ta "otadžbina" delovala kao elemenat njihove integracije ili razdvajanja od drugih.

I najzad, čini mi se da poslednja metodološka sugestija ima veliku težinu. Prof. Đurđev je upozorio na to da nije opravdano posmatrati stvari samo iz epohe koja se proučava. Ja sam sklon da se sa tim samo donekle saglasim. Naime, mi ne smemo potpuno zaboraviti ni moderne kriterije i moderna shvatanja, iako ja konkretno sa njima stalno polemishem. U izvesnom smislu zbog toga što interes za istoriju i za ove daleke periode često postoji samo zato što mi hoćemo odgovor na neka pitanja koja nas danas interesuju. Ali, mislim da bi bilo sasvim protivno metodološkim načelima ako bismo usvajali moderne kriterije i ako bismo sad hteli u perspektivi tri elementa, recimo Srba, Hrvata i Muslimana, da posmatramo celokupan etnički razvoj u bosanskoj državi. To bi dovelo do grotesknihi stvari, do toga da, recimo, svakog katolika u srednjem veku smatramo Hrvatom, da tražimo neki gotovo mitološki supstrat za Muslimane pre nego što je bilo moguće da se pojave, dok ovde islama nije bilo, itd. Dakle, mislim da moramo da postavljamo pitanje i ističemo ono što može da bude važna komponenta u kasnijem etničkom razvitku, ali nikako da realnost vremena u kome živimo primenjujemo kao standard na daleke epohe koje proučavamo.

* B. Grafenauer, *Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter*, Ljubljana 1966. (Prim. prir.)

Vizantija u svetskoistorijskoj perspektivi*

Uključivanje Vizantije u sliku evropske istorije, mesto koje je to carstvo dobilo u predstavama o usponu Evrope, tačnije i potpunije upoznavanje njegovog hiljadugodišnjeg razvoja i opadanja, reflektuju opšte napredovanje istorijske nauke u XX veku a uzgred osvetljavaju i neke od opštih i temeljnih problema mišljenja o istoriji. Posebni slučaj Vizantije podseća nas, naime, na opštu pojavu da znanje o nekoj prošloj epohi ili zemlji u prošlosti ne zavisi samo od toga šta je stvarno bila i značila, čak ni od toga šta je sve ostavila za sobom da svedoči i prenosi poruke, nego da u značajnoj meri zavisi i od zainteresovanosti potomstva, od njegove spremnosti da uloži napor i upozna i razume ono što više nije živo i što je kao živo bilo drugačije. Bavljenje prošlošću za svaku epohu, za svaku kulturnu sredinu, predstavlja neizbežno izazov, vid suočavanja sa svojim identitetom i sopstvenom tradicijom.

Kada je 1453. godine Vizantijsko carstvo konačno srušeno, iza njega je ostalo bogato nasleđe čiji delovi nisu imali jednaku sudbinu. Ono što je bilo od tvrde građe je brže nestalo i brže se menjalo nego trošni rukopisi ili krhke umetničke izrađevine. Uspomena na Carstvo je ostala da živi u krilu Patrijaršije i drugih crkava nastalih na tlu koje je nekada pripadalo Carstvu. Izvan domašaja Osmanlija (grčka ostrva, rumunske kneževine, Rusija), nastavio je da živi deo kulturne

* NIN, 5. jul 1996. Objavljeno povodom novog izdanja *Историје Византије* Georgija Ostrogorskog pod redakcijskim naslovom "Krojenje iščezlog varstva".

zajednice koju je Vizantija stvorila i uobličila. Deo vizantijskog nasleđa u vidu rukopisa, književnih i umetničkih dela preživeo je katastrofu i ostao sačuvan; deo je prenet u Italiju i evropske zemlje, gde je ojačao nastojanja da se upozna antika, ali i probudio interesovanje za iščezlo carstvo u koje su humanisti hrlili tokom poslednjeg stoleća postojanja. Humanistička struja zanimanja za Vizantiju pokazala se kao najproduktivnija, jer se na nju nadovezalo sistematsko traganje erudita XVII veka kojima dugujemo najveće kolekcije dela pisaca, izvora na kojima je dugo počivalo proučavanje Vizantije.

Nije neobično to što se u interesovanju za srušeno i iščezlo Carstvo ispoljavaju specifične pobude pojedinih sredina, što one baveći se Vizantijom ističu u prvi plan ono što ih same zaokuplja. Protestanti u Vizantiji prepoznaju čuvara i prenosiooca hrišćanskih tradicija nezavisnog i suprotstavljenog papstvu, a reformisano katoličanstvo uključuje Carigradsku patrijaršiju i pravoslavne crkve u ekumenska nastojanja za nastavak Firentinskog sabora i unije iz 1439. U apsolutističkoj Francuskoj kraljevini ima više interesovanja za Vizantiju nego na dvoru Habsburga, koji nastavljaju istu Rimsku imperiju, ali imaju vezane ruke; francuski kraljevi pak u Carstvu nalaze inspiraciju i opravdanja za svoju apsolutističku politiku.

Ali, upravo je taj spoj jake carske vlasti i crkve bilo ono što je odbijalo istorizam epohe prosvetljenosti od Vizantije. Tako XVIII vek ne samo da nije doneo napredak vizantijskoj istoriji srazmeran napretku koji su upoznale mnoge narodne i regionalne historiografije, nego je ukupno viđenje Vizantije izobličeno i opterećeno jednostranošću i predrasudama. Sticajem okolnosti, univerzalistički orijentisani duh XVIII v. nije prepoznao univerzalnu dimenziju Vizantijskog carstva. Posledice su bile utoliko teže što začaurenost i nacionalna perspektiva karakteristični za istorizam XIX veka nisu išli na ruku unapređivanju vizantijske istorije. Tek je kraj tog stoleća doveo do stvaranja internacionalne naučne discipline. Time je postepeno pripremljeno tlo da se Vizantija prepozna i razume kao hristijanizovana Rimaska imperija čije se težište našlo u istočnoj, helenizovanoj polovini (G. Ostrogorski).

Dok se u naučnim krugovima napredovalo, dok se znanje o Vizantiji širilo i nagomilavalo, dok se pretresalo i revidiralo ono što je bilo dostignuto, opšta slika o Vizantiji u popularnoj kulturi sporo se i teško menjala usled potcenjivačkog odnosa, inercije i nasleđenih predrasuda. O tim predrasadama su napisane studije i njima se, u ovoj prilici, ne možemo baviti. Možemo, međutim, podsetiti na opšte probleme koji se javljaju pri uopštavanju, uproščavanju i sažetom karakterisanju.

Vizantijskom nasleđu se pripisivala odbojnost prema racionalnosti i sklonost mistici, privrženost tradiciji do one mere koja znači rigidni konzervativizam. Ukazivalo se da Vizantija nije sa delom Evrope kom je utisnula svoj pečat dala doprinos modernizaciji i preobražaju sveta, a gubilo se iz vida to da su veliki istorijski procesi koji su izmenili Evropu i svet započeli tek posle pada Vizantije. I racionalizam, praćen usponom empirijske nauke, i laicizacija te razdvajanje duhovne i svetovne sfere uzeli su maha u Novom veku, onda kad je vizantijski deo sveta bio istrgnut iz evropskog razvoja.

Jedno od olakih uopštavanja o Vizantiji, ono koje se ticalo navodnog vizantijskog "cezaropapizma", temeljno istraživanje Žilbera Dagrona smestilo je među predrasude dugog trajanja sa ozbiljnim posledicama.* U dvostrukoj vladarskoj ulozi – cara i prvosveštenika – prema toj predrasudi, trebalo je da je bio izvor posvećenja političke vlasti, njenog religioznog autoriteta koji utire put totalitarizmu i iz daljine deluje protiv procesa demokratizacije. Pokazalo se, međutim, da je Vizantija imala osobenosti u načinu kako su carevi dovodili u sklad rimske carske i starozavetne plemenske tradicije, u načinu kako su ostvarivali načelo "simfonije", idealne harmonije između onih koji imaju duhovne i onih što imaju svetovne nadležnosti, da su znatne razlike prema periodima i ličnostima u uravnoteživanju odnosa između svetovnog i crkvenog poglavara, ali da Vizantija nije imala drugačije ustrojstvo ni drugi tip hrišćanstva. Za Vizantiju i njeno nasleđe važi ono isto s čim smo suočeni pri posmatranju drugih velikih istorijskih pojava: realno poznavanje zahteva udubljanje, traži uzimanje u obzir

* G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le césaropapisme byzantin*, Gallimard, Paris, 1996. Ova knjiga zaslužuje pažnju naših izdavača.

razlika koje donose prostor i vreme, višedimenzionalni pristup, bavljenje pojedinostima. Ne može se u isto vreme povećavati tačnost i sažetost. Ukoliko je veći stepen sažimanja, utoliko su veći izgledi da će predmet koji posmatramo biti izobličen; tačnost zahteva odgovarajuće razmere. Kritičnost se mora preporučivati iz opštih razloga – sve veće nagomilavanje informacija prisiljava na sve neobuzdanija uopštavanja – ali i iz posebnih razloga. Nasuprot “crnoj legendi”, mračnoj slici Vizantije i njene uloge u svetskom razvoju, stvara se, naime, i podržava “zlatna legenda”, idealizacija u kojoj se jednako proizvoljnim selekcijama i neosnovanim uopštavanjima nameće superiornost Vizantije u svim periodima njene duge istorije, veličina zasnovana na duhovnosti, askezi, preziru prema materijalnoj strani egzistencije. U vizantijskom nasleđu, po toj legendi, trebalo bi da su jaka sredstva odbrane od potrošačkog mentaliteta i izrazita sklonost za poštovanje i negovanje kulturnih vrednosti.

Srednji vek – izgubljeni, traženi, nađeni*

Poslednji talas istorizma, onaj koji je naše narode zahvatio u poslednjim decenijama ili godinama, u svakom slučaju usred socijalizma, izrazito je prizeman i površan. Istorizam XVIII veka, oličen kod Srba u Pavlu Julincu i Jovanu Rajiću, dao je pogledu na srpsku istoriju nove dimenzije, zatim kontinuitet, a nagovestio je i odgovore na pitanja koja je istorijska misao epohe prosvetljenosti postavljala. Istorizam XIX veka je nametanjem naučnosti doveo do raskola, razdvojio je i suprotstavio popularna shvatanja i “kritičku istoriju” koja će kao nauka ostati u jezgri srpske kulture i samosvesti. Osvajanje naučne slike vlastite prošlosti plaćeno je visokom cenom, zamiranjem interesovanja kod široke publike. U srpskim sredinama XX veka istorija je bila daleko više nego literatura u “kuli od slonovače”, u nekoj vrsti geta naučnih publikacija. Malobrojna popularna, a ipak naučna i kritična, dela predstavljaju onu vrstu izuzetaka koji potvrđuju pravilo.

Pored hermetičnosti, učenju istoriografiji kod Srba stavljaju se na teret dva zastranjenja: dinastički i ideološki “jugoslavizam” međuratnog razdoblja i klasni i ideološki marksizam socijalističkog perioda. Otudena i nadmena veleučena Klio izgubila je poverenje rodoljubivih masa. Otuda nije nimalo čudno što su te mase, u izražavanju svoje

* Uvod u knjigu *I Serbi nel medio evo* (Milano: Jaca Book, 1992), koji zbog ograničenog obima knjige nije štampan. Objavljen je u novosadskom listu “Dnevnik” od 11. i 18. XI 1992. (Prim. prir.)

probuđenosti i ponovo nađenog nacionalnog dostojanstva, u svom oduševljenju za slavnu prošlost, zaobišle naučnu istoriju – koja je u međuvremenu narasla i ojačala u kulturnom establišmentu – i neposredno se nadovezale na tradicionalne legendarne, usmeno prenošene verzije istorije.

Popularne predstave o srpskoj istoriji iz ranih devedesetih godina XX veka, biće izazovan zadatak za buduće istraživače. Takva smeša, sačinjena od prastarih šablona iz epskih vremena, od odlomaka militantne nacionalističke propagande iz davno prohujalog vremena, od iz marksizma nehotice preuzete uverenosti u neminovnost svega što se zbilo, zatim od iz teoloških pogleda primljenih ideja o stremljenju istorije određenom cilju, od podataka iz školske slike istorije – takva smeša ne javlja se često. Kao da su se u nekom kotlu na velikoj vatri i u dugom vrenju uskomešali različiti slojevi pa je na površinu izašlo i ono što je odavno zatrpano.

Naučna istorija malo šta uspeva da promeni i popravi. Ona nastavlja da egzistira u svojoj blistavoj izolovanosti, pomalo nesrećna što joj se glas jače i dalje ne čuje, što ostaje na marginama prilično ustaljanog kulturnog života. Istoričari po profesiji naivno misle da će istorijske sujeverice i praznoverice, mitologije i mitomanije suzbiti svojim tačnim, na izvorima zasnovanim objektivnim i uravnoteženim izlaganjima u knjigama i studijama. Oni to i uspevaju, ali u najboljem slučaju uspeh im je ograničen na temu o kojoj su govorili, a to je samo delić istorijskog mora kome se obale ne mogu videti. Pouka i prosvetavanje koje vrše istoričari-naučnici morala bi da se sastoji i od kritičkog, na izvorima zasnovanog prikaza događaja i od upoznavanja s pravilima istorijskog mišljenja i rezonovanja, od objašnjavanja prirode termina i koncepata kojima se ljudi služe u nastojanju da razumeju prošlost, od upozoravanja na ograničene mogućnosti i na nesigurnost i najkritičkijih rekonstrukcija.

Istoriografija naučnog perioda nasledila je kritiku i kritičnost od prethodnika koji su se trudili oko tumačenja starih svetih i profanih tekstova, njih je stavila u temelje svoje metodologije i uzela za štit svoje individualnosti i autonomije. Kritika nikada nije zatvorila krug

svojih zadataka, uvek je sama otkrivala i dodavala nove. Iskušavala se na utvrđivanju autentičnosti i smanjivanju rastojanja između sačuvanog izvora i izgubljenog originala. Kao što se kod slikarskog dela pre no što se pristupi interpretaciji i ocenjivanju mora utvrditi šta potiče od ruke majstora, šta od pomoćnika, a šta od kasnijih restauratora, tako se i kod pisanog izvora pre no što se pristupi odgonetanju poruka mora doći što bliže slovu i duhu koje im je dao tvorac. Zatim se kritika usavršavala na prepoznavanju tačnog, verovatnog, obaveštenog i objektivnog te na razlikovanju od lažnog, nepouzdanog i tendencioznog. Otkako su filozofi i lingvisti uočili različite dimenzije značenja, kritika je naučila i to da ne može uvek da postavlja ista pitanja. Pitanja, na primer, da li je autor mogao i da li je hteo da kaže istinu opravdana su kod poruka koje izveštavaju o zbivanjima, ali su neumesna kod poruka koje sadrže nekakvu zapovest ili instrukciju, ili tekstova koji izriču neki estetski ili etički sud. Kritika je nastojala i da osigura interpretaciju prepoznajući stilske nivoe, okvire komunikacije, osobenu ulogu pojedinih simbola itd. Najzad, kritika se u našem veku okrenula intelektualnom ambijentu u koji se uključuju informacije dobijene iz izvora, našim konceptima, terminima, kriterijima i teorijskim konstruktima.

Misaoni aparat, istraživački instrumentarij istoričara, može biti suptilan ili grub, adekvatan ili neupotrebljiv, može učiniti da se informacija izvora izgubi, da se ne prepozna njena vrednost i korisnost, da se ne smesti u celinu kojoj pripada. Ovaj najkasnije aktivirani zadatak kritike najmanje je analiziran i normiran, on se razvija kroz naučnu kritiku, diskusiju, smenjivanje radova i rezultata, postepenim razvojem historiografije. Ni ovde ga ne možemo podrobno opisivati i raščlanjavati, možemo samo pokušati da pružimo uvid u taj zabačeni kutak istoričarske radionice predstavljajući jedan od opštih koncepata, *srednji vek*, i to u perspektivi srpske istorije.

Moramo poći od pitanja kakva je priroda takvih osobenih pojmova u mišljenju o istoriji i od pitanja kako se do njih dolazi. Da li je *srednji vek* jedan prostrani vremenski odeljak čiji je početak u V, a kraj u XV stoleću, da li je ispunjen svime što je došlo do nas, dospelo u

našu svest a nastalo je ili egzistiralo između dve spomenute pregrade? Srednji vek je, sigurno, veliki hiljadugodišnji odsek evropske istorije, ali je i više od toga, on je epoha sa određenim karakteristikama po kojima se razlikuje od onoga što je prethodilo i onoga što je sledilo. Prave teškoće se javljaju tek kada pokušamo da izdvojimo i utvrdimo ta karakteristična obeležja i crte, da ustanovimo dimenzije u kojima ćemo ih tražiti. Kao u mnogim drugim stvarima, može nam pomoći analogija karte, jer veliki deo našeg mišljenja i komuniciranja svodi se na "mapiranje". Zamislimo se za trenutak nad tim kako stičemo i kako upotrebljavamo pojam Apeninsko poluostrvo. Da li je za naše mišljenje potrebno da pogledom obuhvatimo predmet? Pre pojave satelitskih snimaka to je čak bilo nemoguće. Da li se u našem mišljenju držimo prvenstveno kontura ovog dela evropskog kopna, karakteristične "čizme", kojom ga možemo grubo reprodukovati i razlikovati od drugih delova kopna, ili je potrebno da imamo u svesti i reljef kojim je to kopno ispunjeno i hidrografsku mrežu kojom je ispresecano i mnogo šta od onog što se na tom delu zemlje nalazi? Ovako postavljena pitanja odvođe nas neposredno kontekstu i potrebama, opštijem okviru u kome protiče komunikacija u kojoj se upotrebljava simbol "Apeninsko poluostrvo". Ako je potrebno da nekome predočimo gde leži Apulija, dovoljna je kontura "čizme", ako pak treba da lociramo glavna poljoprivredna područja, onda ćemo izaći na kraj i s fizičkom kartom iz školskog atlasa, ali ako treba da biramo najpovoljniju trasu za put između jadranske i tirenske obale, moraćemo da pribegnemo topografskim sekcijama veoma velike razmere.

Isto je tako i sa opštim istorijskim konceptom kao što je "srednji vek". Za neke svrhe će biti dovoljno da se naznače vremenske granice, za druge se moraju uopšteno skicirati privredne i društvene strukture, a za treće nam je neophodno detaljno poznavanje zbivanja, pozornice na kojoj se odigravaju, itd. Kao kod karata tako se i kod istorijskih konceptata ne mogu istovremeno postići i tačnost i preglednost odnosno sažetost. Ne može se istovremeno prikazati dugi tok jedne reke i tačno reprodukovati njena krivudanja. Ukoliko hoćemo da tačno prikažemo sve meandre, moramo da izaberemo razmeru u kojoj će

jedan veliki topografski list obuhvatiti tek nekoliko kilometara toka. Ozbiljno bavljenje historijom zahteva veliku razmeru; samo u srazmerno prostranom nespontanom izlaganju o predmetu koji je prostorno i vremenski ograničen možemo pretendovati na tačnost, možemo da uzmemo u obzir bitne okolnosti, možemo dočarati beskrajno šarenilo konkretnosti.

Kada se ideja o "srednjem veku" rodila, padao je u oči kontrast varvarskog i "gotskog" doba prema sjajnoj i visokocivilizovanoj antici i prema sopstvenom vremenu, probuđenom, sposobnom da se oduševljava za ono što je zaista veliko. "Srednje doba" je dugo bilo osrednje, manje vredno, i sve do romantičkog otpora klasicizmu niko nije pokazivao sklonost da se zanese onim što je srednjovekovno. Ne sme se smetnuti s uma da je u mnogim delovima Evrope *srednji vek* nastavio da živi u *novom veku*. Tamo gde je bilo istorijskog kontinuiteta, živelo se bar tri stoleća u svetu koji je bio u srednjem veku "prefabrikovan", uobličen u svojim političkim i društvenim strukturama, osnovnim ustanovama itd. Što je vreme više proticalo ta povezanost srednjeg veka i prvih stoleća stalno otvorenog novog veka, sve do industrijske revolucije i političke revolucije u Francuskoj, sve više je padala u oči, tako da danas tradicionalnoj predstavi o srednjem veku u krugovima stručnjaka konkuriše drukčija artikulacija. Srednjem veku prepušta se njegov prvi deo, dok se period od XII ili XIII veka povezuje u celinu sa razdobljem do XVIII veka.

Za našu temu je važno zapaziti da se u delu Evrope predstava o srednjem veku stvarala i gradila na suočavanju sa svojim svetom. U Nemačkoj, Francuskoj, Italiji ili Španiji ljudi su živeli unutar srednjovekovnih zidina, deo u palatama iz srednjeg veka, išli su u crkve podignute u srednjem veku (čak i tamo gde je приметna cezura reformacije), bili su u društvu podeljenom u ranijim stolećima, pod vlašću sabora ili dostojanstvenika sa srednjovekovnim titulama, itd. itd. Ono što bi se pročitalo u srednjovekovnoj hronici ili videlo na srednjovekovnoj slikarskoj kompoziciji, moglo se razumeti uz pomoć iskustva iz svoga sveta, zapažanjem onoga što je isto i onoga što je drugačije.

Treba, međutim, pred oči dovesti i one zemlje u kojima tog kontinuiteta nije bilo. To nije samo Srbija već čitav Balkan, deo srednjovekovne Ugarske, gde je srednji vek iščezavao, rušio se sam od sebe ili bio rušen od strane vlastodržaca sa drukčijim uređenjem i tradicijama, gde se sušio i skvrčio od siromaštva puštajući da izbijaju starije, dotle potisnute forme privređivanja i društvene organizacije, paganski običaji i obredi. Jedino se u okrilju crkve srednji vek čuvao srazmerno neokrnjeno, mada je sa proticanjem vremena i sve većim siromašenjem, opadanjem obrazovanosti sveštenstva, kulturna supstanca i u crkvi skoro iščilela. Srednji vek ovde nije nastavio da egzistira u plemenitim porodicama, institucijama, u pravnom poretku, u društvenoj stratifikaciji; ostao je samo u uspomenama koje su sasvim nepotpuno i nesavršeno prenosile pesme, legende, lokalna predanja vezana za pojedina mesta ili objekte. Otkrivajući takve oblike pamćenja u raznim vremenima i različitim delovima društva, i koristeći ih kao istorijske izvore, mi smo srećni što ih imamo toliko, gotovo ne primećujući ono što smo izgubili. Jer ono što je došlo do nas iz XVI ili XVII veka a govori o srednjem veku nemerljivo je malo u odnosu na celinu i punoću života XIV ili XV stoleća, iskidano je na komade o pojedinim ličnostima i privilegovanim događajima, razliveno je u mnoštvo škrtih etnoloških legendi – o Jerininom gradu, o Markovom kamenu, Todorovoj kuli itd. itd. i podložno je promenama u skladu s interesovanjima i ukusima onih koji neguju pesme i predanja.

Na veličinu gubitaka je valjalo podsetiti zbog njenog uticaja na postepeno i lagano građenje pojma o *svom srednjem veku*, koje je u sredinama bez kontinuiteta moralo dobiti osoben vid. Ono što je radoznali duh XVII ili XVIII veka našao u tekstu iz XIII veka jedino se u crkvi i u crkvenim temama moglo uključiti u svet njegovih predstava, jer crkve su bile iste, njihov unutrašnji red jednak, ista su bila zvanja i dostojanstva, molitve i rituali. Laički svet reflektovan u *Žitiju despota Stefana* nije se ničim mogao povezati sa svetom laika-čitaoca, recimo, XVIII veka. Kulturni hijatus nastao diskontinuitetom usled turskog osvajanja imao je i tu tešku posledicu da se na strani morala tražiti pomoć da bi se razumela sopstvena istorija.

To se najbolje vidi po naporima i rezultatima srpske historiografije XVIII veka. Nastojanje da se dođe do jedne istorije, traženje autora, a zatim i dobijena dela Julinca i Rajića, otkrivaju potrebu za celovitim odgovorom na pitanja o proishođenju, imenu i slavi svoga naroda, odgovorom koji je mogao biti razumljiv tadašnjem kulturnom svetu i poboljšati razumevanje aktuelnih potreba i težnji tog naroda. Prva srpska dela o srpskoj istoriji nastala su po obrascu učene historiografije XVIII veka, sa intelektualnim oruđima i metodologijom kojom je raspolagala. To se naročito zapaža na Rajićevoj *Istoriji**, koja ima sve ono što su imala ozbiljna, temeljna i učena istorijska dela XVIII stoleća.

Dva spomenuta pisca važna su za temu o izgubljenom i nađenom srednjem veku utoliko što su srpskoj istoriji *dali* srednji vek uključujući istoriju svoga naroda u onaj srednji vek koji je evropska historiografija do tog vremena izgradila. Poznato je, naime, da se sve srpske istorijske tradicije nasleđene iz srednjeg veka (žitija, rodoslovi, letopisi) ograničavaju na kasni srednji vek, da sve počinju od Stefana Nemanje i da ništa ne znaju o onom što je prethodilo. Izvori o ranijoj istoriji nalaze se kod pisaca čiji spisi nisu bili rašireni u srpskoj sredini, koji nisu ni na koji način uticali na srpsku svest o istoriji. Otuda je za stvaranje predstave o srpskom srednjem veku bilo neophodno da se uključi izgubljena polovina milenija od VII do XII veka. Julinac svoj *Kratki uvod u istoriju porekla slaveno-srpskog naroda* (Venecija, 1765) počinje sa Porfirogenitom i seobom i Belom Srbijom, a nastavlja sa legendarnim vladarima iz *Letopisa Popa Dukljanina* (kod njega: Presviter Dokleates), što nije, naravno, našao u srpskoj tradiciji već u evropskoj literaturi (“взято изъ Дѣѣрена”). Kod Rajića su svi putevi otkrivanja i preuzimanja informacija potpuno vidljivi, jer on, po uzoru na savremene erudite, ima i napomene i pregled izvora kao i navođene literature.

Otkriveni srednji vek razlikuje se od fragmentarnih tradicija o srednjem veku dužinom i potpunosti, ali i širinom. Ono što se kao tradicija prenosi o srednjovekovnim ličnostima i događajima tiče se

* *Историја разних словенских народа, посебице Буџара, Хрватиа и Срба*, 4 тома (Беч, 1794–1795). (Prim. prir.)

Srba i donekle Turaka, jer je svet koji održava epske i legendarne tradicije zaokupljen Turcima. Naći će se tu i poneki Sibirjanin Janko ili Sekula, ili kralj od Budima, ali nema Vizantinaca ili slovenskih naroda. Učeni srpski srednji vek je pak u snopu slovenskih istorija kod Rajića sa Hrvatima, Bugarima i Srbima u prvom planu, a kod Julinca u “slaveno-serbskom narodu”.

U vreme kad su se tradicionalna i učena verzija srpske istorije našle jedna pored druge, guslari nisu mogli poznavati Rajića; on je njih međutim poznao i prezirao, optuživao ih je da su “slepi i lažljivi”, da “više izopačavaju no što uzdižu slavu /.../ svetih i slavnih kraljeva i despota naših”. Učena historiografija i narodna istorijska tradicija razvijale su se odvojeno, ne mareći dugo jedna za drugu. Kao deo “narodnog blaga”, istorijska narodna tradicija je poštovana, naročito od Vukovog vremena i štampanja narodnih pesama. Tek je korpus narodnih pesama pokazao koliko je širok krug zapamćenih istorijskih ličnosti, koliki je domet narodnog pamćenja. S druge strane, estetska vrednost narodne poezije, podržana laskavim sudovima evropskih intelektualaca koji su uzdigli njen autoritet, učinila je da ona postane velika duhovna sila u srpskoj kulturi.

Na drugoj strani je učena historiografija koračala napred, oslanjajući se na Rajićevo nasleđe. Posle prepisivača i popularizatora došla je generacija onih koji su Rajićevu sliku istorije ispravljali kritičkim pretresanjem pojedinosti, bogatili otkrivanjem novih izvora. Kad su se dve istorijske struje sukobile u velikoj polemici između “kritičkih istorika” i rodoljubivih tradicionalista (1879–1900), nisu se sporili guslari i učenjaci, već istoričari odlučni u svojoj naučnoj orijentaciji i pisci o istoriji koji su duh i pero prvenstveno stavili u službu “nacionalne stvari” kako su je sami videli i zamišljali. O toj velikoj polemici se kod nas mnogo pisalo, više s obzirom na njen uticaj na dalji razvoj istorijske nauke i nastave a manje s obzirom na uticaj na ukupnu kulturnu atmosferu. Nema sumnje da je kritička i naučna orijentacija preovladala nagoveštavajući dalji nezaustavljiv prodor racionalne i naučne misli u svim oblastima. Nema mesta sumnji ni u to da je polemika Rugarca sa Srećkovićem i ostalima doprinela otrežnjenju

od "omladinskog" zanosa, pomogla da Srbi bolje razumeju svoju istoriju i realnije sagledaju svoj položaj. Ali ni tom velikom polemikom ni kasnijim razvojem naučne i kritičke historiografije nije zauvek osvojena kritičnost i trezven i uravnotežen odnos prema tradiciji te nepomućeno viđenje sebe i drugih u prošlosti i sadašnjosti. Sve se to mora svakog dana iznova osvajati i to ostaje trajno aktuelno. Oživljena metaforika "Vuka Brankovića" u poslednjim godinama i vraćanje Ruvarca po drugi put među srpsku široku publiku, ovoga puta na pozornicu, svedoče o aktuelnosti celog tog kompleksa baš u naše vreme tako (naizgled) zainteresovano za istoriju. Za istoričare profesionalce neće biti kolebanja, oni će i nadalje biti organski deo ogromnog korpusa moderne nauke, delovaće u svom osobenom području i usavršavati metodologiju i istraživačka oruđa. Oni međutim koji svojim uticajem oblikuju našu kulturnu sredinu, ne moraju izabrati kritičnost i racionalnost kao vodilje u bavljenju prošlošću, mogu uzeti kao primer vredan ugledanja Ruvarčeve protivnike od pre jednog stoleća, ali time preuzimaju i rizik da podele njihovu sudbinu.

Svetlucanje u tami

O sudbini velikog izuma u siromašnoj sredini

Jubilej štamparije Crnojevića*, sažet i simbolički zgusnut u obeležavanju pojave njenog prvenca *Οκτωουχα*, može da bude povod za brojna i različita podsećanja i refleksije, među ostalima i za razmišljanje o sudbini pronalazaka i tehničkih postignuća u našoj sredini.

Veština štampanja knjiga došla nam je sa četrdesetak godina zakašnjenja, malo manje vremena nego što je trebalo železnici da stigne do nas, a znatno više nego što je trebalo telegrafu i drugim pronalascima, vesnicima ubrzane modernizacije. U vreme kad je presađeno u Crnu Goru, mehaničko proizvodnje knjiga sastojalo se od nekoliko u snop vezanih tehničkih postupaka (presa, osnova, boja), među kojima je centralno mesto imala upotreba pokretnog sloga od pojedinačno izlivenih slova. Kako su specijalisti utvrdili, štamparija Crnojevića se koristila i manjim usavršenjima postignutim u Veneciji u drugoj polovini XV veka (uklapanje ilustracija i inicijala, dvobojno otiskivanje). S vremenom Gutenberga povezivala je rana srpska terminologija u kojoj su najvažnije bile *forme*: и съставихъ форми на нихъже въ едино лѣто осмиимъ чловѣкомъ свръшити охтоихъ – zapisao je sâm Đurađ Crnojević. U ovome kao da odjekuje Gutenbergova poruka sa kraja knjige *Catholicon* (1460), gde se kaže da je knjiga sačinjena i otisnuta “bez pomoći trstike, stila ili pera, zadivljujućim slogom, proporcijom i merom kalupa i *formi*”.

* “Pobjeda”, 15. januar 1994. Štampano pod redakcijskim naslovom “Vjesnik otpora”.

U obliku u kome je prihvaćena 1493. godine tehnika štampanja je sadržala sve bitne elemente koji će se održati do inovacija XVIII veka. Kao što su stručnjaci odavno utvrdili, prvi štampari ćirilčkih knjiga potpuno su bili ovladali tehnikom i stvaralački je primenili, vešto nakalemili na dugu tradiciju rukopisnog umnožavanja i uobličavanja knjiga. Sve što se ticalo znanja i veštine bilo je tu; pa ipak, pronalazak je s mukom hvatao korena, bio je daleko od toga da se umnoži, rascveta i u kulturnom razvoju odigra onu ulogu koja bi se mogla uporediti ne samo s ulogom koju je štampa imala u sferi latiničnice, nego ni s onom koju je odigralo štamparstvo grčkim slovima.

Trudeći se da razumemo razloge zbog kojih je trebalo da Srbi i drugi balkanski hrišćani još jednom u XVIII i XIX veku otkrivaju štamparsku tehniku, da bi ona konačno postala snažan pokretač kulturnog napretka, moramo se prisetiti da je istorija tehnike odavno uočila mnoge primere nesklada između pojedinog izuma i društvenog okvira u kom se pojavio. Poznati su ne samo takvi izumi na koje se dugo čekalo nego i preuranjeni pronalasci, takvi za čiju praktičnu primenu i iskorištavanje nisu bili zreli uslovi bilo na ekonomskom, bilo na tehničkom planu (nedostatak materijala, potrebne preciznosti, rešenja sporednih problema itd.). U slučaju neuspeha ćirilčkog štamparstva bili su presudni ekonomski, a ne tehnički problemi. Nedostajao je adekvatan odgovor kupca, pa se neminovno kidao reprodukcioni ciklus.

Štamparska tehnika primenjena je na ćirilsko pismo ubrzo pošto je primenjena na grčko i na hebrejsko a približno istovremeno kad i na glagoljsko i arapsko. Samo je štamparstvo latinicom, na latinskom i na narodnim jezicima, doživelo linearni, nezaustavljivi uspon, ekspanziju koja se opaža i po broju štamparija i po tiražima knjiga i njihovom tematskom repertoaru. Grčko štampanje je taj polet samo donekle pratilo, u onom delu koji je približavao antičko grčko, kasnije i vizantijsko literarno nasleđe obrazovanim krugovima koji su s vremenom postojali sve širi. Štamparije za ostala pisma delovale su sa prekidima i favorile su još teže nego i ćirilčke.

Crnojevića štamparija je svoju pionirsku misiju vršila samo kratko vreme, ali s velikim uspehom sudeći po ugledu koji su njena izdanja

imala kod kasnijih čitalaca i štampara. Njenu misiju su nastojale da produže isto tako kratkovečne štamparije zasnovane pri manastirima u Goraždu, u Rujnu kod Užica, Gračanici, Mileševi, Mrkšinoj crkvi, a priključivale su im se, u nastojanju da popune fond crkvenih knjiga, i štamparske radionice svetovnjaka-preduzetnika u Beogradu, Skadru, a pre svega u Veneciji, gde je najznačajniji bio veoma svestrani Božidar Vuković, između ostalog i nesuđeni srpski despot. Rad njegove štamparije produžio je sin Vinčenco, tako da se ona odlikuje dugovečnošću i brojem izdanja; približava se tipu izdavačko-štamparskih firmi odomaćenih u Veneciji kao jednom od vodećih centara evropskog štamparstva. Računa se, naime, da je oko 1500. godine u Veneciji radilo oko 150 štamparskih presa.

Razlika između tanke struje ćiriličkog štamparstva, koja je poput ponornice nestajala na jednom mestu da bi se pojavila na drugom, i silovitog i bujnog toka evropskog štamparstva, upadljiva je naročito kad se posmatra sadržaj onoga što se štampalo. Nemoguće bi bilo dočarati bogatstvo i šarenilo inventarâ knjiga koje su štampane u evropskim zemljama do 1550. godine. U njemu je, među hiljadama naslova bilo i "bestselera" (bile su to ne samo Biblije i latinske gramatike, nego i spisi Erazma Roterdamskog), zatim divot-izdanjâ i raznih neobičnosti poput sedmotomnog komentara Justinijanovog kodeksa.

Kod nas naspram tog jedva sagledivog bogatstva stoji nekoliko naslova liturgijskih knjiga koje su štampale ćiriličke štamparije XVI veka. Sve su to knjige sa spiska knjiga koje su srpski kanonski tekstovi XIV v. nalagali da ima svaki sveštenik: "apostol, jevanđelje, liturgija, triod, nomokanon, psaltir i oktoih". Od ostalih tekstova koji su bili zahtevani – "i gospodskim praznikom službu i čtenija na poučenje ljudem", ponešto se nalazilo u repertoaru izdanja u svemu izuzetnog Božidara Vukovića, koji je štampao i zbornike mešovitog sadržaja i koji je vodio računa i o onima "koji idut na put", pa je neke od svojih knjiga štampao "pomanjim slovima". Zanimljivo proširenje repertoara došlo je sa štampanjem *bukvara*, pred sam kraj XVI veka. Ali, taj bukvar nije započeo niz ćiriličkih školskih knjiga, na njih će se čekati do XVIII veka.

Sužavanje interesovanja na ono što je najpreče, što je bilo među prvim tekstovima kad se širila pismenost među Slovenima, predstavlja suprotnost bogatstvu žanrova i sadržaja koje nalazimo u rukopisnim knjigama poslednjeg stoleća srednjovekovne srpske države. Jedino se u Vukovićevim mešovitim zbornicima prepoznaje namera da se pođe u susret širokom interesovanju koje je uticalo na popunjavanje stare srpske biblioteke. U sadržaju knjiga ćiriličkih štamparija XVI v. ogleda se na osoben način dijalog između prvih štampara i publike koju su očekivali.

Štamparstvo je začeto i razvijalo se kao privredna delatnost, kao iskorištavanje potencijala jednog tehničkog pronalaska da bi se zaradio novac. Posao se razlikovao od drugih po tome što je tražio nagla i srazmerno velika početna ulaganja, a stavljao u izgled postepeno i sporo vraćanje uloženih sredstava i prilično neizvesnu zaradu. Ekspanziju štamparstva u Evropi nosili su na svojim plećima preduzetnici, vlasnici firmi – nosioci kontinuiteta, tvorci grafičkih i programskih osobenosti. Ali oni nisu bili jedini akteri. Deo izdanja iz prvog stoleća evropskog štamparstva realizovali su štampari koji su se pribili uz nekog moćnog zaštitnika ili crkvenu organizaciju, najčešće manastir.

Oba ova tipa štampara došla su do izraza i u prvoj fazi ćiriličkog štamparstva, ali u obrnutoj srazmeri. Ovde je spoj tehničara-štampara i zaštitnika u liku gospodara ili manastira bio pravilo, a samostalni preduzetnik, kakvog otelovljuje Božidar Vuković, predstavljao je izuzetak. Škrtni podaci o štamparima u knjigama koje su otisnuli štampari-preduzetnici, govore isključivo o njihovoj želji da zadovolje potrebe za crkvenim knjigama koje su stradale od “čeda agarenskih”. Motiv nadoknade se uopšte ne javlja, pa bi sudeći na osnovu tih tekstova bilo teško razumeti delovanje ekonomskih činilaca. Jedino se u pogovoru izdanja goraždanske štamparije sreće apel jednog brata Ljubavića drugome, od koga se očekivalo da će završiti knjigu, da ostavi “nekoju čest” od “cjene našega rukodjelija” – dakle da snizi cenu “da bi kako ne zaboravili nas sveštenici...” Ovaj apel samo potvrđuje činjenicu da ni štamparije pri manastirima, a ni one pod zaštitom bogatih ktitora, nisu mogle neprekidno da poklanjaju knjige; morao se deo

uloženog novca vratiti da bi se rad mogao nastaviti. Sudeći po spomenutom bratskom savetu, u ceni knjiga je bilo i neke rezerve koja se mogla prežaliti da bi korisnici knjiga molili za dušu štamparâ.

O radu samostalnih štampara je sačuvano vrlo malo podataka, ali dovoljno da se vidi kako su trgovali knjigama. Poznati su ugovori o uvozu liturgijskih knjiga: jednom je reč o 200 komada uvezanih u kožu, drugi put je reč o dva sanduka knjiga. U pogovoru jedne knjige štampane u Veneciji stoji obaveštenje da se knjige mogu dobiti u Skoplju kod Kara-Trifuna. U testamentu Božidara Vukovića (1539) nalazi se neka vrsta malog cenovnika njegovih izdanja: Minej se prodavao za 4 dukata, a ubuduće ga je trebalo davati za 3, Oktoih za 5 lira i 15 solada (blizu jednog dukata), Psaltir i Misal za po dukat i četvrt, a mali Molitvenik se prodavao za nešto manje. I tu su cene očigledno sadržale znatnu zaradu, kad se potezom pera moglo odreći 25% cene.

Širenje štamparske tehnike je i na ćirilickom području dovelo do pojeftinjenja knjige u odnosu na unikatne rukopise, ali su knjige i dalje ostajale skupe u odnosu na kupovnu moć publike. U ceni Vukovićevog Mineja bilo je sadržano mesec dana rada jednog dubrovačkog drvodelje (26 nadnica).

Ali pre no što se pozabavimo čitaocima, obratimo pažnju na ulogu zaštitnika. U izdanjima Crnojevića štamparije ceo poduhvat pripisuje se gospodaru Đurđu, iako je stručna uloga Makarija naglašena, a spomenut je i rad osmorice ljudi. Kao vladari i oblasni gospodari kasnog srednjeg veka i Đurađ Crnojević je dao inicijativu i uložio početna sredstva, približno onako kao što je to učinio herceg Stefan kod pokretanja tkačke radinosti ili proizvodnje oklopa u Novom. Dobit nije prvenstveni motiv, važniji su proizvodi ili zapošljavanje ljudi, u našem slučaju snabdevanje crkava potrebnim knjigama, ali to ne znači da patron neprekidno finansira rad i da sve proizvode daje na poklon. Sve što znamo o najranijem štamparstvu navodi na zaključak da su se i cetinjske knjige Crnojevića štamparije morale finansirati od prodaje.

Ćirilicke knjige su, dakle, kao i sve druge knjige dolazile na tržište. O eventualnoj borbi za tržište nemamo podataka, a teško i da se ta borba mogla razviti u uslovima postojanja malog broja štamparija

koje su se smenjivale umesto da naporedo rade. U svakom slučaju, pred kupce su pored knjiga domaćih štamparija dolazile i uvozne (iz Venecije, Vlaške, Uraha). Tržište je bilo veoma prostrano. Božidar Vuković je imao u vidu Srbe i Bugare, dok su protestanti iz kruga barona Ungnada (štamparija u Urahu kod Tibingena) s maglovitim predstavama o jezičkoj situaciji verovali da knjigama na jednom jeziku i pismu mogu da utiču na pravoslavni svet od Moskovije do Carigrada.

Veći problem je predstavljao pristup tržištu. Turci nisu sprečavali uvoz hrišćanskih i jevrejskih knjiga, već samo onih štampanih arapskim pismom (1518). Knjige su pratile ostalu robu, nošene istim putevima, rukama istih posrednika, a prodavale su se naročito na sajmovima. Stvarni i nerešiv problem bilo je siromaštvo ljudi toga prostora. To su uviđali savremenici angažovani na širenju protestantskih ćirilskih knjiga među pravoslavnim Slovenima. Oni su nalazili da siromaštvo sprečava hrišćane pod turskom vlašću da kupuju knjige i govorili su da se više može postići poklanjanjem.

Veština štampanja postala je pristupačna našem svetu u vreme kad je nestalo vladara i velike gospode, kad je crkva potčinjena i osiromašena. Taj nepovoljni preokret ne umanjuje nego uveličava zasluge onih koji su u planinama Crne Gore u uslovima teške i surove borbe za opstanak prepoznali mogućnosti i značaj velikog pronalaska, koji su mu pošli u susret i presadili ga da bi zadovoljili goruće potrebe u knjigama. Oni nisu mogli da utiču na opšte ekonomske prilike u Osmanskom carstvu, mogli su da pruže primer i ohrabrenje, mogli su da prvim izdanjima pokažu put kojim i drugi mogu poći.

Srbi u dva hrišćanska milenija*

Kao i toliki drugi narodi i plemena i Srbi su se tek po ulasku u hrišćanstvo osposobili da odolevaju promenama koje je vreme neminovno nosilo sobom i tek pod okriljem hrišćanstva su razvili i učvrstili svest o svojoj individualnosti. Prihvativši religiju *knjige* (Biblija je knjiga) dobili su i pismo prilagođeno svom jeziku, a u njemu su dobili moćno sredstvo za prenošenje poruka između generacija koje se smenjuju. Sa novom verom je došla i pouka o neprekinutom toku ljudske istorije od stvorenja sveta, preko Hristove žrtve do drugog dolaska Hristovog i sudnjeg dana koji znači kraj sveta, a s tom poukom im je usađen osećaj potrebe da u opštoj istoriji spasenja ljudskog roda vide sebe i prepoznaju crte po kojima se razlikuju od *drugih* što ispunjuju hrišćansku vasseljenu.

Duboki i trajni temelji identiteta i kontinuiteta, neophodni za razvoj i održanje naroda, položeni su prilikom pokršćavanja. Veličinu i značaj ovog preloma je teško shvatiti iz perspektive pluralističkih društava u kojima je verska pripadnost privatna stvar pojedinca ili porodice, izraz individualne odluke o putu kojim se traži spasenje. U vreme kad su se pripadnici srpskog plemena sledeći svoje kneževe dali pokrstiti, stvari su stojale upravo suprotno. U to vreme još nepodeljeno hrišćanstvo je predstavljalo jedini put spasenju. Hrišćanstvo je imalo za sobom istoriju dužu od osam stoleća u toku kojih je njegova doktrina utvrđena i zaokružena, tumačena i branjena, ne samo

* 2000 година хришћанства, прир. Д. М. Калезић и С. Ристановић, Београд, 2000.

kanonom svetih knjiga nego i uz pomoć obimne i raznovrsne literature otaca crkve i njihovih nastavljača. Bio je ustaljen sistem običaja i rituala, kome su se prilagođavale hiljade vernika u svakoj generaciji, bile su uspostavljene norme i etička načela kojima su uobličavani ljudski život i ponašanje.

Suočeni sa takvom davno ranije zaokruženom i konsolidovanom religijom Srbi krajem IX veka, a ni dugo docnije, nisu bili u položaju da vode dijalog ni da razmenjuju elemente kulture, kako je to zamišljala romantičarska mašta. Kao i druga paganska ili skoro preobraćena društva oni su podvrgnuti jednosmernoj akulturaciji, procesu prilagođavanja jednostavnije i manje stabilne kulture onoj složenijoj, sadržajnijoj i struktuiranoj kulturi s kojom se našla trajno povezana.

Jer, treba imati na umu da i mala hrišćanska zajednica, makar bila sastavljena od nekoliko uticajnih porodica i šačice misionara, ima u sebi prećutan, ali vrlo određen, program za dalji razvoj i energiju potrebnu za njegovo ostvarivanje. Smisao tog programa jeste u tome da se celokupan društveni život preobrazi u skladu sa hrišćanskim načelima i da se zajednica snabde svim onim što je za takav život potrebno.

Posmatran u toj svetlosti, celokupan razvoj kulture u srednjem veku izgleda kao postepeno ostvarivanje programa pribavljanja svega što je potrebno hrišćanskoj zajednici. To ostvarivanje zavisi od trajnih i sporo promenljivih činilaca kao što su materijalno stanje, oblik društvene organizacije, kolektivni mentaliteti, ali zavisi i od konkretnih okolnosti, pa i od toga u kojoj se meri raspolaze individualnim talentima i stvaraočima.

Na srpskom primeru se veoma lepo vidi kako je napredovanje hrišćanske kulture istovremeno razvijalo i jačalo i elemente koji su (pojedinačno ili u snopu) činili individualnost Srba. Ti elementi su bili upotreba jezika i pisma u bogoslužjenju i verskom životu, crkvena organizacija u skladu s političkim procesima integracije, stilovi u umetnosti. Svako unapređivanje hrišćanskog života istovremeno je značilo korak dalje u integraciji stanovništva u okviru srpske države i autokefalne crkve.

A u okviru tog napretka hrišćanskog života bili su i odbrana i afirmisanje srpske individualnosti sredstvima stvorenim u okviru hrišćanske kulture u razvoju.

Posle pokršćavanja je sa hrišćanskim pogledom na svet usađivana i vizantijska carska ideologija, pre svega pretenzija na položaj jedinog hrišćanskog carstva države nastavljača Konstantina Velikog, careva Hristovih zastupnika na zemlji, kojima svi drugi vladari duguju pokornost.

Iz tih pretenzija i otpora protiv njih rađali su se ratovi i ustanci, ali je bilo i perioda ravnoteže i dobrih odnosa, koje poznaje oskudna istorijska građa VI i VII veka. U produžetku tih sukoba, u krilu crkve je kod Srba formulisano učenje po kome su svi vladari u neposrednom odnosu prema Tvorcu. Razlikuju se u činovima i rangovima, ali su na vlast svi došli milošću Božjom. Bit ovog shvatanja je iskazana u uvodu povelje za Hilandar: "Premilostivi Bog postavi jedne za careve, druge za knezove, ostale za vladike [gospodare] i svakom dade da napasa stado svoje i da ga čuva od svakog zla koje bi naišlo na njega". Tako je sâm Tvorac utvrdio "Grke carevima, Ugre kraljevima", a Nemanjinim dedovima i pradedovima je dao da "vladaju ovom srpskom zemljom".

Ideja o tome da su narodi i njihovi pastiri u neposrednom odnosu prema Bogu, oslonjena na predstave iz starozavetne istorije, ostvarivana je i na taj način što se izgrađivala posebna tradicija srpskog roda kao nastavak opšte istorije spasenja. Hrišćanska istorijska tradicija je tako dobijala kod Srba posebnu boju. To se postizalo time što je u produžetku "svete istorije" popularisan i razvijan kult srpskih svetitelja koji su potekli iz vladajućeg roda, prvo u licu Stefana Nemanje – svetog Simeona, rodonačelnika dinastije, a zatim i njegovog sina svetog Save, osnivača autokefalne crkve. Nemanja i Sava su zajedno stajali na čelu duge povorke "svetih ktitora", kojima je takođe čuvana uspomena u njihovim zadužbinama i drugim srpskim crkvama, jer u srpskoj zemlji, po rečima pisca rodoslova "javiše se veliki svetilnici svetu, jedni ravni apostolima u časti, drugi mirotočci i čudotvorci, drugi učitelji veliki i dostoblaženi arhijereji, i mnoštvo prepodobnih i pravednih muževa". U stvaranju i održavanju ovih kultova nastala je

književnost srpskih žitija, koja su kasnije produžavana u vidu naprednih žitija kraljeva i arhiepiskopa a potom opet razvijana u vidu individualnih žitija, sve do XVII veka. Životi srpskih svetitelja i "svetih ktitora" postali su okosnica pogleda na prošlost, sve dublju što je vreme više prolazilo, aktuelnu za vlastodršce posle izumiranja "svetorodne dinastije" Nemanjića a za celinu naroda posle pada države. Dokle god se mogao održavati crkveni život čuvana je i uspomena na svete vladare, a preko njih i uspomena na državu i na slavnu prošlost i starinu.

Značajna je činjenica da u poslednjim decenijama državne samostalnosti srpsko shvatanje svoga mesta u svetu i istoriji nije polemičko kao što je bilo početkom XIII veka ili u doba Dušanovog carstva. Srpska država kao "stado" despota i srpskih patrijaraha ima priznato mesto u krugu zemalja i crkava istočnog hrišćanstva.

Propast države koja je nekoliko stoleća postojala kao nesavršeno ostvareni ideal hrišćanske zajednice predstavljala je novu prekretnicu, koja se može uporediti sa onom kad su pokrštaivanjem položeni temelji trajnosti i individualnosti srpskog društva. Došavši pod vlast države koju je pokretala i prožimala druga, nehrišćanska religija, pravoslavna crkva je izgubila ulogu regulatora. U određenim granicama tolerisana, ona je, usmeravajući snage, ostala da deluje u teškim uslovima lišena najvećeg dela svojih dobara, s približno istim zadacima u odnosu na celinu naroda ali sa neuporedivo oskudnijim sredstvima.

Posledice se nisu odmah osetile. Crkva je nastavila da živi po svom kanonskom redu, sačuvani su i intelektualni potencijali, značajan deo onoga što je stvoreno u srednjem veku došao je do nas zahvaljujući prepisima iz prvog perioda turske vlasti. Ipak s vremenom je sve veće siromašenje pokazalo posledice. Sve je приметnije postajalo sušenje i okoštavanje, a podsticaja i prinove nije bilo niotkuda jer je celo istočno hrišćanstvo bilo u sličnom položaju.

Osiromašena i obespravljena, crkva je ipak posle turskog osvajanja bila jedini čuvar kontinuiteta. Države nije bilo, a nestale su i opšte institucije (izuzev crkvenih sabora i rudarskih opština), iskorjenjena je i društvena elita, ona prava, jer ona koja je trebalo da stupi

na njeno mesto, sastavljena od narodnih prvaka i glavara, ta elita bila je i materijalno i kulturno nemoćna.

Pored toga što je brinula o dušama vernika srpska pravoslavna crkva, prvo razbijena na mitropolije a od 1557. god. kao obnovljena patrijaršija, imala je i jurisdikciju u srazmerno prostranoj sferi bračnog prava i prava nasleđivanja, pa je uspevala da poveže sebi podložne zajedničkom tradicijom u kojoj su imali važno mesto nekadašnji kraljevi, carevi, despoti, ne samo oni koji su imali kult nego i oni koji su bili zaslužni za crkvu. Kao neka vrsta zajedničkih simbola ti istorijski likovi pomagali su da se očuva srpsko ime i svest o pripadanju istoj zajednici. To je utoliko značajnije zato što je bilo došlo ne samo do sloma nekadašnje hijerarhijske strukture društva, nego i do širenja društva u prostoru i udaljavanja od nekadašnjih matičnih centara usled migracija, kolonizacionih akcija velikih sila među kojima se srpski narod našao.

Ali, baš zbog takve uloge crkve, koja je uspevala da okupi i održi glavninu naroda, nekada brojnije a nekad manje brojno prelaženje dela naroda na islam imalo je teže posledice no što se zamišlja u našem svetu. Sa promenom vere menjao se i način života od odevanja do ishrane, s kalendarom se menjao ritam po kome se živelo, usvajani su drugi oblici društvenosti, menjao se odnos prema tradiciji. Oni koji su prihvatili islam nisu mogli deliti antiosmansku nastrojenost usmene i literarne istorijske tradicije. Kako su od XVII v. ratovi hrišćanskih država protiv Osmanskog carstva neposrednije zahvatali oblasti nastanjene Srbima, islamizovani i hrišćanski deo naroda našli su se suprotstavljeni: hrišćanski deo spreman da se pobuni i pridruži neprijateljima, islamizovani da gine za svoju veru i sultana.

U tom periodu mreža crkvenih organizacija se veoma proširila: u jednom trenutku Patrijaršija je obuhvatala 42 eparhije, ali je kvalitet pastirskog delovanja na svim nivoima opao. To opadanje je imalo najteže posledice kod brojčano smanjenog parohijskog sveštenstva. Parohijskih sveštenika bilo je malo, a pismenost i obučenosť opadali su do mere koju je upoznao egzarh Maksim Ratković kad je obilazio

severnu Srbiju 1733. i zatekao nemali broj sveštenika koji ne znaju formu osnovnih crkvenih obreda.

Slabljenje pastirskog rada moralo je da se odrazi na opšti uticaj crkve. Religiozni život ograničavao se na kuću i porodicu, na mesto sveštenika sve je češće stupao domaćin, otvarao se prostor za bujanje običaja, davno potisnutih paganskih ostataka, sujeverica protiv kojih se crkva energično borila u svojim boljim danima.

Ova posredna posledica siromaštva, nedostatka pastira i ustanova za njihovo obrazovanje, potencirala je još jednu osobenost hrišćanskog verskog života Srba: bitno je smanjen uticaj crkve, pastva je lišena crkvene pouke, bogoslovlje je gotovo usahlo.

Ali, tu nije bio kraj, završavao se tek drugi čin akulturacione drame. Prvi je protekao u znaku hristijanizacije, drugi u znaku islamizacije, u stvari u znaku otpora i borbe za održanje, dok je treći čin usledio za jedan deo srpskog naroda, onaj deo koji se krajem XVII v. zauvek oslobodio turske vlasti i dobio mogućnost da se organizuje i razvija kao hrišćansko društvo.

Pri tom se nije moglo vraćati na stanje od pre 1459. Jer svet se u međuvremenu uveliko promenio – od pada Despotovine bilo je prošlo dva i po stoleća, a već je rečeno da se izložena teškim iskušenjima, pravoslavna crkva kod Srba promenila. Još više se u međuvremenu promenio hrišćanski svet u koji se trebalo uključiti.

Nije moguće sa malo reći pred duhovne oči dovesti ni najvažnije momente u razvoju hrišćanstva od firentinske unije 1439. do Slavne revolucije u Engleskoj ili vladavine “kralja-sunca” u Francuskoj. Može se samo podsetiti reformacije i kontrareformacije, verskih ratova, daljeg drobljenja hrišćanske zajednice, uključivanja u hrišćanstvo Novog sveta i kolonija na Istoku, ekspanzije štampe i obrazovnih institucija, najzad pojave začetaka egzaktnih nauka i kritičke misli.

U našim pogledima na istoriju prelomnog XVIII v. najveća pažnja se posvećivala otporu protiv unijaćenja, borbi za izvojevanje političke samostalnosti i slobodnog prostora za očuvanje individualnosti, što je neosporno od velike važnosti. Ali u senci te prevashodno političke

borbe ostali su jedva zapaženi značajni kulturni procesi, sa tekovinama koje će uticati na razvoj celog naroda u svim kasnijim stolećima.

Sticajem okolnosti, pravoslavna hijerarhija je posle 1690. godine uz ulogu duhovnih vođa i pastira, koju je imala u ograničenim uslovima i pod turskom vlašću, dobila ulogu formalnog predvodnika i upravljača u svemu što se ticalo verskog života, u kome je ogromno porastao udeo prosvetavanja i to daleko šireg od pastirske pouke. Bila je srećna okolnost da su se u tim kritičnim decenijama na čelu crkve u oblastima oslobođenim turske vlasti našli dobri pastiri, revnosni u služenju crkvi i otvorenog duha i očiju za sve što je neophodno pribaviti rodu da bi opstao kao hrišćanska zajednica.

U hrišćanskom, ali ne i blagonaklonom okruženju, vodeći ljudi među srpskim duhovnicima i svetovnjacima uočavaju i prihvataju, presađuju i prilagođuju za potrebe svoje sredine sve što je uistinu važno – od proizvodnih tehnika do poučne i zabavne literature i novina. “Nacion” – u to vreme razvija se svest o sebi kao posebnoj naciji, “nacionalisti” su u to vreme sunarodnici – nije smeo biti lišen onoga čime raspolaže civilizovani svet.

Trebalo bi mnogo reči i vremena da se i u najsažetijem vidu ocрта ono što se kod Srba oslobođenih turske vlasti promenilo u razdoblju od Velike seobe do Prvog ustanka, između Arsenija III i Stefana Stratirovića. Umesto šetnje kroz raznovrsne sfere života, moraću da se zadovoljim time da izdvojim dva predmeta kojima pridajem poseban značaj za opšti razvoj naroda: jedan je obrazovanje, drugi je svest o istoriji i mestu svoga naroda u istoriji.

Srpski crkveni prvaci XVIII veka sagledavali su goruću potrebu za osposobljavanjem sveštenika i hristijanizacijom pastve tako što su suočavali realnost u kojoj deluju sa drugim hrišćanskim zajednicama, u kojima je zahvaljujući reči na maternjem jeziku, knjizi, školi, sveštena hijerarhija zadobila jaku poziciju i društveni autoritet. Bilo je očigledno da srpska crkva može povratiti ugled i uticaj samo prosvetavanjem pastve, a za to je trebalo obrazovano i disciplinovano sveštenstvo. Uporedo sa potrebama crkve shvaćene su i potrebe za širenjem pismenosti u podmlatku cele zajednice. Što je vreme više

proticalo to je pismenost više postajala uslov za ekonomsku efikasnost i društvenu promociju.

Kako je to bilo vreme u kome država nije pomagala niti unapređivala školstvo, trebalo je savladati ogromne prepreke da bi se sredstvima vernika i crkve uspostavila mreža škola koja će da pokrije veliki prostor, obuhvati stotine naselja, koja će da bude diferencirana prema potrebama i stepenasto građena do bogoslovije, gimnazije i stalne škole za obrazovanje učitelja. Polaganje temelja za masovno obrazovanje i prosvetavanje tokom XVIII v. predstavlja podvig čija veličina ni do danas nije prepoznata i sagledana.*

Srpske crkvene starešine su veoma rano osetile potrebu da u odnosima s državnim vlastima i drugim crkvama raspolažu istorijskim argumentima, pa su na raznim stranama, čak i među strancima, tražile pisca srpske istorije. Taj napor je doneo pravi plod tek kada je 1794–95. štampana davno ranije napisana *Историја разних словенских народа, посебнице Хрватиа, Буџара и Срба* koviljskog arhimandrita Jovana Rajića. Svojom vizijom srpske istorije kojoj je dao zaboravljeni početak zalazeći u doba pre Stefana Nemanje, i smeštajući je u “srednje doba”, srednji vek evropske istorije, Rajić je učinio nešto što se može uporediti sa delom tvoraca srednjovekovne književnosti. Kao što su ovi pisci priključili istoriju svoga roda opštoj istoriji spasenja, tako je Rajić uključio istoriju svoga naroda u učenu verziju evropske istorije. Nije stoga neobično da je njegovo delo do duboko u drugu polovinu XIX v. bilo osnova “sveukupnog istoriopsanjanja srpskog” (I. Ruvarac).

Ostavljajući po strani brojne sfere života i kulturnog stvaranja, naglasio bih, sažimajući i privodeći kraju ovaj osvrt, da je u XVIII veku kod Srba oslobođenih turske vlasti izgrađena specifična moderna hrišćanska kultura, kultura koju je kao bogato nasleđe prihvatila srpska

* Autor se početkom sedamdesetih godina zalagao za proučavanje istorije školstva i obrazovanja kod Srba. U okviru tog nastojanja, pored velikog uredničkog truda koji je uložio u izradu kolektivne “Istorije škola i obrazovanja kod Srba”, napisao je studiju *Писменост и образовање у средњовековној српској држави* (1974). (Prim. prir.)

država izrasla iz Prvog i Drugog ustanka, razvijala je i širila na područjima oslobođenim od turske vlasti.

Ovde bi se mogao i završiti osvrt na treći čin drame akulturacije, u čijoj je srži bilo prilagođavanje modernoj evropskoj hrišćanskoj kulturi. Postavlja se, međutim, pitanje da li je to zaista bio poslednji čin, nije li se u drugoj polovini XIX veka – u svetskim razmerama – postepeno razvila kultura koja prevazilazi okvire pojedinačne religije i relativizira religiju uopšte, nisu li i Srbi u procesu evropeizacije postepeno prihvatili i laicizaciju i potiskivanje religije na margine. U tom pogledu je prelomno razdoblje od oko 1870. do 1944, kada je i formalno zavladao ideologija kritična prema religiji uopšte i kad je zaveden režim u kome su crkve izgubile uticaj i svedene na uzak delokrug rada s vernicima.

Taj četvrti čin akulturacije, obeležen laicizacijom, traje i danas i o njemu se ne može govoriti u svojstvu istoričara – sa potrebne distance. Ne samo zato što nema objektivnosti, nego i zato što proces još nije završen, što ga ne možemo posmatrati s neke tačke koja bi bila izvan ili iznad, kao što smo to mogli posmatrajući ranija razdoblja osvetljena ovde kao činove jedne drame.

Prepuštajući ovaj čin koji je u toku individualnom razmišljanju svakog ko je zainteresovan za predmet, podsetiću samo na činjenicu, veoma važnu s gledišta naše teme, da su i laička društva naslednici mnogih hrišćanskih vrednosti i moralnih načela, te da se događa da su ona nekad bliža idealu hrišćanske zajednice (kako su ga ocrtavali bogoslovi i moralisti ranijih vekova) nego društva formalno veoma pobožnih epoha u kojima su vladale surove naravi.

Iz neizmerno složenog i zapletenog dijaloga protagonista laicizacije i crkava izdvojiću i dodirnuti samo dve tačke, karakteristične za srpski slučaj. Van svake sumnje je činjenica da je i u vreme najintenzivnije laicizacije pripadnost pravoslavlju ostala bitno obeležje pripadnosti srpskoj naciji, što je imalo i pozitivne i negativne posledice po dovršavanje srpske nacionalne integracije. Na drugoj strani isto je tako neosporno da je period intenzivne laicizacije okarakterisao najveći napredak u upoznavanju, valorizaciji, spasavanju i popularisanju

kulturnog stvaralaštva i spomenika ranijih epoha, u celini prožetih hrišćanstvom i pravoslavljem. Podsećajući na ove činjenice, želeo sam da ukažem na to da se srpski narod za sve vreme koje je proveo u krilu hrišćanskog sveta – jedan milenij jedno stoleće i nekoliko decenija – nije odvajao od pravca naznačenog prilikom pokrštavanja.

4

Problemi istoriografije

Problemi moderne istorijske sinteze*

Poduhvat takvog obima i značaja kakav je organizovanje pisanja nacionalne istorije ne bi smeo da se oslanja na prosto i nekritičko ugledanje na slične edicije kod nas ili u svetu. Brojne i velike teškoće koje nužno prate ostvarivanje jednog takvog poduhvata se donekle mogu umanjiti ako se na početku raščisti tlo tako što se uoče problemi, jasno istaknu alternative i predlože rešenja koja odgovaraju našoj situaciji. Jedinstveni karakter dela na kome nužno mora raditi veći broj ruku može se obezbediti jedino ako se na početku postigne saglasnost o bitnim pitanjima, na koja istoričari inače ne daju jednodušne odgovore.

U metodološkoj literaturi se može naći veoma malo pouke i pomoći za rešavanje složenih zadataka kakve nameće pisanje sinteze nacionalne istorije. Starija metodološka dela su nacionalnu istoriju tretirala kao legitimnu tematiku uporedo sa svetskom istorijom, regionalnim i lokalnim istorijama i sl. Poneko pitanje se dodirivalo i u okviru učenja o istorijskom izlaganju i njegovim oblicima.

Diskusija o naučnim temeljima edicije koja nas u ovom trenutku interesuje zbog toga se ne može osloniti na ustanovljena i formulisana metodološka načela, suviše uopštena i zaostala za razvojem nauke,

* Štampano zajedno sa tekstom Vase Čubrilovića "Историја Срба: тезе за писање ове историје" u publikaciji koja je poslužila kao osnova za diskusiju o projektu "Istorije srpskog naroda" (Beograd, 1970).

nego mora polaziti od pitanja i dilema koje istoričarima nameću savremena naučna misao i praksa. Od prvih diskusija o ovom poduhvatu povlače se neka pitanja i ostaju stalno na dnevnom redu. Čini se da bi moglo biti korisno ukazati na opšti metodološki značaj tih pitanja i dilema i na njihove implikacije. Tako se možda najbolje može pripremiti tlo za opredeljivanje pri izboru elemenata bitnih za koncepciju dela.

Jedno od pitanja koje se najčešće postavljalo u vezi sa ovim poduhvatom tiče se neophodnih preduslova i sadrži u sebi još opštije pitanje o odnosu prema historiografskom nasleđu. Od procene da li je naša istorijska nauka u ovom trenutku zrela za realizaciju ovog poduhvata zavisiće u najvećoj meri čitava diskusija o njemu. Teško da će ikada svi zainteresovani istoričari biti saglasni da su ispunjeni uslovi i da postoje sve neophodne predradnje za jednu sintezu. I kad bi bila ostvarena u najpovoljnijim okolnostima, sinteza ne bi mogla da zaustavi dalji razvoj nauke, niti da otkloni potrebu za revizijama detalja ili celine. Svaka sinteza ima neizbežno provizoran karakter, ali odatle ne sledi da se sinteza može u svakom trenutku uspešno ostvariti i da je pitanje o "sazrelim uslovima" neumesno.

Kod procenjivanja neophodnih preduslova, praktično je pogodnije, čini se, obratiti pažnju na ono što nedostaje nego vršiti smotru onoga čime se raspolaže. Treba naročito imati u vidu tri vrste praznina, nastalih usled nedovoljnih prethodnih radova ili nedovoljno harmoničnog razvoja nauke. Ukoliko nije otkrivena, ili elementarno proučena, izvorna građa koja bi mogla da obori znatan deo izlaganja o detaljima ili opštije poglede koji su danas prihvaćeni u nauci, pokušaj sinteze bi bio isuviše rizičan i zbog toga preuranjen. Ovakvih praznina istoričari obično nisu svesni jer bi inače uložili napore da iskoriste dotle nepoznatu građu. Rizik od eventualnih praznina ove vrste je unekoliko umanjen time što se u sintezi donosi probran činjenički materijal opštijeg značaja, osvetljen obično sa više strana, tako da građa koja biva kasnije otkrivena češće dopunjuje ono što se u glavnim crtama već poznavalo nego što pruža sasvim novu sliku.

Druga vrsta praznina čini se kao još opasnija. Sa njom smo suočeni u slučajevima kada za celu jednu epohu nemamo proučene pojedine

aspekte istorijskog razvoja o kojima moderna istorijska sinteza mora da vodi računa. Ako npr. za jedan period naše istorije nisu obavljena istraživanja razvoja privrede, ili promena u društvenoj strukturi, ako nisu poznate političke ideje i sl., onda vreme nije zrelo za sintezu, ili se takve praznine moraju ispuniti u toku rada na sintezi. U našim prilikama teško se može očekivati da je situacija u tom pogledu povoljna i kad je reč o periodima koji su srazmerno najbolje proučeni. Iz toga sledi da rad na sintezi mora biti skopčan sa istraživačkim poslovima, a ta okolnost mora imati reperkusija na izbor autora i na odmeravanje roka u kome bi se ceo poduhvat mogao ostvariti.

U treću grupu praznina može se ubrojati nepostojanje radova u kojima bi se kritički preocenivali i osvetljavali opšti nazori starije istoriografije, opšte pretpostavke s kojima je prećutno radila, njen pojmovni aparat, shvatanja o vrednostima itd. Ova vrsta predradnji neophodna je da bi se odvojile ideološke komponente u istoriografiji svakog perioda, utoliko pre što se rad na sintezi danas mora oslanjati ne samo na tekstove iz poslednje dve decenije, nego i na one s kraja XIX veka. Ukoliko se ne bi distancirala od onoga što je u starijoj istoriografiji bilo dug vremenu i refleks političkih preokupacija, sinteza stvorena u naše dane ne bi bila savremena, niti bi bila na potrebnoj naučnoj visini. Ova vrsta praznina je kod nas naročito velika jer su kritička istraživanja razvoja istoriografije sasvim malobrojna. Ovi poslovi bi se, dakle, morali obaviti u toku rada na sintezi, što je svakako ozbiljan teret za autorski kolektiv i činilac koji će delovati na vreme izrade. Pri tome treba imati na umu da autori koji bi u naše dane prihvatili rad na sintezi imaju i izrazite prednosti: život u sasvim novim uslovima stvorenim socijalističkom revolucijom, metodološki oslonac u stvaralačkom marksizmu, iskustva najnovijeg razvoja istorijske nauke u svetu.

Kad se govori o potrebi pisanja nacionalne istorije, obično se ima u vidu da istorijske sinteze nisu prosta suma glavnih rezultata posebnih istraživanja, niti da su celom širinom oslonjene na rezultate posebnih istraživanja. One jednim delom prodiru u novo, otkrivaju novu problematiku i deluju na usmeravanje posebnih istraživanja. Zbog toga

ono mnogo puta postavljeno pitanje – da li je vreme zrelo za sintezu ima i svoj drugi vid: da li je sinteza već neophodno potrebna da bi se plodonosnije orijentisala detaljna istraživanja.

Sintetički pregledi nacionalne istorije imaju važnu ulogu u razvijanju svesti i samosvesti savremenika. Moderno i kritično delo o istoriji srpskog naroda može imati značajnu pozitivnu ulogu time što će pružiti sliku prošlosti na nivou savremenih naučnih znanja i sadašnjeg interesovanja za prošlost. Takvo delo može doprineti reviziji tradicionalnih predstava, prevaziđenih i nekritičnih sudova i nacionalističkih zabluda. Potrebe za sintezom treba svakako uzimati u obzir kad se odmerava jesu li uslovi sazreli ili nisu; jer koliko su razmatranja s gledišta da li imamo sve što je neophodno sklona da precene teškoće i rizike, toliko su razmatranja s gledišta uloge sinteze u razvoju nauke i društvene svesti sklona da te rizike potcene i njima uprkos istaknu sintezu kao hitan zadatak. U našem slučaju utoliko više što uopšte nemamo naučno zasnovan prikaz srpske istorije u celini.

Kad se sve što je rečeno uzme u obzir, teško je reći da vreme nije sazrelo za sintezu, ali je isto tako teško ne uvideti da nedostaju značajni preduslovi za uspešno ostvarenje. Čini se da kao jedini put preostaje takav rad na sintezi koji se neće oslanjati samo na ono što je u nauci dosad stvoreno, već prodirati dalje obezbeđujući ono što je neophodno u samom procesu stvaranja.

Drugo pitanje koje se vrlo često postavljalo u vezi sa ovim poduhvatom, bilo je: da li to treba da bude istorija Srbije, ili istorija srpskog naroda, drugim rečima, da li treba da polazi od teritorijalnog ili etničkog okvira? Vredi podvući da se ovoj dilemi pridaje veliki značaj, mada je jasno da nema tog okvira koji bi odgovarao za svaki period istorijskog razvoja koji se može pratiti skoro petnaest vekova.

Nije potrebno podsećati da su nacionalne istorije nastajale u vidovima istorija zemalja, država i naroda, da je negde prednost davana teritorijalnom i političkom, a negde etničkom okviru. Izbor, naravno, nije bio slučajan, zavisio je od nacionalno-političkih i ideoloških preokupacija odgovarajućih sredina. Moderna nauka je postala svesna veze između formiranja nacije, borbi za nacionalnu državu i gledanja

na nacionalnu istoriju. Nacionalne borbe imale su svoj produžetak u istorijskim koncepcijama, kao što je na drugoj strani slika nacionalne prošlosti uticala na opredeljivanje i definisanje programa političke prakse.

Prelistavajući bilo koju opštu istorijsku bibliografiju, može se uočiti da ima zemalja u kojima su država i teritorija u centru istorijskih predstava i gde se etničko stanovište javlja sasvim izuzetno. Takav je slučaj sa Francuskom i Engleskom. Kada jedna engleska istorija ima u naslovu "engleski narod", to ne znači da želi da obuhvati Engleze "sve i svuda", nego da pretenduje da potpunije osvetli život širokih slojeva. Tek u nemačkoj sredini se javljaju "nemačke istorije" i istorije nemačkog naroda, pre svega zbog toga što nema jedinstvene nemačke nacionalne države a postoji živ interes za nacionalnu celinu i dovršavanje njene integracije. U mnogonacionalnim i nadnacionalnim državama u novije doba preovlađuje isključivo teritorijalni okvir, kao što pokazuju istorije SSSR-a i u SSSR-u pisane istorije drugih zemalja i naroda. Tamo je i naša istorija, nasuprot našoj praksi koja u prvi plan ističe narode Jugoslavije, publikovana kao Istorija Jugoslavije.

U srpskoj istoriografiji teritorijalni okvir nije nikada bio uvažavan. Razlozi su potpuno razumljivi: Srbija obuhvata samo deo Srba, a problem ujedinjenja je ostao aktuelan sve do 1918. Pri tome su Srbi izvan Srbije bili tesno povezani sa Srbijom i toliko živo sudelovali u izgrađivanju srpske kulture da se bez njih nije mogla zamisliti slika srpske prošlosti. Otuda nema nijednog prikaza srpske istorije u celini koji bi polazio od teritorijalno-političkog okvira moderne Srbije. Kad se treba opredeliti između istorije Srbije i istorije srpskog naroda, mora se biti potpuno svestan tog šireg konteksta i svako od eventualnih rešenja mora se temeljno obrazložiti.

Pri razmatranju ovog pitanja moraju se uzeti u obzir i neki momenti koji celu problematiku čine još složenijom. Teritorijalnoj koncepciji se obično prebacuje da polazi od sasvim novih granica, od često sasvim novih država a obrađuje periode u kojima te države uopšte nisu postojale, tako da se govori o SSSR-u u srednjem veku ili Jugoslaviji u 1848, što nema mnogo smisla. Ovakva kritika, ipak, previđa konvencionalni

karakter naslova i okvira i zaboravlja da nijedan autor niti redaktor dela na koja ovde mislimo ne tvrdi da je postojao SSSR u srednjem veku. Oni prosto drže u vidnom polju tlo na kome se danas prostire SSSR. Naravno, ovo povlačenje modernih granica unazad do paleolita mora mestimično preseći celine koje u interesu razumljivosti izlaganja istorijskog procesa, ne bi trebalo presecati. U istorijama SSSR-a se u ovakvim slučajevima postupa elastično, pa se govori u celini o državama ili civilizacijama čiji su delovi bili na teritoriji današnjeg SSSR-a. Kad bi se u našem slučaju polazilo od granica SR Srbije, bila bi sasvim nesrećno presečena srednjovekovna srpska država, a u isto vreme bi, da se držimo samo srednjovekovnog perioda, u vidno polje morala ući teritorija današnje Vojvodine, koja je bila u sastavu ugarske države. Ovo poslednje dovelo bi do još većih praktičnih teškoća, jer se kod nas istorija te teritorije u srednjem veku nije proučavala.

Ređe se uviđa da i etničko načelo stvara isto tako teške probleme. I etničke granice polaze od modernih nacija i, kad se produžuju unazad, seku se neke ranije celine, ili se stvaraju veštačke celine od elementa koji u ranijim periodima nisu išli zajedno. Prećutno se prihvata romantički koncept naroda kao oduvek date i kroz vekove identične celine. Umesto da se vidi kako su narodi rezultat istorijskog procesa, istorija se predstavlja kao rezultat delovanja naroda. Jedna moderna kritička historiografija ne sme to da zanemari i mora se distancirati od romantičkog načina mišljenja koji još vlada duhovima. Čini se da u naše vreme neće biti potrebno nikoga naročito ubeđivati u to da su društva, npr., ranog srednjeg veka i perioda posle industrijske revolucije toliko različita po strukturi da su neminovno različite i veze koje su te društvene grupe održavale na okupu, da su bili različiti kriteriji po kojima su se one razlikovale od drugih grupa, itd. Umesto da se Srbi iz vremena kneza Časlava i vremena kralja Milana tretiraju kao delovi iste etničke supstance, trebalo bi pokazati kolika je i kakva je nit koja spaja ta dva daleka sveta. Tradicionalni način mišljenja je sklon da u svakom trenutku zna šta pripada kojoj etničkoj grupi, apsolutizujući kriterije koji važe u XIX i XX veku. Usled toga nastaju

karakteristični nesporazumi i sukobi, koji često u ime nauke truju celokupnu društvenu atmosferu.

Moderno istorijsko delo koje želi da prikaže istorijski razvoj jednog naroda moralo bi postavljati i rešavati pitanja o tome kakva je u pojedinim periodima bila sadržina svesti koja je taj narod držala na okupu kao društvenu grupu, kakvi su bili kriteriji po kojima su se njegovi pripadnici odvajali od drugih, kakve su još podele konkurisale "etničkoj" podeli, kako se narod kao društvena grupa uvećavao ili smanjivao, kako je napredovala njegova integracija itd. itd. Kad se polazi od etničkog okvira, teškoće nisu manje od onih s kojima se mora računati kad se radi sa teritorijalnim okvirom.

Za srpsku istoriju se ipak čini da je prihvatljiviji etnički okvir, ali uz stalno prisutnu svest da se etnička celina menja i pomera i da te promene treba da budu opisane kao sastavni deo istorijskog procesa. Ali i u tom slučaju ostaju krupne teškoće. Tokom celog novovekovnog razdoblja veliki delovi srpskog naroda živeli su izmešani sa drugim narodima u raznim državama, tako da bi, primera radi, svestrano izlaganje razvoja Srba u Hrvatskoj u XIX veku tražilo da se prikaže gotovo celokupna istorija Hrvatske. Ovo bi se moglo izbeći jedino tako što bi se u vidnom polju kod Srba u Hrvatskoj držale one komponente koje ih vezuju za Srbiju, za srpsku nacionalnu ideologiju i nacionalnu kulturu. Takvo odstupanje bi, naravno, bilo na uštrb jedinstvenosti dela.

Drugo pitanje koje se nametalo u razgovorima o pokušaju sinteze srpske istorije ticalo se tematske strukture dela. Čini se da bi bilo vrlo lako postići saglasnost oko programa koji bi tražio da sinteza obuhvati sferu privređivanja sa svim njenim bitnim elementima, zatim društvo, njegovu strukturu i promene, pa dinamiku političkih borbi i odnosa među državama, čitavu složenu sferu ideologije s njenim komponentama i složenim uzajamnim odnosima itd. Spor bi nastao tek onda kada se progovori o načinu kako bi to tematsko bogatstvo trebalo prezentirati. Iz XIX veka je nasleđen način izlaganja, pravdan od strane pozitivističke metodologije, u kome je paralelno, u posebnim glavama ili poglavljima izlagana istorija političkih zbivanja, privrede, crkve, prava, kulture itd. Taj način izlaganja već odavno bi trebalo da

je prevaziđen, ali se uporno održava zbog izvesne praktične pogodnosti i komocije koju dopušta piscima. U novije vreme preovlađuje način prezentiranja koji pokušava da pruži jedinstvenu sliku istorijskog procesa sa delovanjem bitnih komponenata. Duhu i orijentaciji naše nauke jedino odgovara takav način izlaganja, jer samo on može da u izvesnoj meri stvarno pokaže povezanost i uzajamnu uslovljenost pojava i procesa. Međutim, takav način ima i nezgodne strane. On pre svega ne trpi velike autorske kolektive, težak je, jer zahteva svestrano poznavanje materije i sposobnost za njeno organizovanje.

Tradicionalni način izlaganja sa brojnim odeljcima za privredu, književnost, umetnosti itd., nasuprot tome, dozvoljava da se i za najmanji odeljak angažuje vrhunski specijalista. Loša strana je, naravno, takva nejedinstvenost i nepovezanost izlaganja zbog koje takve knjige liče na enciklopedije uređene ne po azbučnom, već po hronološko-tematskom redu. To se može prihvatiti kad je reč o publikaciji koja ima prvenstveni cilj da pruži pojedinačnu preciznu informaciju, ali ne može da zadovolji onoga koji traži i očekuje uravnoteženu i celovitu sliku istorijskog procesa.

U vezi s tim važno je istaći još jedan momenat koji se obično previđa. Postoji bitna razlika između načina na koji se umetnost obrađuje u istoriji umetnosti, ili pravo u istoriji prava, i tretiranja umetnosti i prava u jednoj istorijskoj sintezi. Specijalista za jednu posebnu istorijsku disciplinu kao što je npr. istorija umetnosti ili istorija prava, da ostanemo pri istim primerima, polazi u odabiranju materijala, povezivanju i objašnjavanju od teorijskog aparata i kriterija svoje posebne oblasti (umetnosti, prava), dok istoričar pisac istorijske sinteze polazi od istorijskog procesa u celini i odabira i prezentuje materijal prema značaju koji ima za celinu. Sledstveno tome, ne treba uvek da bude ideal to da se istoričar "opšteg tipa" zameni specijalistom za posebnu oblast, nego se mora težiti tome da autori koji sudeluju u radu na sintezi vladaju materijom posebnih disciplina u toj meri da budu u stanju da je prezentiraju iz svog, jedino legitimnog ugla.

Često se pokreće i pitanje da li moderna sinteza nacionalne istorije treba da bude voluminozno delo, ili jedan sažet i jezgrovit prikaz

ograničen na nekoliko stotina stranica. Odgovor zavisi, čini se, od uloge koja se namenjuje delu i od situacije u kojoj delo nastaje. Ako se želi takva sinteza koja će delovati pre svega na kulturu i samosvest našeg vremena, pružajući jednu novu kritičku sliku prošlosti, onda bi bilo dobro da se ograniči na što manji, što znači i od šireg kruga čitalaca prihvatljiviji obim. Ako se, pak, ima u vidu sinteza koja u prvom redu treba da deluje na razvoj nauke, na osvetljavanje dosad zanemarenih aspekata istorijskog razvoja, na isticanje nove problematike i reviziju ustaljenih shvatanja, onda se mora predvideti dovoljno prostora da bi se moglo saopštiti onoliko novog materijala i argumenata koliko je neophodno. U ovom drugom slučaju se mora računati ne samo sa opširnijim izlaganjem, već i sa obimnijim i složenijim naučnim aparatom. Ipak, ne bi se smelo dopustiti da u delu bude saopštavano toliko konkretnog faktičkog materijala da to zakloni osnovne crte razvoja. Možda bi bilo najpovoljnije obim odabrati ne mehaničkom procenom koliko bi tomova trebalo, nego brižljivim razmatranjem koliko bi koji period zahtevao prostora za optimalne uslove izlaganja.

Pokretanje moderne sinteze nacionalne istorije nameće svakako i mnogo drugih problema, ali oni su čini se u senci ovih najopštijih i njihovo rešenje zavisi od opštijih rešenja koja se budu usvojila.

Kako treba pisati našu istoriju za svet?

Precizan i podroban odgovor na pitanje koje je NIN postavio* zatevao bi da se obradi niz temeljnih metodoloških problema, a u to se ipak čovek ne može upustiti u novinama, čak i kad je uveren da nam je istorijsko prosvetavanje danas preko potrebno. Problematika prikazivanja naše istorije stranom svetu uključuje sve nedoumice i teškoće koje prate prikazivanje istorije nama samima, a pored toga sadrži i još neke sasvim osobene, povezane sa našim dijalogom sa svetom. Istorija je u punoj meri obuhvaćena tim dijalogom, koji podrazumeva našu spremnost da saznamo kako nas drugi vide i sposobnost da utičemo na to da nas bolje i tačnije upoznaju.

Suštini našeg problema najbrže ćemo se približiti, ako onome što mora biti zajedničko svim sintetičkim istorijskim delima bez obzira na to kome su namenjena dodamo ono što treba da odlikuje dela namenjena dalekom stranom svetu. I jedna i druga moraju biti naučno utemeljena, tačna, zasnovana na istorijskim istraživanjima. Sve što se u njima tvrdi mora biti proverljivo i odbranljivo argumentima koji važe u nauci. I jedna i druga dela moraju biti sintetična u tom smislu da se ograničavaju na ono što je najbitnije, da iz miliona tačno poznatih pojedinosti biraju samo mali deo, one kojima se može pripisati

* Odgovor na anketu NIN-a povodom debate o prikazu Jugoslavije u drugom izdanju Uneskovke *Istorije kulturnog i naučnog razvoja čovečanstva*. Objavljeno 7. oktobra 1984. pod redakcijskim naslovom "Poštenje kao politika".

poseban značaj i koje se mogu učiniti okosnicom preglednog i razumljivog izlaganja. Ali, tu počinju veoma velike teškoće: po kojim kriterijima se vrši izbor, do koje mere se može ići u sažimanju?

Istorijski razvoj se može kao i prostor prikazivati u različitim razmerama. Kao što se prostor prikazuje u rasponu od karata u školskim atlasima do generalštabnih sekcija, tako se i istorijski razvoj prikazuje u repertoaru od kratkih skica do višetomnih istorijskih dela. Svaka razmera ima svoju funkciju. Vojska se ne može kretati pomoću školskih atlasa, ali se isto tako uz pomoć topografskih sekcija ne može upoznati pravac pružanja planinskog lanca ili rečni tok. Uopštavanjem se gubi na preciznosti i tačnosti, ali se dobija na preglednosti i razumljivosti. Razmera se mora izabrati prema svrsi sintetičkog teksta, ali iz toga ne sledi da istorijske knjige za stranu publiku moraju biti oskudni rezimei opširnijih i podrobnijih domaćih dela.

Potrebno je imati na umu fenomen istorijskog interesa i ulogu stajališta onoga ko posmatra istorijski proces. Znanan broj čitalaca će iznenaditi okolnost da događaji, ličnosti ili istorijske pojave nemaju neku konstantnu vrednost koja bi se mogla upoređivati i objektivno meriti. Merila kojima se ljudi (svesno ili nesvesno) služe zavise od njihovog stanovišta, koje je velikim delom određeno kulturom epohe i mestom u istorijskom razvoju. Mi imamo interesa za naše pretke i za naše "istorijske" ličnosti jer ih doživljavamo kao bliske, što nije slučaj sa pokojnicima i znamenitim ljudima drugih naroda, zemalja ili kontinenata. Ali, to isto važi i na svakoj drugoj strani: ono što je nama važno i drago, čemu pripisujemo simboličku vrednost, ne izgleda tako onima koji žive hiljadu kilometara daleko od nas. Nije u pitanju zla volja ili nedostatak objektivnosti, već prirodna i neizbežna ograničenost horizonta, prinuđenost ljudske misli da se bavi samo malim brojem predmeta iz neizmerno bogatog univerzuma.

Za naše pitanje je veoma važna okolnost da ne možemo očekivati da će ljudi u Americi, Japanu, Francuskoj ili Senegalima imati onakav odnos prema stvarima koje se nas tiču kao što ga mi imamo. Iz toga proizlazi da sve ono što pripremamo da bi njih obavestili treba da bude osobeno, da uzima u obzir njihov interes i da se nadovezuje na

njihovo poznavanje istorije. To znači da treba voditi računa o raznim kategorijama obaveštenosti i neobaveštenosti, misliti na to da neki od stranih čitalaca u okviru svoje vizije istorije donekle poznaju naš deo sveta, da su drugi familijarni sa glavnim crtama evropskog razvoja, dok treći ni Evropu nemaju u svom istorijskom horizontu.

Treba računati sa tim da su se tokom razvoja istorijske nauke izgradila i u značajnoj meri usaglasila shvatanja o najopštijim ili najbitnijim istorijskim procesima i da se oko njih iskristalisala tematika evropske i svetske istorije. Ne možemo je ovde ocrtavati, ali možemo pomenuti neke od velikih tema kao što su: grčko-rimska antika; kontinuitet i diskontinuitet antičkog sveta; etnička diferencijacija; urbanizacija; privredno povezivanje sveta; industrijska revolucija; demokratske revolucije; parlamentarizam; radnički i socijalistički pokret itd. Najviše izgleda na uspeh u obaveštavanju stranog sveta, po mome mišljenju, imala bi ona naša dela koja bi bila tako koncipirana da daju odgovore na pitanja kako su veliki istorijski procesi odjeknuli na našem tlu i kakve su tu bile njihove osobenosti. Od toga bi morali polaziti i pokušati da se pojača interes za naše stvari izdvajajući i ističući ono što je osobeno, originalno, što odskače od prosečnog itd. itd. Ne bi trebalo da se, poput naivnih i neukih vodiča, upinjemo da dokazujemo kako su kod nas stvari bolje i veće nego u drugom svetu, već da se potrudimo da pokažemo zašto su drugačije.

Ne bismo smeli, takođe, da opterećujemo svet svojim brojnim i komplikovanim međama, za koje su drugi mnogo manje zainteresovani od nas. Morali bismo se miriti sa tim da sebe vidimo i prikazujemo u širim okvirima Balkana, istočne Evrope, Mediterana. To nas ne bi utopilo u bezličnu masu Balkanaca, Slovena ili Evropljana već bi, naprotiv, dalo mogućnost da se individualnost jasnije ocрта na onome što predstavlja zajedničku pozadinu. Najveća greška bi bila kad bismo, kako se često čini u poslednjoj deceniji u okviru izgrađivanja etatističkih ideologija, izokrenuli istorijsku perspektivu i umesto procesa diferencijacije, individualizacije i izgrađivanja modernih naroda i nacija, celokupnu istoriju predstavljali kao proces u kome moderne nacije od početka igraju glavnu ulogu. Ne bismo smeli takođe

pokušavati da namećemo neku svoju “alternativnu” sliku istorije, koja ne bi mogla da izdrži proveru naučne kritike. Strani svet, dalek i neopterećen našim predrasudama i zađevicama, predodređen je da bude objektivan sudija, i pre ili kasnije će posredstvom svojih istoričara utvrditi pravo stanje stvari. Imajući u vidu ono što se u XIX i XX veku događalo u oblasti istoriografije tamo gde se slobodno razvijala: sve uravnoteženije i objektivnije prikazivanje, napuštanje etnocentrične vizije velikih nacija, sve izrazitiju konvergenciju glavnih tokova istorijske misli, usudujem se da preporučim da je ovde kao i u drugim stvarima poštenje najbolja politika.

U traganju za izgubljenom realnošću*

Medievistika u srpskoj historiografiji ima dugu i bogatu tradiciju. Baš u njoj je u drugoj polovini XIX veka izborena pobjeda kritičkog metoda (Ilarion Ruvarac, Ljuba Kovačević, Stojan Novaković). Kako biste ocenili današnju situaciju u istraživanju srednjovekovne istorije srpskog naroda?

Pre svega, danas je neuporedivo više ljudi koji se bave srednjovekovnom istorijom u onom opsegu u kome su se bavili Ruvarac i Novaković. Verovatno danas živi i radi više medievista nego što ih je ukupno bilo otkad se počelo raditi na našoj srednjovekovnoj istoriji. Dok su “oci utemeljivači” radili svaki za svoj račun, najčešće uzgredno, danas skoro svaki istraživač ima mesto u nekoj naučnoj ustanovi, što bi trebalo da omogući da mnogo više uradi. Još jednu prednost imaju istraživači današnje generacije: mogu da se oslone na ono što se u međuvremenu stvorilo. Ili, da upotrebim jednu srednjovekovnu figuru: da smo i patuljci opet dalje vidimo jer stojimo na ramenima džinova. – U međuvremenu je došlo do promena koje su bitno izmehnile uslove u kojima se radi. Više se nijedna medievistika ne razvija u sopstvenim uskim okvirima, već u horizontu Evrope ili nekog njenog dela. Mi smo danas mnogo više u komunikaciji sa svetom nego slavni

* “Književna reč”, 10. jun 1986. Razgovor vodio Dušan T. Bataković. Tekst se donosi u integralnom obliku prema autorovom rukopisu. (Prim. prir.)

prethodnici, i to u oba smera: neposrednije pratimo šta se drugde radi i više saopštavamo o našoj istoriji. Otuda je danas srpski srednji vek daleko prisutniji u opštim istorijskim delima nego što je bio krajem XIX veka. Za nas je od presudnog značaja bio uspon vizantologije, koji je pao u vreme kada više nisu bili živi ni Ruvarac, ni Novaković, ni Kovačević. Otkako je Vizantijsko carstvo potpunije i preciznije poznato, mnoge naše pojave postale su razumljivije. – Kritička orijentacija nije nikada bila napuštena. Istina, ni iskušenja nisu bila naročito velika. Više nikada nije bilo onog pritiska rodoljubive i romantičarske sredine kome su se naučnici krajem XIX veka morali odupirati, neki prkosno i izazovno kao Ruvarac, neki gospodstveno kao Novaković. Ređe se zapaža to da se težište kritike pomerilo, da više nije u prepoznavanju i odbacivanju mitskih i legendarnih naslaga u slici prošlosti, nego u preispitivanju adekvatnosti misaonih instrumenata i kriterija kojima se prećutno služi, u emancipaciji od pritiska savremenih nazora koji su istorijski ograničeni, a pretenduju na univerzalnost.

Razvijene istoriografije su u dobroj meri prenele težište istraživanja sa političke i ekonomske istorije u tradicionalnom smislu na antropološku komponentu – običnog čoveka u svakodnevicu, njegov doživljaj sveta koji ga okružuje, prirode, verovanja, običaja. Značajno je da je ova "nova istorija" izrasla upravo iz medievistike, konkretno u Francuskoj. Kako vi vidite istraživanje naše srednjovekovne prošlosti u tom svetlu?

Želeo bih, naravno, da se i kod nas uradi više u pravcu otkrivanja stvarnog ljudskog života, da u centar istorijskog interesovanja dospe čovek *kako živi, trpi i nečemu stremi*. Trudim se da i sam nešto pokrenem ili da u tom pravcu uputim svoje učenike. Ali, ne smemo prevideti velika ograničenja koja stoje na tom putu. Jedno dolazi od izvorne građe. Ako je oskudna, fragmentarna, jednostrana, ako se u njoj ne reflektuju prostrani isecci nekada življenog života, ne može pomoći ne znam kako inventivno sastavljeni repertoar pitanja. Postoji čak ozbiljna opasnost da se na nerealna (u smislu neumerena) pitanja

daju nerealni (u smislu nezasnovani u izvornoj građi) odgovori. Zamislite da neko priđe našoj izvornoj građi sa upitnikom sastavljenim po obrascu Le Gofove studije o intelektualcima srednjega veka. Našao bi neke odgovore, ali samo mali deo, druge bi bio prisiljen da dopunjava analogijom, nagađanjima, opštevažećim, dakle neistorijskim zaključcima. Drugu prepreku predstavlja primitivno i nerazvijeno istorijsko interesovanje kome je ta dimenzija istorije potpuno strana. Mi ipak stvaramo za neku publiku, usku ili široku, stručnu ili samo prirodno radoznalu. Mislite li da me je tokom 30 godina neko pitao o tome šta su jeli naši ljudi u srednjem veku ili kakve su im kuće bile? Ranije spomenuti Novaković je jednom primetio da “vremena imaju prema sebi i istoriju”. Naše iskompleksirano i do srži ispolitizirano vreme, naizgled zaokupljeno istorijom, ima interesa samo za ono što nama daje važnost i što na neki način brani “našu stvar”. Optimalan razvoj historiografije podrazumeva neprekidan dijalog između stvaralaca i publike. Ne bih se usudio da tvrdim da su istoričari učinili sve što se moglo da se istorijsko interesovanje proširi i oplemeni, ali ostaje činjenica da se slika istorije, “nove” u smislu koji ste dali u svom pitanju, može stvarati samo za neka daleka pokolenja.

Srpske zemlje u srednjem veku bile su na prostoru na kome su se preplitali istočni i zapadni uticaji. Karakteristično je da su i najpravoslavniји srpski vladari, Stefan Uroš II Milutin i Stefan Dušan, vodili pregovore o crkvenoj uniji sa papama. Kako biste srpsku srednjovekovnu civilizaciju videli u evropskom kontekstu?

Bojim se da se ne mogu održati i odbraniti sudovi koji se odnose na civilizaciju cele jedne epohe, pogotovo ako oni treba da budu sadržajniји od konstatacije da je situirana između Istoka i Zapada. Ja se pitam mogu li biti tačni sudovi koji se odnose na deset ljudi, a mi često sasvim olako tvrdimo stvari o celim narodima, prostranim zemljama, ne pitajući se ni u snu o strogim uslovima koje bi ta tvrđenja morala zadovoljiti da bi bila tačna i poslužila kao osnova za racionalno mišljenje. Ali, vratimo se suštini vašeg pitanja. Civilizacija, čak

i srednjovekovna, veoma je složen i slojevit fenomen, pa je malo verovatno da će ono što važi za pojedine njene elemente važiti za sve. S druge strane, Srbija se menjala i pomerala (ma koliko to čudno zvučalo), pa ni Istok i Zapad nisu u svim periodima srednjeg veka bili oličeni u istim političkim silama ili kulturnim centrima. Sadržajan odgovor bi morao uzeti u obzir sve te promene u vremenu i prostoru, a to traži mnogo više mesta nego što ga ovde imamo. Podsetiću samo na to da elementi različitog porekla mogu živeti naporedo ne potčinjavajući se nekom “višem” jedinstvu. U Srbiji kasnog srednjeg veka rudarstvo je nesumnjivo sasko, dakle, nemačko; trgovina, poslovni život, novac i srodne važne stvari su po mediteranskom ili, specifičnije, italijanskom obrascu; literatura u službi crkvenog i duhovnog života prevođena je sa grčkog ili je nastajala u nekoj vrsti “revnovanja” s vizantijskom literaturom; zakoni rimsko-vizantijskih careva i svetih otaca važili su kao najveći autoritet u pravu, a ipak mnoge stvari regulisane su po načelima narodnog običajnog prava, itd.

Granice srpske države na jadranskoj obali su se sve do vremena Stefana Dečanskog pružale od današnje severne Albanije do Cetine. S druge strane, prve srpske države obrazovane su upravo na tom prostoru. Od kakvog su značaja bile te oblasti u tokovima srpske srednjovekovne prošlosti?

I ovde moram upozoriti da bi paušalan odgovor morao biti ili sasvim besadržajan ili ne bi mogao biti tačan za sve periode koje u ovom dijalogu uzimamo u obzir. To vam je uopšte uzev jedan od najtežih krstova koje nose istoričari. Ako hoćete da vas slušaju, morate biti sažeti i neizbežno uopšteni, a time izneveravate realnost o kojoj govorite; ako hoćete da ostanete što je moguće bliži toj realnosti, morate uzimati u obzir vreme, prostor, okolnosti, a time opterećujete stvarne ili imaginarne slušaoce i oni će okrenuti glavu od vas. No, vratimo se primorskim oblastima. U vreme kneza Vojislava one imaju najveći značaj jer se odatle vodi borba za emancipaciju od vizantijske vrhovne vlasti; u vreme Milutina i, kasnije, Dušana, kad sve stremi

Solunu i Carigradu, te oblasti su periferija za koju vladari i ne mare mnogo, kako bi se moglo reći po držanju Stefana Dečanskog. Nikad nisu imale privredni značaj, osim gradova i tranzitne uloge u trgovini između primorja i unutrašnjosti Balkana. Ali ogroman značaj dobijaju ponovo u vreme turske vlasti kao područje plemenskog društva, njegove specifične autonomije, patrijarhalne kulture u kojoj se održavaju istorijske tradicije, itd. Istraživanja istorije srpske crkve u vreme turske vlasti pokazuju kako se ovamo prenosi težište crkvenog života u vreme kad centralne oblasti trpe jači pritisak turskih vlasti ili Ohridske arhiepiskopije. Izvesno oscilovanje, zavisno od opštije političke situacije, može se pratiti sve do u XIX vek.

U istorijskoj svesti srpskog naroda prednemanjički period je potpuno potisnut. Koliko je formiranje nezavisne države i samostalne crkve pod Nemanjom i njegovim prvim naslednicima rezultat jednog dugog istorijskog procesa?

Premeštanje srpskog političkog težišta u unutrašnjost Balkana, u oblast države srpskih velikih župana, Nemanjinih daljih i bližih pretahodnika, rezultat je specifičnih političkih okolnosti XII veka. Tek su kasniji opšti događaji omogućili da to premeštanje dobije tako dalekosežne posledice. Trajno suparništvo Ugarske i Vizantije, ispoljeno u nekoliko talasa ratova u toku XII veka, dalo je priliku velikim županima da se odmetnu i zbace vizantijsku vlast, zatim u nevolji primire, pa ponovo ustanu i postepeno prošire svoju teritoriju. Kada je Vizantija pretrpela slom krajem XII i početkom XIII veka, i kad je trajno potisnuta iz Podunavlja i moravske doline, počele su da se pokazuju prednosti raškog političkog centra. On je tokom vremena stekao vlast nad glavnim komunikacijama, a to je odredilo i pravce njegovog daljeg širenja: preko Kosova u vizantijsku Makedoniju i dolinom Morave u Podunavlje. Desilo se da je skoro stoletno ugarsko-bugarsko suparništvo oko vizantijskog nasleđa na Dunavu dobilo neobičan rezultat: teritorije današnje severne Srbije ušle su u sklop srpske države i kasnije, u XV veku, predstavljale su centar srpskog političkog života.

Period najvećeg uspona srpske države počeo je pod kraljem Milutinom, a kulminaciju je dostigao u srpsko-grčkom carstvu Stefana Dušana, najmoćnijoj državi u jugoistočnoj Evropi sredinom XIV veka. Koji procesi u srpskom društvu su pripremili taj brz i buran procvat?

Da li je potčinjavanje veoma prostrane teritorije samo po sebi "procvat"? Da li je snaga kojom je osvajanje izvršeno izraz i rezultat nekog unutrašnjeg procvata? Mislim da ni jedno ni drugo nije slučaj. Spomenuvši procvat, mislio sam prevashodno na ukupan civilizacijski napredak u Srbiji – u umetnosti, zakonodavstvu, upravnom sistemu – i na privredni polet. Naravno, trebalo bi prilično prostora da se navedu argumenti, a još više zalaženja u pojedinosti da bi se shvatila snaga tih argumenata. Odavno je uočeno da su veliki Dušanovi uspjesi bili mnogo više rezultat slabosti njegovih protivnika nego plod neke njegove izuzetne snage. Od kraja XIII veka srpski vladari su poznavali Vizantijsko carstvo i uočili su njegove slabosti. Morali su zapaziti koliko su ulogu igrali srazmerno mali srpski saveznički odredi poslati za borbu protiv Turaka ili za unutrašnje obračune. Usled spleta okolnosti, koje nisu do kraja razjašnjene, Vizantija posle obnove 1261. nije bila u stanju da podigne iole značajnije vojne snage. U tridesetim godinama XIV veka imate potpuno poremećenu ravnotežu: imate carstvo ogromnog ugleda sa još uvek jakim civilizacijskim zračenjem, sa načetim ali još uvek značajnim privrednim potencijalom, ali potpuno paralizovano u vojnom pogledu. S druge strane imate proširenu srpsku državu, vladara sa sredstvima, malim u poređenju sa vizantijskim ali dovoljnim da trajno drži čak nemačke najamnike, sa vojskom vlastele koju uvećavaju ratnici iz slobodnih slojeva stanovništva, naročito iz stočarskih grupa. Ja vrlo teško prihvatam ideju o istorijskoj neminovnosti, ali ovde se mora reći da podeljeni i međusobno zavađeni Vizantinci nisu imali šanse.

Ali, da se vratim na vaše pitanje. Predstavlja li u uslovima srednjovekovne tehnike vladanja, kad je država slabačka u svojim osnovnim funkcijama, kad se vlast deli ne po granama i nadležnostima,

nego po teritorijama i podanicima, kad su komunikacije slabe; da li u takvim uslovima ogromna teritorija predstavlja veliku sreću? Sudbina Dušanovog carstva otkriva koliko je u tome opasnosti. Ne samo da se ogromno srpsko-grčko carstvo nije pokazalo trajno, nego su se uzdrmale i one stare teritorije koje su od kraja XII veka bile u jedinstvenom okviru i gde je država nesumnjivo delovala na integraciju masa.

Propast srpske državnosti u istorijskoj svesti našeg naroda vezuje se za kosovsku bitku 1389. Međutim, razvoj srpske Despotovine, sve do pada Smedereva 1459. godine, posebno privrede i društva, i pored teških spoljnopolitičkih okolnosti, između Turaka i Ugara, pokazao je nove kvalitete koji su srpsku državu stavljali u isti red sa razvijenim evropskim državama toga razdoblja.

Nema sumnje da je period Despotovine značio polet i da je to razdoblje po bogatstvu i unutrašnjem redu prevazilazilo ranije periode u razvoju srpske države. Ali, treba imati na umu okvire u kojima se taj poslednji procvat ispoljava: u njemu nema oblasti koje čine današnju Hercegovinu, nema primorskih gradova koji su Nemanjićima mnogo značili; ceo razvoj praćen je suparništvom sa bosanskom državom zbog Srebrnice i Usore. Usecale su se, dakle, granice kojih u nemanjićkom periodu nije bilo. Nepovoljne posledice takvog razvoja se nisu ispoljile jer je sve to kratko trajalo, a turski režim je ovekovečio neke od starih granica, dok su druge zbrisali kolonizacione akcije Carstva i spontana kretanja stanovništva.

Koliko su društveni procesi u "moravskoj Srbiji" uticali na formiranje tradicije i svesti koju je srpski narod pod turskom vlašću nosio sve do obnove države pod Karađorđem?

Presudna je bila privrženost istoriji, zajednička sa mnogim drugim evropskim zemljama s kraja srednjeg veka. U to vreme se vredno prepisuju ranije nastala dela, neguju se forme izgrađene u prethodnom razvoju književnosti, ali se stvaraju i nove, naročito rodoslovi i

letopisi. Okretanje istoriji je delom proisteklo iz osećanja prelomnosti svoga vremena, a delom iz dinastičkih potreba, da se vladarske porodice vežu za "svetorodne" Nemanjiće. Moravska Srbija je tako stvorila karike koje će u vekovima turske vlasti povezivati sa vremenom vlastite države, čija će obnova sve do Ustanka biti politički cilj svih masovnih pokreta.

To je bilo utoliko važnije što su posle toga usledila velika pomeranja srpskog življa. Vi ste se posebno bavili seobama ka severu. Kakav je bio njihov značaj?

Manje ili više, postepene ili nagle, migracije prate sudbinu mnogih naroda. Srbi u tom pogledu nisu nekakav izuzetak. Seobe su ih odvodile daleko od prostora na kojima su ranije živeli, rasejavale su ih po velikom prostranstvu, širile su ih na jednoj a sužavale i povlačile na drugoj strani. Istorija srpskog naroda je u znatnoj meri istorija njegovih migracija. One nisu prestale ni do današnjeg dana. Sklon sam da pridam najveći značaj baš migracijama koje sam proučavao, onima koje su u XV i XVI veku vodile na teritoriju Ugarske, jer se desilo da je u procesu potiskivanja Turaka značajan deo srpskog naroda ranije došao u dodir sa modernom evropskom civilizacijom. To je imalo posledice po njegovo kulturno uzdizanje, stvaranje građanskog društva i uticalo je na buđenje i jačanje otpora na teritorijama koje su ostale pod turskom vlašću. Za razvijanje i kultivisanje naše istorijske svesti važno je imati na umu da je naš položaj takav da smo migracije upoznali sa obe strane: mi smo se doseljavali među *druge*, a i *drugi* su se doseljavali među nas. Ne možemo imati različita merila za jedan i za drugi slučaj. Baveći se migracijama prema severu sto godina posle prvih istraživača te teme, nastojao sam da što je moguće tačnije upoznam realnosti na tom tlu, da prepoznam uslove života i uticaje kojima su doseljeni Srbi bili izloženi, da utvrdim da li su se i kako adaptirali itd. Radeći tako ja očekujem da na isti način postupaju oni koji proučavaju turske ili albanske seobe u sredinu u kojoj su Srbi živeli stolicima. Kao što je kritička nauka već

odavno razvejala teze o stoletnom slovenskom prisustvu u Bačkoj i Banatu, tako očekujemo da kritička misao rasprši i mit o albanskoj autohtonosti na Kosovu, o neprekidnoj prisutnosti na toj teritoriji od antike do danas.

Polazna tačka razvoja srednjovekovne Bosne je u srpskoj državi. Takođe, ima svedočanstava (Matija Ninoslav, Stjepan II Kotromanić) da ni kasnije njeno stanovništvo nije zaboravilo svoje plemensko ime. Isto tako, iz bosanske perspektive srpski vladari nazivani su dosledno Rašanima. S druge strane, postojao je jak politički i verski antagonizam između Bosne i Srbije. Može li se za period do krunisanja Tvrtka I (1377) reći da je Bosna imala srpsko etničko obeležje, ali da su verske i socijalne razlike imale prevagu nad etničkim?

Ukoliko etničke zajednice (plemena, narode, nacije) ne shvatamo kao statičke jedinice u nekoj klasifikaciji, već kao društvene grupe koje se menjaju, rastu, opadaju, zgušnjavaju se ili osipaju, moramo se pitati o tome kako na njih deluju političke i crkvene organizacije u određenom vremenu. U periodima slabe naseljenosti i nejakih komunikacija integracija stanovništva nekog prostora vrši se u okviru političkih i crkvenih granica. Otuda pojava da u izvesnim periodima države igraju ulogu neke vrste kalupa u kome se izlivaju etničke zajednice. Unutar političkih granica snagom vlasti i uz pomoć crkvenog uticaja vrši se nivelacija i homogenizacija življa, pogotovo ako nema znatnijih prepreka (različit jezik, izrazita socijalna diferencijacija itd.). Delovanje političkih granica i institucionalnih sistema još bolje se dá videti u modernoj eposi, gde je toliko političkih granica stvorilo etničke granice. Bosna je bila u sastavu "Krštene Srbije" o kojoj sredinom X veka govori Konstantin VII Porfirogenit. Već sredinom XII veka jedan drugi Vizantinac piše da Drina odvaja Bosnu od ostale Srbije, ali naglašava da se Bosna ne pokorava velikom županu i da živi po svojim običajima. Promena se, očito, dogodila negde između sredine X i sredine XII veka, najverovatnije početkom XI veka kad je

granica podelila nekadašnju Srbiju na deo pod neposrednom vizantijskom vlašću i deo pod vizantijskom vrhovnom vlašću. Tada se urezala i crkvena granica, jer su teritorije pod neposrednom vlašću Vizantije potčinjene Ohridskoj arhiepiskopiji, dok su one zapadno od nje ostale pod Rimom. Odvojen život je činio svoje, naročito posle 1219. kad je autokefalna pravoslavna crkva za srpsku državu kultom "svetorodnih" Nemanjića povezala narodnu istoriju sa opštom hrišćanskom tradicijom i, u kasnijem razvoju, dala crkvi izrazito etničko obeležje. I danas se kaže: Srpska pravoslavna crkva. Bez obzira na to što se jezik u Bosni naziva srpskim i što se podanici banova, dakle oni iz Bosne u užem smislu reči, kao Srbi suprotstavljaju Dubrovčanima kao Vlasima, politička i crkvena podvojenost je uticala na odvajanje i udaljavanje. Setimo se da je dualistička bosanska crkva osuđivala pravoslavnu, kao uostalom i katoličku crkvu, a da je srpska pravoslavna crkva žigosala pripadnike bosanske crkve i njihove vernike kao zle jeretike i "triklete babune". To nije moglo ostati bez posledica.

Krunisavši se dvostrukim ("sugubim") vencem u Mileševi, Tvrtko I je nastupio kao obnovitelj srpske države. Uveo je u Bosnu niz zvanja, preuzeo je titulu Nemanjića pokušavajući da produži njihovu državu. Iz kojih razloga nije bila moguća dalja integracija Bosne i Srbije?

Tvrtkovo krunisanje i učenje o "sugubom vencu" pokazuju kako su uoči 1377. god. Bosna i Srbija bile shvatane kao dve odvojene zemlje sa različitim vladarskim rodovima i posebnim simbolima. Svakoj državi je odgovarao jedan "venac" (kruna), pa otuda izuzetna Tvrtkova sreća da bude krunisan "sugubim vencem" (dvostrukom krunom), kako sam kaže u povelji iz 1378. Njegova stvarna vlast bila je, međutim, koliko se danas zna, ograničena na nekadašnju teritoriju bosanskih banova i teritoriju koja je ranije pripadala Nemanjićima (grubo uzevši, današnja Hercegovina), a koju su njegovi prethodnici i on prisajedinili Bosni. Tvrtko ni posle 1377. nije imao neposrednu vlast na teritorijama kneza Lazara, Vuka Brankovića ili Balšića, iako

je bio zainteresovan za njihovu odbranu (kao što pokazuje učešće bosanskog odreda u bici na Kosovu i Tvrtkovo čuveno pismo koje govori o pobedi). Posle Tvrtkove smrti i procesa koncentracije u Srbiji za vreme Stefana Lazarevića, imamo naporedan život dve države, koje su povremeno u sukobu. Kraljevska titula u kojoj su bili "Srbi" ostala je sve do pada bosanske države (1463), ali rezultat je bio paradoksalan. Tvrtkovo krunisanje je pomoglo čvršće povezivanje starih bosanskih i u XIV veku prisajedinjenih delova srpske države, tako da se ime Bosne proširilo sve do Trebinja i dubrovačke granice. Novo podvajanje unutar takve široko shvaćene Bosne, bosanske kraljevine, nastalo je posle obrazovanja teritorije porodice Kosača, Sandalja Hranića (1392–1435) i Stefana Vukčića Kosače (1435–1466). Po tituli poslednjeg se pod turskom vlašću ustalio naziv Hercegovina ili Hercegovina, koji se očuvao do danas.

Bosna je i pored svog samostalnog političkog razvoja bila naseljena pretežno srpskim stanovništvom. Zbog čega cela njena istorija nije našla mesto u "Istoriji srpskog naroda"?

To je zaključak do koga je mogao doći neko ko je pregledao sadržaj, ali nije čitao knjigu. Svakako, periodizacija i kompoziciona shema nisu podešeni po istorijskom razvoju bosanske države, ali su o njoj pružene sve relevantne informacije. Polazna tačka srpskog razvoja, "krštena Srbija" o kojoj govori Konstantin Porfirogenit, leži u osnovi prikaza celokupnog ranosrednjovekovnog perioda. Sve što ste spomenuli u svome pitanju iscrpno je obrađeno u prve dve knjige. Razlika je, čini se, u pristupu. Iz pitanja proizlazi da se zna za sva vremena gde je "srpsko stanovništvo", a to je upravo ono što *Istorija srpskog naroda* nije mogla uzeti za svoje metodološko načelo. Podsetiću na Predgovor gde je rečeno: "Potvrđeno je i shvatanje da u svim epohama treba osvetljavati etničke fenomene u sklopu konkretnih društveno-ekonomskih uslova, napuštajući pogrešnu romantičarsku predstavu o narodu kao zauvek datoj i nepromenljivoj celini". Ako na području na kome je jednom bilo rašireno srpsko plemensko ime nastanu dve države koje

nastupaju povremeno kao suparnice i dve crkve koje se uzajamno osuđuju i proklinju, ne možete očekivati da i jedna i druga deluju u pravcu integracije i povezivanja jednog naroda. Istoričari su poslednji koji bi smeli da ne uočavaju ovakve razlike i da tvrde da je jedno ono što nije jedno i da je isto ono što je sasvim očigledno da nije isto.

“Istorija srpskog naroda” (I i II tom) sinteza je naučnih rezultata jedne generacije domaćih medievista. Koliko je nova i drugačija, konceptijski i sadržajno, u odnosu na već klasičnu “Istoriju Srba” Konstantina Jirečeka?

U izvesnom smislu se vraćamo na prvo pitanje – o današnjoj istoriografiji i “ocima utemeljivačima” sa kraja XIX veka. Mi smo mogli prevazići Jirečeka, iako je on kao istraživač bio ispred svoga vremena, ne samo zahvaljujući tome što se danas zna više pojedinosti, što su otkriveni izvori koje Jireček nije mogao poznavati, već i zbog toga što smo mogli koristiti tekovine napretka istorijske nauke od prvog svetskog rata naovamo. Glavna je razlika u tome što smo mi nastojali da pružimo sintezu jedinstveno posmatranog istorijskog procesa, dok je Jireček, u tradicijama XIX v. enciklopedijski detaljno osvetljavao pojedine strane istorijskog razvoja. Kod njega je svaka oblast onoga što je, opet u duhu epohe, nazvao “kulturalna istorija” posebno osvetljena, a unutar tih posebnih glava o crkvi, pravu, trgovini itd. je veliki broj labavo povezanih predmeta o kojima je mogao navesti znatno više pojedinosti nego što ih je mogla primiti na drugi način koncipirana *Istorija srpskog naroda*. S druge strane u našoj *Istoriji* postoji priličan broj tema koje Jireček nije ni pokrenuo ni primetio. Ko hoće da dobije sliku razvoja i srpskog dijaloga sa okolnim svetom taj će morati da uzme *Istoriju srpskog naroda*, ko hoće mnoštvo informacija o pojedinostima, a to će često biti slučaj među stručnjacima, on će i dalje posezati i za Jirečkovim delom, kome se ja divim i koje veoma poštujem.

U srpskoj medievistici je primetno da nema većih sinteza o pojedinih razdobljima, retke su biografije vladara i slike njihovih epoha. Vi ste napisali jednu uzornu monografiju o Stefanu Vukčiću Kosači, hercegu od svetog Save. Zašto nema više takvih radova?

Meni je, znate, Kosača dopao zbog toga što ga istoričari prethodne generacije nisu obradili. Bilo je dosta neobjavljene i nepoznate građe, a zadatak je bio prilično jednostavan, pa je to učinilo da tema bude pogodna za doktorsku disertaciju. Neke ličnosti su nepogodne jer nema dovoljno građe, druge jer su bile obrađene pa se ne može dati dovoljno novog. Bojim se da u budućnosti naše medievistike biografije neće biti omiljen oblik. Slažem se potpuno da nam nedostaju radovi “srednje opštosti”, oni koji sintetizuju rezultate pojedinačnih rasprava a ostaju po širini iza zemaljske ili narodne istorije. Možda bi “problemi”, teme kod kojih je nešto sporno bilo u koncepciji ili u dokumentaciji, zasluživali da im se posveti posebna pažnja. Gotovo je zamrlo izučavanje Dušanovog zakonika, istanjio se rad na ekonomskoj istoriji, nisu sa gledišta medievista iskorišćeni najraniji turski defteri.

Diplomatar, zbirka povelja i akata za srpsku srednjovekovnu istoriju, nije ni do danas izdat. Pomoćne istorijske nauke (numizmatika, sigilografija itd.) prilično su zapostavljene; koriste se izdanja s početka XX veka. Zašto nema više koordiniranog rada u izdavanju građe?

Možda ste premladi da biste primetili da koordiniranog rada nema ni u čemu u oblasti humanističkih nauka. Kad rezimiram tri-desetogodišnja iskustva, zaključujem da sam imao uticaja samo tamo gde sam davao teme magistarskih ili doktorskih radova i tamo gde sam sâm radio. Ima poslova koji se mogu samo kolektivno obaviti, ima poslova koji se mogu obaviti samo posle prilično dugo sticanog iskustva. Povećanje broja naučnika i institucija koje se bave istraživanjima bi moralo biti praćeno uvođenjem sistema i koordinacije, ali

je to izostalo jer su nam aktivnosti potpuno atomizovane.* Kod Diplomata je problem u nečemu drugom, naime u potrebi da skoro svaki akt bude individualno proučen. Naš problem nije u tome što bi izdanja iz XIX veka netačno prenosila tekstove, već u tome što ta izdanja uopšte nisu davala pouzdane podatke o statusu dokumenta (da li je autentičan, sačuvan u originalu ili kasnoj kopiji, da li je interpoliran, u kakvom je odnosu prema drugim ispravama, kakva je njegova hronologija itd.), čak nisu davala ni osnovne podatke o spoljašnjim obeležjima. To se sve mora obaviti za svaki dokument ponaosob, a to, opet, zahteva dugo vreme jer rešenje problema jedne povelje ima posledice po druge, itd.**

Svedoci smo pokušaja da se srednjovekovna istorija koristi u političke svrhe i da se manipuliše podacima o etničkim procesima u srednjem veku kako bi se dokazala autohtonost pojedinih naroda na područjima koja danas naseljavaju. Neke istorijske ličnosti tako postaju sporne jer se dovodi u pitanje njihova nacionalna pripadnost. Budući da u srednjem veku nema nacija u modernom smislu, može li se relativizovati etnička pripadnost nekih srpskih

* Autor se krajem 1970-ih godina zalagao, na primer, za to da se na Filozofskom fakultetu u Beogradu osnuje Centar za pomoćne istorijske nauke, ali njegovo zalaganje nije naišlo na razumevanje. U autorovoj zaostavštini, pored elaborata o potrebi osnivanja tog centra, nalazi se i elaborat za, takođe neostvarenu, Bibliografiju radova iz pomoćnih nauka za srpsku istoriju (paleografija, epigrafika, diplomatika, hronologija, numizmatika, metrologija) sa dodatkom: Bibliografski pregled izdanja srpskih srednjovekovnih akata; poseban elaborat za Bibliografiju za srpsku istoriju srednjega veka (svi datiraju iz 1980-ih), a 2000. g. autor je, u produžetku svog rada na *Енциклопедији српске историографије* (objav. 1997) i *Лексикону српској средњег века* (objav. 1999) sačinio i podroban elaborat za "Leksikon pomoćnih nauka za srpsku istoriju" . (Prim. prir.)

** Vid. sada istorijat rada na tzv. Diplomataru u predgovoru S. Ćirkovića za *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, Књиџа I: 1186–1321*, прир. В. Мошин, С. Ђирковић и Д. Синдик. Београд: Историјски институт, 2011. (Прим. прир.)

srednjovekovnih velikaša ili vladara (npr. Balšića, Miloša Obilića, kralja Marka)?

U savremenim gledanjima na etničke procese nema opravdanja da se suprotstavljaju *etničko* i *nacionalno*, a još manje da se nacije, narodi, plemena, tretiraju kao jedinice u klasifikaciji. To su društvene grupe čiji se realni život mora pratiti, pitati se o tome šta ih je držalo na okupu, po čemu su sebe razlikovale od onih koji grupi ne pripadaju, koliko su bile homogene ili diferencirane, šta je vodilo u pravcu integracije a šta ih je slabilo itd. Istoričar mora biti svestan toga da je svet koji proučava drugačiji svet i da na njega ne može primenjivati svoje predstave i svoja merila. U tom metodološkom smislu se pitanja o etničkim odnosima srednjeg veka moraju "relativizovati" i tretirati u sklopu socijalnog konteksta srednjeg veka. Ali, vi ste mislili i na druge stvari, na natezanja oko toga čiji je ko i čije je šta. I tu bi trebalo ići do dna i videti šta je smisao tih sporova. Najčešće je to prizemno i prostačko otimanje koje govori o savremenim mentalitetima i nema stvarne veze sa istorijom, a pogotovo sa naukom. Ali, neke stvari iz tog kompleksa tiču se *istorijskog interesa* i imaju dublji značaj. Patricijat primorskih gradova bio je nesumnjivo romanski po poreklu, po kulturi, ispoljavao je čak neku vrstu kulturne superiornosti u odnosu na okolni slovenski svet, a ipak su za njega zainteresovani i hrvatski i srpski i crnogorski, ali i italijanski istoričari. Vizantija nije nikakva srpska tvorevina, a mi se njom ipak bavimo i to intenzivno, jer bez nje ne možemo razumeti dugi period sopstvene istorije. Ako se danas makedonski istoričari interesuju za povelje srpskih vladara koje se odnose na gradove ili oblasti današnje Makedonije, to nas može samo radovati, kao što je prirodno da se mi bavimo spomenicima koje su srpski vladari podizali u Makedoniji i onim već spomenutim vladarskim ispravama. To je problem kulture a ne svojine, pa je groteskna krilatica o "dvojnomo vlasništvu", koja se mogla čuti u nekim diskusijama. U tom svetlu ja ne mogu osporavati albanskim istoričarima da se bave Balšićima, koji su očigledno neslovenskog porekla, koji su u svim periodima gospodarili i delovima nesumnjivo albanske teritorije,

i koje su srpski srednjovekovni izvori nazivali “arbanaškom gospodom”. Za mene je sasvim razumljivo da se Balšići javljaju i u perspektivi albanske i u perspektivi srpske istorije.

Izrazite su tendencije da se savremene nacionalne i državne granice projektuju u prošlost. Koliko te granice imaju dugotrajnu istorijsku podlogu, a koliko su samo slika stanja koje su Turci zatekli prilikom osvajanja, na osnovu čega su organizovali svoj administrativni sistem?

Sadržajan odgovor tražio bi da se upustimo u konkretna pitanja o pojedinim granicama, za što sada nemamo vremena. Šteta što i granice, kao velika istorijska tema, nisu dovoljno istraživane. Uzimajući u razmatranje to pitanje s njegove načelne, metodološke strane, moramo zapaziti da projiciranje savremenih granica u prošlost može biti bezazleno, može da potiče od nesposobnosti da se zamisli da je svet nekada mogao biti drukčiji. Međutim, ono može da bude maligno, može da bude nastojanje da se savremene granice učine osovinom jedne istorije postavljene naglavačke, gde uopšte nije cilj upoznavanje prošlosti već legitimisanje, posvećivanje i ideološko opravdavanje odnosa u savremenom svetu. Naizgled naivna Kunderina dosetka da se ljudi ne bore za budućnost već za prošlost ima svoj dubok smisao. Vlast daje mogućnost da se prošlost preuredi u skladu sa potrebama delovanja na svest ljudi, a radi postizanja sasvim određenih ciljeva u budućnosti. Generacije bivaju indoktrinirane lažnom slikom prošlosti, koja neizbežno utiče na stavove, ponašanja i kriterije, srećom ne uvek u smislu koji su želeli inženjeri indoktrinacije. Naravno, sve je to izvan domašaja istoričarâ kao naučnikâ. Mi moramo u meri autonomije i slobode koju imamo nastojati da sve što radimo posluži kritičkom prosvetivanju, a ne izgrađivanju ideologija integracije.

Sa kojim se još problemima susreće srpska medievistika u sistematičnijem i zaokruženijem proučavanju naše prošlosti?

Iscrpan odgovor tražio bi upuštanje u stručna, pa i tehnička pitanja. Ostanimo pri onima koja mogu imati opštijeg interesa za čitalačku publiku. Pre svega, i danas nedostaju snage, iako je istoričara više nego što ih je ikada bilo. Vi znate kako su retke i jedinstvene kombinacije ličnih kvaliteta, erudicije, znanja većeg broja jezika, interesovanja, istrajnosti itd. potrebne da bi se radilo tako da ostane nekakav trajan trag. Ne može svaki pojedinac rešavati sve vrste naučnih problema. Mora se i dalje nastojati da se proširi krug istraživača. Kao drugi problem stavio bih očuvanje i razvijanje *kritičke orijentacije* u smislu savremenih zahteva, u smislu osposobljavanja istoričara srednjeg veka da neprekidno dovode u pitanje i proveravaju misaone instrumente kojima se služe, da budu naročito oprezni prema onome što se kao sasvim prirodna stvar, prećutno, podrazumeva i prema onome što pretenduje na univerzalnost. Na treće mesto stavio bih odbranu od politizacije, opasnosti da političke diskusije i kavga o kojima smo dosta govorili povuku deo istraživača da se bave onim što nije stvarni naučni problem, već izazov trenutka.

Na kojim istraživačkim temama sada radite?

Angažovanje na kolektivnim poduhvatima i u javnim naučnim poslovima imalo je nepovoljne posledice po moje radne planove, tako da se mučim da završim davno započete i znatnim delom urađene poslove. Tu je na prvom mestu knjiga o političkim ugovorima Dubrovnika sa Srbijom i Bosnom, a zatim studije o staroj srpskoj diplomatiji i o školama, obrazovanju i pismenosti.* Najradije bih se posvetio

* Rukopis neobjavljene studije *Politički ugovori Dubrovnika sa Srbijom i Bosnom* nastao 1963. godine (180 str.), a čije je objavljivanje Ćirković odložio sa željom da tu studiju nadgradi, čuva se u njegovoj zaostavštini. Tekst pristupne besede u SANU od 24. marta 1982. svedoči da je Ćirković napisao i opširnu studiju o staroj srpskoj diplomatiji, ali taj rukopis ne nalazi se u njegovoj zaostavštini. (Prim. prir.)

jednom projektu za koji odavno sakupljam građu, a koji se tiče društvene organizacije stočara na širokom prostoru od Albanije do Velebita pri kraju srednjeg i početkom novog veka. Mislim da je to veoma važno za razumevanje novije jugoslovenske istorije.

Ideološke zloupotrebe istorijske nauke*

Tema o kojoj sam prihvatio da govorim, i kojoj ste vi izvoleli pokloniti svoju blagonaklonu pažnju, samo je na prvi pogled jasna i precizno određena. Čim se izbliza zagledaju tri elementa ove teme stvari postaju komplikovanije, koncepti gube oštre konture, pojavljuju se nedoumice i kolebanja. Hoćemo li mi da se bavimo samo i isključivo istorijskom naukom, ili smo zainteresovani za diskurs o prošlosti uopšte, i za predstave i za znanja o istoriji? Kako ćemo prepoznati i izdvojiti iz beskrajnog mnoštva pomena prošlih ličnosti i događaja u najraznovrsnijim kontekstima one koji spadaju u nauku? Šta je potrebno da bismo jednoj naraciji o istorijskoj temi priznali naučni status: hoćemo li polaziti od kvalifikacija autora, karaktera publikacije, ili od zadovoljavanja određenih metodoloških postulata? Mi se, naravno, moramo ograničiti na naučnu historiografiju jer bi se inače naša tema rasplinula, postala bi neobuhvatljiva i neiscrpna. Ali, moramo biti svesni posledica ovog namernog ograničavanja i izolovanja i njegove nepotpunosti. Mi možemo formalno suziti krug autora na naučnike profesionalce, možemo uzeti u obzir samo one tipove publikacija koje zadovoljavaju uobičajene naučne zahteve u pogledu kritičkog aparata i navođenja dokumentarne podloge, ali će

* Deo ovog oglada autor je saopštio na Beogradskom antiratnom maratonu i objavio u listu "Republika" od 15. decembra 1991. Ovde se ogled donosi u integralnom obliku. (Prim. prir.)

nam i tada ostati problem onoga što objavljuju naučnici istoričari u drugim publikacijama, i još veći problem naučnih tekstova relevantnih za istoriografiju koje su napisali ljudi iz nekog drugog esnafa ili takvi koji su izvan svakog esnafa. Ima i suštinskih problema zbog kojih je tako teško izdvojiti i izolovati sferu naučnog u našoj oblasti, onih koje nameće sam naučni život. Pre svega, tu je okolnost da se nauka ostvaruje i razvija kroz dijalog ne samo sa sopstvenom tradicijom, sa idejama i rezultatima istraživača ranijih generacija, kao i kroz dijalog sa naučnicima u svetu, nego i kroz stalnu diskusiju i razmenu sa svojim kulturnim okruženjem koje je prostrano i slojevito. Ovaj dijalog sa kulturnom sredinom ima veliki značaj upravo sa gledišta nezavisnosti ili ideološkog instrumentalizovanja. Očigledno je da on ne spada u celini u istorijsku nauku, ali je isto tako očigledno da bismo zanemarivanjem ovog dijaloga prevideli veoma važan aspekt naše teme, zanemarili mehanizme i puteve uzajamnog uticanja, motive ideološke upotrebe i zloupotrebe istorijske nauke.

Oni koji proučavaju nauke sa opštijih filozofskih i metodoloških stanovišta odavno su zapazili da je svako naučno stvaranje društvena aktivnost i da socijalni i kulturni kontekst dolazi do izraza i kod nauka koje su u najvećoj meri egzaktne i teorijske. Nije teško predočiti sebi koliko je snažniji i koliko mora biti delotvorniji uticaj tog konteksta kod onih naučnih disciplina koje nemaju eksperiment ni formalizaciju postupaka, koje se ne služe teorijskim modelima i imaju sasvim nesavršene oblike verifikacije, disciplina kod kojih tako mnogo stvari zavisi od individualne procene istraživača. Među takve nauke spada, neosporno, i ona koja istražuje zbivanja u prošlosti i referiše o njima. Neke njene osobenosti veoma su važne sa gledišta naše današnje teme, a to je pre svega zametna i često teško ostvarljiva verifikacija. Ako vi kao specijalista u nekom slabo istraženom području utrošite desetak godina na otkrivanje i prikupljanje dokumentacije, mala je verovatnoća da će neko posle vas da prolazi taj isti put kako bi proverio iscrpnost vaše građe, kriterije vašeg izbora i valjanost vašeg tumačenja. Naučna kritika je prisiljena na to da na osnovu mestimične provere pojedinačnih teza i zapažanja o celini vašeg izlaganja sudi o vašoj

metodološkoj korektnosti. Verifikacija se u nauci o istoriji stvarno vrši kroz dugotrajan proces nagomilavanja i suočavanja rezultata, pa zbog toga radovi tako sporo zastarevaju, zbog toga davno prevaziđeni koncepti i merila dugo deluju iz prošlosti, prenoseći ponešto od negdašnjih ograničenosti ideologija i predrasuda. Stvari stoje povoljnije sa verifikacijom teza opšteg karaktera, zaključaka oslonjenih na veliki broj specijalnih istraživanja, jer je tu moguća konkurencija i srazmerno često kritičko proveravanje, mada i tu najdublji temelji ostaju najmanje kontrolisani. U svakom slučaju, poverenje u istraživača pojedinca i poverenje u kolektive kojima je prećutno poverena naučna kritika igra ogromnu ulogu. Oni koji su upućeni na to da se služe rezultatima istoričara imaju mnogo razloga da neguju i podstiču naučnu kritiku i da zahtevaju visoke standarde u ocenjivanju rezultata.

Druga važna osobenost nauke o istoriji, nezaobilazna s gledišta naše teme, jeste difuznost i praktična neograničenost predmeta, jer sve može biti proučavano sa svih mogućih aspekata u svim mogućim razmerama, može biti posmatrano izbliza i izdaleka. Odričući se parcijalnog pristupa i pretendujući na to da obuhvate "totalitet" istorijskog procesa, istoričari opšteg tipa, oni iz esnafa kome i sam pripadam stavljaju se u položaj kormilara koji brodom upravlja bez kompasa. Istoričar matematike ili muzike mogu se u izdavanju svojih predmeta i u prepoznavanju njihovih struktura osloniti na poznavanje matematike odnosno muzike, čak i istoričar privrede može da nađe u teorijskim ekonomskim disciplinama putovođu koji će mu pomoći da iz beskrajnog šarenila pojava izdvoji one koje su ekonomski relevantne i uoči veze među njima. Međutim, istoričar totaliteta istorijskog procesa nema teoriju kojom se može poslužiti, on će u svojim traganjima za "totalitetom" ići stazama koje su utabali raniji istoričari ili širokim putevima koje su trasirale ideologije. Nepotpunost i nesavršenost verifikacije, te velika uloga poverenja u naučnika i naučne kolektive, predstavljaju jednu, ljudsku brešu u odbrani naučnosti historiografije; nepostojanje teorijske podloge predstavlja drugu, još veću, načelnu brešu, obe su pod pritiskom i obe su slabo branjene.

I drugi bitan element naše teme, ideologija, shvata se na različite načine. Uz stare razlike između veoma uopštenog shvatanja ideologije kao “iskrivljene svesti” i vrlo ograničenog shvatanja ideologije kao zaokruženog i sistematizovanog pogleda na svet, došle su nove, neke izrazito selektivne i proizvoljne, kad se, npr., ideologija vezuje za indoktrinaciju iz perioda jednopartijskog monopola a ni za šta drugo što tom periodu prethodi. U ovom izlaganju ideologija će se posmatrati kao rezultat socijalne i kulturne ograničenosti stanovišta i vidokruga, što može imati vid jednostavnog izobličenja pod uticajem socijalne situiranosti ili parcijalnog interesa, ali i oblik koherentnog i ambicioznog “svetonazora”. Ukoliko je ideologija obuhvatnija i složenija, utoliko je veća verovatnoća da će uključivati u sebe i pogled na prošlost nezavisan od nauke ili oslonjen na nauku, nastojeći da svojim tezama pribavi naučni autoritet.

Najveću pažnju mora privlačiti ideologija koja je sebe samu tako definisala i koja je sebe stavljala na visoko mesto iznad nauke i njene objektivnosti i “faktografije”. Ona, ipak, ne bi smela da zakloni od našeg pogleda druge ideologije, aktuelne ili prošle, a još uvek uticajne, manje obuhvatne ali više zainteresovane za prošlost, kao što su nacionalne ideologije, “jugoslovenska ideologija”, dinastička ideologija, različite ideologije političkih pokreta i stranaka, crkveno-političke ideologije itd.

Najzad, izabравši da govorimo o zloupotrebama, naglasili smo vrednosnu orijentisanost. Neće se moći izbeći pitanja o socijalnoj angažovanosti i instrumentalizacijama istorijske nauke, o uzajamnim uticajima nauke i kulturne sredine kojom je okružena. Ali, glavni interes je usmeren prema ideološkim izobličenjima do kojih dolazi svesno, mada su masovnija – i za samu nauku aktuelnija – ona izobličenja do kojih dolazi nesvesno usled nekritičnosti, ulovljenosti u ideološke zamke.

Kako je po našem uverenju prikriveno vrednovanje pomoću prećutne hijerarhije i vrednosno obojenih termina, zajedno s podmetanjem parcijalnih merila kao univerzalnih, često primenjivan oblik ideološke manipulacije, smatramo da smo dužni da učinimo vidljivim

svoja merila i kriterije. Mi držimo da je dobro ono što afirmiše univerzalne vrednosti slobode i demokratije, mira i razumevanja među narodima, ravnopravnost i poštovanje ljudske ličnosti, što doprinosi duhovnom i materijalnom bogaćenju, smatramo da su u kulturi poželjni istinoljubivost, objektivnost i tolerancija. Zloupotrebom istoriografije kao bitnog dela nacionalne kulture može se smatrati, među ostalim, raspirivanje mržnje, nacionalne, klasne ili grupne isključivosti, podsticanje fanatizma.

Polazna tačka u našem razmatranju mora da bude pitanje o socijalnom angažmanu, traženje odgovora na pitanje koje je nekada tako zbunjivalo Marka Bloka: "čemu služi istorija". Lako je složiti se o tome da se rad istoričara odvija u društvenom kontekstu, lako je prihvatiti da su rezultati tog rada namenjeni društvu i da imaju neku funkciju; teže je, međutim, postići saglasnost o tome na koji način se ta funkcija konkretno ostvaruje. Sami istoričari nastupali su u različitim ulogama: advokata, sudija, svedoka, prosvetitelja, vođa, i te se uloge jedva daju svesti na neku zajedničku osnovu, a nije ostala, čini se, jednaka ni društvena angažovanost discipline u celini.

Kako svaka epoha ima svoj osobeni način na koji se suočava i nosi sa svojom prošlošću, doba racionalizma, prosvećenosti i moderne nauke nametnulo je potrebu da se nasleđene istorijske tradicije ne samo obogate, nego i pročiste, tako da mogu izdržati sud razuma i naučnog duha koji je uzimao maha i ubrzo preovladao. Promena se, kao što je poznato, dogodila u krilu etničkih odnosno nacionalnih kultura, a glavno oruđe promene bila je istorijska kritika koja se javila u vidu ujednačenih postupaka i tehnika razlikovanja autentičnog od krivotvorenog, utvrđivanja okolnosti nastanka izvora i puteva njihovog tradiranja te u vidu metodičnog proveravanja verodostojnosti, razlikovanja tačnog i netačnog, obaveštenog i neobaveštenog, objektivnog i tendencioznog, čemu se, kasnije, pridružilo razlikovanje različitih dimenzija značenja. Učena istoriografija ojačana kritikom zauzela je mesto dotadašnjih legendi o poreklu, dinastičkih tradicija, epskih ratničkih hronika, proširivši u značajnoj meri istorijsko interesovanje i prepoznavši mnoge mitove i legende. Preuzela

je i njihovu funkciju integrativne ideologije. Sažete i popularne verzije pogleda na nacionalnu prošlost, dobijene od naučne istoriografije posredstvom škole i opšteg prosvjećivanja, dospele su u samu srž nacionalne istorijske svesti.

U našem stoleću, naročito u drugoj polovini, pod uticajem čitavog spleta spoljnih i unutrašnjih činilaca došlo je do pojave i afirmacije nove dimenzije istorijske kritike. Pored istorijskih izvora ona je obuhvatila i sredstva kojima se sama nauka služi u istraživanju i izlaganju: konceptualni aparat, kriterije, terminologiju, prećutne pretpostavke. Pored toga, nova kritika je otvorila oči i za situiranost istraživača i ograničenost njegovog vidokruga. Naučnost rezultata naučne istoriografije je time bila uzdrmana, nepoverenje zbog sudaranja sukobljenih verzija i male mogućnosti odlučnog i ubedljivog (u smislu prirodonoaučnih standarda) potvrđivanja ili opovrgavanja je pojačano, Klio je izgubila još ponešto od svog renomea. Ali, na duge staze gledano, promena se pokazuje kao blagotvorna: zajedno sa naučnim rezultatima prenosi se i procena stepena njihove sigurnosti i eventualna ograničenost, što vraća poverenje i povećava stepen upotrebljivosti rezultata, makar za druge nauke koje su zainteresovane za istoriju.

Afirmacija ove nove kritike, koja uključuje sopstveno stanovište i celokupan intelektualni instrumentarij, utiče i na opšti položaj istoriografije u kulturi i njen socijalni angažman. Time što se otkriva ograničenost i parcijalnost stanovišta istraživača, njihova zavisnost od opštih ideja sredine i shvatanja o vrednostima, što se prepoznaju nacionalni i lokalni ili grupni kriteriji, i nastoji da se oni zamene univerzalnim, smanjuje se izolacija i začaurenost nacionalne istoriografije, ali se istovremeno osporava njena integrativna funkcija. Nauka o istoriji ne prihvata ideološku funkciju, već postaje deo kritičke svesti, oblik suočavanja sa prošlošću kulture koja je osetila potrebu da se emancipuje od svake ideologije.

Naučna istoriografija, kritička u dvostrukom smislu, učestvuje u dijalogu sa kulturnim ambijentom sastavljenim od mnogobrojnih i veoma različitih elemenata: od drugih nauka sa kojima se razmenjuje, preko svega što čini umetnički i literarni život, do popularnih

predstava i stereotipa o sebi i drugima. U svemu što čini ovo okruženje, osim u naukama, veoma su jaki uticaji savremenih i prošlih ideologija. Ograničavanje i suzbijanje ideološkog monopola je otvorilo vrata ideološkom pluralizmu, koji će se s vremenom upotpunjavati i stabilizovati. Iz svega što je dosad rečeno vidi se da je mesto naučne historiografije na kritičkoj strani.

Upadljivo je da novi nacionalni preporodi nisu spregnuti sa historiografijom na način na koji su bili preporodi u XIX veku. Naučne historiografije bile su tada miljenice nacionalnih pokreta u svim evropskim zemljama. U znaku nacionalnog "buđenja" rođene su brojne kolekcije izvora, periodične publikacije, učena društva i institucije; u periodima nacionalnih borbi nastala je bogata i vredna naučna istorijska literatura sasvim nezavisna od patriotske publicistike i propagande. Kod savremenih političkih pokreta nadahnutih u manjoj ili većoj meri nacionalnom ideologijom, ne primećuje se nešto slično. Oni u svom interesovanju za nacionalnu prošlost ne osećaju potrebu da se oslone na savremenu naučnu historiografiju, već se okreću tekstovima iz prošlosti, dajući prednost publicistici i piscima izrazito nacionalno angažovanim. Savremeni istraživači su sumnjivi zbog konformizma u periodu jednopartijskog ideološkog monopola, pri čemu se previđa, ili se svesno zabašuruje, intenzivna povezanost naše nauke sa naukom u svetu i globalna priroda kritičke usmerenosti historiografije. Pravi razlog rezervisanosti i odbojnosti prema savremenoj naučnoj historiografiji jeste u odbijanju njene kritičke antiideološke orijentacije.

Iz svega što je do sada rečeno može da se zaključi da pitanje o upotrebi i zloupotrebi istorijske nauke može da se razmatra u kontekstu naučnog života, kroz usmerenost i angažman naučnoistraživačkih programa, metodološki nivo publikovanih rezultata, ali isto tako i u kontekstu dijaloga između istorijske nauke i kulturne sredine u kojoj egzistira. Prvi aspekt je temeljniji i jednostavniji, ali se njim iscrpljuje samo deo naše teme i to onaj manje zanimljiv.

Pod uticajem kritičke samorefleksije istorijska nauka u svetu i kod nas nastoji da drži pod kontrolom neizbežnu ograničenost stajališta i horizonata, i direktno se suprotstavlja apsolutizovanju stanovišta,

kriterija, perspektiva, podmetanju parcijalnog kao univerzalnog. U tom smislu može se govoriti o suprotstavljenosti istorijske nauke aktuelnim ideologizacijama i njenom zadatku da razotkriva ideologizacije u epohama koje proučava. Prirodan i normalan razvoj nauke traži slobodu i autonomiju neophodnu za izvršavanje njenih kritičkih zadataka. Iz toga sledi da bi bila zloupotreba prisiljavati nauku da napusti kritičku usmerenost i potčini se bilo kom ideološkom pritisku, da se natera da zastupa bilo čiji parcijalan interes.

Kako se kod nas naučnoistraživački programi stvaraju i formulišu uz učešće onih koji treba da ih realizuju, i kako se u naučnim institucijama i organima prati realizacija naučnih programa, može se reći da nema nastojanja da se naučni život u oblasti istorijske nauke ideologizuje u smislu potčinjavanja određenoj ideologiji i posebnom interesu. Iz toga, naravno, ne sledi zaključak da nikakvih problema nema. Oslanjajući se na lična zapažanja, ukazao bih na inerciju iz delovanja u prethodnim decenijama, naročito u oblastima u kojima je službena ideologija bila naročito zainteresovana (radnički pokret, rat 1941–1945, političke stranke), gde se događa da se tematika formuliše u ideologizovanoj optici i gde se još uvek susrećemo s pojavom da se apsolutizuju parcijalna merila, da se ono što je dobro za jednu partiju prihvata kao dobro za ceo narod, itd. S druge strane, iz krugova samih istraživača dolaze nastojanja da se u prvi plan istakne nacionalna, srpska tematika. To nije bez veze sa oscilovanjem između užeg srpskog i jugoslovenskog ideala, i samo po sebi ne ugrožava istorijsku nauku i njenu kritičku orijentaciju, mada ravnotežu treba čuvati isto kao i prednosti širokih horizonata. Nepoželjno bi bilo takvo tematsko sužavanje koje bi dovodilo do metodološkog siromašenja zbog presecanja veza sa okolnim svetom, gubljenja komparativne perspektive, gušenja komunikacija sa svetskom naukom.

Kao što je već isticano, istorijska nauka je deo kulture, profilisan i samostalan, u neprekidnoj recipročnoj razmeni sa celinom. Iz kulturne sredine dolaze podsticaji i izazovi, deo zadataka istorijske nauke, u tu sredinu odlaze njeni rezultati s ciljem da na nju utiču. Komunikacija je živa i složena i ovde je ne možemo podrobnije prikazivati, možemo

samo upozoriti na to da su brojne istorijske teme postale aktuelne u kontekstu nekog političkog ili ideološkog spora i tu dobile osobeno značenje, tako da se ne mogu naučno rešavati dok se ne “prevedu” u oblik naučnog problema.

U svim nacionalnim ideologijama već stoleće i po – pa i duže od toga – veliki značaj pridaje se autohtonosti, starini na određenom tlu, zatim starim etničkim i državnim granicama, i za sve to se vezuju određena prava i iz toga se izvlače posledice po aktuelni politički život. Jasno je da ovo poslednje ne može da bude predmet ekspertize istoričara; to spada u ideje o svetu u kome žive oni koji se spore, a ne svetu iz koga su granice. S druge strane, činjenica da su pomenute teme ispolitizovane i ideologizovane, ne znači da će se nauka ideologizovati ako ih tretira i rešava po svim pravilima zanata, ako tačno utvrdi okolnosti seoba ili ako precizno povuče graničnu liniju.

Kulturni život je, naročito u ustalasanim vremenima, prepun iza-zova ovog ili sličnog tipa. Istorijska nauka, po mom uverenju, ne treba da ih izbegava, ali je dužna da najpre razmrsi čvor i ustanovi gde je stvarni problem i odvoji ga od naslaga iz kasnijih vremena i motiva koji potiču iz drugog konteksta. Naravno, rešenje naučnog dela problema, recimo utvrđivanje granica Dušanovog carstva, neće zaustaviti špekulacije o pravima, eventualne pretenzije, niti će uticati na upotrebu te granice u raznim mogućim kontekstima. Istoričari, kao uostalom i drugi naučnici, nisu gospodari rezultata koje jednom predaju javnosti. Više nego drugi naučnici oni treba da izvuku pouku o tome da treba podržati popularizaciju i opšte istorijsko prosvetćivanje.

Drugi, za nauku nepovoljniji, ali s gledišta naše teme važniji vid dijaloga, jeste onaj u kome se istoričari-stručnjaci neposredno uključuju u sporove u celoj širini ne razdvajajući njihove slojeve i komponente, kad se, recimo, na tezu crnogorske separatističke nacionalne ideologije o kontinuitetu autohtonog domaćeg stanovništva, predaka današnjih Crnogoraca, na tlu Crne Gore, odgovara isto tako paušalnom tezom o srpskom kontinuitetu, ne raščlanjavajući ceo kompleks na sve ono što je bitno za razvoj etničkih odnosa, ne osvrćući se na

razlike u teritorijalnim okvirima, periodima, razlike između gradova i zaleđa itd.

Ovaj primer pokazuje, a to se potvrđuje i na mnogim drugim, da učešće istoričara u dijalogu sa kulturnim okruženjem neizbežno otvara vrata prodoru ideoloških ograničenosti i jednostranosti, šablona i ideologema. Tu je pre posredi nesposobnost odbrane, nekritičnost, nego zloupotreba. Veoma je mnogo puteva i načina kojima se ideološki uokvirenim i prepariranim pitanjima može izdejstvovati ideologiziran odgovor sa naučnom dokumentacijom i argumentacijom. U okviru ovako kratkog pregleda ne možemo pružiti fenomenologiju velikih i malih padova, ali možemo dati pregršt tipičnih slučajeva.

Kao što je već rečeno, ideologizacije najčešće polaze od apsolutizovanja jednog stanovišta, posebnog interesa, jednog shvatanja o vrednosti, one ih rasprostiru na sva vremena i tla. To se činilo u svim istorijskim periodima i istoričari se sa tim susreću u svojim izvorima, u spisima svojih učenih prethodnika, u shvatanjima svojih savremenika. Za nas je najvažniji onaj poseban slučaj ideologizacije kad se apsolutizuje stanovište onog ko govori o istoriji, kad se usled toga prećutno brišu razlike između njegovog sveta i sveta kojim se bavi i kome pripisuje svoje predstave i preokupacije. To je vid neosetljivosti za istorijsko, koja je česta i uticajna, koja ima razorne posledice po istorijsko mišljenje i nauku ako se u nju neopaženo uvuče. Javlja se u čitavom nizu varijeteta. Svima je poznat onaj oblik neosetljivosti kada se ljudi davnih epoha i drugačijih društava i njihovi činovi procenjuju po našim merilima, ili kad se crkvi i veri u srednjem veku pripisuje uloga i uticaj koje ima u našem svetu. To može da bude rezultat slepila za razlike, skućenih horizonata, ali može da bude i svesno potiskivanje u istoriji, koje samo prati potisnutost crkve u aktuelnom životu. U tom slučaju ima razloga da se misli na zloupotrebu kao i kod svih manipulacija kojima se primerima iz istorije utiče na svest savremenika, naročito na njihove vrednosne orijentacije.

Drugi vid ove slabosti predstavlja konstruisanje kontinuiteta, izjednačavanje nas sa našim precima ili verskim ili političkim prethodnicima, što ima za posledicu stapanje ondašnjih i današnjih simpatija i

antipatija i što podrazumeva solidarnost – u smislu da smo dužni da budemo pristrasni na strani “svojih” u svim situacijama. Ovaj oblik apsolutizacije je prisutan u različitim ideologijama i jednako deluje protiv objektivnosti, bez obzira na to da li je reč o radničkoj klasi, o našoj crkvi ili našoj naciji. I ovde se čini da ima svesnih zloupotreba kad se pretenduje da se stvar “svojih” mora staviti iznad naučne istine i kad se načelno ne prihvata to da bi “naši” i drugi mogli biti na ravnoj nozi i zasluživati jednak tretman.

Daleko sofisticiraniji a i rašireniji je onaj vid ove slabosti koji se ispoljava u karakterističnom teleološkom pristupu: iz prošlosti se kao dostojno istraživanja i prikazivanja bira samo ono što dovodi do našeg sveta, a sve ostalo kao da ne zavređuje pažnju. Usled tog nacionalno-ideološkog stava sasvim je izobličena istorija etničkih odnosa i u njoj jedva da ima Romana, Vlaha i drugih, u međuvremenu iščezlih društvenih grupa. Paradne primere tog izobličavanja pružao je pogled na istoriju “jugoslovenske ideologije”, osetljiv za sve što je ličilo na približavanje i povezivanje plemena i naroda među Južnim Slovenima, a potpuno slep za stoletnu razdvojenost i nepoznavanje, sasvim prirodno i obično u slabo integrisanim društvima, kao i za prepreke na putu tom ujedinjenju – sve primetnije što je približavanje više napredovalo.

Jedan podvarijetet ideološkog izobličavanja tiče se istorijske perspektive, podrazumeva da su u svim vremenima na pozornici bili isti narodi i države koji danas imaju važne uloge. Narodi se ne posmatraju kao rezultati dugotrajnih i složenih istorijskih procesa, nego su, u toj izvrnutoj perspektivi, protagonisti od samog početka. U spoju s prastarim romantičarskim pogledima na narode i njihove istorije, ovaj vid apsolutizacije morao je svakom modernom narodu/naciji naći daleke pretke. Ukoliko u XIII ili XIV veku ne nalazite Crnogorce ili Makedonce, osudiće vas da ne priznajete te nacije bez obzira na to što izričito tvrdite suprotno imajući u vidu savremeni svet i demokratske principe. Nije se prestalo sa traženjem nekog supstrata Muslimana u vremenu pre nego što se islam raširio u našim zemljama.

Sa ovakvim, nesumnjivo ideologiziranim predstavama povezana je zloćudna sklonost da se sve iz prošlosti podeli poput imovine, bez ostatka. Nije se slučajno uvrežio termin "kulturalna baština". Takvo presecanje nekadašnjih celina i omeđavanje unazad nije moglo da ne stvori probleme s obzirom na velike razlike između epoha i velike promene u periodu od srednjeg veka naovamo. Uzaludne su bile opomene da se više niko ne spori o pripadnosti Karla Velikog ili Erazma Roterdamskog, nego da se stavljaju u politički, kulturni, etnički kontekst vremena u kome su živeli i delovali. Nisu pomagala upozorenja da nije adekvatno kulturnim pojavama i dobrima pristupati s konceptom vlasništva, da isključivanje drugih umanjuje interesovanje u kome dolazi do izraza vrednost pojedinih dela ili spomenika. Ako za neki manastir u Makedoniji interesa imaju i Srbi zbog ličnosti ktitora i vremena nastanka, i Grci zbog vizantijske umetnosti, utoliko bolje za Makedonce, u čijoj se sredini manastir čuva.

Prateći puteve i kanale kojima istorijska nauka tokom dijaloga sa kulturnom sredinom može recipirati ideologiju, moramo zapaziti eksplicitno ili implicitno prihvatanje izvesnih ideoloških postulata metodološkog karaktera ili preuzimanje prećutnih opštih hipoteza kao što su determinizam, zavisnost "nadgradnje" od "baze" i sl. Ne samo u popularnim predstavama, nego i u literaturi koja ima naučne pretenzije podrazumeva se delovanje zakonitosti u istoriji, operiše se sa promenama po evolucionoj shemi, tako da viši i složeniji oblici smenjuju niže i jednostavnije, itd. Odavno je zapažen ideološki karakter učenja o "istorijskoj neminovnosti" kojim su privlačeni i mobilisani pobornici revolucije, čiji neumitni hod niko ne može zaustaviti itd. itd. Samo je naizgled paradoksalno to da je jedna izrazito voluntaristička politička filozofija propagirala fatalistički pogled na istoriju. Jednom prihvaćena, "istorijska neminovnost" se širila i primenjivala u mnogim oblastima. Podsetiću na pustoš koju je ostavila u spoju sa ideologijom "integralnog jugoslovenstva", koja je istoriju naroda u Jugoslaviji predstavljala kao neminovan proces zbližavanja i ujedinjavanja.

Determinističkoj tezi ne možemo da suprotstavimo vladavinu "slobodne volje", jer bi to bilo ništa manje ideološko izobličenje. Možemo

i moramo da upozorimo na potrebu opreznosti prema apriornom determinizmu i kao odbranu preporučimo oslanjanje na čvrsto empirijsko tlo, osvetljavanje odnosa između onog što je bilo restrukturirano i dirigovano iz prošlosti i onoga što se snagom angažovanja moglo promeniti u svom konkretnom kontekstu.

Već je ranije nagovešteno da za našu temu veliki značaj imaju pitanja o vrednostima. Sasvim je prirodno da ideologije imaju svoje skale vrednosti i da vrednosnim terminima boje govor o aktuelnim ili prošlim društvenim pojavama. Istoričar bi morao da prepozna te ideološke boje i da rekonstruiše vrednosne hijerarhije ideologija koje proučava, ne bi smeo nekritički da asimilira parcijalne ideološke vrednosti i da ih prihvati i predstavlja kao univerzalne, ne bi smeo, da kažem prostije, da meri i otseca merilima koja je preuzeo od svojih junaka. To, naravno, nije jednostavno; ranije smo se obarali na nekritičko apsolutizovanje merila svoga vremena i svoje kulture. Istoričari bi baš u odbrani od nevidljivog i podmuklog ideološkog uticaja morali da posvećuju problemu vrednosti i vrednosnih sudova veću pažnju, morali bi da svoja merila javno pokažu i odbrane. Nažalost, oni su u ovoj sferi gotovo bespomoćni. Tradicionalna metodologija je ovu vrstu problema tretirala u sklopu pitanja o tendencioznosti i objektivnosti. Ona nije upozoravala na specifične zadatke kritike kada se bavi iskazima o dobrom ili lepom u istorijskim izvorima. Kasnije su došle i opšte metodološke orijentacije neosetljive za problematiku vrednosti.

Čini se da je za rad istoričara, za njegovu metodologiju, za logiku njegovih istraživanja, veoma važno to da razlikuje sudove ili termine koji govore o egzistenciji nečega i nekim atributima istoga i one sudove i termine koji govore o našem odnosu prema tom predmetu. Ta razlika je fundamentalna i može približno da se uporedi sa razlikom između brojanja i merenja. Zašto o ovome govorim u okviru teme o ideološkim zloupotrebama? Zbog toga što se ovde opet, ali na odlučniji i egzaktniji način, javlja problem stajališta i ograničenosti horizonta istoričara. Ukoliko držimo pod kontrolom svoj odnos prema nekom predmetu, tj. što eksplicitnije uspemo da izrazimo taj odnos, to ćemo manje biti u opasnosti da druge zavedemo, da nehотиčno

ideologiziramo. To počinje već kod izbora predmeta kojima posvećujemo našu pažnju, onoga što svojim interesovanjem i istraživanjem učinimo istorijskim. Nisu li balkanski istoričari tokom poslednjih 150 godina pokazali da su im naročito bliski i važni politički događaji i ljudi, nisu li oni tom svojom dubokom ali nikad otvoreno priznatom i obrazloženom simpatijom doprineli onome što danas svet ironično naziva “viškom istorije”? Nije li taj “primat političkog” u našoj slici o nama samima među najvećim ideološkim izobličenjima, ne potiče li otuda sugestija da su borenje i natezanje, trvenje i suprotstavljanje (uključujući krv i nasilje) iznad stvaralaštva i napretka u civilizovanju?

Privodeći kraju ovo izlaganje, želim da se izvinim onima koji su, s obzirom na mesto i vreme, očekivali odlučnije i konkretnije razobličavanje onih u našem esnafu koji u ovom tragičnom vremenu ne stišavaju i ne pozivaju na razumevanje i toleranciju, koji podržavaju nasilje zavaravajući se verovanjem u to da se zlim sredstvima mogu postići plemeniti ciljevi. Među raspirivačima netrpeljivosti ima, svakako, i istoričara, a u borbenom govoru istorijskih tema i “argumeta” ima na pretek. Ali, da li je to istorijska nauka? Sme li se na njena pleća stavljati teret odgovornosti za sve ono što se kaže, napiše i objavi o prošlosti. Prošlost nije rezervat ili zabran istoričara, ona je svima dostupna. Ukoliko vreme protiče istorijom kod nas bivaju zaočupljeni bukvalno svi, prilagođavajući istorijske teme svom duhovnom nivou i intelektualnom horizontu.

Istoričari imaju u svojoj nadležnosti samo mali deo istorije, ne beznačajan po obimu i uticaju, ali višestruko ograničen. Oni snose punu odgovornost za ono što stvaraju u svojoj disciplini, ali oni snose i deo odgovornosti za dijalog sa sredinom, koji bi morali da vode revnosno i u kome bi morali da nastoje da im se glas čuje i da bude od uticaja. Ali, to ne zavisi samo od njih, morali bi da imaju podršku svih onih koji razmišljaju o načinu na koji se naša kultura suočava i nosi sa svojom istorijom.

Istorijska nauka i modernizacija

Pridružujući se pozdravima i željama za uspešan rad ovog u mnogo čemu nesvakidašnjeg naučnog skupa*, govorim kao pojedinac, jer nisam zatražio ovlašćenje da to učinim u ime naučnih ustanova u kojima radim ili naše još nepreporučene staleške organizacije. Verujem, ipak, da nisam sasvim usamljen, da bi mi se mnogi istoričari pridružili, utoliko pre što u ovom slučaju ne moraju da čekaju da bi čuli šta su učesnici skupa korisno uradili, budući da je već nekoliko nedelja pred nama ono što su oni pripremili u obliku knjige sa 37 priloga. Ono što obično dolazi mesecima, a nekada i godinama posle održanog skupa, ovde mu prethodi. Istraživanja autorâ su prezentovana i otvorena za prvi talas organizovane, koncentrisane i usmerene kritike, koja će, uz pretresanje i ocenjivanje svakog priloga, moći da proverava i procenjuje i kako su svi međusobno usklađeni i povezani u celinu, a i da ceni odnos te celine ukupnog istraživanja prema velikoj i složenoj temi modernizacije kojoj je skup posvećen.

Rasprava koja danas bude započeta ispuniće, po svojoj prilici, neku novu svesku, koja će upotpuniti, zaokružiti i uokviriti prvu, tako bogatu predmetima – temama u kojima se prelama neki deo onoga što se podrazumevalo pod *procesima modernizacije*. O tome se govori u više priloga izričito i sa oslanjanjem na teorijsku podlogu, što je

* Govor prilikom otvaranja naučnog skupa "Srbija u modernizacijskim procesima XX veka", održanog u organizaciji Instituta za noviju istoriju Srbije krajem septembra 1994. Objavljeno u časopisu *Tokovi istorije 1–2* (1993) [1995]. (Prim. prir.)

inače retko kod historičara. Jer sa teorijama, kako to biva, uz mnogo pomoći dolazi i nemalo problema.

Koncept *procesa modernizacije*, kako je široko shvaćen i primenjen u priložima koji čine ovo istraživanje, obuhvata svakako i nas same kao subjekte i objekte. Opravdano je pitati se o tome kako se ukupna modernizacija reflektovala u ogledalu historičarske discipline, a još više o tome kako se društvo koje je zahvaćeno modernizacijom suočavalo sa svojom prošlošću, jer pokušaj racionalnog, kritičkog, naučnog upoznavanja istorije je samo deo, ne uvek najuticajniji ni najreprezentativniji, opšte zaokupljenosti tradicijom.

Pitajući se o tome kako smo se i koliko sami modernizovali, pri-setićemo se pre svega pobede kritičke orijentacije u istoriografiji na samom pragu XX veka. Još pre smrti Ilariona Ruvarca (1905), *kritička škola*, čije se utemeljenje njemu pripisuje, trijumfovala je u svim oblastima, od krugova istraživača do škola. Pobeda kritičkog pravca je značila afirmaciju modernizatorskih nastojanja, i to se s pravom naglašavalo, a manje se zapažala njena ograničenost na strogu nauku, koja se zatvorila i izolovala, te na usku tematiku, određenu predmetima u kojima je narodna tradicija imala svoju verziju (te predmete moglo bi da zastupa pitanje je li bilo “kneževe večere?”). Sa veće udaljenosti, manje fascinirani Ruvarčevim polemičarskim bravurama, sve bolje vidimo da je stvarnu modernizaciju izvršio, ili bar snažno započeo, Stojan Novaković.

Od trijumfa *kritičke škole* pravila se neka vrste mitologije, isticao se kao dokaz superiornosti te škole nad drugima koje nisu izazvale sličan bučan raskol među historičarima. Sugerisalo se da se Ruvarac izborio i da je za sva vremena obezbedio kritičnost srpskoj istoriografiji, kao da se zadaci i izazovi kritici i kritičnosti ne javljaju uvek u novom vidu, u svakom periodu, u svakoj generaciji. Stavom koji ima prema sopstvenoj tradiciji srpska istoriografija pre bi se mogla uvrstiti među elemente tradicionalizma nego među činioce dinamizma i intelektualne emancipacije. Razvoj pojedinih oblasti istraživanja pokazuje kako se ona ipak menjala, prilagođavala, usavršavala pod uticajem raznovrsnih uzora i izazova.

Jedan od većih izazova bio je onaj koji je zahtevao da se pođe korak dalje od kritike izvora – do kritike misaonih oruđa kojima se historičari služe i do kritičke analize dijaloga između historičara i publike. Drugi izazov je došao iz društvenih nauka u vidu onoga što, kratkoće radi, nazivamo kritikom ideologije, uviđanjem da je svako stanovište ograničeno, da su naša sredstva mišljenja i izražavanja historijski uslovljena, da su pretenzije na apsolutno i univerzalno važenje problematične. Ovaj izazov je bio utoliko značajniji što je historiografiju doveo u bitno drukčiji položaj: od poštovanja dostojne nauke pretvorio ju je u sumnjivo oruđe propagande i zarobljavanja uma. Novi prostori i nova sredstva kritike u samoj disciplini nisu mogli da preduprede opštu relativizaciju i instrumentalizaciju predstava o historiji, ono tako često izjednačavanje rezultata generacija naučnika sa fikcijama i fantazijama metodološki nepismenih i moralno neuračunljivih diletanata.

Moglo bi se nastaviti sa navođenjem izazova modernizacije, pominjući one koji potiču od složenosti i gustine zbivanja, od onoga što neki nazivaju “ubrzanje historije”, preteranog obilja izvora itd., ali ovo nije pravi povod za iscrpno izlaganje metodoloških problema. Važnije mi se čini da konstatujem da se na te izazove nastojalo da se odgovori promenama, prilagođavanjem, ugledanjem na one koji su otišli dalje, intenziviranjem dijaloga s drugim naukama, sa historijskom naukom u drugim zemljama.

O dostignutom stepenu modernosti u jednom delu našeg esnafa svedoči i način na koji su sagledani, analizirani i ovom skupu predstavljeni *modernizacijski procesi*. Modernost je prepoznatljiva u tematskom širenju, u otvorenim očima za problematiku koja je teško obuhvatljiva pogledom, uočljivu u neizmernom mnoštvu sitnih i krupnih predmeta. Gde sve možemo videti modernizaciju na delu? Ne uključuje li ona sve ono što je ova sredina upoznala kao novo u proučavanom periodu u svim sferama života, pre svega u naukama, tehnicima, granama umetnosti itd.? Organizatori istraživanja su sami na to upozorili uviđajući da njihovo polje mora biti negde u sredini između opštih procesa u celom društvu, gde je tek ponešto relevantno sa gledišta modernizacije,

i modernih sfera života (nauka, tehnika, medicina), gde je relevantna svaka pojedinost pa zaklanja opšte procese za kojima tragamo.

Znak modernosti se može videti i u spomenutom okretanju teoriji, u osećaju za meru, broj, proporciju, u sposobnosti istoričara da upotrebe kvantitativne metode i statistiku; zatim u otvorenosti i traženju pomoći kod suseda, kolega koji posmatranu epohu proučavaju iz svojih specifičnih uglova. Čini mi se da ovde imamo više nego u radovima prethodne generacije istoričara ne samo distance u odnosu na učesnike istorijskih zbivanja, nego i uzdizanja na opštiju ravan, na stanovište izvan i iznad zavađenih strana, zbog čega je u novim radovima i manje nastavaka starih političkih sporova i borbi. Jednu dimenziju kritičnosti izdvajam zbog toga što je kod ove teme posebno aktuelna. Imam na umu mišljenje i govorenje u terminima istorijskih stadija, stupnjeva razvitka i njihovog zakonitog smenjivanja. Poređenje razvojnih puteva, uočavanje “neistovremenosti”, uverenje, citirano više puta u ovoj knjizi da je evropska sadašnjost naša budućnost, doprineli su ukorenjivanju i popularisanju determinističkog pogleda na istoriju mnogo više no bilo čije eksplicitne pouke.

Organizatori ovog skupa su stavili na dnevni red *modernizacijske procese* u XX veku, kad se oni najdramatičnije ispoljavaju i kada imaju očigledan uticaj na našu savremenost i budućnost. Po nekim sugestijama iz knjige i XX vek je predug period s obzirom na obimnost, slojevitost i složenost teme i smenjivanje istorijskih okolnosti. Prilozi u kojima je interesovanje svesno suženo ili tematski, ili prostorno, ili hronološki, dali su više mogućnosti za udubljivanje, za građenje čvrste empirijske podloge i podrobnu analizu. Ali modernizacija nije isključivo pojava XX veka, pa je razumljivo što deo priloga obuhvata i poslednje decenije XIX veka, a neki i više od toga. Tema, ipak, i kad se najuže shvati, obuhvata mnogo više, a ako uključi probleme “neistovremenosti” istorijskih procesa, osobenosti razvojnog puta, razvijenost i zaostalost – može da se rasprostire i na starije epohe.

Otuda bih opštim željama za uspeh skupa dodao jednu posebnu, da uspeh bude toliki da i među istoričarima ranijih perioda pobudi pažnju i interesovanje za temu modernizacije i vidove u kojima se ona

može pojaviti u odnosu na ranija stoleća. Jer XIX vek je posmatran kao doba modernizacije, naročito neki njegovi periodi, ali XVIII vek uglavnom nije. Njegov značaj su bolje razumeli i osvetlili istoričari književnosti i umetnosti, za istoričare je i dalje aktuelan apel Nikole Radojčića za više svetlosti u srpskom XVIII veku!* Ovo spominjem zbog toga što se najveći deo onoga što odlikuje srpski istorijski razvoj u XIX veku, uključujući tu prednjačenje u otporu turskoj vlasti i u modernizaciji, ne može razumeti i objasniti bez poznavanja onog prvog talasa evropeizacije i modernizacije koji je zahvatio deo Srba sa one strane Save i Dunava posle Karlovačkog mira 1699.

U dugim raspravama o Rusiji i Evropi iskovana je paradoksalna krilatica o “privilegiji zaostalosti”, pri čemu se imala na umu otvorenost Rusije za različite mogućnosti u daljem razvoju, naročito za korišćenje iskustava drugih, za izbegavanje grešaka i zabluda koje su se drugima desile. Razmatranje srpskih osobenosti na putu modernizacije mami posmatrača da pomenutoj krilatici stavi uz bok sličan paradoks o “privilegiji podeljenosti”, jer vidljiva preimućstva u XIX veku, među njima i raniji početak modernizacije, potiču otuda što u XVIII veku Srbi nisu svi bili u jednoj državi, nisu, kao njihovi balkanski susedi, bili celinom u Turskom carstvu.

Spomenuo sam ovo zato da bih ilustrovaio potrebu da se način posmatranja i postavljanja pitanja koji je u osnovi ovog simpozijuma primeni šire na srpsku istoriju. Time, istovremeno, želim da uz neposredne rezultate, čiji je deo već pred nama, ovaj skup stekne i trajne zasluge krčeći nove puteve i produbljujući *modernizacijske procese* u našoj disciplini.

* Autor ima na umu esej N. Radojčića, *За више светлости у нашем XVIII веку*, Зборник Матице српске за књижевност и језик VI-VII (1958–1959) [1961] 1–20. (Prim. prir.)

Srpska historiografija u izolaciji*

Kada jedno društvo postane toliko zaokupljeno prošlošću da savremenici zapažaju i govore o “višku istorije”, najprirodnije je da se zapita o stanju historiografije u njemu, o njenim eventualnim zaslugama i odgovornosti. Nema, međutim, osnova za prećutnu pretpostavku da je masovna obuzetost istorijom u neposrednoj vezi, u nekoj vrsti korelacije, sa onim što se događa u istorijskoj nauci.

Pre svega, naučna historiografija, ona koju zastupaju istoričari profesionalci, nije jedini, nije čak ni najuticajniji, vid suočavanja jedne sredine sa prošlošću. Nepregledan je broj oblika u kojima se ljudi bave istorijskom dimenzijom svoje egzistencije – od usmenih etnoloških legendi, masovnih i neiskorenjivih, preko istorijskih sižea u literaturi, likovnim umetnostima, na filmu, do naučnih disciplina koje se bave pojedinim aspektima kulture u prošlosti. U našem stoleću učena historiografija predstavlja samo najegzaktnije, naučno krilo opštijeg i masovnijeg razračunavanja sa prošlošću i rezultira iz prenošenja naučnog i kritičkog duha čije je ishodište u prirodnim naukama i u filozofiji na oblast kulture i tradicije.

Položaj historiografije u današnjem trenutku određuje se sa dve vrste koordinata. Po svom predmetu i sadržini ona je smeštena u nacionalni okvir i okružena je širokim pojasom nacionalne kulture s kojom je neprekidno u dijalogu i razmeni, nekad u aktivnijoj, nekad u

* *Historiography in Isolation. Serbian Historiography Today [1994]*, Helsinki Monitor. Special Issue. Essays from Belgrade and Zagreb 5 (1994).

pasivnijoj ulozi. Po metodama i univerzalnim načelima ona je, međutim, deo istoriografije u svetu otelovljene u međunarodnim naučnim organizacijama i drugim nacionalnim istoriografijama. Srpska istoriografija je, kao i ostale istoriografije, neprekidno u dijalogu sa naukom u svetu, najviše sa istoriografijama susednih zemalja s kojima je povezuje predmet istraživanja, te sa istoriografijama vodećih zemalja, odakle dobija podsticaje, obrasce i metodološke paradigme. Malim, perifernim zemljama povezanost i razmena znače mnogo više nego velikim, onim koje su u razvoju humanističkih nauka imale predvodničku ulogu.

Jedno od bitnih obeležja razvoja istorijske nauke u XX stoleću jeste neuporedivo jače povezivanje, ispoljeno u protoku informacija i diskusijama, u programskoj saradnji institucija i publikacija, u stvaranju regionalnih internacionalnih organizama, od kojih je za balkanski prostor najvažnija Međunarodna asocijacija za studije Jugoistočne Evrope (AIESEE). Saradnja je bila u usponu pre no što je nastupila kriza koju je izazvalo bujanje nacionalizama u Jugoslaviji i okruženju. Otuda istrzanje srpske istoriografije iz internacionalnog miljea znači prekid dijaloga, vraćanje u autarhičnost nacionalnih istoriografija sa početka veka, što za posledicu ima slabljenje njenog položaja u dijalogu sa nacionalnom kulturom koja je okružuje.

To je najkрупniji događaj i, dugoročno posmatrano, događaj sa najtežim posledicama. Drugorazredno je pitanje koliki je u tome udeo političkih antagonizama, samoizolovanja, izolacije nametnute zatvaranjem granica i prometa, koliki je udeo opšteg siromašenja i umrtvljavanja postojećih veza. Neko vreme će delovati inercija, a preduzumljivost pojedinaca i institucija nastojeće da umanje neposredne štete. Ali, u bibliotečkim policama zjapiće tolike praznine da se neće moći naknadno popuniti, u razvoju mladih naučnika izostaće "godine putovanja" i upoznavanja razvijenih i naučno uspešnih sredina, otežan pristup arhivskim i dokumentacionim centrima ispoljiće se u padu kvaliteta naučne produkcije. Teško je predvideti sve posledice i teškoće koje će izazvati izolacija. Ali, ne sme se izgubiti iz vida ni okolnost da se smanjenjem Jugoslavije povećao broj partnera za

međunarodnu saradnju i da će se možda veze najteže uspostavljati onde gde su donedavno bile najintenzivnije.

Istoriografija se u Srbiji od samog početka razvijala kao nacionalna istoriografija. Tek sredinom XX veka javili su se sistematski pokušaji da se prevaziđu granice Srpstva razvijanjem disciplina kao što su vizantologija ili osmanistika, ali stvarno nadnacionalna bila je samo antička istorija. Jer, i spomenute opšte istorijske discipline imale su u svom jezgru srpske teme. Nasuprot onome što bi se moglo očekivati, socijalistički period nije oslabio već ojačao nacionalni karakter srpske kao i drugih istoriografija u Jugoslaviji.

Revolucionarni režim Komunističke partije Jugoslavije imao je velike ideološke pretenzije, ali veoma kratko razdoblje za preusmeravanje naučnog života. Promene su se neizbežno svodile na preuzimanje metodoloških obrazaca iz SSSR-a, što je bilo moguće samo u periodu 1945–1948. Čim je izbio politički sudar sa SSSR-om, prestao je dotok marksističkih uticaja i smanjili su se izgledi da istoriografija skrene s puta kojim se dotle razvijala. Njen razvoj je u najvećoj meri zavisio od stručnjaka koji su formirani pre 1941. i koji su pripremali naučni podmladak.

Velika zategnutost u odnosima sa SSSR-om i socijalističkim susedima, opasnost od oružanog sukoba, nagonila je režim na oprezan i popustljiv odnos prema inteligenciji, što je olakšavalo očuvanje kontinuiteta. Međunarodna saradnja sa zemljama Zapada i svetom nesvrstanih država olakšavala je i naučno povezivanje sa međunarodnim naučnim organizacijama i istoriografijama razvijenih zemalja. Obnovljena je i praksa usavršavanja i studijskog rada istoričara u zapadnim naučnim centrima. Isprva je vodeću ulogu imala Francuska, a kasnije su privlačili i univerziteti SR Nemačke i Sjedinjenih Američkih Država. Zahvaljujući otvorenosti i trajnim vezama sa naukom u svetu, istoriografija u Jugoslaviji razlikovala se decenijama od istoriografija zemalja socijalističkog tabora. U samoj zemlji su tih godina bile приметne razlike između starih univerzitetskih sredina, gde je bilo više kontinuiteta, i novih istoriografija koje su se tek stvarale, gde je bilo više izraza formalne i stvarne privrženosti marksizmu.

Može se postaviti pitanje da li su istoričari Jugoslavije tokom šezdesetih i sedamdesetih godina iskoristili sve prednosti otvorenosti i povoljnog međunarodnog položaja zemlje. U svakom slučaju, u Jugoslaviji se nije pojavilo nešto što bi se moglo uporediti sa “školom Pokrovskog” u SSSR-u, ni u radikalnosti marksističke preorijentacije, ni u kritičkom stavu prema nacionalnim tradicijama. Jugoslovenski komunistički režim nikad se nije odrekao marksističkog ideološkog usmeravanja svih oblasti kulture, pa i istoriografije, ali se zadovoljavao malim. Bilo je nedopustivo polemisati sa temeljnim i najopštijim marksističkim metodološkim načelima (mogle su se osporavati vulgarizacije u socijalističkim zemljama), obavezne su bile izvesne terminološke i periodizacijske konvencije, favorizovane su ekonomska i socijalna tematika, naročito istorija radničkog i socijalističkog pokreta, dok su partijska i vojna istorija negovane u posebnim paralelnim institucijama. Čuvari kontinuiteta među istoričarima izbegavali su da diskutuju o metodološkim i epistemološkim pitanjima da se ne bi sudarali sa zvaničnim stavovima. Nesklonost teorijskoj i metodološkoj refleksiji, karakteristična za istoričare, time je samo pojačana. I danas se ispoljava kao teško nasleđe prethodnog perioda.

Jačanje nacionalnog karaktera istorijske nauke nije bilo u programu komunističkog režima Jugoslavije. Došlo je kao posledica nastojanja da se istoriografija koristi kao poluga u mehanizmu rešavanja “nacionalnog pitanja” za koje je režim bio u najvećoj meri zainteresovan. Potenciranje nacionalnog i oživljavanje teza pojedinih nacionalnih ideologija bilo je znatnim delom odgovor na tendenciju “harmonizovanja”, koje je režim uporno zastupao. Istoriografski sporovi oko nacionalno relevantnih pitanja bili su obeshrabrivani i sprečavani, tako da nije bilo slobode da se do kraja, temeljno kritički i argumentovano rasprave pojedine goruće teme. Među njima su bile i one sa velikom nacionalnom specifičnom težinom kao što su funkcionisanje stare jugoslovenske države, kvislinzi i pokreti otpora, genocid i žrtve itd. Zvanična tumačenja su osporavana kao tendenciozna, ona sa suprotnom tendencijom dobijala su na snazi pošto objektivnih, na istraživanjima zasnovanih, nije bilo.

Čak je i federalizam socijalističkog perioda neposredno ili posredno jačao nacionalne tendencije. Postavljao je organizacione i programske okvire – sve upadljivije što je više rasla moć republičkih odnosno pokrajinskih vrhova, sve nametljivije u ograničavanju slobode naučnog rada. Težnja da se rad naučnih centara ograniči na prostor odgovarajuće federalne jedinice pogađala je one koji su bili podeljeni na više republika, a pogodovala je onima kod kojih je republička ljuštura štitila tek nedavno stečen nacionalni identitet.

Slobodan razvoj naučnog rada u oblasti istorije ometali su i neki vidovi rešenja “nacionalnog pitanja”. Nije se moglo slobodno diskutovati o etničkim procesima na makedonskom tlu i svestrano sagledati postepenu individualizaciju i afirmaciju Makedonaca, jer su Makedonci kao konstitutivni jugoslovenski narod prihvatani sa ideološkom istorijskom perspektivom koja je početke posebnog naroda videla u vremenu neposredno posle doseljenja Slovena i koja je celokupan srednjovekovni razvoj osvetljavala polemički, naročito u odnosu na bugarsku, srpsku i grčku literaturu. Na sličan način se na historiografiju reflektovalo rešenje crnogorskog “pitanja”. Umesto objektivnih istraživanja o korenima posebnosti ne samo Crnogoraca, nego i Vlaha i Romana primorskih gradova, o postepenom širenju imena Crna Gora i sl., što bi svugde u svetu predstavljalo privlačan predmet istorijskog interesovanja, nametala se teza o Crnogorcima i crnogorskoj državi u ranom srednjem veku. Buduća istorija historiografije na jugoslovenskom prostoru osvetlice i druge primere koji govore o tome kako je odbrana slobode nauke – kritičko osporavanje nametnutih zvaničnih stavova – oživljavala i jačala teze iz ranijih faza razvoja nacionalne historiografije.

Sličan efekat imala je prividna kritičnost prema nacionalnim politikama XIX veka zasnovana na veličanju stavova ranih socijalista, koji su neretko bili dogmatski i daleki od stvarnosti. Kako je veličanje socijalista bilo paušalno, i shvatano kao deo ideološke indoktrinacije, naučna historiografija zastupala je svestrano i objektivno istraživanje, što je u isto vreme bilo traženje pravde za nacionalne režime i njihove programe. Što je bivao veći stepen slobode, to je postajala izrazitija

identifikacija s nasleđenim koncepcijama. Kritički otpor prema vladajućem dogmatizmu gonio je u naručje ranijih dogmi.

U inerciji koja uveliko određuje današnje kretanje srpske istoriografije došlo je do pomeranja težišta: jugoslovenski kontinuitet "harmonizacije", simetrije i ravnoteže, povlači se i ustupa mesto kontinuitetu nacionalnog, polemičkog u borbi za slobodu naučnog rada i naučnost shvaćenu na prilično starinski način. Pokazuje se, naime, da se istoričarima sveti ranije spomenuto odsustvo metodološke refleksije utoliko što ograničava njihovu kritičnost na rad sa istorijskim izvorima, ne uključujući misaona oruđa kojima se služe. Nedovoljno pripremljeni da prepoznaju ograničenost svojih stanovišta i zavisnost koncepata i termina kojima se služe od kulturnog okruženja, mnogi istoričari nisu u stanju da prepoznaju i dešifruju ideološka izobličenja u svetu koji proučavaju. Otuda tako lako u otporu protiv revolucionarne i klasne ideologije zapadaju u nacionalnu i konzervativnu ideologiju.

Misleći o tome treba imati u vidu još jedno nasleđe prethodnog socijalističkog perioda. Ono se ogleda u odsustvu ozbiljne esnafske organizovanosti istoričara, odsustvu autonomnosti i svesti o odgovornosti za razračunavanje s prošlošću i njeno prevazilaženje. Kako je "davanje ocena" (oficijelni termin) bilo rezervisano za ovlašćene političke ličnosti i organe, teško je bilo gde kod istoričara u postkomunističkim režimima, pa tako i u Srbiji, zamisliti onu vrstu kritičnosti koju su na delu pokazivali nemački istoričari pri osvetljavanju istorijskih korena svoje nacionalne katastrofe i nesreća nanetih u svetu.

Mislim da u današnjem stanju istoriografije u Srbiji ne mogu naći argumente za suprotno zapažanje, za to da bi ovde istoričari kao stalež i esnaf želeli da se angažuju na strani svoje nacije i da smatraju za čast da brane njene interese. Mislim da većina istoričara stoji po strani i da svesno odvaja svoje profesionalno delovanje od svog eventualnog političkog angažmana. Velika je razlika između onoga što se objavljuje u strogo naučnim publikacijama i onoga što angažovani istoričari iznose u intervjuima, govorima, novinskim člancima. Posredno i to pada na teret istoriografije, budući da se publika masovnih medija povinuje autoritetu profesionalaca.

Kad govorim o onome šta se događa u srpskoj istoriografiji, meni se čini važnijom od individualnih nastupa programska orijentacija, u kojoj je više kontinuiteta nego prilagođavanja dramatičnim promenama iz poslednjih godina. Institucionalna infrastruktura, izgrađena u znatno drukčijim materijalnim i kulturnim uslovima, praktično je ostala neizmenjena. Njenu kičmu čine odeljenja na univerzitetskim ustanovama i samostalni instituti stvarani tek posle Drugog svetskog rata. Nezavisni pojedinci sa značajnom ulogom, kakvih je bilo u XIX veku, ne javljaju se uopšte, a nema ni privatnih ustanova ni fondacija. Crkvene ustanove su čuvari kulturnog blaga i dokumentacije, ali se jedva primećuju u programima istraživanja. Posledice nekadašnje podeljenosti Srbije na pokrajine i deo van pokrajina samo su delimično otklonjene ukidanjem pokrajinskih akademija nauka (Novi Sad, Priština) i integrisanjem vojvođanskih programa, dok su izvan sistema ostali kosovski programi, kako albanski tako i srpski, o kojima treba da se brine jedan kompleksni institut.

Naučnoistraživački program u oblasti istoriografije utvrđuje se u petogodišnjim intervalima polazeći od naučnih potreba, pre svega od nedovoljne istraženosti određenih predmeta ili tematskih područja. Deo programa ostvaruje se kroz doktorske i magistarske radove naučnog podmlatka. Finansijer celokupne istraživačke aktivnosti je Ministarstvo za nauku, naslednik ranijeg Fonda za naučna istraživanja, koji je dosta učinio za organizovanje i nadziranje istraživačkog rada.

Okolnost da se naučnoistraživački programi prave za duži period, da se moraju znatnim delom vezati za prethodne, uticala je da se na tekućoj istoriografiji, njenoj produkciji oličenoj u veoma proređenim publikacijama ne zapažaju opšte promene koje su zahvatile društvo; ne primećuje se da nastaje u ratnoj atmosferi. Veoma je malo primera programskih inovacija, vanrednih projekata ili publikacija kojima se reaguje na izazove trenutka. Karakteristično je da se ne zapažaju ni prilagođavanja izrazito nepovoljnoj materijalnoj situaciji, koja onemogućuje arhivska istraživanja izvan Beograda. Zamiranje izdavačke delatnosti zaoštrava stare probleme odnosa između naučne istoriografije i njenog kulturnog okruženja.

Od početka XX veka, otkako se završila borba za kritički pravac u srpskoj historiografiji, prekinute su veze između nauke i široke publike. Otkako je postala kritička i naučna, srpska historiografija se hermetički zatvorila u stručne publikacije, tako da joj je jedina veza sa širokom publikom išla preko nastave istorije u školskom sistemu. Naučna historiografija slabo prima podsticaje sa strane, ne povija se pod uticajima nacionalne kulture, ali isto tako ne deluje kao činilac prosvetivanja, ne utiče na ideje o istoriji i "slike istorije" kako se to često kaže.

Kada jednom neko bude suočavao predstave o istoriji iz srpske feljtonistike i masovnih medija od 1989. nadalje, otkad je naglo poraslo interesovanje široke publike, i onoga što se o istim predmetima zna iz srpske i svetske nauke, imaće utisak da su pripadale različitim svetovima, da nemaju skoro ničega zajedničkog. U publicistici na istorijske teme u oči više nego sadržaji padaju metodi: bezobzirna jednostranost i selektivnost, nebriga za činjenice, neobuzdano uopštavanje. To se, naravno, ne stvara u krilu historiografije, ali odgovornost posredno pada i na nju zato što je zatajila u svojoj prosvetiteljskoj misiji, što široku publiku nije osposobila ni za elementarnu kritiku i preziranje te vrste štiva. Ali, o tome se premalo zna jer niko tu vrstu pojava ne prati niti proučava.

Sažimajući na kraju ovu sasvim ovlašnu panoramu savremene srpske historiografije, mogu zaključiti da u njoj nije bilo izuzetnih događaja, da se uglavnom kreće po inerciji, da teče davno usečenim koritom. Nije doživela istinsko, temeljno suočenje sa pluralizmom, niti je postala svesna svojih mogućnosti i odgovornosti u izmenjenim uslovima. To suočenje bi moralo da bude najveći događaj, ali se ono odlaže pod pritiskom drugih opštijih događaja: izolacije, koja pretila da ugrozi dostignuti nivo naučnosti, i siromaštva, koje pretilo da zaustavi osnovne aktivnosti.

Srpska istorijska nauka danas (2004)

U traženju odgovora na pitanje o položaju srpske historiografije u našem vremenu* čini mi se da je opravdano vratiti se davno iskazanoj misli Stojana Novakovića da “vremena imaju prema sebi i istoriju”: “...zato se vremena kulturnog i literarnog napretka po pravdi ponose drukčijim umovima, drukčijim umnim delima, drukčijim radom, drukčijim životom, pa – drukčijom i istorijom”. U svetu je u osnovi ista misao postala popularnija i uticajnija po sažetoj formulaciji Johana Huizinge po kojoj je istorija (u smislu historiografije, znanja, nauke) *duhovna forma* u kojoj se jedna kultura razračunava sa svojom prošlošću. Ima li, dakle, naše vreme, kultura našeg vremena, prema sebi i istoriju?

Preko dva stoleća srpska historiografija prati dinamični društveni i kulturni razvoj, biva zahvatana promenama i preobražajima koji se odvijaju u sve bržem ritmu i na koje i ona sama povremeno utiče. Oдавно je uočeno da se to društvo u neprestanoj meni orijentisalo ugledanjem na bogatije “prosvećene narode”, kako je govorio Novaković, da je stremilo napretku kako ga je kad razumelo i rukovođilo se naukom kao najvišim autoritetom. Opređeljivanjem za to da bude

* Saopštenje na Okruglom stolu: “Srpska istorijska nauka danas”, održanom u Kulturnom centru Beograda 3. decembra 2004. Štampano u zborniku: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, Beograd 2006. (Prim. prir.)

tačna, kritična i odgovorna nauka, historiografija se uklopila u osnovnu razvojnu tendenciju i time je zaista bila ogledalo vremena.

Dva momenta zaslužuju da u ovome budu naglašena: prvo, "velika polemika" između kritičkih istoričara i romantičara u toku poslednje dve decenije XIX veka, i drugo, puno stoleće kasnije, okretanje kritike i kritičnosti prema sebi, prema sopstvenim metodima, konceptima, prećutnim pretpostavkama, prema svemu onome što se uzima kao opštevažeće i samo po sebi razumljivo a u stvari je relativno i zavisno od stanovišta.

Opređeljivanjem za naučnost historiografija kao da je izgubila povlašćeno mesto u središtu nacionalne kulture. Sama se povukla u onaj deo koji su zauzimale druge nauke, kod kojih je zatvorenost i izolovanost bila prirodna i neizbežna.

Naučna historiografija je ostala ogledalo epohe u ograničenom domenu; kao disciplina, kao esnaf, odgovarala je svome vremenu, ali se teško može reći da je od početka XX veka nadalje predstavljala duhovnu formu kojom se kultura u celini suočavala i nosila sa svojom prošlošću. Sagledavanje prošlosti u našoj nacionalnoj kulturi teško da se može okarakterisati kao trezveno, objektivno, kritično. Mitologija koja okružuje predstave o srpskoj prošlosti danas je neuporedivo bujnija i raznovrsnija nego što je bila mitologija u vreme kad je Ruvarac započinjao polemike imajući u vidu samo narodne tradicije.

Raskol između naučne historiografije i popularne kulture nije neka naša osobenost, ali je na ovom tlu izrazito zaoštren i u značajnoj meri određuje položaj historiografije. Sasvim pojednostavljeno rečeno, naučna historiografija još od početka XX veka nije kod nas uticajna u dijalogu s kulturnom sredinom kojom je okružena.

Kad se stvari posmatraju izdaleka, pada u oči to da se srpska historiografija pokazala delotvornija u dijalogu sa naukom u svetu. U drugoj polovini XX v. ona se više nego ikad ranije zapažala u svetskim naučnim forumima i mnogo je doprinela uključivanju srpske prošlosti u evropsku i svetsku istoriju. Bila je to, uostalom, epoha pojačane međunarodne saradnje u kojoj je učešće u evropskim i svetskim publikacijama i naučnim projektima postalo normalna stvar. Ali, ni tu

progres nije bio linearan, došle su godine isključenosti, čije se posledice osećaju i dugo će se otklanjati.

Intenzivan dijalog sa naukom u svetu imao je kao posledicu prevazilaženje začaurenosti u etničke i državne granice, tako karakteristične za sve istoriografije XIX veka. Horizont se proširio, sistematski su upoznavani prostori i sile iz kojih je zračio uticaj na našu sredinu. Išlo se u korak sa svetom u širenju istorijskog interesovanja, u tematskom bogaćenju historiografskih programa. U krilu domaće historiografije razvili su se delovi koji su postali prirodan ogranak svetske nauke, što je nekada bila privilegija proučavanja antičke prošlosti. Sada imamo vrlo uticajnu vizantologiju, osmanistiku u razvoju, balkanologiju.

Vraćajući se uzrocima neuspeha naučne historiografije u dijalogu s kulturom naše epohe, ne treba prevideti situaciju koju su stvorili brojni i uticajni mediji, što takođe nije naša specifičnost. Ali, ne treba prevideti ni jake i slabe strane esnafa (izvinjavam se za ovaj ironijom natopljeni termin u nedostatku boljeg), esnafa istoričara-istraživača koji svojim ukupnim delovanjem čine ono što nazivamo historiografijom. U ovom podsećanju na tu dimenziju historiografije u našem vremenu svesno ostavljam po strani pitanje o individualnom kvalitetu i nivou, težište stavljam na socijalnu funkciju esnafa, pitam se o tome ima li uslova za optimalno delovanje.

U Srbiji nemamo tradiciju jakog i uticajnog istorijskog društva kome bi program i politiku određivali naučnici-istraživači, za takva društva znamo u nekim susednim zemljama. Decenijama su naša istorijska društva i savezi tih društava u svom praktičnom delanju bili okrenuti istorijskoj nastavi i nastavnicima, a naučnicima je u najboljem slučaju prepuštana izdavačka delatnost, koja je u pedesetim i šezdesetim godinama bila značajna. Moji vršnjaci se sećaju šta je za njih u to doba značio *Istorijski glasnik*. Širenje mreže naučnih institucija dovelo je do dezintegracije esnafa, čiji su se pripadnici delili po epohama i specijalnostima, po domenima koji su im pripisani, po orijentacijama koje su sami birali, najzad, po ideološkim i političkim opredeljenjima. Esnaf istoričara-istraživača nije aktivan element društva, pretežno ga usmerava država preko institucija koje finansira

i njihovih programa. Otuda nije čudo što se ne čuje glas istoričara o stvarima o kojima bi imali štošta da kažu i bili dužni da govore.

Dezintegrisanost esnafa istoričara-istraživača nije mala slabost, ali nije ni takva da se ne bi mogla otkloniti. Svest o potrebi povezivanja i udruživanja snaga mogla bi da ujedini one koji danas nose razvoj historiografije i da ih okupi oko programa kakav je ovaj zbog kojeg smo se sastali, ali i oko daleko ambicioznijih poduhvata.

DRUGI DEO

5

O svom životnom putu

Mart 1986.

Drago nam je što ste prihvatili da govorite za emisiju "Gost Drugog programa" Radio-Beograda.* Nadam se da ćete se složiti sa tim da razgovor počnemo sa vašim sećanjima o godinama detinjstva i početnog školovanja. Koje prve slike i događaje i danas pamtite? Koje su vas ličnosti tada podsticale? Takođe, zašto ste osnovnu školu učili u Somboru, a ne u Osijeku gde ste rođeni?

Kod mene su te prve uspomene prilično osobene. Sticajem okolnosti, ja sam se rodio na šlepu i sve do osnovne škole živio sam sa roditeljima menjajući neprekidno boravište na dugačkoj vodenoj putanji od Regensburga do ušća Dunava. Otuda su u najdubljem sloju zapamćenih slika kod mene mesta, a ne ljudi. Utisnule su se slike upečatljivih i za dete privlačnih građevina, opasnih mesta na reci i mnogi mostovi. I danas rado dozivam u sećanje zamrznutu reku i tišinu zimovnika, ili scene iz ribolova, kome sam ostao do danas veran, mada više na rečima nego na delu.

Takvo osobeno detinjstvo očvrsne čoveka prema samoći. Nikad nisam patio kad bih bio usamljen, a danas patim čak kad nemam samoće koliko mi treba. – Ostala je izvesna pokretljivost. Tek od 1954.

* Magnetofonski zapis razgovora Miloša Jevtića sa Simom Ćirkovićem u emisiji "Gost Drugog programa Radio Beograda", emitovanoj 8. marta 1986, štampan u knjizi: Miloš Jevtić, *Istoričari*, Beograd 1992. (Prim. prir.)

dugo živim u jednom mestu. Pa ni sada, na pragu šezdesete, ne bih rekao da ne bih mogao da živim na drugom mestu, da su mi koreni ovde gde živim više od 30 godina.

Sa Osijekom inače nemam nikakve veze, jer sam se rodio dok je šlep stojao u zimovniku one ljute zime 1928/29. U Sombor sam dospo jer smo tamo imali kuću u kojoj su bili majčini rođaci, gde je bio moj "internat" do 1941. godine. – Škola mi je išla lako, bio sam odličan đak. Smatralo se da bi trebalo da se dalje školujem, ali se nije verovalo da je to moguće. Ipak sam se upisao u gimnaziju u jesen 1940. Nijedan ispit kasnije u životu nije me zastrašio kao prijemni za prvi razred gimnazije.

Okupaciju ste dočekali i prve razrede gimnazije učili u Beogradu. Da li je prelazak iz Sombora u Beograd bio uslovljen, kao kod mnogih Srba, životnim rizicima? Kako je bilo u okupiranom Beogradu? Kako su se mladi suprotstavljali terorima toga vremena? Kako su se u školama, vidno sapetim okupatorskim tendencijama, negovala nacionalna i patriotska osećanja?

Rat je prekinuo moj prvi razred i Sombor smo napustili iz straha nekoliko dana pre izbivanja rata, ali i zbog toga da bismo se priključili ocu, koji je ostao na šlepu preuređenom za prevoz vojske. Stojao je između Bosanskog i Slavenskog Šamca, tako da smo stvarno dospeli u veću opasnost. Tu sam bio svedok događaja 10. aprila, povlačenja jugoslovenske vojske. Šlep je bio potopljen a zatim, posle nekoliko nedelja, osposobljen da posluži sa drugima kao pokretni most za prebacivanje nemačkih trupa između Bosanskog i Slavenskog Broda. Odatle nosim svoje najstrašnije uspomene iz rata uz bombardovanja koja sam u Beogradu doživeo 1944. To su povorke Srba gonjenih u logore. Pamtim slučajeve skoka s mosta i pucanja dok nesrećnika ne bi usmrtili, zatim leševe vezane u grupe sa natpisima. I ono što me danas najviše potresa kad se setim, klicanje i veselje prolaznika, sitnih i beznačajnih ljudi, često vrlo mladih, fanatizovanih do tog stepena neljudskosti. Danas se ne zgražam toliko nad njima koliko nad

onima koji su ih učinili takvima. Od tada je ostala odbojnost prema svemu što može da izazove fanatizam i mržnju.

Tek u septembru 1941. stigli smo u Beograd i tu sam nastavio školu u tadašnjoj Realki. Bilo je to, po mnogo čemu, neobično školovanje. U toplom polугоđu smo imali nastavu, u zimskom polугоđu smo učili kod kuće i polagali ispite. Predmeti su bili podeljeni te smo jedne savladivali i polagali u zimu, druge u leto. Od toga sam oguglao na ispite. Mnogo se čitalo, i sada se sa zahvalnošću sećam omladinskog odeljenja Biblioteke grada Beograda, gde sam nalazio dovoljno hrane za neutoljivu intelektualnu glad. – Zaokupljale su naravno i brige da se izbegne telesna glad. Nastojao sam da pomognem majci stajanjem u redovima. I danas Karađorđeva ulica i Velike stepenice oživljuju uspomene na čekanje za proju pred jednom pekarom koje odavno nema.

Pripadao sam suviše mladom ili suviše uplašenom godištu da bih mogao pamtiti neki stvarni otpor. Bili smo odbojni prema svemu što je od škole dolazilo izvan školskih predmeta. U malim grupama najintimnijih drugova davali smo izraza svom raspoloženju, prepričavali vesti o bitkama. Danas može nekome izgledati neverovatno, ali i u tom uzrastu – 13 i 14 godina – bili smo polarizovani na “anglofile” i simpatizere partizana. Još manje ćete verovati da smo bili svesni smisla te podele i da je ona išla po nekom “klasnom” kriteriju.

U tim godinama je na mene presudno delovao, i na politički stav i na čitav intelektualni habitus, moj stric, u stvari očev brat od ujaka, tada student a kasnije profesor astrofizike kod nas i u Holandiji, Ivan Atanasijević. On mi je pomogao da se snalazim u svetu literature i popularne nauke, i što je još važnije, usadio mi je kritički stav prema svemu što sam čitao i slušao. Imali smo tada u “Realki” nekoliko izrazito dobrih profesora.

Tada sam, naravno, u prirodnim naukama video svoju budućnost. Taj period školovanja se završio na neki način simbolično. Polagao sam “malu maturu” (danas se više ne zna da se time zaokruživalo i utvrđivalo ono što se učilo u godinama koje odgovaraju današnjim poslednjim razredima osnovne škole) pod velikim drvetom u dvorištu

osnovne škole u Mirijevu. Bila je to već sezona bombardovanja, jun 1944, ali od ispita se nije odustajalo.

U jesen škola nije počinjala, ali sam tada prolazio školu druge vrste: oduševljenih omladinaca okupljenih oko domova po reonima. Bio sam u V reonu i danas se sećam ponekog od drugara iz tih dana. Lazar Trifunović bio je jedan od njih. Učestvovali smo u raznim akcijama: prodavali novine, iseljavali stvari iz kuća narodnih neprijatelja, spasavali građu Arhiva Srbije, politički se obrazovali, organizovali zabavni život u ondašnjem smislu. U novembru sam postao skojevac, a u januaru 1945. sam pošao u seču drva na Rudnik. Ta akcija je odonda do danas u senci one druge, masovnije, na Crnom Vrh. Dok sam bio u brigadi, roditelji su napustili Beograd.

Posle oslobođenja vratili ste se u Sombor, gde ste završili više razrede gimnazije i položili veliku maturu. Kako su izgledale prve godine slobode – u Somboru i uopšte? Da li su promenjeni politički uslovi delovali na programe i nastavu u školi? Kako ste tada razmišljali o daljim godinama, pa i o izboru profesije?

Bilo je i to na svoj način veliko vreme. U martu 1945, kad sam se uključio u školu, retko koga sam se sećao iz 1941, a mene se nije niko sećao. Tamo nije bilo u posleratnim mesecima one uzrujane aktivnosti kao u Beogradu, nije bilo još nikakve omladinske organizacije u školi. Osetio sam se pozvan da mnoge stvari pokrećem i ubrzo sam postao član rukovodstva i rukovodilac srednjoškolske omladine (a bilo je tada u Somboru nekoliko srednjih škola).

Inače, ta posleratna škola nije bila onako politizirana kao što smo skloni da mislimo. I u načinu rada i u programima mnogo šta se neposredno nadovezivalo na raniju školu. Pa ni mi, revolucionarni učenici, nismo tražili mnogo: čim smo izbacili latinski [smeh vodi telja i sagovornika!], jenjala je strast za promenom i kasnije smo bili više zaokupljeni pitanjima pušenja, zabavnog života, mobilisanja drugova i drugarica za radne akcije, nego pitanjima programa, kojima su se i tako bavila “naša” ministarstva. Profesori istorije i književnosti

su bili na mukama, ali ih mi kao đaćka organizacija nismo uvećavali zahtevima ili cinkarenjima.

Organizovao sam i vodio brigade na omladinske pruge. Na pruzi Brčko–Banovići bio sam komandant brigade. Danas bih se uplašio da vodim 257 studenata na ekskurziju, tada sam, sa 18 godina ne trenuvši okom vodio brigadu. Srećom, vratio sam sve žive i zdrave, ali samo jedanput “udarne”.

U tom opštem jurenju učilo se nadohvat. Čini mi se ponekad da mi je ranije stečena podloga omogućila da ostanem odličan đak uprkos krajnje isprekidanom i nesistematskom radu. No, najveća opasnost je zapretila kad sam u jesen 1947. napustio školu – pozvan da pređem u Novi Sad na rad u Pokrajinski odbor Narodne omladine. Tada je škola već postala malo teža: učiti uz terenski rad, konferencije, večernje partijske škole, položiti maturu kao privatan učenik, to je sve išlo. Ali, trebalo je dobiti saglasnost da se pođe na studije. I sada se sa zahvalnošću sećam nekih tada mladih političkih ljudi iz Novog Sada koji su mi omogućili da izađem iz aparata i odem u studente.

Šta vas je – kad ste već dobili dozvolu da studirate – uputilo istoriji, a ne prirodnim naukama, o kojima ste govorili kao svojoj ranijoj sklonosti? Kako se istorija studirala? Kako je na profesore i studente uticala nova, i politička i misaona klima koja je u našoj zemlji nastala posle 1948. godine? Koji su vam profesori najviše pomogli da celovito pojmite i svestrano prihvatite istorijsku nauku?

Upisivanje baš na istoriju usledilo je u poslednji čas i nije bilo bez politike. Naime i u gimnaziji bio sam oduševljen za prirodne nauke, neko vreme mi se činilo da svakako treba da budem brodograditelj. Ali, kako je vreme proticalo i kako sam više bio zahvatan težnjom da zajedno sa drugovima menjam svet, to sam više slušao sirenske glasove koji su mamili mlade kadrove da se posvete kulturi, gde treba toliko toga menjati. To danas ne zvuči simpatično, ali upisujući se na istoriju ja sam više imao u vidu želje i potrebe da se izvrši prevrat u toj

struci, nego što sam imao istraživačke ambicije. Uostalom, toliko sam malo znao i istorije i o istoriji. A onda je počela da deluje sama nauka.

Atmosferu pre 1948. ne poznajem jer sam se te jeseni upisao. Katedra za istoriju sastojala se tada od dobrih naučnika koji se u periodu 1945–48. nisu prilagodili uzoru sovjetske historiografije, koja je tada bila zaista bedna. Ja neću da kažem da su moji tadašnji profesori Dinić, Ostrogorski, Tadić, Čubrilović, bili neki nazadnjaci. Oni su svi pripadali naprednom, socijalno-ekonomskom pravcu u historiografiji i u novim uslovima su još veću pažnju posvetili toj tematici, ne snižavajući pri tom ni najmanje visoke zahteve u pogledu kritičnosti i tačnosti. Oni su to prenosili na nas i niko to u periodu posle 1948. nije ometao.

Ja sam i na Fakultetu (do 1951) ostao aktivista i bio sam u rukovodstvima studentske organizacije, ali mi to nije smetalo da usrdno i pošteno učim kod profesora koji su, pomalo s visine, smatrani “građanima”. Istorija me je vrlo zainteresovala, čitao sam i radio vrlo mnogo uprkos svakodnevnim sastančenjima. Na izbor specijalnosti je presudno uticao moj profesor Mihailo Dinić. On je odnekud verovao da od mene može nešto biti, pa mi je posvetio posebnu pažnju, kao, uostalom, još nekim mojim kolegama. Uveo me je u arhivski rad u Dubrovniku, dao neke male istraživačke zadatke koje sam obavio još kao student.

Posle diplomiranja – 1952. godine, naredne tri godine ste proveli, možemo tako smatrati, u pripremama za trajni angažman. Šta vas je uputilo nauci i pedagoškom radu? Da li ste se za srednji vek, koji je i danas vaša temeljna zainteresovanost, opredelili po ličnom interesovanju ili na osnovu fakultetskih potreba? Takođe, koja su događanja iz vašeg univerzitetskog života, ako se tako može reći, izraz kontinuiteta? Da li se nešto zbilo i, slobodno kazano, “preko reda”? Da li u njih, u ta prekoredna događanja,

spada i vaša inače dosta komentarisana ostavka na dekansku funkciju u januaru 1975?

Već je početak bio preko reda. Zbog jedne grupe studenata na istoriji zatvorene zbog delovanja u duhu Informbiroa, stradali su i neki drugi zbog "nebudnosti". Bio sam isključen iz Partije, izgubio stipendiju* i, kad sam na vreme diplomirao u leto 1952, nije dolazila u obzir mogućnost da ostanem na Fakultetu.

Pošao sam u vojsku, posle sam tražio mesto nastavnika u Somboru ili okolini, nije ga bilo. Dobio sam mesto u Gradskom arhivu u Zrenjaninu. Konkurisao sam 1954. za mesto bibliotekara-pripravnik u Narodnoj biblioteci pa sam izabran, pa je konkurs poništen, pa ponovo potvrđen zbog protesta tadašnjeg upravnika Dušana Milačića.

Prilike su se menjale i posle godinu dana, u proleće 1955. izabran sam za asistenta u Istorijskom institutu, gde se već moglo raditi na nauci. Tu sam uradio i odbranio disertaciju i 1957. godine sam izabran za docenta**. Od tada moj rad je vezan za Fakultet i za katedru za srednji vek.

Kao što sam rekao, na taj deo istorije privukao me je profesor Dinić, a u tom delu je bilo i još uvek ima toliko toga da se uradi.

Vršio sam, naravno, na Fakultetu dužnosti prodekana, dekana, upravnika odeljenja, što je neizbežno dovodilo čoveka u situaciju da se sukobi ovde-onde sa ljudima i na fakultetu i van fakulteta. Ne možete u isto vreme zastupati dosledno neke principe i biti dobro s celim svetom. U svakako veće sudare spada taj s početka 1975, ali nisam mogao drukčije. Ne možete kao činovnik smatrati da se ništa nije desilo kad se posebnim postupkom ukloni osam ljudi s Fakulteta kome ste na čelu. Povukao sam se, dakle, i u znak protesta i zbog lične ozlojeđenosti.

* Autor više nikada nije bio član nijedne partije. (Prim. prir.)

** Filozofskog fakulteta u Beogradu. (Prim. prir.)

Kada smo već kod univerzitetskog rada, da li biste nam izložili svoja pedagoška iskustva?

Ta tema bi zahtevala čitav razgovor. Ja sam privržen obrascu univerzitetske nastave koji je prilično star, ali kome svakako pripada budućnost. Samo osvajanje novog pred studentima i sa studentima, dakle njihovo uvođenje u sve delove istoričareve metodologije, daje stvarne rezultate: osposobljenost studenata da po završenim studijama rade u istorijskom zanatu. Naravno, danas zbog masovnosti, zbog slabe pripremljenosti studenata, potpunog odsustva intelektualnog stava i radoznalosti, takav metod možete da primenite jedino na postdiplomskim studijama. Osnovne studije su kompromis između univerzitetskog ideala i realnosti više pedagoške škole.

Kako uspevate da pomirite naučne i pedagoške obaveze? Da li je nekad dolazilo do nesporazuma, pa ste – pred pedagoškim odgovornostima – morali da odložite neko traganje ili uopštavanje? Takođe, kako postižete te posebnosti – mislimo i na naučne i na pedagoške – u svojim tekstovima?

Ipak ne smatram da me pedagoški rad na Fakultetu ometa, iako, nesumnjivo, oduzima vreme. On vas čak prisiljava da budete ravnomerno “kod kuće” u celoj naučnoj oblasti, dok radeći u nekom istraživačkom institutu možete ostati samo u svojoj specijalnosti. U nastavi ste u izvesnom smislu u stalnom dijalogu, isprobavate i proveravate metode, prisiljeni ste da se usavršavate, što mislim da je najvažnije.

Udžbenike ne pišem već više od 20 godina. Možda ću probati sreću sa jednim za univerzitetsku nastavu.

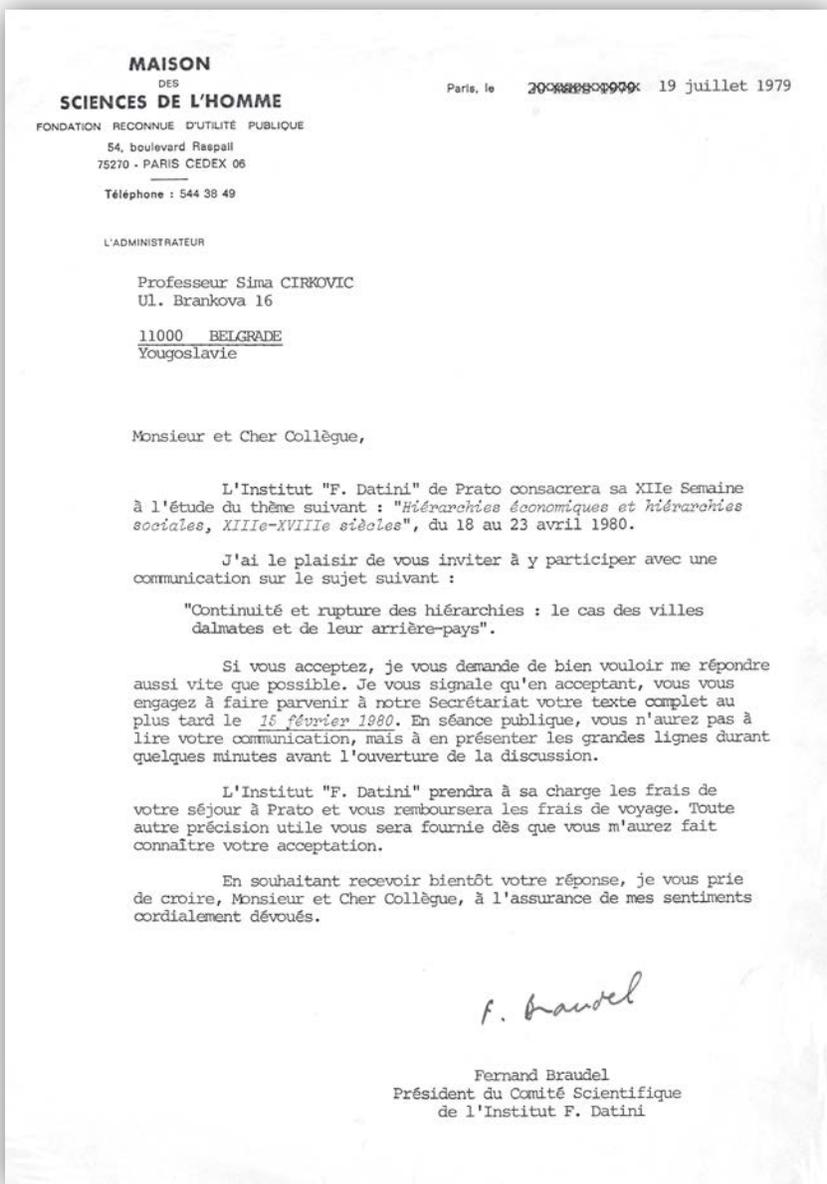
Teško je govoriti o svojim knjigama i radovima. Uvek sam smatrao da ni najveća erudicija, ni bogatstvo dokumentacije, ni složenost problema – ni strogo istraživačka namena teksta – ne prisiljavaju čoveka da piše nepregledno, zbrda-zdola, da pretrpava svoje tekstove materijalom koji nije relevantan za problem koji se proučava. Doseo sam do shvatanja da je svaki tekst “pedagoški” u tom smislu da

treba da pouči sadašnjeg ili budućeg naučnog radnika o rešenju do koga sam došao.

Šta vas je privuklo i trajno zadržalo baš u istoriji srednjeg veka? Da li, s obzirom da nemate, za razliku od istoričara novijih vremenskih razdoblja, obilje dokumenata, koristite i druge izvore, recimo slikarstvo, književnost, graditeljstvo, muziku i sl.? Uopšte, šta danas podrazumeva naučni rad, posebno u istoriji starijih razdoblja?

Već sam ranije rekao kako sam se našao baš u oblasti srednjovekovne istorije. A kad sam se jednom tamo našao, kad sam se polako i uz velike napore za to pripremio (podsetiću da su potrebni stari jezici, moderni jezici, pomoćne nauke, sakupljanje građe, upoznavanje okolnog sveta itd.), nije vredelo prebacivati se na neku drugu oblast gde bi veliki deo trebalo počinjati ispočetka. Ja se ponekad upuštam u stvari turskog perioda, ali je tu velika prepreka turski jezik i sve ono što je potrebno za rad s turskim izvorima. Ne možete biti “doktor celokupne istorije”; to je ovde čak manje moguće nego u drugim strukama jer je predmet beskrajan.

Naučni rad u svojoj oblasti bih opisao kao: traganje za novim izvorima ili za tačnim tumačenjem nezapaženih ili pogrešno shvaćenih izvora, proveravanje i ispravljanje onog što su prethodnici otkrili; uočavanje novih tema koje nisu načete ili nisu obrađene a imaju naučnu ili opštekulturnu aktuelnost; praćenje svega što na tom polju rade drugi; opovrgavanje onoga što je pogrešno i usvajanje onog što je novi rezultat; izgrađivanje koncepata upoređivanjem naših pojava, institucija i događaja s pojavama u drugim zemljama i ranijim i kasnijim periodima; neprekidno ispitivanje solidnosti, valjanosti i kompleksnosti sintetičkih pogleda na srednji vek, itd.

Sl. 1. Poziv Fernana Brodela Simi Ćirkoviću da uzme učešća na XII studijskoj nedelji Međunarodnog instituta za ekonomsku istoriju "Frančesko Datini" u Pratu s referatom o kontinuitetu i prekidima među hijerarhijama u dalmatinskim gradovima i njihovom balkanskom zaleđu u srednjem veku, u aprilu 1980. (Iz ličnog arhiva S. Ćirkovića.)

Od 1972. godine ste u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u kojoj ste obavljali i najviša zaduženja. Do novembra 1985. bili ste i generalni sekretar... Kakve su mogućnosti i zaduženja jednog akademika, posebno onoga koji nije došao u visoke godine? Da li upravo ovo najviše nacionalno naučno-umetničko zvanje obavezuje na posebno ponašanje, ne samo u nauci već i u pedagoškom radu?

Mislim, svakako, da Akademija ima prvenstveno zadatak da izborom afirmiše i ohrabruje vrhunske stvaraoce u nauci, da podržava i brani autonomiju i etiku naučnog rada, te da u naučno-istraživačkim projektima koje vodi pruža primer u svemu, od primene najsavremenije metodologije do racionalnog iskorišćavanja snaga.

Pripadanje Akademiji, naravno, obavezuje u tom smislu što čovek oseća da mora "revnovati", biti suparnik onim najvećim iz prošlosti da bi se osetio dostojan mesta koje zauzima. Mislim da istinski naučnik ne sme nikad biti zadovoljan onim što je postigao, ne sme prestati da se usavršava. To je najveća odgovornost i kao profesora i kao akademika.

Šta je za vas istorija? Šta ona može i mora, a šta, opet, ne sme? Kakvi su vaši lični doprinosi istoriji?

Istorija je kulturna forma kroz koju se svako društvo obračunava sa svojom prošlošću. Otuda različita društva i različite kulture imaju tako različite načine bavljenja svojom istorijom.

Naučna istorija je samo jedan od vidova bavljenja prošlošću i ne možemo je zamisliti bez dijaloga sa vannaučnim bavljenjem istorijom. Ja mislim da naučna istorija ima radikalnu kritičku funkciju i u tome se razilazim s mnogim kolegama koji misle da je istorija elemenat stvaranja patriotske svesti, sredstvo nacionalne integracije, sredstvo kulturne odbrane itd. itd. Ne sporeći da u svetu punom vrenja, nemira, kriza i nestabilnosti svaki narod i organizovano društvo

moraju da budu zaokupljeni tom vrstom problema, odlučno odbijam da u tome učestvujem kao historičar.

Svoj doprinos vidim u realizovanju kritičkog obrasca istorije – postizanja tačnosti, uklanjanja ideoloških nanosa i ograničenosti koje potiču iz mišljenja kasnijih epoha. Devetnaesti vek je imao svoje istorijski ograničene ideje o državi ili naciji, na primer, i istraživači su te ideje bez ikakve tendencioznosti primenjivali i na sve ranije epohe i time stvari predstavljali kao u krivom ogledalu. U našem veku smo postali svesni toga da naše ideje i naše predstave ne mogu pretendovati na univerzalnost. Mi se danas pitamo da li su adekvatna misaona oruđa kojima se služimo kad proučavamo starije epohe. To je sasvim nova dimenzija kritičnosti, koja vraća dostojanstvo istorijskoj nauci. Ali o tome premalo znaju i sami historičari.

Drugi deo razgovora posvetili bismo aktuelnim temama naše nauke. Da li su nauke osigurale odgovarajuće mesto u društvu? Da li su osnovni razlozi dosadašnjeg zaostajanja nauke u materijalnoj nemaštini, ili postoje i neke druge teškoće, kadrovske i slične?

Iz ugla humanističkih nauka ova pitanja drukčije izgledaju. Nisu nedovoljna sredstva uzrok nezadovoljavajućeg stanja, nego kriza rukovođenja, potpuno odsustvo ideja o tome šta su naučni i kulturni zadaci pojedinih nauka te grupe u našoj sredini. Sve je razbijeno do čepenka pojedinca, koji, avaj, i ovde nerado pušta da mu se drugi mešaju.

Nema nikakvog kolektivnog uma koji bi otelotvorio "javnost" i njene interese, starao se da naša nauka drži korak sa odgovarajućom naukom u svetu, vršio pozitivnu selekciju među ljudima, publikacijama, institucijama i davao da se jače razmahne ono što dobro radi a polako ugasi ono što slabo radi. Ne vidim da pojedine ustanove, pa ni one najuglednije, mogu neposredno uticati da se to popravi. Trebalo bi oživeti društva naučnika i stručnjaka pojedinih profila i pustiti da se ona suoče s realnošću i navedu da traže najbolje rešenje za svoju

oblast. Kod nas su ogromne štete napravljene time što se ono što je dobro za biologiju htelo primeniti na klasičnu filologiju.

Kakvo je stanje u istorijskim naukama u Jugoslaviji? Koliko su povezane? Zašto su se utarabile – takav je utisak – u nacionalne ili čak teritorijalne zabrane?

Naučnici su bolje povezani no što se čini na osnovu diskusija koje se vode o istorijskim temama. Bilo bi, svakako, dobro da češće imamo opštejugoslovenske susrete kao što su kongresi istoričara, koji su, doduše, pali ispod potrebnog nivoa prilagođavajući se interesovanjima masovne publike iz srednjih i osnovnih škola. Ne nalazim, međutim, da su ove nauke razjedinjenije no neke druge nauke ili druge oblasti stvaralaštva. Kad se o tome govori treba se suočiti sa realnošću i mogućnostima.

Sva istraživanja u svetu danas su regionalno i lokalno usmerena: istorija gradova jedna je od najvećih tema u medievistici. Mislite li da se u Francuskoj, Nemačkoj ili Italiji u istorijskim istraživanjima svih perioda uvek proučava cela zemlja? Vrlo su retka istraživanja koja se odnose na celu zemlju, pogotovo u modernim granicama.

Kada smo već kod opštih tema istorijskih nauka, koliko savremena historiografija vodi računa o marksističkim načelima?

Moramo uzeti u obzir činjenicu da “marksistička načela” utiču samo na deo istoričarevog postupka, sloj u kome nastoji da rekonstruiše istorijski proces. Inače, u sakupljanju materijala, tumačenju, kritici, u postupcima verifikacije onoga što izvori pružaju, nema nikakve razlike između marksističkih i drugih istoričara kao što nema posebne marksističke metode računanja ili matematičke analize. Međutim, u velikom delu sveta marksizam se u istorijskoj nauci primenjuje i potvrđuje upotrebom osobene frazeologije i terminologije, određenih shema za koje se tvrdi da su marksističke. Što je još gore, ponegde se marksizam zloupotrebljava za to da bi se obezbedio autoritet idejama

korisnim za državnu ili drugu propagandu pa se egzaktnost i kritičnost i stvarna nauka žigošu kao građanska historiografija. Ima toga i kod nas. Pa ipak, uprkos ideologizaciji, kompromitovanju, stvarni uticaj marksizma na istorijsku naučnu misao je danas veći no što je ikad bio. To treba pripisati ne ekonomskom determinizmu, nego pre svega kritičnosti, totalitetu pristupa društvenim pojavama i dijalektici. Ali, ova tema zahtevala bi razradu u još jednom pravcu: postoji li danas jedan marksizam, ili se pod tim imenom podrazumevaju vrlo različiti pogledi na svet. Ono što sam rekao o uticaju na istorijsku nauku odnosi se na kreativni, antropološki utemeljeni marksizam.

Kakvo je stanje nastave istorije u našem školstvu, od osnovnog do visokog? Zašto su reforme, tako česte i uglavnom protivrečne, sve više potiskivale istoriju na periferiju programa? Takođe, šta je dovelo do toga da se istorija, jedinstvena po naučnim i metodološkim principima, predaje u istoj zemlji nejedinstveno, da se programi parcelizuju do nerazumnih podvajanja i izdvajanja?

Tu ima problema koji su opštedruštveni i onih koji su specifično istorijski. Ljudi se u celom svetu muče da reše neke stvarne probleme školstva, ali ne polaze svugde od istih predrasuda kao naši reformatori. Ljudsko znanje ogromno je naraslo, postalo je nesavladivo. Niko nije izvršio kritičko i egzaktno identifikovanje uloga i značaja onih komponenata koje bi morale imati prioritet. U kojim oblastima se mogu osvojiti osnovni misaoni postupci koje učenik kasnije sam primenjuje na novo i nepoznato?

Istorija ima, naravno, centralno mesto u razvijanju istorijskog mišljenja, koje ima važne osobenosti. Ali, takvo mišljenje ne može razviti bez obimne građe i vođenja računa o socijalnom iskustvu i psihofizičkim odlikama pojedinih uzrasta. Kod nas je istorija samo jedan među predmetima, sa vrlo skromnim mestom koje ne dozvoljava da kao školski predmet izvrši svoje funkcije.

Ono što je u drugom delu vašeg pitanja predstavlja mnogo manji problem. U školskim programima se reflektuju težnje republičkih/

pokrajinskih etatizama da naglase svoje heroje, svoje bitke, svoje isto-rijske događaje. Ali, borba protiv toga ne bi smela da nas navede da zaboravimo da je prirodno da su ljudi više zainteresovani za stvari svoje zemlje ili svog naroda no za ostale. Uostalom i pre i posle zlogla-snih "jezgara" najmanje 80% građe u programima predmeta istorije je i na osnovnom i na srednjem stupnju zajedničko.

Otkuda u javnosti tako veliko interesovanje za istoriju, posebno nedavnu istoriju? Koliko tome doprinose sami istoričari a koliko, opet, memoarska i druga svedočenja, koja gotovo iz dana u dan pune knjižarske izloge? Uopšte, kakva je naša današnja istorijska kultura?

Istorija uvek postaje aktuelna kad budućnost izgleda neizvesna. To samo izgleda paradoksalno, potvrđuje se u mnogim epohama.

Pojačano interesovanje za istoriju je refleks savremenih borbi. Kod nas je pojačano još i uverenjem da je godinama davana zvanična a netačna verzija o događajima i ličnostima protiv koje su ljudi iz ko zna kakvih razloga politički nastrojani, pa u literaturi koja se danas javlja traže, i sigurno nalaze, potvrde za svoja shvatanja. Tu stvari brzo dolaze do ravnoteže. Ljudi se prebrzo zasite i zamore, utoliko pre što im je istorijsko interesovanje primitivno zakržljalo. Kod naših ljudi je usredsređeno na međunacionalne odnose, na pitanja šta je čije, ko je kome više skrivio i slično. Imamo istorijsko interesovanje iz guslarske epohe, a na drugoj strani se trudimo oko avangardne historiografije. Tome se, međutim, ne treba čuditi. Ko danas prosvetljuje ljude u ovoj oblasti? Škola minimalno, stvarajući čak suprotne efekte, pre svega nepoverenje. Ima li udruženja ili institucije koja bi u svojim progra-mima imala istorijsko prosvetlavanje koje bi se dalo uporediti sa zdrav-stvenim prosvetlavanjem, ili s poučavanjem o pravima i dužnostima?

Svakako, bez trezvene i kritičke slike prošlosti, bez elementarno ispravnog mišljenja o istoriji, ne možete savladati šovinizam čija je glavna hrana u netačnim istorijskim predstavama i pogrešnim meto-dima mišljenja.

Često se, osobito u predgovorima knjiga neistoričara, govori da su veliki, važan, značajan doprinos istorijskoj istini... Šta je, zapravo, istorijska istina? Da li je vremenski određena i omeđena, odnosno kako ona odoleva vremenu i menama?

To je jedno od temeljnih pitanja istorijske nauke, o kome se u svim epohama mnogo raspravljalo, a naročito u našem veku koji je počeo izvesno sistematsko sumnjanje u istoriju i njenu objektivnost kao i mogućnost njene naučnosti. Međutim, meni se čini da su sve duge analize koje su se vodile od filozofije, preko moderne analitičke logike do same historiografije, pokazale da stvari nisu nipošto teže i da objektivnost nije manje moguća u istoriji no u drugim oblastima. I ovde postoji u suočavanju s dokumentima, kao i u suočavanju dokumenata sa stvarnošću, sredstvo za verifikovanje kao i u drugim oblastima znanja.

Ima, međutim, nešto što je ovde zaista prava teškoća. Naime, istoričar ne stoji prema svom predmetu kao nešto nezavisno i odvojeno, već je sam učesnik u istorijskom procesu, samo što u njemu ima položaj na jednom drugom mestu. Zbog toga njegovo stanovište ne može nikada biti apsolutno. Ograničeno je vidokrugom, kulturom, stanovištem, da tako kažem znanjima vremena i, na neki način, ne može preduprediti pitanja koja će pokrenuti neke druge generacije i neka druga, kasnija kultura. Naravno, to nipošto ne treba brkati sa tendencijom, sa svesnim izopačavanjem, sa advokatisanjem, sa upotrebom istorije kao ilustracije ili sredstva ove ili one propagande.

Sasvim je drugo pitanje granica objektivnosti istorijskog saznanja. To je pitanje koje se najčešće svodi upravo na iscrpljenost tema koje su pokrenute i postavljene i njihovo trajno važenje. I to pitanje uopšte ne zahvata tendencioznost, subjektivnost, poštenje, dakle nešto što se događa na jednom drugom sasvim prizemnom nivou.

U tom smislu, naravno, istorijsko delo se može, da kažem, proveravati, proveravati njegov odnos prema istorijskoj istini uvek samo parcijalno; tamo gde se može suočiti s dokumentom, pa proveriti da li je tumačenje ispravno i da li je zaključak valjan. Mnogo je teže

verifikovati izvesne iskaze o opštim tendencijama. Primena kvantitativnih metoda će danas-sutra možda omogućiti da i u istoriji kao i u nekim drugim društvenim naukama metodi budu egzaktniji i zaključci pouzdaniji. Ali u svakom slučaju ne smatram da ima razloga za, rekao bih, očajanje zbog hronične i neizbežne neobjektivnosti istorijske nauke; pogotovo ne smatram da bi teškoće koje stvarno ima smele da budu osnova za stvaranje alternativnih istorija, što se radilo u svetu i što se i kod nas pokušavalo, naime za stvaranje istorija koje bi bile suprotne uobičajenim metodama sticanja i proveravanja naučnih znanja i koje bi, jednostavno, bile slobodne konstrukcije u skladu s nekim unapred datim idejama ili potrebama ili interesima.

Više godina ste angažovani na uređivanju i pisanju višetomne "Istorije srpskog naroda". Ima li naučnih ili drugih teškoća u ostvarivanju tog kapitalnog projekta? Kako se rešavaju oni granični slučajevi kad se događaji iz naše prošlosti prepliću s prošlostima drugih naroda?

To delo nije još završeno zbog teškoća pojedinih autora da dovrše svoje tekstove, a ne zbog teškoća koje implicira drugi deo vašeg pitanja.

Ako postupate dosledno istorijski, onda stvarnih problema i nema. Teškoće nastaju onda kad se polazeći od današnje situacije i od današnjih interesa pokušava preurediti istorija. Mi to nismo radili.

Nastojali smo da pratimo srpski narod u njegovim usponima i padovima, pomeranjima i raslojavanjima, da uočimo njegove integracije i dezintegracije, razvoj njegove kulture, i sve to u uslovima pojedinih epoha. Onima koji s gledišta svojih sadašnjih interesa i aspiracija budu osporavali ovaj postupak i ovaj rezultat suprotstavice argumente.

Istorija je danas svetska nauka. Naše stvari se proučavaju na stotinama mesta u svetu. Ima dovoljno objektivnih i poštenih naučnika čiji sud ovo delo može izdržati. Kad jednom bude završeno, sumiraćemo kritičke primedbe i radićemo na njegovom poboljšanju.

U sveopštoj zainteresovanosti za istoriju postoji više takozvanih otvorenih pitanja. To su: upotreba i zloupotreba istorijskih činjenica, recimo u prezentaciji nacionalnih istorija, etnogeneza pojedinih naroda; u prisvajanjima događaja i ličnosti, pa i njihovog različitog ocenjivanja; enciklopedijski nesporazumi u istorijskim, ali i u mnogim drugim ravnima među naučnicima iz različitih jugoslovenskih sredina; izjednačavanje prošlosti, pri čemu se javljaju i ideje o potrebi praštanja, razume se sve u ime naroda; istorijski izvori i koreni nacionalizma; negovanje tradicija i pojave tradicionalizma; obnavljanje naučnog podmlatka u istorijskim naukama; potreba novog procenjivanja važnih datuma, pojava i ličnosti iz prošlosti; smisao obeležavanja istorijskih događaja kakav je, recimo, kosovska bitka i slično.

Pokrenuli ste čitav jedan repertoar zaista vrlo važnih pitanja. Možda se njima – kao zajednički imenitelj – može staviti odnos: istorija i savremeno društvo, ili istorija i naša današnja politička situacija. Ja bih u vezi s tim rekao ono što sam i u drugim prilikama govorio i što sam i u našem razgovoru dosad natuknuo, naime da je jedna stvar problem same istorijske nauke i istraživanja koja se vode u institucijama od strane ljudi koji su kvalifikovani istoričari, a druga stvar zaokupljenost istorijskim temama, bavljenje istorijskim temama koje se događa u širokim krugovima, u novinama, uopšte u sredstvima koja imaju širok odjek i veliki uticaj. Mi ne možemo biti zadovoljni, da tako kažem, odnosom između ovoga dvoga. Istoričari, naravno, nastoje da budu iznad toga, nastoje da budu objektivni, vezani su pravilima svoga metoda; oni, kako je to neko dobro rekao, imaju dvostruko državljanstvo. S jedne strane pripadaju svome narodu i svojoj sredini imajući prema njima obaveze, a s druge strane pripadaju i republici naučnika pred kojom takođe odgovaraju. Dakle, kod njih i nisu stvarne teškoće...

I ako danas sačinite pregled svega onoga što je uznemiravalo, uzburkavalo našu javnost, lako možete ustanoviti da to nisu bila stvarna istorijska dela, ili da su bila u vrlo retkim slučajevima, pa se

ti slučajevi mogu i razumeti i analizirati. U stvari, svi nesporazumi su proizlazili iz bavljenja istorijom onih ljudi koji su zainteresovani a koji nisu vezani pravilima istorijskog zanata.

Ja nalazim da bi bilo potrebno da se ta dva kruga više dodiruju i uzajamno prožimaju, da naučna istorija, institucije i naučnici mnogo više odgovaraju, reaguju, učestvuju i, da ne bežimo od reči, poučavaju i prosvetuju u toj oblasti, jer zaista znaju više i imaju šta da kažu. Takođe, potrebno je da se sredstva masovnih komunikacija više obraćaju naučnicima i pomognu im da se tekstovi koji su u samoj nauci nepregledni i teški prilagode i podese za potrebe i mogućnosti široke publike.

Dozvolite i jedno pitanje o onom delu vašeg života koji je manje poznat. Šta za vas znače umetnosti? Imate li razumevanja za sport, zabavu, za masovne medije, putovanja i slične izdanke pre svega širokog slobodnog vremena?

Pri načinu života koji vodim, da bih stigao da ostvarim bar deo onog što želim, ne ostaje mi mnogo slobodnog vremena. Ipak, ima mesta za nešto muzike, književnosti, ali samo za ono što me ubede da вреди čitati, kao i za prijateljske susrete čiji ritam diktira vreme koga nekad nema dovoljno.

Poslednje pitanje – nije slučajno – posvećujemo budućnosti. Kako jedan naučnik zanet tumačenjem prošlosti predoseća budućnost? Šta bi ove generacije našeg naroda morale da čine kako se ne bi ponovile već uočene greške ili, barem, stranputice? Koje će vrednosti ovog vremena i ovih naroda, dakle i srpskog naroda, obavezno ući u vidno polje, recimo, trećeg milenijuma?

Našu budućnost možemo pokušavati da nazremo samo na pozadini sveta kao celine. Pre svega zato što se postavlja pitanje da li će svet uopšte preživeti. A onda i zbog toga što su poneki u tom svetu

prešli put koji nama tek predstoji pa možemo da koristimo tuđa iskustva, da neke stvari brže i lakše postignemo, neke greške izbegnemo.

Bojim se stagnacije i provincijalizacije koja nas je već zahvatila. Bojim se da nas pretenciozni a promašeni avangardizam ne otera još dalje na rubove svetske civilizacije, da tavorimo samozadovoljni i zatvoreni, ograđeni od ostalog sveta, zavaravajući se time da nešto značimo. Ja se bojim da naše vreme, široko shvaćeno, nema mnogo da zavešta budućnosti. Bojim se da će vreme u kome mi je protekao skoro ceo život jednom izgledati kao neko prelazno doba. To nije naročito utešno, ali ne nalazim argumente za drukčije shvatanje. Ne vidim kako bismo mogli stvari promeniti, ali bi svakako bio potreban jedan aktivniji odnos, realnije sagledavanje svoga stanja i svoje uloge, ali i više raspoloženja za menjanje sveta.

Beograd,

8. marta 1986. godine.

Post scriptum iz oktobra 1991.

Suočen sa tokom i sadržajem razgovora snimljenog pre nešto više od pet i po godina, čovek ne može da izbegne to da ga posmatra kao *dokument* u kome se reflektuje stanje duha učesnika u dijalogu i duh vremena u kome je nastao. Vremenska distanca nije velika, ali su promene do kojih je u međuvremenu došlo tako brojne i krupne da se čini kao da smo razgovor vodili u sasvim drukčijem svetu. Postali smo pet godina stariji i, nesumnjivo, srazmerno iskusniji, ali nam to nije donelo samopouzdanje i sigurnost već, naprotiv, kolebanje i sumnju, neizbežno propitivanje nismo li rekli nešto zbog čega bismo se morali kajati, ne bismo li ponešto od rečenog promenili ili drukčije formulisali.

Odluka da se ništa ne menja ni izostavlja mogla se olakšati i opravdati nastavljanjem dijaloga pitanjem koje priređivač postavlja istoričaru o uzrocima i prirodi te nelagodnosti, pitanjem o tome kako je

moguće da stvari iz prošlosti koje se ne mogu dosegnuti i na koje se ne može uticati izmene svoj lik; kako je moguće da nešto čemu smo pridavali značaj ispadne neaktuelno, da ono do čega smo došli produbljenom analizom ispadne naivno itd. itd.

Ne menja se, naravno, ono što smo rekli i mislili već se menja naše gledanje i ocenjivanje toga što smo rekli ili mislili. Mi smo osnovu za rezonovanja i zaključke nalazili u suočavanju sa tadašnjim okolnostima, prema njima smo ih verifikovali ili opovrgavali. Okolnosti su se promenile, a ono što smo rekli ili učinili ostalo je bez oslonca, sklono padu i zaboravu. To je jedan od izvora nestalnosti i neprekidnog smenjivanja mnjenja i uverenja.

Drugi je u svetlosti koju događaji bacaju unazad. Poslednji dan života ili mira mogao je proticati istom rutinom kao i stotinu prethodnih, izuzetnost i dramatično povećan značaj ne daje mu ono što se tada dogodilo, već ono što se posle dogodilo zbog čega je taj dan postao poslednji. Onu prvu vrstu nestalnosti i prolaznosti možemo preduprediti tako što se nećemo povoditi za onim što je efemerno, držati se onog što je duboko, trajno, temeljno, od ove druge vrste se uopšte ne možemo odbraniti jer ne znamo šta donosi neizvesna sutrašnjica.

Srazmerno je lako ostati nepokoleban u onome što smo govorili o individualnoj istoriji, o ranijim periodima svog razvoja, teže je ostati dosledan i braniti ono što je imalo karakter analize i dijagnoze trenutka u kom se razgovaralo, a još teže je zastupati ono što smo proricali pokušavajući da predvidimo budući razvoj. Sve to stoji pred današnjim čitaocem i mora da izdrži dvostruku probu: proveravanja sa stanovišta izmenjenih okolnosti i posmatranja u svetlu koje bacaju događaji iz proteklih pet godina. Umesto objašnjavanja i komentarisanja može se čitaocu koji udostoji pažnje prethodne stranice, i time uđe u dijalog s autorima, predočiti da ni njegova situacija nije bitno drugačija; i njegove misli o našem razgovoru iz 1986. biće zavisne od okolnosti u kojima se s našim tekstom sreo, biće podložne posmatranju u svetlosti kasnijih događaja i iskustava.

S. Č.

1976.

Sombor ima razloga da bude ponosan što je njegov bivši gimnazijalac postao vrlo poznat naučnik, cenjen i van granica naše zemlje. Nama je drago što na stranicama ovog časopisa* možemo da objavimo razgovor s profesorom Simom Ćirkovićem, za čija naučna dela je književni kritičar Predrag Palavestra rekao da "pored naučne imaju i književnu vrednost".

Druže Ćirkoviću, vi ste 1948. godine završili Gimnaziju u Somboru. Šta ste poneli iz Sombora kao trajna sećanja?

Ja sam, u stvari, u Somboru živeo prilično kratko, od 1936. do početka rata, a vratio sam se u proleće 1945. i bio u Somboru praktično do odlaska na studije, strogo uzevši godinu manje jer sam u jesen 1947. premešten u odeljenje za škole pokrajinskog odbora Narodne omladine. Ostao sam u vezi sa drugovima i sa školom, preko udžbenika i svezaka pratio sam nastavu, u mesnom aparatu pokrajinskog rukovodstva vršio sam dužnosti, instruirao, putovao od mesta do mesta, došao u leto i položio maturu i – oprostio se sa Somborom.

Ponekad se pitam: otkuda da tako kratak period deluje toliko snažno da se ja danas uveliko osećam Somborcem i predstavljam tako. Najverovatnije je to zbog toga što su to prelomne godine u razvoju

* *Dometi*, 6/1976. Magnetofonski zapis razgovora Jovana Stričevića sa Simom Ćirkovićem.

ličnosti i što su to posebne godine u našem ukupnom društvenom razvoju, godine obnove i izgradnje, velikih napora i velike živosti. Kada se osvrnem na to vreme, najvažnije što sam iz njega poneo čini mi se da je *socijalno iskustvo*. Znao, istoričar je uvek u stvari sastavljen iz dve komponente, grubo rečeno iz onoga što stekne učenjem, erudicijom, znanjem jezika, metoda, kritike, pomoćnih nauka..., bez čega se ne može, i onoga što se često potcenjuje, a to je poznavanje sveta, razumevanje kako stvari bivaju među ljudima i kako se stvari događaju. Tu vrstu iskustva je vrlo važno imati. U stvari, meni je taj somborski period jako pomogao da se upravo u tom pravcu razvijem.

Šta je uticalo da izaberete istoriju kao poziv i predmet izučavanja?

To nije sasvim lako reći. Mislim da je to teško reći svakom čoveku, čak i onima koji su od ranog detinjstva preko nekog hobija izabrali profesiju. Moram reći da sam se dugo oduševljavao prirodnim naukama, a prelom se dogodio dosta naglo, u poslednjim gimnazijskim godinama. Osetio sam da posedujem nekakav, da li literarni, talenat, nekakvu sposobnost da se bolje izrazim u humanističkim naukama. Uticalo je svakako i vreme u kome smo živeli i kad smo očekivali da će se sve (i brzo) menjati i kad smo smatrali da smo u neku ruku pozvani da stvari menjamo. Verovatno je nesvesno uticalo i naše uverenje da na humanističkom polju možemo više učiniti, više postići nego na tehničkom. Na kraju, i društveno angažovanje kojim sam proširio interesovanje za društvene probleme, verovatno je imalo uticaja. – Pred kraj gimnazije moja interesovanja bila su negde između književnosti, umetnosti i istorije uopšte. Upisao sam se na istoriju, pomalo nalazeći i slušajući savete po kojima je tada ispadalo da je istorijska katedra najjača na Fakultetu (koji će mnogo kasnije biti podeljen). Posle se nikad nisam pokajao niti uzmakao. Od početka sam shvatio studije ozbiljno; završio sam ih za četiri godine, kako je to bilo onda kad su se davale obaveze i kad se nadziralo kako se izvršavaju. Za vreme studija, moj učitelj profesor Dinić poveo me je u Dubrovački

arhiv, napisao sam neki mali rad koji je kasnije publikovan, iz koga se videlo da imam nekog smisla za taj poziv. Pred kraj studija video sam, a i oni koji su se starali o meni, rekli su mi da nešto može da bude od mene ako produžim.

Koliko škola utiče na naš izbor poziva?

Somborska gimnazija je u tom pogledu dosta poučna. Vidim jednu grupu pojedinaca na kojoj se može pokazati da škola, i često čak usamljeni nastavnik, jako utiču. Somborska gimnazija je dala grupu naučnika iz fizike i fizičke hemije koji su se razišli po svetu bukvalno do Berklija, gde sam u avgustu ove godine sreo profesora Novakova, koji je bio razred ispred mene. Na drugoj strani je Maglić, zatim neki u Švajcarskoj i po drugim mestima, u Vinči, naročito ona prva generacija. Oni su se u tom pravcu opredelili pod uticajem profesorke Marije Kalčan, a s druge strane možda još više pod uticajem one sjajne radionice koju su imali u školi. Vrlo se živo toga sećam. Kao što sam se ja bavio organizovanjem radnih akcija i brinuo o organizaciji omladine, tako su se oni brinuli o radio-klubu i to ih je trajno vezalo i na neki način uticalo na izbor poziva. Studije ovde i na strani prosto su se direktno nadovezale na ono što su radili i što ih je interesovalo u školi. I čovek pre na to pomisli, na neku stranu aktivnosti, na neki predmet koji veže ljude; škola više na taj način utiče nego sistemom. Tako je bilo u fizici, a u istoriji toga nije bilo. Bila je dosta živa literarna družina, ali smo već mi o njoj pričali kao nečem slavnom i davnom i kako-tako je održavali u okviru omladinske organizacije. Tu je postojalo nekakvo polje na kojem se čovek mogao afirmisati. Mene je to ohrabrivalo i upućivalo ka humanističkim naukama.

Pre dvanaest godina ste napisali "Istoriju srednjovekovne bosanske države". Kako je počelo vaše zanimanje za istoriju Bosne?

Tu ću vas jako razočarati jer u mom opredeljenju nisu igrale ulogu nikakve sentimentalne ili druge veze. U nauci ima polja koja su više

proučena i bolje poznata i polja koja su više zapuštena. Tako mi je profesor Dinić, na trećoj godini studija, dao jedan mali zadatak, da pišem o jednoj bici iz 1415. godine* o kojoj su dotad među istoričarima bila podeljena mišljenja i u pogledu mesta i u pogledu datuma i posledica. I onda sam, kao student, uzeo sva sredstva koja su mi potrebna da se to reši i rešio taj problem. A i doktorat je određen tako. To se onda na kraju studija određivalo, predviđalo sa onima koji su hteli dalje da rade. Izabran je herceg Stefan Vukčić Kosača, ličnost o kojoj ima puno građe ali o kojoj nije postojala nikakva monografija. Rad o hercegu Kosači sam radio pet-šest godina i izradio na novoj osnovi, a zahvaljujući izvornoj građi dao sam mnogo novina. Opet me je potreba nauke i neistraženost tog područja odvušla tamo, a ne nikakvo posebno interesovanje. Posle se na to nadovezao rad na istoriji Bosne. Kako su drugi istraživači doprineli da se izmene gledanja na druge periode, učinilo mi se da je zreo trenutak da se revidira cela istorija Bosne. I za petstogodišnjicu pada Bosne, 1963, napisao sam *Istoriju srednjovekovne bosanske države*. Svet je, izgleda, bio zadovoljan kako je to urađeno.

Posle te knjige, moje interesovanje nije ostalo vezano samo za Bosnu, sada je ono čak sekundarno, mada i sada uvek ponešto nađem i uradim iz istorije Bosne. Neke od stvari koje sam zastupao u *Istoriji Bosne*, a koje tada nisu mogle biti izvorno i studiozno dokazane, naknadno obrađujem. Nedavno sam objavio raspravu o vremenu nastanka teritorijalnih/oblasnih gospodara.** U *Istoriji Bosne* sam to već u opštim crtama napisao, ali argumentaciju nisam mogao dati. Sada to dajem u posebnim studijama.

Pesnik Mak Dizdar je izučavao stećke i, nadahnut njima, napisao poetsko delo "Kameni spavač". Kako se prema spomenicima istorije odnosi pisac a kako istoričar?

* Bitka kod Doboja. (Prim. prir.)

** *Русашка іосіюга*, Историјски часопис 21 (1974). (Prim. prir.)

Ja sam proučavao onu Dizdarovu hrestomatiju koju je napravio od starih tekstova.* Pomalo sam bio i nezadovoljan, zato što, znate, literate sebi dozvoljavaju izvesnu slobodu koja istoričare užasava. Recimo, tu su iz srednjovekovnih povelja potpuno izrezani vrlo sadržajni delovi; ostavljene su po dve-tri rečenice koje su svaka za sebe lepe i privlače, i onda se tom nejasnoćom postiže izvestan literarni efekat. To me je oneraspoloživalo. Mislim da srednjovekovni svet ne treba približavati na takav način, već obrnuto. Treba ljude navesti da ulože napor – bez koga se ne može – da bi razumeli taj daleki svet. Nekad se smatralo da je istorija neka vrsta književnosti, pa se podrazumevala i postojala puna saglasnost između autora i čitalaca. Više toga nema i ne može biti. Kada danas hoćemo da osvetlimo ranije periode mi moramo da uložimo veliki napor da bi pokazali ljudima da je to drukčiji svet od onog u kome žive, a i čitaoci moraju uložiti napor i osloboditi se svojih predstava, ne podrazumevati da sve što važi u njihovom svetu važi u srednjem veku i drugim dalekim epohama. Mislim da se to može uporediti s putovanjem. Kada čovek pođe u vrlo blisku zemlju posmatranje i opisivanje je u okviru njegovog iskustva i u skladu sa njim. Međutim, ako pođe u zemlje drukčije kulture, sredstva posmatranja i opisivanja su već drugačija, jer se razlikuju sistemi mišljenja i sistemi koji se poznaju, terminologija... Slično je i u istoriji: vrlo često morate sasvim napustiti svet u kome živite i kritički se distancirati. To je u istoriji jako važno.

Jedan od možda najvećih problema u istorijskoj nauci se dogodio onda kad smo postali svesni relativnosti iskustva, zatim velike razlike između iskustva čitaoca i stvaraoca i da se tu stalno mora ostvarivati dijalog i to na taj način da mi, prvo, pomalo žrtvujemo od svoga i da uvek, ipak, nešto usvajamo od ovih sredstava opisivanja i mišljenja, a da, s druge strane, čitaoca teramo na to da se oslobađa onog u čemu stalno živi. Bilo je kod nas pokušaja da se stvori neka vrsta srednjovekovne književnosti koja će biti popularna i danas čitana. Mislim da je to jako teško, da je praktično nemoguće. U stvari, treba raditi

* Мак Диздар, *Стари босански текстови* (Сарајево: Свјетлост, 1971). (Prim. prir.)

obrnuto: često treba kroz vrlo naporna proučavanja sebe terati i pripremati da bismo otkrili veličinu i osobenost stare književnosti, koja, prosto, nije pisana za sadašnji čitalački svet.

Junak Andrićeve pripovetke "Pismo iz 1920" govori o verskoj podeljenosti i o mržnji ljudi u Bosni, gde svaka bogomolja oglašava svoje vreme, deli se, znači, i nedeljivo. On kaže: „i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika”. Šta mislite, otkuda takva misao ovog Andrićevog junaka?

Nešto od razmišljanja Andrićevog junaka je karakteristično i za srednji vek, iako je vrlo teško da se u nekim kratkim formulama iskaže suština neke zemlje i perioda istorije; istoričari se toga uvek klone. Međutim ta podeljenost, ili bolje rečeno, prisustvo raznih verskih i kulturnih elemenata, na neki način je karakteristična i za predturški period Bosne. Tada nije bilo ni Muslimana ni Jevreja, koji će doći posle Turaka. Ali je trostruka podeljenost: na krstjane bosanske crkve i njene vernike, katolike i pravoslavne – važila i u srednjovekovnom periodu, naročito u vreme kad je Tvrtko I bio proširio državu toliko da je zahvatala delove Srbije i delove Hrvatske i onu staru Bosnu. Tradicije domaćeg lokalnog plemstva, koje je živelo po župama, i zemljoradnički elemenat koji je bio uvek jako vezan za tradicije, kao i njegovo suočavanje sa svetom koji je dolazio sa strane, uvećavale su tu složenost i podeljenost.

Petnaesti vek je epoha velike otvorenosti. Tu je kretanje vojski, tu su putovanja trgovaca, materijalna trgovina sa primorja, vrlo snažni uticaji iz Ugarske, rekli bismo, uticaji feudalizma, viteštva... Sve do pada Bosne postoji veliko previranje i stalno suočavanje tih različitih kulturnih elemenata i to čini Bosnu vrlo zanimljivom za istraživanje.

U razmišljanjima o Bosni kod nas se zastranjivalo u dva pravca: jedno vreme se smatralo da stećak, na neki način, može da bude reprezentativan za celu Bosnu i da je to ona narodna, primitivna kultura izražena u tim spomenicima. Međutim, naša istorijska istraživanja,

i s druge strane iskopavanja Pavla Anđelića na Bobovcu, jednom od bosanskih dvorova, pokazuju da je zapravo pored Bosne stećaka postojala i Bosna gotike kao što su gotiku imali primorski gradovi i Ugarska. Bila su tu prisutna i evropska strujanja toga doba, a u delovima teritorije koje je Tvrtko otrgao od Srbije 1373. i 1377. nalazila se Mileševa, koja je, kako se sada pokazalo, bila jedna žiža od koje su zračili uticaji na pravoslavno crkveno graditeljstvo. Raznolikost Bosne je jako karakteristična za srednjovekovni period.

Kojim je uticajima bila izložena srednjovekovna Bosna i kako su se odražavali na njen život?

Ono što je dolazilo iz Ugarske bilo je dosta različito od onog što je dolazilo iz primorja i Italije. U neku ruku, ono što je sa domaćeg tla i nije nekakav Istok. Svesno napuštam Bosnu, spominjem Poljica, Popovo Polje, Paštroviće... koji su mali društveni okviri o čijem mentalitetu i društvu znamo nešto više zahvaljujući arhivima primorskih gradova. To nije ni Istok ni Zapad. To je, ako se kompetentno sme reći, onaj slovenski kontinuitet.

Uticaji s primorja naročito su se odrazili na materijalnu kulturu i, ako se sme tako kazati, stil privrednog života. Taj uticaj je bio toliko snažan da su ove zemlje bile na nivou mediteranske privrede i, moglo bi se reći, sve do turskog osvajanja vezane za nju. Jedan od najfatalnijih prekida dolazi s turskim osvajanjem koje nas istrže. Mi smo u prvoj polovini XV veka davali trećinu, a možda i polovinu evropske proizvodnje srebra. Zahvaljujući tom rudnom bogatstvu bili smo jako vezani za Italiju i Mediteran.

Bilo bi vrlo zanimljivo, nemamo dovoljno izvora, sagledati kako je sve to uticalo na izgled kuća, ljudi, stvari kojima su se ljudi služili... Ponekad primećujemo da ima delova odela, torbi, oružja... na "turski", na "mađarski", na "slovenski način" – kako su okvalifikovani u dokumentima. Više se interesujući za tu stranu materijalnog života i mentalitete, nešto ćemo više saznati o raznolikosti Bosne i uticajima kojima je bila zapljuskivana.

Bosna je dala mnoge pisce, čak i najveće. Otkuda i zašto?

Da, to je zanimljivo. I odmah se postavlja pitanje: zašto su ti ljudi više od drugih naterani da postavljaju pitanja o sebi i svetu. Možda baš suočavanja raznih kulturnih elemenata, vera i nacija u novije vreme, možda sve to tera u nekakvo razračunavanje sa svetom i predstavlja neku vrstu plodnog podsticaja za umetničko izražavanje.

Kakvo je vaše mišljenje o odnosu Iva Andrića prema istoriji Bosne?

Vi sigurno znate da je Andrić dvadesetih godina napisao doktorsku disertaciju o Bosni. Nedavno, u okviru priprema za izdavanje zbornika u Andrićevu čast, jedan od saradnika tog zbornika dao mi je da pročitam disertaciju i da s gledišta slike o srednjem veku koju nalazimo kod Andrića i one koja danas važi, kažem svoje mišljenje.* Andrić se pre svega interesovao za versku i kulturnu stranu Bosne, koja je do tada bila izrazito malo obrađena. Ali, po dokumentaciji koju je Andrić imao to je na nivou nauke, a daleko je ispred po idejama. Mislim da se neke od tih ideja tek sada u izvesnom smislu, na osnovu istraživanja, ponovo otkrivaju. Andrić je bio istoričar po formaciji i ja se ne čudim što je izvanredno poznavao Bosnu, čiju je istoriju s ljubavlju i znalački izučavao.

“Lokalna istorija ima svoje specifičnosti, koje se ogledaju u posebnom odnosu prema istoriji širih oblasti i područja” – napisali ste 1968. godine. Molim vas, razvijte svoju misao o lokalnoj istoriji i recite nam šta treba imati na umu

* Videti: Мишљење проф. Симе Ђирковића о Андрићевом докторату, *Свеске Загужбине Иве Андрића* 1 (1982) 247–249. (Prim. prir.)

kad se piše istorija jednog grada, jer u Somboru se o tome razmišlja?

Taj problem ima dve komponente: pitanje značaja lokalnih monografija i pitanje metodologije.

Mislim da su lokalne, regionalne istorije vrlo važne. S jedne strane one upotpunjuju naša istorijska znanja, a, s druge strane, postoji nešto vrlo važno što se često zaboravlja. Naše istorijsko interesovanje – kad se posmatra u okviru celokupne kulture – jako je jednostrano i uvek nacionalno određeno. Kad razgovarate s ljudima, kad vidite kakva pitanja postavljaju, zapažate da kod nas ljude interesuje to ko je bio veći, ko je imao višu kulturu i veću teritoriju, ko sjajniju državu... Prosto neka agonistička slika prošlosti, verovatno određena mentalitetom oslobodilačkih borbi s kraja XIX veka; borilo se za oslobođenje od tuđinske vlasti i za teritorije, a te borbe nisu završene ni u Prvom svetskom ratu.

Dakle, ta vrsta preokupacija se prenosi i na istoriju i zvanična historiografija ih dobrim delom produžuje i pojačava, ide u susret i daje odgovore tim interesovanjima a zanemaruje ona druga. Tu regionalna, odnosno lokalna istorija ima veliki značaj. To je druga vrsta istorijskog interesovanja i kulture, pre svega to je kultura zanimanja za okolnosti u kojima ljudi žive, za to gnezdo iz koga su ponikli, za njegove promene. Moglo bi se reći, ako čovek suoči moderne tendencije u razvoju istorijske nauke u svetu, da nama tip istorijskog interesovanja koji je tradicionalan u ovom trenutku više ne odgovara i da su značajniji poduhvati na polju regionalnog i lokalnog nego nacionalne sinteze, bez kojih se isto tako ne može i koje su potrebne.

Pitanje je kako napisati lokalnu istoriju. Uravnoteženo i lepo delo uradilo bi se kad bismo imali jednog pisca koji bi to od početka do kraja i mislio i iskovao iz jednog komada. To je, reklo bi se, isto tako teško kod regionalnih kao i kod nacionalne istorije jer nisu obavljene predradnje: ispitivanje arhiva i sakupljanje građe.

Prema tome, kad se suočavamo s potrebom da se napiše monografija jednog grada odjednom moramo uzeti specijaliste za pojedine periode, jer nema ljudi koji bi to uradili za celu istoriju. Ili bi to pak tražilo ceo život nekog pojedinca, pa da posle dvadeset godina izađe sa takvim delom. Pitanje je ko će se žrtvovati, a i da li će oni koji su sada zainteresovani da dobiju takvo delo prihvatiti takvo rešenje. Iz praktičnih razloga se nameće stvaranje autorskog kolektiva koji bi bio sastavljen od specijalista. Tu opet postoje dva modela: podela na epohe, pa jedan stručnjak piše u celini svoj deo, i model koji je primenjen kod pisanja *Istorije Beograda*. Kod te istorije je podela među specijaliste otišla tako daleko da su u okviru jednog perioda radili stručnjak za arhitekturu, za školstvo, za pozorište... Ovaj model dovodi do vrlo učenih dela punih informacija, možda jako pouzdanih u pojedinim glavama i odsecima; međutim, tu se celina potpuno izgubi i slika istorijskog razvoja se gotovo ne može videti. Čini mi se da je najbolje rešenje da se okupi relativno malobrojan autorski kolektiv u kome bi uloge bile tako podeljene da svak obradi pojedini period. Prethodno bi se trebalo dogovoriti o koncepciji, dakle o načinu na koji će se postavljati pitanja, o osnovnoj tematici koja treba da nosi celu knjigu, kako ne bi bilo diskontinuiteta. Neka vrsta zajedničke koncepcije mora se unapred sačiniti, čak sarađivati u toku rada u smislu da se izmenjuju iskustva. Takav kolektivni posao uvek podrazumeva ujednačen napor da se neke stvari usklade, prilagode jedna drugoj, da bi ličio na knjigu iz jednog komada, mada to ne može da bude. Ja sam učestvovao u pisanju pet-šest monografija. Najdraža mi je ostala istorija Sremske Mitrovice.

Kod pisanja istorije Sombora trebalo bi okupiti autorski kolektiv. Neophodno je da svaki autor slobodno zamisli i izvede svoje delo koje će obuhvatiti jedan period. Odgovara podela po epohama. Možda za XIX i XX vek kad život postaje vrlo složen, ako se zaista pokaže potreba, recimo umetnost obraditi posebno, ali za one ranije periode to ne bi trebalo. Kod Sombora jedan problem otežava poduhvat. Sombor ima, možda, najznačajniji arhiv za XVIII i XIX vek, čega mnogi nisu svesni. I on još nije ispitan od strane ozbiljnih istoričara. Tako

se postavlja pitanje da li je zreo trenutak za pisanje istorije Sombora u celini ako ovaj arhiv nije iskorišćen za istoriju pojedinih tema i problema. S druge strane, trebalo bi izabrati takve autore koji bi obradili XVIII i XIX vek na osnovu arhivske građe, pa bi se te dve težnje izmirile. Uostalom, težište cele somborske istorije biće u vremenu od elibertacije do naših dana. Čini se da je upravo orijentacija prema nacionalnoj istoriji smetala ljudima da se bave ovim temama, koje su, zaista, bliže stvarnom životu.

Koji su danas osnovni problemi jugoslovenske istoriografije i istoriografije uopšte?

Na to je teško ukratko odgovoriti. Postoje dve grupe problema savremene istoriografije: jedno je ta naša nacionalna podeljenost koja se neizbežno reflektuje na interesovanje za istoriju i na rad na istoriji. Kod nas je gotovo svaki rad na istoriji u nacionalnim okvirima. Kad se i prevaziđu ti nacionalni okviri kao što je to bilo u *Istoriji Jugoslavije* četvorice autora, među kojima sam bio i ja,* i tu se zameralo. Mogli ste primetiti da je veliki deo kritike – pisane i usmene – bio uperen protiv toga što je to istorija Jugoslavije a ne istorija naroda i narodnosti Jugoslavije. U stvari, tu bi čovek mogao uzvratiti istom merom: kome smeta Jugoslavija u naslovu jedne knjige, Jugoslavija kao istorijska tema, tome pomalo smeta Jugoslavija kao realnost. Ja ne želim da izvučem te zaključke, ali oni neminovno slede. Jer, sve što postoji pruža mogućnost da se pitate o njegovoj prošlosti, pa, prema tome, ako je Jugoslavija realnost, onda je jedno od najosnovnijih pitanja kako je došlo do te realnosti.

Dakle, to je jedno, što silom prilika ostajemo u nacionalnim okvirima. To se negde na strani zove *kampanilizam*, pojava da se manje-više vidi samo ono što se može posmatrati i videti sa svoga tornja. Veze i saradnje među našim istoričarima su veoma slabe i ograničene, tako da postoji funkcionalna veza između ovog

* I. Božić – S. Ćirković – M. Ekmečić – V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972, 19742. (Prim. prir.)

zaostajanja i izostajanja treće i četvrte knjige *Istorije naroda Jugoslavije* i favorizovanja istorije po republikama ili nacijama. Međutim, stanje naše historiografije je takvo da će svakako i ta dela biti korisna. Ona se svugde rade tako da su inspirisana najčistijim željama i pobudama, uvek su istraživačka dela, uvek su dela koja žele da revidiraju zastarela shvatanja, koja reflektuju moderna iskustva i moderne kriterije, moderna shvatanja vrednosti i, u tom smislu, svako će biti korisno.

Takav način rada odvađa nas, ipak, od izvesnih velikih tema koje su danas dominantne u svetskoj historiografiji. Dolazimo do onoga što mi se čini najvažnijim: naša zaokupljenost nacionalnom istorijom još više pojačava naše zaostajanje za svetskom historiografijom. U svetskoj historiografiji – bilo na Istoku ili na Zapadu – danas je u neku ruku nacionalna istorija prevaziđena tema. Proučavaju se velike teme iz istorije čovečanstva, materijalni uslovi života, način privređivanja, smenjivanje umetničkih stilova, susreti civilizacija, problem migracija..., uopšte uzev ne ispituju se teme koje su nacionalne. A mi, ako je to tačno, idemo u suprotnom pravcu težeći da završimo sve poslove koji nisu ranije obavljani. U stvari samo manjina naših istoričara, ako smem reći vodećih, koji su mnogim nitima – službenim ili drugim – vezani za razne međunarodne organizacije i institucije istoričara, daje doprinos izučavanju tih velikih tema. Donekle to tako mora biti jer istorija se uvek piše za konkretnu publiku i njene potrebe, izlazi se u susret njenim interesovanjima. Pisati danas istoriju koja bi bila daleko od onoga što interesuje naš svet, dovelo bi do presecanja svake veze između historiografije i njene publike, a veze su i inače tanke.

ISTITUTO INTERNAZIONALE DI STORIA ECONOMICA
"FRANCESCO DATINI"

PALAZZO CROCINI - VIA LUIGI MUZZI, 91 - TEL. 35.141 - 35047 PRATO
Prato, 4 Ottobre 1986

Prot. n. 341/86 OM/bd

Illustre Professore,

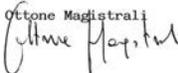
Il Consiglio Direttivo dell'Istituto Internazionale di Storia Economica "Datini" nella seduta del 3 Ottobre c.m. ha provveduto, ai sensi della lettera D) dell'Art. 10 dello Statuto alla nomina del Comitato Scientifico.

Mi onoro comunicarle che, con decisione unanime la S.V. è stata confermata nella nomina e pertanto farà parte del Comitato Scientifico anche per il prossimo triennio.

Continua pertanto la Sua preziosa collaborazione alla attività scientifica dell'Istituto al quale ha già offerto la ricchezza del Suo apporto.

Mi è grata l'occasione per porgerLe, illustre Professore, con l'espressione della più viva stima, distinti saluti.

IL PRESIDENTE

Ottone Magistrali

Egr. Prof.
SIMA CIRKOVIC

BELGRADO

Sl. 2. Dopis predsednika Upravnog saveta Međunarodnog instituta za ekonomsku istoriju "Frančesko Datini" u Pratu (Italija), Ottonea Magistralia, kojim obaveštava S. Ćirkovića o izboru za člana Naučnog komiteta tog instituta. (Iz ličnog arhiva S. Ćirkovića)

Koliko danas istorija kao nauka utiče na život ljudi i naroda?

Tu su se stvari mnogo izmenile. Ranije se istorija čitala kao svaka druga vrsta literature. Kod Skerlića, u njegovoj *Istoriji novije srpske književnosti* možete naći istoričare koji su bili reprezentanti naše proze, prosto kao dela XVIII i XIX veka.

Sa pobedom kritičke orijentacije, sa tom u osnovi pozitivističkom težnjom da istorija bude egzaktna, da sve bude zasnovano na dokumentu i strogo kritički prikazano, došlo je i do oblika istorijskih radova koji su pomalo ekskluzivni zbog tehničkog rečnika i štiva koje nije pristupačno kao nekad. Stvoreni su specijalizovani istorijski časopisi koji ne mogu biti okrenuti širokoj publici. Istorija se pomalo zatvorila kao esnaf, i tako se razvija. Naravno, i to je neizbežno jer ima pitanja koja se moraju tako raspravljati, sa svim preciznostima koje nauka traži.

Danas u gotovo svakoj generaciji istoričara ima ljudi koji deo snaga posvećuju takvim delima koja su i duboko naučna po utemeljenosti, sigurnosti podataka, koncepciji, a i pisana tako da ih svet čita. Preporučujem pažnji istorijsku biblioteku Srpske književne zadruge i ono što izdaje Matica hrvatska. Istoriografija će se ubuduće verovatno razvijati tako da ćemo imati više takvih dela, a u specijalizovanim časopisima i knjigama će se negovati strogo istraživački radovi.

Vraćam se pitanju kako istoriografija deluje na savremenu kulturu. Ona može da deluje ako ima neki kontakt sa publikom, dakle, ipak preko knjiga koje se čitaju. Ako ga nema i ako je zatvorena kao fizika ili hemija, možemo reći da u tom slučaju deluje na taj način što pušta da preživeli mitovi, legende, predrasude, slike prošlosti u izvesnom smislu deluju i dalje u publici. Ako nema svakodnevne povezanosti istoriografije sa kulturom, onda se ne vrši jako potrebna kulturna revizija našeg suda o prošlosti. Mislim da mi nismo danas na najnižoj tački, ali je to još uvek daleko od onoga što je potrebno. Istoričari koji imaju trideset godina imaju više osećaja za komuniciranje s publikom i preko novina, i preko radija, i preko televizije, više nego što imamo mi, a da ne govorim o našim učiteljima koji su

u tom pogledu bili još zatvoreniji. Među njima je bilo ljudi ogromnih zasluga, a nikada nijedan članak, povodom, recimo, neke godišnjice, nisu objavili u novinama, ništa napisali što bi ta njihova ogromna znanja i rezultate povezivalo s publikom. Naravno, ne bi trebalo ni takvu vrstu historičara iskorenjivati, uvek će biti takvih, ali se ne sme pustiti da cela historiografija bude takva.

Koliko ste zadovoljni načinom na koji se u školi predaje istorija?

I to je teško odlučno reći. Mislim da su nam se programi jako popravili, da su nam udžbenici mnogo čitljiviji i humaniji no što su bili kad sam ja išao u školu. No, mislim da problem nije toliko u tome koliko u načinu izvođenja nastave. Zavladao je prenošenje univerzitetske nastave na sve nivoe školovanja. Ne znam čijom krivicom, verovatno i nas ovde, a svakako i zvanične metodičko-pedagoške doktrine. U osnovnoj školi imamo izlaganje novog gradiva i propitivanje, tako isto je i u gimnaziji. Retko da neko na času pođe od nekog teksta istorijskog izvora ili pasusa iz udžbenika, koji će komentarisati i tako učeniku pomoći da razvija sposobnost razumevanja i interpretacije teksta, što je isto tako važno kao i usaditi neku priču. Nastava je s metodičke tačke jednostrano orijentisana. Zavladao je ukalupljenost. Mi premalo računamo sa onim što će ostati kao učenikovo saznanje, pa čovek ponekad pomisli, dođe na ideju, da bi sve nastavne programe trebalo praviti ne s gledišta toga šta ćemo predavati, nego s gledišta toga šta će ostati u glavama učenika.

1986.*

Ko sâm nije pokušao da se bavi istorijom ili nije zavirivao u radionicu nekog istoričara, teško može stvoriti predstavu o iskušenjima ljudi kojima je istorija zanat. Najteže obeshrabrenje dolazi od neograničenosti njenog predmeta i beskrajne složenosti sadržine. Svako dublje poniranje u ostatke ranijih epoha donosi uporedo sa saznanjima i svest o obimnosti onoga što nismo saznali ili što ne možemo saznati. Malo je disciplina u kojima se lekcija o neophodnosti skromnosti dobija tako često kao što to biva u istoriji. Priroda predmeta i ograničen vek istoričaru su dali mogućnost da bude stvaralac i novator samo u malom delu svog beskonačnog predmeta. Pa i rad na tom malom segmentu postavlja veoma velike zahteve. Retko je moguće skupiti sve potrebne izvore, potreban je ogroman napor da se savlada literatura, nikada skoro istoričar ne može znati sve jezike koji su mu potrebni za sve izvore, kao što ne može ni posedovati sva specifična znanja neophodna da do kraja razume sve izvore. Rad istoričara predstavlja neprestan napor koji ne mogu olakšati ni timovi saradnika, jer su u većini slučajeva neprimenljivi moderni instrumenti za čuvanje, klasifikovanje podataka i računanje. Kompjuter polako ulazi u radionicu istoričara, ali je njegova primena veoma ograničena.

Radinost, strpljenje i spremnost da se neprestano stiču i uvećavaju znanja predstavljaju elementarni preduslov za uspešan rad istoričara.

* Deo razgovora koji je sa Simom Ćirkovićem vodio Miloš Marković. Objavljeno pod naslovom "Veran istoriji" u: Miloš Marković, *Akademici*, Beograd 1986.

Time se tek stvaraju temelji na kojima može dalje da se gradi i da se primene vrline višeg reda – ako ih ima. Iskustva iz omladinskog vremena bila su mi dobrodošla prilikom šegrtovanja u istoriji; spremnost za napore, strpljenje i izdržljivost usađeni su i uvežbavani u mnogim prilikama tokom radnih akcija i političkog rada.

Visoki zahtevi i veliki napori predstavljali su samo jednu stranu iskušenja. Druga je etičke prirode i pojavljuje se u vidu prigovora da istorija nije nauka, ili, u blažem vidu, kao kolebanje da li je nauka, literatura ili propaganda kojom se moćnici ovog sveta služe za postizanje svojih raznovrsnih svrha. Primere neistinite “istorije” i zloupotrebe istorije je tokom pedesetih godina bilo isto tako lako naći i navesti kao što ih je lako prepoznati danas. Istoričar od struke obično zna više primera, težih po amoralnosti i ozbiljnijih po posledicama, nego što mu ih predočava dobronamerni oponent. Kako se u tim uslovima može sačuvati neokrnjena vera u naučnost svoje discipline, kako naći etički smisao svoga delanja, kako steći i očuvati čvrstinu uverenja u ono što čovek radi i postiže? Pitanja te vrste čovek postavlja već kao student istorije a mora na njih odgovarati celoga života.

Student istorije iz pedesetih godina, neobavešten o osnovnim problemima metodologije i filozofije istorije, mogao je naći oslonac u opštoj atmosferi bezrezervnog poverenja u prirodne nauke. Njihovi kriteriji, egzaktnost, a nadasve njihova objektivnost, važili su kao teško dostižan ideal za one koji su pokušavali da naučno proučavaju čoveka i društvo. Istorija je stremila tome da postane objektivna i egzaktna, a obeshrabrujući primeri su bili ili rezultat svesnih zloupotreba ili posledica nedovoljne razvijenosti.

Drugi oslonac je mogao naći u kritičkoj tradiciji srpske istoriografije, koja je zahtevala strogo proveravanje i najveću objektivnost po cenu napuštanja onih verovanja koja su važila kao svetinje i koja su se činila važna za narodni život. Ta tradicija je izrasla iz velikih polemika koje su se vodile krajem XIX veka o tome da li istorija sme verovati narodnoj pesmi, ili se mora uzdati isključivo u savremene i sigurne dokumente.

Može li se smatrati da je mladi čovek posle završenih studija istorije stekao naročite kvalifikacije?

Ne, nikako. Time je zaključen tek prvi period učenja koje se preteže na čitav radni život. Oni koji po sticanju diplome prestanu da rade na istoriji nikad i ne postaju istoričari, već u najboljem slučaju komentatori školskih udžbenika. Svaki novi zadatak koga se istoričar lati traži nove studije i nove velike napore, nove količine znanja. Naslovi naših radova obeležavaju pojedine etape tih studija bez kraja, kojima se istoričar dobrovoljno podvrgava.

U tim neformalnim studijama izvesne najopštije teme se ponavljaju kao što se izvesni metodi zadržavaju i kroz praksu i iskustvo usavršavaju. Ima, međutim, i takvih elemenata obuke i usavršavanja koji se menjaju i dopunjavaju u skladu s razvojem i sazrevanjem naučnika. Dok je u prvoj fazi svoga rada istoričar neizbežno okrenut traženju i sakupljanju izvora i problemima njihove interpretacije, u drugoj fazi glavnu pažnju posvećuje "stvarnosti" koju pokušava da rekonstruiše i oživi. U toj fazi njegov horizont mora biti tako širok da uključuje druge zemlje i narode u periodu u kome proučava svoju zemlju ili narod. Uporedo s tim istoričar mora prevazići okvire tradicionalne istorijske literature i zaći u oblast drugih nauka, prvenstveno teorijskih društvenih nauka, da bi našao misaona oruđa neophodna za analizu i opisivanje onog dela iščezlog sveta koji trenutno proučava. Poznavanje savremenog sveta je uvek pomagalo istoričarima da se orijentišu u istraživanjima usmerenim prema prošlosti. U našem veku istoričari se ne zadovoljavaju opštim i pretežno intuitivnim iskustvom, već teže da upoznaju naučne rezultate da bi se njima poslužili u svome radu. U zreлом stadiju istoričar se mora truditi da bude u toku sa onim što se u celom svetu radi u njegovoj užoj oblasti kako bi mogao da drži korak sa napretkom nauke u svetu i koristi metodološke i druge inovacije.

I etički problemi ne prestaju da zaokupljaju istoričara tokom celog života i rada. Oni se javljaju uvek iznova, nekad u teorijskom a često u praktičnom vidu. Kada je odbranio svoje najdublje životno

uverenje da je istorija nauka i da treba da se razvija i usavršava kao nauka, istoričar biva suočen sa rafiniranijim pitanjima, pogodnim da seju nove sumnje i nedoumice. Važe li u celokupnom ljudskom naučnom naporu jednaki kriteriji i iste najopštije metode, ili postoje i treba da postoje principijelno drugačiji metodi i kriteriji kad se proučavaju problemi društva i kulture? Iz odgovora na ovo veoma opšte i naizgled naivno pitanje izvlače se, ponekad prebrzo i neopravdano, zaključci koji imaju fatalne posledice po status i funkciju istorije u društvu. Ako se prihvati činjenica da se društvo i kultura ne mogu proučavati s nekog stajališta koje bi bilo izvan konkretnog društva i specifične kulture, ako svako istraživanje čoveka i istorije polazi od ograničenih horizonata društva i epohe u kojoj se istraživači nalaze, sledi li neizbežno zaključak da je sve do čega se dođe relativno, nepouzvano i zavisno od preokupacija i želja onih koji vode istraživanja ili pišu istoriju?

Mnogobrojni primeri zloupotreba i manipulacija poljuljali su odavno poverenje u istoriju, a relativističke konsekvence koje pojedini filozofi izvlače otvaraju vrata shvatanju da svako treba da piše istoriju "po sopstvenoj probitačnosti" i, na taj način, unapred opravdavaju svaku zloupotrebu. Ovo nije prilika za raspravljanje problema ove vrste, ali je bilo potrebno podsetiti se na njih, jer ilustruju atmosferu u kojoj protiču intelektualni razvoj i delovanje istoričara. On je prisiljen da neprekidno preispituje temelje na kojima počiva njegov rad kako bi stekao sigurnost u moralnu ispravnost onoga što stvara i kako bi mogao odoleti raznovrsnim pritiscima kojima je izložen. To proučavanje temelja svoje nauke predstavlja još jedan obiman predmet koji treba dodati svemu onome što istoričar mora da studira.

Otuda nije fraza ni slobodno upotrebljena metafora ono što je rečeno o studijama koje traju celoga života. Naravno, i u drugim naukama ljudi neprekidno rade, usavršavaju se i stvaraju novo, ali nigde, čini se, to učenje nije toliko raznovrsno, obimno i toliko slično početničkom učenju kao što je kod istoričara. Nigde, čini se, to učenje nije u toj meri praćeno svešću o onome što se još ne zna kao što je među istoričarima.

Kakav biste savet danas dali mladim istoričarima?

Negde ubrzo pošto sam izabran za docenta, sreo sam na Kalemegdanu akademika Nikolu Radojčića. On je tada bio na pragu osamdesete, ali još uvek svež i aktivan. Bavio se takođe istorijom našeg srednjeg veka, bio je učenik Konstantina Jirečeka i za mene je predstavljao oličenje istorije naše discipline. Čestitajući mi na izboru, akademik Radojčić na srce mi je stavio latinsku mudrost sadržanu u izreci *docendo discimus**. Bila je to fina aluzija na docentsko zvanje spojena sa podsećanjem na obavezu da se učeći druge ne prestane sa sopstvenim učenjem. Tada sam to primio kao ljubaznost iskazanu na elegantan način. Duboki smisao tog saveta shvatio sam tek mnogo docnije, osvrćući se na svoj intelektualni razvoj.

Ako sam nešto stvorio i uspeo, bilo je to zahvaljujući učenju koje je teklo naporedo sa istraživanjem i poučavanjem drugih. I kada bih se ja našao u položaju da dam savet mladima koji misle da se posvete istoriji ponovio bih ono što je meni rekao pokojni akademik Radojčić. Opomenuo bih da nikad neće moći da smatraju da su stekli sve kvalifikacije. Sve diplome, naučne stepene, nagrade i priznanja moći će da smatraju nekom vrstom miljokaza što obeležavaju dužinu prevaljenog puta. Isto tako će i dela koja budu stvorili samo obeležavati etape na putu usavršavanja. Ko nije spreman da prihvati učenje kao teret i zadovoljstvo za osnovni sadržaj života, a neprekidno usavršavanje za svoju životnu misiju, taj ne treba da izabere poziv istoričara.

* Učeći druge učimo sebe. (Prim. prir.)

1994.*

Akademik, profesor Beogradskog univerziteta doktor Sima Ćirković je na čelu tima koji već duže vreme radi na "Istoriji Sombora". Deo njegovog istraživanja, o srednjovekovnoj povesti našeg grada, objavljen je u časopisu Dometi. Razlog više da razgovaramo sa ovim našim poznatim naučnikom.

Profesore Ćirkoviću, vi spadate među istraživače koji istoriji gradova pridaju posebnu pažnju. Zašto?

Grad je veoma pogodan okvir za posmatranje jer nije suviše prostran, pa ne prisiljava da se razvučemo, ne prisiljava na površnost i plitkost, a nije ni suviše uzan da bi ono što posmatramo i što pokušavamo da prikažemo lišavao perspektive i značenja. To je neka vrsta mikrokozma u kome se prelamaju svi veliki, važni procesi, gde se može posmatrati međuzavisnost različitih sfera ljudskog stvaranja, raznih dimenzija egzistencije. Grad svojom trajnošću omogućava da se relativizuje značaj političkih zbivanja i čitave one tematike koja je zaokupljala istorijsko interesovanje od antičkih vremena, pre svega okrenute borbama, konfliktima, političkim zbivanjima. Proučavanje grada omogućuje jedan objektivni uvid u rast urbanog organizma i u faktore njegovog razvoja, uspona i opadanja.

* "Somborske novine", 18. novembar 1994. Štampano pod redakcijskim naslovom "Istorija grada kao ljudska biografija". Razgovor vodio Branimir Plavšić.

Da li je Sombor po tome u nečemu poseban? Šta je to u njegovoj istoriji što može pleniti interesovanje istoričara?

Gradske istorije su u izvesnom smislu slične ljudskim biografijama. Teško je naći dve potpuno iste, možda ih uopšte nema. A opet, svi gradovi prolaze kroz određene stadije: detinjstvo, mladost, zrelo doba; nekima se zna i kraj, iako su gradovi dugovečni i teško im je sagledati ceo životni ciklus. Kad se tako posmatra, Sombor u svojoj ipak dugoj istoriji ima u svakom razdoblju crte izrazite individualnosti. Ima vrlo zanimljive korene, ima tajanstvenu mladost – ono vreme kada je stao na snagu, kad se zauvek nametnuo kao centar svoje okoline. Kažem tajanstvenu zato što to pada u onih 150 godina turske vlasti koje će ostati najmanje osvetljene upravo zbog prirode izvornog materijala. Imao je, zatim, miran onaj život zrelih godina u kome je rastao i, mogli bismo reći, uvek na vreme pribavljao ono što mu je potrebno za život i dalji rast. U toj postepenosti u prilagođavanju uslovima sveta koji se stalno menja postoji nešto što je davalo stabilnost, inerciju, možda čak neku dozu konzervativnosti, što će predstavljati neponovljive crte na portretu grada kao što je kontura Gradske kuće neponovljiva na njegovoj silueti. Taj neobični spoj razvoja koji je tih, jedva primetan, u svemu normalan i redovan, i rezultata koji je jedna sasvim osobena tvorevina naglašene i izrazite individualnosti, taj nesvakidašnji spoj ima razloga da privuče pažnju i izazove istoričara.

Srednjovekovna istorija Sombora koju nam nudite donosi dosta novih podataka za koje se ranije nije znalo. Kako ste dolazili do relevantne građe na osnovu koje ste pisali?

Vrlo je srećna okolnost da biblioteka Filozofskog fakulteta u Beogradu ima, zahvaljujući reparacijama posle I svetskog rata, sjajne zbirke mađarskih diplomatara, a bez toga se ne bi moglo upustiti u ovaj posao. Ja sam morao, s jedne strane, idući stopama istraživača s kraja XIX veka koji su se bavili teritorijom županije i gradom Somborom, da pođem dalje, da ponovo prođem sve i pročitam na hiljade

stranica, a s druge strane da proučim diplomatsku građu objavljenu posle početka XX veka, koju dosadašnji istoričari Ivanji i Dudaši i raniji istraživači nisu koristili. Izvorna podloga je dosta proširena, i ne treba da čudi što će tu biti niz stvari kojih u ranijim pregledima nije bilo. Osim toga, krajem XIX veka nisu postavljana pitanja koja mi danas postavljamo. Recimo, o odnosu čoveka i sredine, o uzajamnom uticaju. U ono vreme, tek tako, gledale su se stare karte. Danas to nama, međutim, postaje u neku ruku glavna tema kod predmeta kao što je gradska istorija.

Kada se po vašim saznanjima prvi put javlja ime Sombor i da li je Cobor Sent Mihalj preteča Sombora?

Naziv Sombor javlja se prvi put u tursko vreme. Međutim, sada imamo jednu kariku koja spaja onaj "coborski" oblik i ovaj "somborski" oblik imena u računima jednog poljskog hercega koji je 1510. god. prolazio ovim krajevima i zabeležio Combora, dakle sa "m", kako se posle pisalo; to je, čini mi se, nekakva naknadna potvrda za shvatanje one grupe naučnika kojoj sam se pridružio, a koji uzimaju tu identifikaciju kao sigurnu stvar. Dakle, ipak ime plemićke porodice leži u osnovi toga.

Za naš grad osim naučno-istraživačkog rada vezuje vas i svojevrsna nit. Naime, bili ste đak somborske Gimnazije.

To je jedna od jakih spona koje me vežu sa Somborom. Taj deo života, to su baš one osetljive godine formiranja. Ja sam osam godina živeo u Somboru učeći školu; to je negde osmina dosadašnjeg životnog puta, relativno mali deo a ipak toliko značajne godine da su uticale na moje formiranje pa se osećam Somborcem bez obzira na to što sam mnogo više godina u drugim gradovima, naročito jednom. Kada me pitaju, ja kažem da sam Somborac iako to nisam u pravom smislu reči poreklom. Moji roditelji su došli ovamo i ostali do kraja života, i sada me njihovi grobovi vezuju za Sombor, a to je druga veoma jaka spona.

Sve me je to uz izrazito stručne, profesionalne izazove, motivisalo da se počnem baviti istorijom ovog grada i da jedan deo snaga, deo života (takvi poslovi ne mogu se brzo završiti), podredim tom poslu.

“Istorija Sombora” piše se prilično dugo, ako se ne varam, od kraja sedamdesetih. Zahvaljujući “Dometima” saznali smo da je deo te istorije završen. Šta nam možete reći o ostalim segmentima, da li je u izgledu završetak celovitog dela?

Malo mi je neugodno jer najveći deo zavisi od mene. Autori pojedinih delova, određenih perioda i tematika svoj posao su obavili. Rukopisi su kod mene, i sad od toga treba da se izlije celina. Ja sam tražio “diktatorska” ovlašćenja želeći da to ne ispadne zbornik heterogenih komada koje su ljudi, svako prema svojim znanjima i sposobnostima, napravili, nego da to bude što je moguće više izliveno iz jednog komada – u tom smislu da se sve ono što su ljudi našli sačuva kao njihova građa, a da se u načinu izlaganja, u opštoj kompoziciji sve ipak podvrgne jednom jedinstvenom planu. To je ono mesto gde je sada zastalo. I pošto sam svoj deo posla završio ja se sad u punoj meri i punom snagom posvećujem dijalogu sa svakim autorom ponaosob, preuređenju njegovog teksta u skladu s tom mojom idejom celine. Planiram da negde sredinom naredne godine imamo gotov rukopis i da počnemo da se brinemo o štampariji, ilustracijama, onim tehničkim pitanjima.*

* S. Ćirković objavio je svoj autorski udeo u “Istoriji Sombora” u nekoliko nastava: *Историја Сомбора (одломци: Пролог, Корени)*, Домети 72–73 (1993) 73–80; *Историја Сомбора (II), средњовековно раздобље*, Домети 74–75 (1993) 7–107; *Историја Сомбора (III). Смењивање царскава*, Домети 84 (1996) 65–82; *Историја Сомбора (IV). Средишње нахије: сџара њаланка Сомбор*, Домети 90–91 (1997) 69–83. Такође, у часописима “Домети” и Зbornik за историју Матце српске објављена су и поглавља Славака Гавриловића, Антала Хегедиша, Василија Крестића, Шандора Месароша и Каталин Каић. Нажалост, целовита “Исторija Sombora” није објављена у достојном књижном облику за живота С. Ћирковића, него после смрти, али у скандалозно рђавом издању сомборске Градске библиотеке “Карло Бијелички” (2017). (Prim. prir.)

Oproštaj od učitelja

Onu kuću u čije ime se ovde poslednji put opraštam* profesor Dinić je napustio već prilično davno, još 1957, tako da se najmlađi članovi fakultetskog kolektiva na ovom tužnom skupu ne mogu sećati njegovog tihog glasa i dostojanstvenog hoda. Pošao je sa Fakulteta u penziju prerano za naše univerzitetske običaje i shvatanja, da bi, već ugroženog zdravlja, preostalim snagama ostvarivao započete i planirane radove. Te godine provedene u povučenosti, u porodici, u dragom svetu njegovih knjiga, u krugu prijatelja bile su još uvek plodne i donele su profesoru Diniću nova zaslužena priznanja. Spomenuću samo republičku Sedmojulsku nagradu za životno delo, koja ga je – povučenog i skromnog kao uvek – istinski obradovala. Ali te godine je postepeno pomračivala i zagorčavala bolest koja ga je obuzimala i ograničavala prvo na kuću i sobu, zatim ga je prikovala za fotelju i postelju i, najzad, u poslednjim mesecima, zatvorila u bolničku sobu.

Oni koji su posećivali profesora Dinića tokom poslednjih godina mogli su osetiti s kolikom je snagom duha raspolagao kad je uspevao da očuva ravnotežu i mir gledajući u lice smrti koja se neprirodno brzo i nezadrživo približavala, nagoveštavana sve težim fizičkim patnjama. Bilo mu je kao retko kome određeno da po strašnu cenu oživotvori

* Govor na komemoraciji akademiku Mihailu J. Diniću (Lučica kod Požarevca, 23.4.1899 – Beograd, 12.5.1970) u maju 1970. Videti i S. Ćirković: "Mihailo Dinić u srpskoj medievistici", u: Mihailo J. Dinić, *Iz srpske istorije srednjega veka. Odbrane studije* (Beograd: Equilibrium, 2003) 7–14. (Prim. prir.)

filozofski ideal, da do poslednjeg dana zadrži strpljenje i uzvišenu mirnoću u mukama čiju težinu svet sa strane teško može sebi predstaviti.

Velika moralna snaga, tako dramatično posvedočena u poslednjim godinama i mesecima, daje bitno obeležje i celokupnom ranijem življenju i naučnom i nastavničkom radu profesora Dinića. Posvetivši svoj život istoriji, profesiji u kojoj moralni sudovi imaju tako veliki značaj, profesor Dinić je imao retko duboku svest o odgovornosti: napori istoričara smeli su, po njegovom shvatanju, da služe samo nauci, samo traženju istine i ničemu drugom. Tačnost i pouzdanost u radu na istoriji za njega nisu bili samo pitanje stručnosti već i pitanje morala. Otuda njegovo obimno i veliko naučno delo zrači ozbiljnošću i dostojanstvom tako karakterističnima za lik pokojnog dragog profesora.

U ovom isuviše tužnom trenutku poslednjeg oproštaja ja nemam snage da nabrajam makar i najvažnije radove profesora Dinića, da detaljno opisujem njegove zasluge i mnogobrojne doprinose našoj nauci. I izvan kruga specijalista za istoriju srednjovekovnog Balkana, i izvan zajednice jugoslovenskih istoričara, poznato je da je profesor Dinić dao čitav niz knjiga i veliki broj rasprava, da su sve one majstorski napisane, pune novina i pouzdane u tumačenjima i zaključcima. Poznato je, takođe, koliko je veliku ulogu u radu profesora Dinića imao njegov voljeni Dubrovački arhiv i koliko je, s druge strane, njegov rad bio važan za puno shvatanje značaja tog arhiva za srpsku istoriju. Možda je izvan kruga specijalista manje poznato to da ono što je profesor Dinić stvorio spada u najtrajnije što je u nauci o našem srednjem veku napisano. On je kod nas najdoslednije produžavao onu orijentaciju koju su u proučavanju srpske istorije zasnovali Konstantin Jireček i Stojan Novaković, obojica veoma dragi profesoru Diniću. Predstava o srednjovekovnoj srpskoj istoriji kakva ostaje iza profesora Dinića veoma se razlikuje od one koju je on primio iz knjiga svoje mladosti, kada je osetio poziv da se posveti istoriji. U onome što se menjalo i što je izmenjeno veliki, možda najveći, udeo imao je profesor Dinić.

Na Filozofski fakultet u Beogradu došao je kao već izgrađen i ugledan naučni radnik 1937. Time su se mogućnosti za njegov naučni rad, dotad često vrlo ograničene službovanjem po srednjim školama u

unutrašnjosti, mnogo poboljšale, ali samo zakratko jer je njegov život po drugi put bio na surov način zahvaćen ratom. Mirni rad za kojim je toliko čeznuo bio je zamenjen zarobljeništvom iza logorskih žica.

U posle rata obnovljenom radu Filozofskog fakulteta profesor Dinić je uzeo živog i vidnog učešća. Bio je dekan Fakulteta u vrlo teškim godinama. Jedan deo dubokog poštovanja i zahvalnosti Fakultet je pokušao da iskaže profesoru Diniću 1964. godine dvotomnom spomenicom s vrednim priložima gotovo svih saradnika Fakulteta. Kao i mnogi strasni istraživači, profesor Dinić se nije dobro osećao u omasovljenom univerzitetskom životu kod nas, ali je sve nastavničke dužnosti vršio sa svojom osobenom ozbiljnošću i odgovornošću. Veliku naučno-pedagošku misiju profesor Dinić je ostvarivao ličnim kontaktom sa studentima, podsticanjem, savetima i strpljivim ispravljanjem grešaka. On je upućivanje što većeg broja studenata u naučni rad smatrao za najozbiljniji zadatak, za neku vrstu produžavanja sopstvenog naučnog rada. Nije mali broj ljudi koje je profesor Dinić zadužio time što ih je ohrabrio i uveo u naučno stvaranje. – Neka mi samo ovde bude oproštena lična digresija da bih mogao spomenuti svoj svakako najveći dug i zahvalnost.

Za profesora Dinića se može u punom smislu reći da je poučavao i vaspitavao primerom. Nisu samo njegovi spisi bili uzor na koji se ugledalo – na koji će se još dugo ugledati – već je za primer služio i njegov životni stav: prema društvu, prema kolegama, prema prethodnicima u nauci. Jedna od pouka koja se mogla steći posmatranjem njegovog rada bila je ta da nauku, ma koliko joj bili strasno i isključivo predani, ne smemo shvatiti kao poprište ličnog isticanja i zadovoljavanja sujetnih ambicija. U nauci sve privatno mora biti potisnuto jer ona ne pripada nama i nije radi nas, već pripada i onima koji su bili pre nas i onima koji će biti posle nas. Naučni život profesor Dinić je shvatao kao delovanje jedne zajednice u kojoj živi imaju dužnost da uređuju i dopunjuju ono što su im zaveštali mrtvi prethodnici imajući u vidu one koji će tek doći i nastaviti posao koji se nikad ne prekida. U toj zajednici u kojoj je za života toliko značio, profesor Dinić će i posle smrti imati svoje veoma ugledno mesto. To je uteha koja se

uvek ponavlja prilikom oproštaja s ličnostima koje su živele stvaralački i koje su ostavile iza sebe delo. To može da bude uteha, makar slaba, i onima kojima je pokojnik ispunjavao njihov svet i život i koji njegov nestanak neposredno i tragično osećaju.

Neka je slava i hvala profesoru Mihailu Diniću!

Oproštaj od kolege i prijatelja*

U Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u čije ime se opraštam od kolege, druga i prijatelja, Ivan Božić je delovao samo kratko vreme, neprirodno kratko. S jedne strane zbog toga što ga je smrt prerano ugrabila i prekinula njegov stvaralački život, a s druge strane i zbog toga što ga je Akademija nerazumljivo kasno primila u svoje redove. Ali, ovaj trenutak poslednjeg oproštaja najmanje je prikladan da se spominju i pokušavaju ispraviti stare i nove nepravde, jer ništa nas toliko ne podseća na taštinu naših ambicija i angažovanja kao susret sa smrću, ništa toliko ne vraća prave dimenzije stvarima za koje verujemo da su krupne i važne kao pogled na samrtnički odar, kao konačni ispraćaj, kod koga smo svesni da mi ostajemo ali ne znamo koliko i dokle.

Ljudi koji život posvete stvaralaštvu imaju to preimućstvo da se smeju nadati da će na izvestan način živeti i pošto im srce prestane da kuca i pošto im se telo pretvori u pepeo ili prah, da će svojim delom biti prisutni u jednom kasnijem i drukčijem svetu, među pokolenjima koja ih nisu mogla upoznati. Ta nada je ujedno i najveća uteha onima koji su živeli i radili povučeno i nenametljivo, jer njeno ispunjenje ne zavisi od priznanja i uspeha u javnosti, od pohvala i publiciteta, već zavisi od veličine i vrednosti dela koje su ostavili za sobom. Podsećam se na to zbog toga što sam uveren da je Ivan Božić, prerano i surovo

* Govor na komemoraciji Ivanu Božiću (Makarska 23.4.1915 – Beograd 20.8.1977) u SANU. Videti i S. Ćirković: "Ivan Božić (1916–1977): povodom dvadesetogodišnjice smrti", *Istorijski glasnik* 1–2 (1977) 69–77. (Prim. prir.)

prekinut u stvaranju, ostavio delo veće i značajnije no što to odjeci, priznanja i pohvale savremenika pokazuju. On je, uopšte, pripadao ljudima kakve smo uvek imali i kakvi srećom u nauci nisu retki, ljudima koji su mirno i bez roptanja uvek više davali nego što su primali.

Iako mu nije bilo dato da ostvari svoje planove, oni koji su mu bili bliži znaju koliko je želeo da napiše knjigu o despotu Stefanu, iako mu je pero istrgnuto u doba kad istoričari u punoj meri stvaraju, Božić je ipak ostavio delo obimno i raznovrsno, veliko i značajno po uticaju koji je vršilo i koji će vršiti na našu istorijsku nauku. Nemam snage da u ovim okolnostima podrobno prikazujem to delo, da nabrajam njegove knjige i rasprave, da opisujem iz čega se to delo sastoji: od izdanja izvora, preko učenih rasprava, monografija, sintetičkih pregleda do popularnih tekstova i školskih udžbenika. Dužnost mi je da spomenem, i to rado činim, da je deo tih radova, a među njima su i neki veoma značajni, vezan za Srpsku akademiju nauka i umetnosti utoliko što je dobio mesta među njenim izdanjima. U posebnim izdanjima Akademije, u čijim okvirima se tada nalazio i Istorijski institut, objavljena je još 1952. godine Božićeva knjiga *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, disertacija jedinstvena po širini teme, novini materijala i pogleda i sugestivnoj slici dubokih promena na Balkanu uoči i posle turskog osvajanja. Među posebnim izdanjima Odeljenja društvenih nauka, u njegovom okviru se donedavno u Akademiji negovala istorija, izašla je 1955. Božićeva monografija *Dohodak carski* i označila prelom u proučavanju sistema nameta i dažbina u srednjovekovnoj srpskoj državi. Božić je sarađivao u Akademijinom Spomeniku još 1953. značajnom raspravom koja je u punom smislu reči otkrila veliku ulogu Kotora u organizovanju i upravljanju katoličkih crkvenih opština u srpskim rudarskim gradovima. Sarađivao je i u Glasu Akademije, gde je pre nekoliko godina objavio majstorsku raspravu *Plemenita gospoda Poljičani*, koja predstavlja značajan doprinos upoznavanju postanka vlasteoske klase kod Južnih Slovena.

To je samo mali deo Božićevog stvaranja i ovi radovi objavljeni u Akademiji imaju sve odlike ostalih njegovih radova i celokupnog njegovog dela: svi donose mnoge novine u izvornoj građi i zaključcima,

svi su kritični i dobro argumentovani. Svi njegovi radovi bili su “akademski” u dobrom, danas već zaboravljenom smislu reči: uravnoteženi i klasični u izrazu, temeljiti i potpuni u obradi, slobodni od rizičnih hipoteza, originalni po tematici. Nastavljao je najbolje tradicije u našoj historiografiji i bio je mnogima pred očima kao uzor.

Pokojni Božić je primećivao i ponekad spominjao da je usamljen u našem naučnom životu, da je podjednako udaljen od brojne generacije historičara koja je stvarala još u predratnom periodu i od još brojnije generacije historičara formiranih posle rata, čijem je obrazovanju on neposredno doprinosio. Stojao je na sredokraći između svojih učitelja, koje je mnogo poštovao, i svojih učenika, kojima je nesebično pomagao. I njegovo delo u našoj nauci o srednjem veku spaja kao most filološki orijentisanu predratnu i sociološki orijentisanu posleratnu historiografiju. Stekao je izvanrednu filološku spremu, koju je radom neprekidno produbljavao, usvojio je kritičke metode i do temelja ovladao pomoćnim historijskim naukama, primio je ono najbolje što mu je mogla dati predratna škola, a bio je priroda sklona neumornom usavršavanju. Tako pripremljenog zatekle su ga velike promene u orijentaciji društvenih nauka kod nas i nova strujanja u svetskoj historiografiji. Bio je svestan potrebe za proširenjem tematike historijskih istraživanja, znao je da se izvornoj građi moraju postavljati nova pitanja, da je neizbežno poslužiti se teorijskim aparatom društvenih nauka. Imao je sluha za ono što se dešavalo u historiografiji u svetu i užasavao se provincijske učauranosti, bio je otvoren za sve podsticaje, boravio je duže vreme u Parizu – jedna od retkih povoljnih okolnosti u njegovom životu – kada je “Škola *Anala*” bila na vrhuncu uticaja, ali se nije dao povesti ni za jednom popularnom ili pomodnom strujom. On je u punom snislu reči postavio temelje našoj socijalnoj istoriji srednjovekovne epohe (podsetiću na studije o plemstvu, selu, katunima i društinama, građanstvu i sirotinji), ali ni u jednom njegovom radu neće se naići na onaj tehnički sociološki žargon karakterističan za “modernu” historiografiju u svetu.

Kritičnost i osećanje mere upravljali su celokupnim njegovim radom, i više od toga, čini mi se da su vladali čitavim njegovim životom.

Ostao je veran tradicionalnom shvatanju da se pravo obogaćenje poznavanja jedne istorijske epohe postiže tek kada se nova pitanja i nove koncepcije oslone na novu izvornu građu. Stoga je pripadao krugu najprilježnijih arhivskih istraživača u našoj historiografiji: otkrio je srednjovekovni deo kotorskog arhiva, obnovio je decenijama zapostavljena istraživanja u Veneciji i pokazao svojim studijama iz istorije Crne Gore i Albanije koliko je mnogo dragocenih vesti ostalo izvan izdanja devetnaestog veka, na koja su se generacije istoričara oslanjale.

Postoji izvestan lako uočljiv sklad između Božićevog dela i ličnosti. Ona ista dostojanstvena uzdržljivost koja izbija iz njegovih tekstova, okružavala ga ja u saobraćaju s ljudima; ona težnja za lepim koja je sudelovala u rađanju njegovih knjiga i rasprava mogla se opaziti i u svakodnevnim dodirima sa njim; ona opreznost koja je uticala da piše samo o onome što temeljno poznaje dolazila je do izraza u načinu kako je iznosio svoja mišljenja o običnim stvarima. Nešto njegove ličnosti nastaviće zato da živi u njegovom delu, drugi deo ostaće u uspomenama nas koji smo ga lično poznavali i mi ćemo taj lik čuvati i negovati sa zahvalnošću za primljene pouke, za godine plodne saradnje, za lepe trenutke koje smo zajedno proveli.

Hvala i slava Ivi Božiću!

6

O svojim knjigama

“Srbi u srednjem veku”*

O istoriji Srba na evropskim jezicima postoje samo dva ozbiljna dela: Konstantina Jirečeka, profesora slavistike na Univerzitetu u Beču, s početka ovog veka, i Sime Ćirkovića iz 1992, dakle, s početka i s kraja ovoga veka kada se svet zagledao u srpske prilike.

Novo delo akademika Ćirkovića, koje je prof. dr Jovanka Kalić na nedavnom predstavljanju u SANU ovako visoko rangirala, objavljeno je prošle godine u dva paralelna izdanja: u Italiji (pod naslovom “Srbi u srednjem veku”**) zahvaljujući izdavačkoj kući Jaca Book iz Milana i Aleksandru Stefanoviću, i u Francuskoj (pod naslovom “Srbija u srednjem veku”***) u izdanju izdavačke kuće Zodiaque. Rukopis ove knjige na srpskom jeziku, kako izgleda još zadugo nećemo imati prilike da čitamo. Još valjda nismo stigli da objavimo sav istorijsko-publicistički bofl, pa ozbiljna naučna štiva moraju da sačekaju bolje dane. Ostaje nam, dakle, da sa našim najboljim medievistom razgovaramo o tome šta njegova knjiga govori stranim čitaocima o Srbiji i Srbima srednjega veka, ali i o ovim današnjim u ogledalu velikog srednjovekovnog istorijskog i kulturnog nasleđa. I da od autora čujemo kako je došlo do toga da knjiga najpre zakorači u Evropu. O ovom potonjem akademik Ćirković kaže:

* Objavljeno u NIN-u od 12. marta 1993. pod naslovom “Nasilje prošlosti”. Razgovor vodio Sava Dautović.

** *I Serbi nel medio evo*, Milano 1992. Preveo prof. Lionello Constantini. (Prim. prir.)

*** *La Serbie au Moyen Age*, Paris 1993. Preveo Dom Willibrord Witters. (Prim. prir.)

Pre pet ili šest godina kod jednog beogradskog izdavača započeti su pregovori o koprodukciji da bi se došlo do srpskog toma “vizantijsko-slovenskog korpusa” koji je izdavačka kuća Jaca Book iz Milana tada pokrenula. Trebalo je da knjiga bude rezultat saradnje tima specijalista i da se uklopi u zamišljenu seriju preglednim ali naučno utemeljenim izlaganjem, bogatim i kvalitetnim ilustracijama, uzdržanim bibliografskim aparatom.

Tim je bilo teško organizovati, rad nije ozbiljno započet, pa je izdavač potražio autora pojedinca. Kako sam od početka učestvovao u koncipiranju knjige, imao sam ideje o njenoj realizaciji, verovao sam da je pojedinac može napisati ako u prvi plan dođe celina i ako prilazi posebnih disciplina budu relativizovani. Italijanski izdavač saglasio se s takvom promenom koncepcije, a ja sam preuzeo rizik da uskočim na mesto kolega specijalista za slikarstvo, arhitekturu, književnost, muziku itd., svestan toga da ih ne mogu zameniti, ali uveren da mogu njihove rezultate i njihove poglede ugraditi u celovitu sliku o srpskom srednjem veku. Pogodna je bila okolnost da postoji dosta prostrano područje u kojemu sam i ja specijalist. Ostalo je ćutanje, tj. pisanje u tišini.

Zašto je izostalo izdanje na srpskom?

Dok je knjiga pisana, naši izdavači su se otimali o nju; neki su hteli samo ovu svesku, neki su bili spremni da preuzmu ceo korpus u kojem će biti sveske o Rusima, Vizantiji i Slovenima, o Ukrajincima... Uto su došle nevolje i više niko nije bio u stanju da realizuje srpsko izdanje, tako da danas, bar po mom znanju, nema izgleda da se knjiga pojavi pred našim čitaocima*.

* Knjiga je na srpskom jeziku štampana tek 1995. g. u zajedničkom izdanju Izdavačke zadruge Idea, IP Glosarijum i Službenog glasnika. Godine 1996. štampan je prevod knjige na ruski (*Сербия – средние века*) u izdanju moskovske izdavačke kuće “Искусство”. Bio je pripremljen i prevod knjige na engleski, ali iz nepoznatih razloga nije štampan. (Prim. prir.)

Šta su, zapravo, osobenosti knjige o Srbima u srednjem veku?

Najsažetije rečeno, to je popularan prikaz srednjovekovne istorije, pokušaj da se pokaže kako je srednji vek uticao na uobličavanje Srba i gde su Srbi u opštoj slici o evropskom srednjem veku.

Koliko znamo, u stručnim krugovima u Italiji knjiga je primljena veoma dobro i u prvim recenzijama je ocenjena pohvalno. Kakve su vaše informacije o njenom prijemu?

O prijemu u stručnim krugovima znaće se tek kasnije, kad izađu sveske naučnih časopisa sa eventualnim prikazima. Ono što je do sada došlo do mene zahvaljujući pažnji izdavača i dobrih ljudi kojima italijanske novine dospevaju u ruke, pre bih nazvao odjecima u štampi, u kulturnim rubrikama poznatih novina. Tek iz naših novina, pošto je knjiga objavljena, saznao sam da je Jaca Book katolička izdavačka kuća. Nisam to primetio ni u razgovorima, ni u koncipiranju serije, ni u izboru drugih autora.

Prijatno je iznenađenje i to da je u zvaničnom glasilu Katoličke crkve, vatikanskom L'osservatore Romano, jedan ugledni stručnjak vašu knjigu prikazao veoma opsežno i veoma povoljno. Kako to objasniti s obzirom na kod nas gotovo vladajuće mišljenje (njemu su doprineli i ljudi iz vašeg esnafa) o vatikanskim i drugim zaverama protiv Srba?

Možda baš stručnošću recenzenta i sadržajem knjige. Ni u Italiji se ne bi u prikazu, koji bih recimo ja napisao u NIN-u o knjizi nekog italijanskog kolege, tražio i prepoznavao stav srpske vlade ili srpske politike. To istrzanje stvari iz prirodnog konteksta i vezivanje u snop sa opštim, načelnim stavovima spada u tehniku "politizovanja", u krajnjoj liniji zarobljavanja uma. Što je više slobode i prirodnog razvoja kulture, to je manje mesta za politizaciju tema koje nisu političke. Ne sumnjam u to da je g. V. Peri, istaknuti stručnjak za istoriju ovog dela

sveta, iznosio svoje mišljenje o knjizi i o njenom predmetu i da po to mišljenje nije išao kod urednika ni kod izdavača tih novina.

Kako je došlo do objavljivanja knjige u Francuskoj? Kako je tamo primljena?

O tome malo znam. Ovo je knjiga koja se ne sastoji samo od teksta, već i od brojnih i skupih ilustracija, pa je razumljivo da izdavač njome raspolaže i nastoji da je udomi i kod drugih. Francusko izdanje ima izmenjen naslov (*Srbija u srednjem veku*) i dve glave su izostavljene, one koje se pretežno bave ekonomijom i društvenim problemima.* Dobio sam snimak jednog vrlo povoljnog prikaza i čuo sam da se knjiga dosta reklamira.

Da li je bilo političkih napada na knjigu?

Čuo sam da je u Italiji izišao prikaz u kojem sam žigosan kao velikosrpski nacionalista.

Neki bi to, u našim prilikama, doživeli i kao kompliment!

Ne mogu reći da mi je to milo, jer je knjiga izvan i, ako smem da kažem, iznad politike.

A gde je njen autor kad je reč o politici?

Ja sam se odavno priključio onoj struji u evropskom intelektualnom životu koja traži da svoj politički angažman odvojimo od svog naučnog rada.

Ali, koja je to politička pozicija?

* Izdavačka kuća Zodiaque specijalizovana je za literaturu o romaničkoj umetnosti. (Prim. prir.)

To je tačno na suprotnom polu od “partijnosti” koja je ideal fanatika i nedemokratskih političara. “Partijnost” su obrazlagali i hvalili totalitarci sa levice, ali su je primenjivali, i još je primenjuju sa ne manje energije, njihovi oponenti sa desnice. Slobodu naučnog rada u naukama ove vrste ugrožavaju ekstremni nacionalisti isto koliko i fanatični revolucionari.

Govorim ovo zbog toga što istoričar ne može sprečiti da njegovo delo bude uvučeno u razne vrste sporova, pa i onih najprizemnijih. Objektivni istoričar je najčešće na udaru obe zavađene strane. U biografijama i sudbinama istoričara ranijih generacija, ne samo naših, može se naći uteha i ohrabrenje, pouka da se to mora izdržati.

Osvrćući se na vašu knjigu, rimska Republika uviđa da je “Velika Srbija mit drevnih vremena” i izražava sumnju u to da je njega lako iščupati iz života nacionalnog tkiva, nepodobnog za mirno saživljavanje s drugima i za uzajamnu trpeljivost. Šta biste rekli o takvom čitanju knjige?

To je jedan od onih prikaza kojima je knjiga povod za raspravljanje o aktuelnim balkanskim problemima. Autor traži u istoriji elemente potrebne za dijagnozu stanja koje je dovelo do “bratoubilačkog rata”, kako ga on naziva. Traži pretpostavke i temelje na koje se oslanja mit o “velikoj Srbiji”, koji je, sudarajući se s hrvatskim nacionalizmom, po njegovom mišljenju bio detonator ove “konflagracije”. Autor inače odgovornost raspoređuje na sve nacionalizme izazivače sukoba, a srpskom traži duboke korene baveći se knjigom o srpskom srednjem veku. Ne poznajem autora, ali bih po tekstu rekao da je pažljiv i oštrouman čitalac. U njegovim tezama “velika Srbija” ne igra značajniju ulogu. Više me je na razmišljanje nateralo tvrđenje da su sa srednjovekovnim nasleđem prenošene i hegemonističke tendencije i “odbojnost prema različitosti”.

Slagali se ili ne sa piscem iz Republike jedno je izvesno – u razdoblju koje je tema vaše knjige leži ishodište istorije srpskog

naroda. A pored toga što je racionalno vezana za to srednjovekovno nasleđe, naša savremena istorijska svest, nema sumnje, je i zatrovana njegovim mitovima: slušamo priče o Srbima kao nebeskom, izabranom narodu, ponovo masovno otkrivamo “Brankoviće”, oživljavamo besmislene hipoteze o poreklu jezika i etnogenezi Srba...

Srednjovekovno nasleđe je takvo kakvo je, promeniti ga ne možemo, ali se možemo truditi da ga bolje upoznamo i protumačimo. Stvari koje pominjete uglavnom ne potiču iz srednjeg veka: manipulisanje “Brankovićem” proisteklo je iz kosovske legende koja je nastala mnogo kasnije; ljudi srednjega veka su ozbiljno uzimali priču o zidanju Kule vavilonske, ali niko među Srbima nije izvodio svoje početke od tog događaja, na tu ideju su došli tek šarlatani u XIX i XX veku. Srednjovekovni Srbi su, doduše, kao i mnogi drugi narodi i plemena, videli sebe kao “Novi Izrailj”, narod Božji. Bilo je to opšte mesto i nije toliko naglašavalo superiornost u odnosu prema drugima koliko odgovornost pred Bogom; u svakom slučaju nije služilo za ideologizovanje i racionalizovanje neravnopravnosti, kao što služi u ustima današnjih advokata “nebeskog naroda”.

Mnogo puta sam u sličnim razgovorima naglašavao da je kod nas zaokupljenost istorijom lažna, da nije deo kulture već deo politike, i da se pažnja posvećuje samo onome čime se može manipulirati ili čime se već manipuliralo. Nažalost, ima i u esnafu, među istoričarima profesionalcima, onih kojima je bavljenje istorijom nastavak politike drugim sredstvima.

Koliko je to o čemu govorite posledica idealizovanja nacionalne istorije, a koliko njene zloupotrebe?

Problem nije toliko u idealizovanju nacionalne istorije, koliko u idealizovanju sebe, svojih, svoje grupe, opirući se na istoriju. Iz bogatog i raznovrsnog istorijskog nasleđa bira se samo ono što se može funkcionalizovati, pa se, naročito u primitivnoj sredini, istorijsko

interesovanje svede na simbole i jubileje. Odavno je primećeno da se nivo jedne kulture ni u čemu ne ogleda kao u vidovima bavljenja prošlošću, ili, da citiram Stojana Novakovića, "(...) vremena imaju prema sebi i istoriju (...)."

Vidite li skori kraj toj našoj preokupaciji istorijom odnosno prošlošću?

Od istoričara bi se moglo očekivati da podrži zanimanje za istoriju, da nastoji da ga proširi i oplemeni. Način na koji se kod nas široka publika vođena tzv. medijima bavi istorijom više doprinosi izbezumljivanju nego prosvetavanju i širenju kulture. Razumni i trezveni ljudi bivaju pokolebani u primeni etičkih i drugih merila koja su izgradili ili usvojili u svom svakodnevnom životu, jer im iz tobožnje istorije dolaze poruke da treba da budu neobjektivni, nesamostalni, da odanost naciji, klasi ili vođi stavljaju iznad svih drugih vrednosti, da život i stvaranje nisu vrednosti po sebi nego tek ako služe nečem "uzvišenom"...

Je li istorija zaista tako svemoćna da iz nje možemo izvlačiti pouke i argumentaciju za naše svekoliko ponašanje i objašnjenja za sve što nam se dešava?

O poukama istorije moralo bi se detaljnije razgovarati. One sigurno ne slede iz prepoznavanja analogija, ili iz uočavanja stvarnih ili iskonstruisanih kontinuiteta, kako se to obično misli. Jer, zrelo istorijsko mišljenje zahteva da se uporedo sa onim što je jednako ili slično zapaža i ono što je drukčije ili što se promenilo. Pouke istorije nalaze se, po mome uverenju, u sasvim drugoj sferi, u osposobljavanju da se uvidi istorijska relativnost, prolaznost svoga vremena i položaja, da se otvore oči za različite razmere u posmatranju i analiziranju zbivanja, da se prepozna ravnoteža između onoga što je determinisano i onoga što se voljom i naporom može promeniti, da se oseti važnost

objektivnosti “subjektivnog”, uloge koju kao elemenat društvene stvarnosti imaju uverenja, znanja, stavovi...

Kad je počela neka vrsta naše duhovne obnove, izgledalo je i da se srpsko društvo na civilizovan način vraća veri, Crkvi i našoj kulturno-prosvetnoj tradiciji, svetosavlju, koje je nespojivo sa sirovim narodnjaštvom i primitivnim nacionalizmom. Onda je i to snažno zahvaćeno konjunktrom i profanacijom, u čemu nije ostala nedužna ni država, a ni Crkva i neki njeni velikodostojnici. Da li smo možda kao društvo, zahvaljujući umnogome i komunističkoj presiji nacionalne kulture, zaboravili šta je istinska svetosavska tradicija?

Vrlo je teško celokupnu svetosavsku tradiciju svesti na jedan tip kojem bismo priznali autentičnost. Ona je bila uvek raznovrsna i slojevita. Živeći u neistorijskoj iluziji da je svet bio uvek onakav kakvim su ga oni videli, ljudi su bili skloni da ono čime su sami zaokupljeni protegnu i na sva ranija stoleća, čak i na ona sa bitno drugačijim odnosima i životnim uslovima. Velike istorijske ličnosti postaju žrtve (ne samo kod nas) utoliko što im pripisujemo ono što je nama važno, a ostajemo slepi za onaj deo njihovog života i stvaranja koji za nas nema aktuelnost. Daleke 1921. godine Nikola Radojčić je zapažao: “(...) generacije sa živom, ekskluzivnom religioznom zainteresovanošću i nisu mogle videti u Svetom Savi ništa više osim junaka vere, kao što su nacionalizmom oduševljena pokolenja gledala u njemu samo nacionalnog pobornika Srpstva.” Ja sam tome dodao liberalnu inteligenciju, “koja nije mogla, a možda nije ni htela, da vidi u Savi drugo osim narodnog prosvetitelja”.* To su, naravno, epohe i opšte kulturne i političke struje, a slično se događalo i sa manjim pokretima, grupama ili organizacijama: svi su povodom Save govorili o sebi i svojim htenjima i programima. Kao istoričar mogu jedino ići

* Autor upućuje na svoj referat “Проблеми биографије светора Саве”, objavljen u zborniku naučnog skupa *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд: САНУ, 1979, str. 7–13. (Prim. prir.)

suprotnim putem, nastojati da iz Savinog stvarno proživljenog života krajem XII i u XIII veku izvedem neke crte koje bi mogle biti obeležja istinskog svetosavlja.

Koje bi to bile osnovne crte?

Na prvo mesto bih stavio moralnu ozbiljnost, sklad između religioznog ideala i načina života, u opštijem smislu sklad između reči i delâ. Na drugo mesto bih stavio ravnotežu između univerzalnog hrišćanskog ideala i konkretnog delanja u svome narodu. Na treće mesto stavio bih nastojanje da svojoj pastvi obezbedi sve što su imala materijalno i kulturno razvijeni hrišćanska društva onoga vremena. Dodao bih tome težnju za neprekidnim usavršavanjem, koja ima duboke teološke osnove i predstavlja rasprostranjeni monaški ideal, zatim izvestan nemir, radoznalost i komunikativnost koji se mogu iščitati iz hodočasničkih putovanja, obilaska svetinja, susreta sa crkvenim ljudima. Moglo bi se tako još dalje analizirati njegovo delo, ali već ovo je dovoljno da se zaključi da je ponešto od onoga što se danas čini pod imenom "svetosavlja" daleko od duha i smisla Savinog delanja.

“Srbi među evropskim narodima”

Reč ću iskoristiti* da pokušam da objasnim zašto još jedna srpska istorija kad ih već imamo i, zatim, da u nekoliko tačaka istaknem čime se ova istorija razlikuje od istorija koje već imamo. Dok se u svim naukama, počev od onih veoma egzaktnih, smatra kako je prirodno da se ne samo pojedini rezultati nego i pogledi na celinu smenjuju, novine koje donose istorijska istraživanja su podložne apriornoj sumnji: mnogo puta smo mogli čuti šalu o “novoј prošlosti”, “lepšoj prošlosti” itd. To, naravno, nije bez razloga, u koje se ovde neću upuštati. Pokušaću samo da u nekoliko teza pokažem da je menjanje rezultata do kojih se dolazi u istorijskoј nauci, pa i pogleda na celinu, prirodno i neizbežno.

Poći ću od najmanje spornih momenata:

- (a) U odnosu na *Istoriju srpskog naroda* objavljenu 1908,** knjiga o istom predmetu štampana 2004. g. ima jedno stoleće više, dakle predmet joj je postao obimniji i složeniji. Ali razlika nije samo u kvantitetu; zbivanja u tom dodatom stoleću bacaju na prethodne decenije svetlost nedostupnu autoru iz 1908. godine.

* Autoreferat o knjizi *The Serbs*, koju je objavila izdavačka kuća Blackwell iz Oksforda 2004, odnosno o izdanju iste knjige pod naslovom *Срби међу европским народима* (Београд: Equilibrium, 2004) na tribini Centra za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu 30.11.2005.

** Autor ima na umu knjigu Stanoja Stanojevića. (Prim. prir.)

- (b) Tokom tog nepunog stoleća nauka se razvijala i napredovala, dolazila do novih saznanja otkrivajući ranije nepoznatu dokumentaciju, usavršavajući metode. Nisu otkrivane samo nove pojednosti već i čitave oblasti. U našem slučaju podsetiću na primer Vizantije, poredeći ono što se u svetskoj nauci znalo i kako se na njenu ulogu gledalo oko 1900, a kako oko 2000. godine.
- (v) Između dva spomenuta datuma u odmeravanju onoga što je iz prošlosti dostojno istraživanja i saznavanja istorijsko interesovanje se menjalo. Autor iz 1908. g. izričito kaže da je njegova knjiga “politička istorija”, da se bavi zbivanjima koja svrstavamo u politiku. U međuvremenu su u vidno polje istoričara i njihove publike ušle cele oblasti života, ne samo književnost i umetnosti (za koje su i autori s početka XX v. imali interesovanja, samo su smatrali da njihovo proučavanje spada u drugi fah), već i ekonomija, procesi u društvu, politika u jednom drugom smislu – smislu poznavanja institucija i mehanizama itd. itd. Podsetiću na širinu interesovanja moderne antropološki usmerene historiografije. Proširenje predmeta te vrste nije moglo ostati bez uticaja na poglede na celinu.
- (g) Menjaju se i opšte ideje o društvenom razvoju, pri čemu baš u XX veku imamo ogromnu ekspanziju nauka, društvenih nauka na koje se historiografija počev od sredine veka sve više oslanja. Njihovi rezultati integrišu se u sve faze rada istoričara, dajući ranije neslućene uvide u povezanost između pojava i procesa.

I još samo:

- (d) Menjaju se shvatanja o vrednostima i skale vrednosti. Prepoznaju se i razlikuju vrednovanja i vrednosti kao orijentiri učesnika u istorijskim zbivanjima. – Moglo bi se navesti još razloga zbog kojih rezultati istorijske nauke nisu “lepša prošlost”, nego prošlost potpunije, svestranije, tačnije upoznata.

Ne mogu reći da je u mojoj knjizi iz 2004. g. ovaploćen celokupan napredak u historiografiji o Srbima, niti mogu tvrditi da odgovara modernim interesovanjima. Ona je jednostrana u tom smislu što je

konceptijom prilagođena kolekciji “Narodi Evrope” za koju je napisana. Predmet knjiga u toj seriji jeste narod kao celina, a ne sve znanje o narodu. Time dolazim do prve osobenosti ove knjige: ona ne operiše prećutno sa genealoškim modelom, sa narodom koji se poput porodice reprodukuje i produžuje ostajući jednak sebi zahvaljujući nasleđu i duhu koji mu je svojstven. Oslanjajući se na rezultate više društvenih nauka i na modernu historiografiju u svetu, ovde se polazilo od dinamičnijeg modela, od društvene skupine koja se menja i prilagođava, koja ima simboličke spona što je drže na okupu i obeležja po kojima se razlikuje od drugih. Pri tom ni elementi kohezije ni crte individualnosti ne ostaju jednaki u toku dugog istorijskog procesa.

Ta ideja vodilja, primenjena na srpski slučaj, imala je kao rezultat izvesna odstupanja od duboko ukorenjenih i vladajućih shvatanja u historiografiji o Srbima. Nabrojaću neke u vidu krajnje uprošćenih i grubo formulisanih teza:

- Umesto da se prećutno pretpostavlja da su srednjovekovne državne tvorevine embrioni budućih nacionalnih država, nastojalo se da se prikaže realnost društvenih i etničkih odnosa, veoma slaba integrisanost populacije. Uz to je veća pažnja nego u starijoj literaturi posvećena nastajanju obeležja koja su činila srpski identitet i činiocima razgraničavanja prema susedima, u čemu su glavnu ulogu imali dinastija i crkva.
- U osvetljavanju perioda turske vlasti novinu predstavlja insistiranje na višestrukom diskontinuitetu i posledicama: prekinut je razvoj društva, uništene su institucije koje su postojale, seobama je pomerena pozornica srpskog razvoja. Koheziju su obezbeđivale etnički obojena crkva kao čuvar istorijskih tradicija i narodna popularna kultura.
- XVIII vek ovde nije samo zbog književnosti i umetnosti, već mu se pripisuje nastanak modernog društva i srpske nacije. Moderno društvo i novovekovna kultura razvijaju se kod Srba u Habzburškoj monarhiji, ustanci omogućavaju da se tekovine prošire u Srbiji.
- Tokom XIX veka za Srbe je karakteristična divergencija razvojnih puteva. To ima dalekosežne posledice budući da je to doba kad se

- uz pomoć vlasti, školstva, crkve, inteligencije iz mnoštva lokalnih tradicija, simbola, običaja itd. izdvajaju neki da postanu opšti simboli nacije i obeležja identiteta. U tom pogledu je kod Srba nastala izvesna policentričnost jer je deo živeo u kneževini, deo u cesarevini, deo pod sultanom, a deo pod vladikama. Iz takvog razvoja nastale su prepreke integraciji, čije se posledice mogu prepoznati i danas.
- Kao dalju osobenost knjige naveo bih tretiranje jugoslovenskog perioda u srpskom razvoju. 1918. godine se praktično svi Srbi nalaze u jednoj državi, ali međusobno udaljeni, u mnogo čemu različiti, pa je zadatak epohe bio da se dovrše integracioni procesi u samom srpskom narodu. Političke elite, međutim, nisu to uviđale nego su snage posvetile integraciji u jugoslovenskom okviru. Posledice te orijentacije zapažaju se na razvoju Kraljevine, ali i kasnije sve do u najnovije doba.

* * *

I ova knjiga je napisana na podsticaj iz inostranstva* kao i skoro svi sintetički poduhvati u kojima sam sudelovao izuzev višetomne *Istorije srpskog naroda***. Sa izvesnom dozom samoironije se pitam da li se ono o prorocima u sopstvenoj zemlji možda može proširiti i na istoričare u sopstvenoj naciji. Kao da duboko u podsvesti deluje crv sumnje u individualna ostvarenja, kao da je, ipak, bezbednije kad istoriju pišu komisije, redakcije, timovi ili ekipe, pogotovo ako imaju blagoslov sa zvanične strane.

Ali i solističko nastupanje, odazivanje na poziv uglednog stranog izdavača, ima svoje neugodne strane: podrazumeva prilagođavanje zahtevima u pogledu obima, aparata, profila serije u kojoj knjiga treba da dobije mesto. Autor je na samom početku bio u neprilici da utvrdi koliko je to “90.000” reči i koliko mora rezervisati za povećanja

* Reč na promociji knjige *Срби међу европским народима* u Kolarčevoj zadužbini 20. IV 2005. (Prim prir.)

** Videti o ovom važnom delu srpske historiografije na str. 393 i 451 ove knjige. (Prim. prir.)

teksta prilikom prenošenja iz jezika u jezik. Pokazalo se da je to 360 kucanih strana, a u njih je trebalo smestiti trinaest stoleća srpske istorije! To je otprilike kao kad bi se moralo na listu školskog atlasa prikazati Srbiju sa svim rekama, planinama, naseljima i putevima. Jasno je da se to ne može, da se veoma mnogo toga mora izostaviti, a da se u procenama šta je bitno, suštinski važno, šta se može a šta ne može izostaviti, da se u tome razlikuju pisci pa i njihova ostvarenja.

Kako je ovoj knjizi bilo namenjeno mesto u kolekciji “Narodi Evrope”, autor je u izboru bio usmeren; zadata tema bio je razvitak naroda kao celine, pa se celini morao dati prioritet na užtrb pojediniosti i parcijalnog osvetljavanja neke od brojnih dimenzija istorijskog razvitka. Autoru je najteže padao zahtev da celoviti pogled na razvoj Srba ide do najnovijeg vremena. To je, na ličnom planu, tražilo da se izađe iz oblasti samostalnog istraživanja i priđe obradi perioda u kome se autor neminovno morao zadovoljiti ulogom čitaoca onoga što su stvorile kolege koje se bave modernom istorijom i, naravno, njihovi prethodnici. Olakšavajuća okolnost se mogla naći u činjenici da je temelj bio solidan i da je teren bio olakšan za rad zahvaljujući izvesnom broju dela koja su olakšavala orijentaciju. Pored toga je delovao i snažan izazov da se očima medieviste ispita i osvetli šta je ostalo od Srpstva kako se razvilo do kraja srednjeg veka.

Autor se svesno odrekao toga da svoje izlaganje lepezasto širi prema novijem vremenu – sadržajnijem i dinamičnijem te neuporedivo bolje poznatom. Zadržane su stalne proporcije, što je imalo za posledicu neuporedivo veće sažimanje u prikazu XIX i XX veka ali uz očuvanje merila o tome šta je bitno i važno primenjivanih u prikazima prethodnih perioda.

Takav postupak proističe iz autorovog pristupa, po kome se ova knjiga razlikuje od malobrojnih prethodnica. (Uzgređ da primetim, celovita istorija Srba u smislu prikaza svih vekova, na engleskom jeziku nije objavljena od 1917; ima ih pak više, i veoma dobrih, o XIX i XX veku; od srpskih istorija samo su dve celovite: Stanojevićeva i Ćorovićeva). Razlika je, naime, u tome što se u ovoj knjizi ne podrazumeva da se narod kojim se knjiga bavi formirao negde u mraku

ranog srednjeg veka i da se od tad može, poput života neke individue, pratiti njegova sudbina.

Pristup koji je autor prihvatio, i kojim se rukovodio, podrazumeva da procesi integracije i dezintegracije ostaju aktuelni tokom cele istorije, da nema prelomne tačke od koje bi se moglo reći da je neki narod potpuno dovršen i zaokružen. Istorijske okolnosti, različite društveno-ekonomske strukture, nameću razlike u integracionim procesima. U uslovima retke naseljenosti i oskudnih komunikacija, društvene grupe su žitke, poput tečnosti se prilagođavaju tlu, lako se razlivaju i prelivaju jedne u druge. Ta slika odgovara vremenu seobe naroda i stolicima koja su sledila. Gušća naseljenost, veća zbijenost na tlu praćena življim i redovnijim komunikacijama, omogućava nešto nalik na očvršćavanje u kome grupa dobija trajan oblik onog kalupa u kome se zatekla. Ta figura dočarava ono što se događalo tokom srednjeg veka i usmerava pažnju prema okvirima: političkim, crkvenim, dinastičko-teritorijalnim koji su odigrali ulogu kalupa. Moderna masovna, egalitarna društva sa velikim mogućnostima delovanja na svest pripadnika grupe (obrazovanje, vojna služba, masovne komunikacije, masovna kultura), mogu se uporediti sa onim tvrdim materijalima koji su krta i lako se lome duž pukotina.

Ako su Srbi kao i drugi prošli taj metaforom grubo naznačeni razvojni put, a morali su ga proći, onda je lako zamisliti kako su velike probleme predstavljali prostorni i društveno-ekonomski diskontinuiteti koji su usledili a zatim i učestali u Novom veku. Nastojanje da se razume i opiše prilagođavanje delova srpskog naroda uslovima koji su se stalno menjali uticalo je na koncepciju i kompoziciju knjige koju ste upoznali kroz izlaganja mojih kolega.

Izbor iz bibliografije Sime Ćirkovića

Celovita bibliografija Sime Ćirkovića beleži 685 štampanih radova.*
Ovde prikazujemo samo knjige i važnije sastavnice ovog veoma bogatog naučnog opusa.

* *Bibliografija akademika Sime Ćirkovića*, priredili Slavica Merenik, Neven Isailović, Vlastimir Đokić. – Beograd: Istorijski institut, 2011, Videti i V. Đokić, *Ispravke i dopune za Bibliografiju akademika Sime Ćirkovića*, Istorijski časopis 64 (2015). U veoma bogatoj rukopisnoj zaostavštini S. Ćirkovića nalazi se veći broj neobjavljenih radova.

Knjige

- Херцеї Стефан Вукић Косача и његово доба.* – Београд: Српска академија наука и уметности, 1964, 309 стр.
[Doktorska disertacija, odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1957]
- Историја средњовековне босанске државе.* – Београд: Српска књижевна задруга, 1964, 415 стр.
- I Serbi nel medio evo / Traduzione di Lionello Constantini.* – Milano: Jaca Book, 1992, 1993², 271 str.
- La Serbie au Moyen âge / Traduit par Dom Willibrord Witters.* – Paris: Zodiaque, 1992, 292 str.
- Срби у средњем веку.* – Београд: Идеа, Службени гласник, Глосаријум, 1995. – Идеа, Војноиздавачки завод, Маркт систем, 1997². – Идеа, 2005³, 271 стр.
- Срби – средние века /* Перев. Л. А. Савельева. – Москва: Искусство, 1996, 271 стр.
- Работници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана /* Приредио Властимир Ђокић. – Београд: Equilibrium, 1997, 517 стр.
- The Serbs /* Translated by Vuk Tošić. – Oxford: Blackwell, 2004, 2009², 322 str.
- Срби међу европским народима.* – Београд: Equilibrium, 2004, 337 стр.
- I Serbi /* Traduzione di Francesca Niccolai. – Genova: ECIG, 2007, 397 str.
- Srbi među europskim narodima /* Jezička redakcija Ante Bašić. – Zagreb: Golden Marketing–Tehnička knjiga, 2008, 351 str.
- История Сербов /* Пер. Ф. Б. Альбрехт, Е. И. Якушкина и А. А. Силкин. – Москва: Вестъ Мир, 2009, 409 стр.
- Srbska zgodovina /* Prevedel Drago Bajt. – Ljubljana: Slovenska matica, 2010, 268 str.
- Србите сред европейските народи /* превод от сръбски Стефан Стоянов. – София: Agata, 2017, 449 стр.
- О историографији и методологији.* – Београд: Историјски институт, 2007, 373 стр.

Dela u saradnji sa drugim autorima

Историја Црне Горе, књига друга, том први. – Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970.

Коаутори: Dimitrije Bogdanović, Vojislav Korać, Jovanka Maksimović, Pavle Mijović.

Историја Црне Горе, књига друга, том други. – Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970.

Коаутори: Dimitrije Bogdanović, Ivan Božić, Vojislav J. Đurić.

Istorija Jugoslavije. – Beograd: Prosveta, 1972, 1974².

Коаутори: Ivan Božić, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer.

Štampano i na engleskom (*A History of Yugoslavia* / Transl. Kordija Kveder, New York: Mc Graw Hill Book Company, 1974) i kineskom jeziku (Peking, 1984).

Историја школа и образовања код Срба I. – Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974.

Историја српског народа, књ. I. *Од најстаријих времена до Маричке бишке (1371)* / Уредник Сима Ђирковић. – Београд: Српска књижевна задруга, 1981, 19942, 20003.

Историја српског народа, књ. II. *Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)* / Уредник Јованка Калић. – Београд: Српска књижевна задруга, 1982; 19942, 20003.

Студеница. – Београд: Југословенска ревија, 1986.

Коаутори Gordana Babić i Vojislav Korać.

Štampano i na engleskom (*Studenica Monastery*, Beograd: Jugoslovenska revija, 1986) i francuskom jeziku (*Le Monastère de Studenica*, Beograd: Jugoslovenska revija, 1986).

Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I : Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države. – Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1987.

Коаутори Anto Babić i Desanka Kovačević-Kojić.

Опке српских средњовековних манастира. – Београд: САНУ, 1989.

Коаутори Momčilo Ristić i Vojislav Korać.

Пећка патријаршија. – Београд: Југословенска ревија, 1990.

Коаутори Vojislav J. Đurić i Vojislav Korać.

Storia d'Europa, Vol. III : *Il Medioevo (secoli V–XV)* / A cura di Gherardo Ortalli . – Torino: Giulio Einaudi Editore, 1995.

Старо српско рударство. – Београд: Вукова задужбина ; Нови Сад: Прометеј, 2002, 262 стр. Коаутори Desanka Kovačević-Kojić i Ruža Ćuk.

Стефан Душан краљ и цар (1331–1355). – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, 367 стр. Коаутор Vožidar Ferjančić.

Poglavlja u knjigama

Војводина – знаменитости и лејоше / Ур. Михаило Малетић. – Београд: Књижевне новине, 1968.

Сремска Мишровица / Ур. Радомир Прица. – Сремска Митровица, 1969.

Шабац у прошлости, I / Ур. Станоје Филиповић. – Шабац, 1970.

Мере на путу Србије кроз векове / Ур. Петар Миљанић. – Београд: САНУ, 1974.

Шајкашка : Историја 1 / Ур. Славко Гавриловић. – Нови Сад, 1975.

Црна Гора / Ур. Димитрије Вујовић. – Београд: Књижевне новине, 1976.

Социјалистичка република Србија I / Ур. Михаило Малетић. – Београд: Књижевне новине, 1982.

Бар – траг под Румијом. – Бар: Избор, 1984.

Социјалистичка република Србија / Ур. Коста Ракић. – Београд: Југословенска ревија, 1985.

Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts / unter Mitarb. von Norbert Augermann... hrsg von Hermann Kellenbenz. – Stuttgart: Klett–Cotta, 1986. (Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte ; Bd. 3)

Српска академија наука и уметности 1886–1986. – Београд: САНУ, 1987.

Косово и Метохија у српској историји. – Београд: Српска књижевна задруга, 1989. Izdanje na nemačkom: Lausanne: L'Age d'Homme, 1989; izdanje na francuskom: Lausanne: L'Age d'Homme, 1990.

Есфијменска повеља деспоша Ђурђа / Павле Ивић, Војислав Ј. Ђурић, Сима Ђирковић. – Београд: Југословенска ревија ; Смедерево: Завод за заштиту споменика културе, 1989.

Бишка на Косову 1389. године / Ур. Драгослав Срејовић. – Београд: САНУ : Историјски музеј Србије : БИГЗ, 1989.

Бој на Косову – старија и новија сазнања /прир. Р. Михаљчић. – Београд: Књижевне новине, 1992.

Историја српске културе. – Горњи Милановац: Дечје новине ; Београд: Удружење издавача и књижара Југославије, 1994. Izdanje na engleskom: Edgware: Porthill Publishers, 1995; izdanje na češkom: Praha, 1997.

Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte : Verlauf und Konsequenzen / Hrg. von Dunja Melčić. – Opladen und Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1999.

Историја Новој Кнежевац и околине. – Нови Кнежевац: Скупштина општине, 2003.

Ново Брдо / В. Јовановић, С. Ђирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић. – Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2004.

Expanding of the Orthodox Europe / ed. by Jonathan Shepard. – London: Ashgate Variorum, 2007.

Историја Пљевља / Ур. Славенко Терзић. – Пљевља: Општина Пљевља, 2009.

Budva : grad kralja Kadma / Ur. Lucija Đurašković. – Budva: Copyright : Patent, 2010.

Izdanja istorijskih izvora

I. Kritička izdanja

Pored kritičkih izdanja ćirilčkih povelja i pisama srpskih i bosanskih vladara i oblasnih gospodara u časopisima *Ствари српски архив* i *Грађа о прошлости Босне*, kao i izdanja latinskih izvora dubrovačke provenijencije u časopisu *Мешовића грађа (Miscellanea)*, S. Ćirković objavio je i ove edicije istorijskih izvora odnosno njihove komentare:

Мавро Орбин, *Краљевство Словена* / Предео Здравко Шундрица. – Београд: Српска књижевна задруга, 1968. Друго, допуњено изданје: Зренјанин: Sezam Book, 2006.

S. Ćirković autor poglavlja “Коментари” и “Извори Мавра Орбина”.

Actes de Lavra IV. Études historique. – Actes serbe. – Compléments et Index, par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, avec la collaboration de S. Ćirković. – Paris, 1982. (Archives de l'Athos, 11)

S. Ćirković autor poglavlja “Actes serbes”.

Actes de Saint-Pantéléemôn. Édition diplomatique par P. Lemerle, G. Dagron et S. Ćirković. – Paris, 1982. (Archives de l'Athos, 12)

S. Ćirković autor poglavlja “Actes serbes” i “Index des actes serbes”.

Византијски извори за историју народа Југославије, VI. – Београд: Византолошки институт САНУ, 1986. S. Ćirković odabrao, preveo i snabdeo komentarima delove spisâ Nićifora Grigore i Jovana Kantakuzina.

Латинички препис Рударској законика десјоша Стефана Лазаревића: Увод, текст, превод и коментари Сима Ђирковић. – Београд: Српска академија наука и уметности, 2005, 85 стр.

Statvta civitatis Cathari = Statut grada Kotora: превод оригинала из 1616. године са научним апаратом. – Котор ; Цетинје : Државни архив Црне Горе, 2011. – 598 стр. S. Ćirković је у сарадњи с Милошем Милошевићем обавио стручну редакцију превода Statuta с латинског језика, утврдио ортографска начела и написао Увод и Тумач кључних појмова.

Зборник средњовековних ћириличких њовеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. I: 1186–1321 / Приредили: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик. Редиговао Душан Синдик. – Београд: Историјски институт, 2011, 652 стр. (Objavljeno posle smrti autora.)

II. Popularna izdanja

Srednjeevokovna srpska država: Izabrani izvori. – Zagreb: Školska knjiga, 1959, 125 str.

Историјски извори о косовском боју, у: *Бишка на Косову 1389. године. – Београд: САНУ, 1989, стр. 167–196.*

Nastavni priručnici

Uvod u istorijske studije. – Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1968, 106 str.

Uredništvo i prilozi u enciklopedijskim izdanjima

Vojna enciklopedija, 1. izd., knj. II–III. – Beograd, 1959–1960;

Vojna enciklopedija, 2. izd., knj. I–II. – Beograd, 1970–1971;

Vojna enciklopedija, 3. izd., knj. I–II. – Beograd, 1978.

S. Ćirković autor 4 odrednice.

Enciklopedija Jugoslavije, 1. izd., knj. 4–8. – Zagreb, 1960–1971;

Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., knj. 1–6. – Zagreb, 1980–1990.

S. Ćirković urednik struke u drugom izdanju i autor 84 odrednice.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knj. 7. – Zagreb, 1964.

S. Ćirković autor 1 odrednice.

Encyclopædia Britannica, Vol. XVII. – Chicago, 1974.15

S. Ćirković autor 1 odrednice.

Lexikon des Mittelalters, Bd. I–IX. – München und Zürich: Artemis Verlag, Artemis & Vinkler Verlag, Lexma Verlag, 1977–1997.

S. Ćirković autor 78 odrednica.

Енциклопедија српске историографије, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић. – Београд: Knowledge, 1997.

S. Ćirković urednik i autor 115 odrednica.

Лексикон српској средњег века, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић. – Београд: Knowledge, 1999.

S. Ćirković urednik i autor 83 odrednice.

Српски биографски речник, књ. 1–4. – Нови Сад: Матица српска, 2004–2009. S. Ćirković urednik struke i autor 278 odrednica.

Енциклопедија српског народа. – Београд: Завод за уџбенике, 2008.

S. Ćirković autor 9 odrednica.

Српска енциклопедија, Том 1. Књ. 1, 2. – Нови Сад: Матица српска ; Београд: Српска академија наука и уметности ; Завод за уџбенике, 2010–2011. S. Ćirković autor 14 odrednica.

The Oxford Dictionary of the Middle Ages, ed. Robert E. Bjork. – Oxford (USA): University Press, 2010. S. Ćirković autor 3 odrednice.

Sima Ćirković napisao je više udžbenika i priručnika za nastavu istorije u osnovnim i srednjim školama koji su štampani na srpskom, albanskom, mađarskom, rumunskom, rusinskom, ukrajinskom, slovačkom, češkom i bugarskom jeziku.

O piscu

Profesor Beogradskog univerziteta Sima Ćirković (1929–2009) bio je među malobrojnim srpskim istoričarima koji su stekli i jugoslovensko i internacionalno naučno priznanje. Bio je član pet nacionalnih akademija nauka u bivšoj Jugoslaviji, a uz to i član Evropske akademije za istoriju sa sedištem u Briselu. Ali, što je mnogo važnije, njegova intenzivna i neprestana saradnja sa međunarodnim naučnim krugovima donela mu je članstvo u uglednim međunarodnim naučnim radnim telima, od kojih spominjemo: Međunarodnu komisiju za slovenske studije, Međunarodnu komisiju za istoriju staleških tela, Međunarodni komitet za istorijsku metrologiju, Naučni komitet Međunarodnog instituta za ekonomsku istoriju u Pratu (Italija). Naposljetku, bio je dobitnik prestižne Medalje “Konstantin Jireček” koju dodeljuje nemačko Društvo za proučavanje Jugoistočne Evrope sa sedištem u Minhenu.

Iz Ćirkovićeve veoma obimne bibliografije značajem se najviše izdvajaju dva sintetička dela: *Srbi među evropskim narodima* (2004), koje je do sada prevedeno na sedam stranih jezika, i *Srbi u srednjem veku* (1992) koje je prevedeno na tri jezika. Tu su, zatim, veoma značajne knjige *Rabotnici, vojnici, duhovnici: Društva srednjovekovnog Balkana* (1997), *Istorija srednjovekovne bosanske države* (1964) i *O historiografiji i metodologiji* (2007). U nauci su veoma cenjena i neka dela koja je ostvario u saradnji sa drugim autorima. Od njih izdvajamo: *Istorija Jugoslavije*, sa grupom autora (1973); *Istorija Crne Gore*, knj. II

tom 1–2, sa grupom autora (1970); *Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države*, sa grupom autora (1987); *Staro srpsko rudarstvo*, sa grupom autora (2002); *Stefan Dušan kralj i car*, sa B. Ferjančićem (2005). Ćirković je, sem toga, dao veliki urednički i autorski doprinos kolektivnom delu *Istorija srpskog naroda*, knj. I i II (1981–1982).

Sa R. Mihaljčićem osmislio je i uredio temeljne publikacije: *Enciklopediju srpske historiografije* (1997) i *Leksikon srpskog srednjeg veka* (1999) i za njih napisao veliki broj odrednica. Srpsku i balkansku istorijsku tematiku obrađivao je u renomiranim internacionalnim publikacijama od kojih navodimo: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1–9 (Zürich – München, 1977–1998); *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Bd. 3 (Stuttgart, 1986) i *Storia d'Europa*, vol. III. *Il Medioevo* (Torino, 1995).

Među izdanjima istorijskih izvora, značajem se posebno izdvajaju Ćirkovićeви komentari i analiza izvora za delo *Il regno degli Slavi (Kraljevstvo Slovena)* Mavra Orbina, redaktorski rad na izdanju srednjovekovnog Statuta grada Kotora (u saradnji sa M. Miloševićem) te udeo u izdanju *Zbornika srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, knj. I: 1186–1321*, u saradnji sa V. Mošinom i D. Sindikom.

Bio je urednik struke i autorski je saradivao u *Enciklopediji Jugoslavije* i *Srpskom biografskom rečniku*.

Sima Ćirković je kao naslednik Mihaila Dinića na matičnom univerzitetu odgojio brojne generacije istoričara, mnoge pojedince je uputio i uveo u naučni rad, a kao gostujući profesor držao je predavanja i na nekim evropskim i američkim univerzitetima.

U svetu istorijskih disciplina, ukupno životno delo Sime Ćirkovića – kako je to lepo napisao istoričar Stanko Andrić – spada u red uzora.

V. Đokić

Mi nismo samo u dijalogu s prošlošću već i u dijalogu sa savremenim svetom iz koga dolaze raznovrsni podsticaji i uticaji. Ne mislim u prvom redu na one grube oblike pritisaka koji idu za tim da se istorija prekraja u skladu s preokupacijama i željama uticajnih grupa ili pojedinaca. Nadam se da će istoričari te pritiske lako prepoznati i dostojno odgovoriti. Imam u vidu, naime, one daleko primamljivije glasove koji podsećaju na

socijalnu funkciju svakog znanja, pa i istorijskog, koji traže istoriju “za nas” i koji su spremni da žigošu kao starinarstvo i dokolicu sve ono što ne mogu pretvoriti u svoj instrument, u čemu ne mogu naći uporište za teze u prilog onome za što se bore. Tom uticaju, praćenom prekorom kao nekom vrstom sankcije, mnogo je teže odoljeti. Teško bi zaista bilo u ime cele jedne struke odricati se socijalnog angažmana, odbijati da ono što radimo i nalazimo treba da posluži ljudima. Ipak, angažman moramo naći u skladu s najdubljim principima svoje struke i u okviru temeljnog odnosa čoveka prema prošlosti. Mi moramo nastojati da svojim rezultatima bogatimo onu opštu riznicu znanja koja obuhvata iskustvo i stvaralaštvo prethodnih generacija, kojom se uvećavaju i jačaju mudrost i humanizam u našem svetu; dužnost nam je da pomognemo da što veći broj pojedinaca upozna delove te riznice kako bi bolje razumeo svet u kome živi i osposobio se da rešava njegove probleme. Ali, mi moramo skromno priznati da naša znanja nisu takve prirode da bi iz njih sledile ekstrapolacije i predikcije, da ona nikoga ne osposobljavaju da bude prorok. Moramo podsećati na to da su znanja kojima naša nauka raspolaže stečena proučavanjem ljudi u prošlosti, upoznavanjem načina kako su ljudi videli i odgovarali na izazove svoga sveta različitog od našeg. Otuda ne možemo očekivati da ćemo u prošlosti naći recepte za rešavanje naših savremenih problema.

Sima M. Ćirković (1987)